

Н. КЕЛІМБЕТОВ

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІ

Н.КЕЛІМБЕТОВ

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІ

(ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ БАСТАУЛАРЫ)

Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Алматы
АТАМҰРА 2005

Келімбетов Немат

К 29 Ежелгі дәуір әдебиеті (Қазақ әдебиеті бастаулары). Жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 бет.

Бұл кітап қазақ әдебиеті тарихының қайнар-бастауларымен таныстырады.

Автор сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген қаһармандық дастандардан бастап, қазақ хандығы құрылған кезеңге дейінгі ежелгі түркі әдеби жәдігерліктеріне жан-жақты талдау жасайды. Ежелгі түркі қаһармандық дастандары мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы мазмұндық, тілдік, модельдік, стильдік ұқсастықтар туралы айта келіп, қазақтың көркем сөз өнерінде сан ғасырлар бойы бір сәтке де үзілмей келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығын сараптап көрсетеді.

Кітап жоғары оқу орындары филология факультетінің студенттеріне, қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірін зерттеуші аспиранттар мен ғылыми қызметкерлерге және көпшілік оқырман қауымға арналған.

ISBN 9965–34–292–X

К 4603020102–185
418(05) – 2005 ақпарат хат – 2005

ББК 83.3 Қаз я 73

ISBN 9965–34–292–X

© Келімбетов Н., 2005
© «Атамұра» баспасы, 2005

Еліміз егемендік алғалы бері қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірі дербес пән ретінде жоғары оқу орындарында бұрынғыдан да кең көлемде әрі тұрақты түрде оқытыла бастады. Өйткені дәуір шындығын, заман ақиқатын қалпына келтіріп жатқан ұлы бетбұрыс кезеңінде бізге көненің көзіндей болып ғасырлар қойнауынан жеткен рухани мұраларды, соның ішінде бертін келе қазақ халқын құраған ру-тайпалардың ежелгі әдеби жәдігерліктерін танып-білудің қажеттілігі ерекше артып отыр.

Бұл оқулықтың алғашқы басылымы «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» (1986 ж.) деп аталып, толықтырылған екінші басылымы «Ежелгі дәуір әдебиеті» (1991 ж.) деген атпен басылып шыққан болатын.

Міне, содан бері арада он төрт жылдай уақыт өтті. Еліміздің қоғамдық, әлеуметтік және саяси өмірінде көптеген маңызды өзгерістер болды. Солардың бірі – ежелгі рухани мұраға деген көзқарас өзгерді. Атап айтқанда, ежелгі түркі әдеби жәдігерліктері жан-жақты зерттеле бастады. Бұл салада ғылыми тұрғыдан аса құнды монографиялық зерттеулер өмірге келді. Бізге сақтар, ғұндар және «көк түріктер» заманынан жеткен әдеби жәдігерліктер тарихи, тілдік, модельдік, стильдік, көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан сарапталды. Кейбір ежелгі түркі әдеби жәдігерліктері көне түркі әдеби тілінен қазақшаға тәржіма жасалды.

Біз қазақ әдебиетінің қайнар-бастаулары Түрік қағанаты (VIII ғасыр) тұсында өмірге келген «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырларында жатыр деп келдік. Бұл пікір кезінде ғылыми тұрғыдан негізделген тұжырым еді. Алайда мұндай ғажайып жырларды жазуға үлгі-модель болған шығармалар бұрын бар ма еді деген сауал ұдайы ойда тұратын.

Соңғы жылдары түркология ғылымы саласында қол жеткен жетістіктер дәл осы сауалдың жауабын табуға мүмкіндік береді. Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар мен ғұндар дәуірінің көркем сөз үлгілері: «Алып Ер Тоңға», «Шу» батыр, «Аттила», «Көк бөрі» және «Ергенекон» дастандарының жеке-жеке үзінділерін, фрагменттерін, сюжеттік оқиғаларын ұзақ жылдар бойы іздестіріп, тырнақтап жинап, белгілі бір логикалық жүйеге келтірдік. Соларқылы бізге тек жекелеген үзінділер күйінде ғана жеткен бұл дастандардың өзіндік

сюжеттік қаңқасын қайта құрастырып, яғни реконструкция жасап шықтық.

Сонымен, сақтар, ғұндар дәуірінің қаһармандық дастандары мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы мазмұн, түр, стиль бірлігі көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан жан-жақты дәлелденді. Сол себепті біздің заманымыздан бұрынғы ежелгі дәуірлерде шығарылған «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Аттила», «Көк бөрі» және «Ергенекон» дастандары бүгінгі қазақ әдебиетінің қайнар-бастаулары болып табылады деген тың тұжырым жасалды.

Міне, мұның бәрі аталмыш оқулықтың бұрынғы басылымдарын жаңа ғылыми деректермен толықтыра отырып, бүгінгі күннің биік талаптарына жауап берерліктей жаңа кітап дайындауға тиіс болдық.

Академик Д. С. Лихачев кезінде Л. Н. Гумилевтің ғылыми-зерттеу әдісін жоғары бағалай келіп: «ол IX–XIV ғасырлардағы орыс тарихының қаңқасын қайта жасаудың (реконструкция) ғажайып тәжірибесін ұсынып отыр. Ғалымның қиял көзімен өткенді елестету арқылы, яғни реконструкция тәсілімен көп жәйттердің құпиясын ашуға болады. Ғылымда тек сирек кездесетін деректермен ғана шектеліп қалуға болмайды. Өйткені, тарихи өмірдің өзі деректерден гөрі әлдеқайда бай. әрі сан қырлы болып келеді» – деген еді (120, 7).*

Біз атақты ғалымның осы пікірін зерттеу барысында ескеріп отырдық.

Оқырман қауымға ұсынып отырған осы еңбек соңғы жылдары өмірге келген «Қазақ әдебиеті бастаулары», «Көркемдік дәстүр жалғастығы», «Ежелгі әдеби жәдігерліктер» сияқты бірқатар ғылыми зерттеулеріміз негізінде жазылды.

* Жақша ішіндегі бірінші цифр сілтеме жасалған шығарманың осы кітап соңында берілген әдебиеттер тізіміндегі рет санын, ал екіншісі сол кітаптың тиісті бетін көрсетеді.

Дүние жүзі әдебиеті мен мәдениеті қазынасына үлкенді-кішілі әрбір халық сан ғасырлар бойы өзіндік үлес қосып келгені көне тарихтан жақсы мәлім.

Әлемнің басқа да халықтары секілді қазақ халқының да ежелгі дәуірден қалыптасып, дамып, кемелденіп келе жатқан өзіндік рухани және материалдық мәдениеті бар екені де белгілі. Қазақ халқы да бүкіл дүниежүзілік әдебиет пен мәдениеттің, ғылымның дамуына өзіндік үлес қосып келеді. Қазақ қауымы да есімдері әлемге мәшһүр ақындар мен жазушыларды, ғалымдар мен өнер қайраткерлерін тарих сахнасына шығарды.

Қазақ әдебиеті өзінің бүгінгі асқар биігіне оң-оңай, аз күнде көтеріле салған жоқ. Қазіргі егеменді елімізде жан-жақты дамып, әлемдік әдебиет аренасынан өзіндік орын алған қазақ халқының сөз өнері бүгінгі дәрежесіне жету үшін сан ғасырлық тар жол, тайғақ кешулерден, қиын-қыстау асулардан, зар замандардан өтті.

Демек, басқа да түркі тілдес халықтардың әдебиеті сияқты, қазақ әдебиетінің де өмірге келу, қалыптасу, есею және кемелдену кезеңдері – өзіндік даму тарихы бар.

Қай халықтың болмасын әдебиет тарихы, ең алдымен, сол халықтың қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты болып келеді. Ендеше, қазақ әдебиетінің тарихы қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік және саяси өмірінің бейнелі көрінісі, соның сүрлеуі, ізі болып табылады.

Міне, сондықтан да біз қазақ әдебиетінің түп-төркінін, ежелгі дәуірін ғылыми негізде танып-білу үшін алдымен халқымыздың бұрын-соңғы тарихын бүгінгі күн тұрғысынан тереңірек зерттей түсу қажет деп білеміз. Ал тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген асыл қазынасын, яғни әдеби мұраларды танып-білу қоғамымыздың әр азаматының рухани жағынан кемелдене түсіп, еліміздің егемендігін нығайта беруге игі ықпал етері сөзсіз.

Қазақ әдебиеті тарихы пәні

Қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан, сан қырлы әрі бай рухани мәдениетінің маңызды бір саласы қазақ әдебиеті болып табылады.

Қазақ әдебиеті тарихы әдебиеттану ғылымының құрамдас бөлімі ретінде көркем сөз өнерінің тарихын халқымыздың төл тарихынан

бөліп-жармай, тұтас күйінде алып зерттейді. Сол арқылы ол әдеби шығарманың тууын, әдеби өмірдің кемелденуін, сан алуан әдеби бағыттар мен керіктеу құралдарының даму кезеңдерін, әдеби процеске тиісінше ықпал еткен қаламгерлердің шығармаларын танып-біледі.

Қазақ әдебиеті тарихы қазақ халқының қадым замандардан бастап, бүгінгі күнге дейін жасаған көркем әдебиет туындыларын қамтиды. Қазақ әдебиеті тарихының оқып үйренетін дәуірі де, пән ретінде өз ішіне қамтитын объектілері де, зерттейтін мәселелері де қыруар көп.

Сонымен, қазақ әдебиетінің тарихы өте ерте дәуірлерден басталады. Алайда қазақтар халық ретінде тек XV–XVI ғасырларда ғана қалыптасты деп жүрміз ғой. Ендеше XV ғасырдан арғы жердегі материалдық және рухани мұраның бәрі қазақ халқы үшін жат болғаны ма? Әрине, олай емес. «Қазақ халқының құрылуына негіз болған этникалық процестер – түп тамыры ежелгі заманнан, алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, қоғамдық қатынастар туа бастаған заманнан басталатыны» тарихтан жақсы мәлім.

Бертін келе қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар көне замандардан-ақ қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік-шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойы мен Каспий жағалауларын мекен етті. Қазақ халқын құрған осы ру-тайпалар – кезінде өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының этникалық құрамына енген ру-тайпалармен аралас, көршілес отырып өмір сүргені белгілі.

Демек, қазіргі түркі тілдес халықтардың экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі ежелден-ақ бір-бірімен өзара тығыз байланысты болады. Сондықтан түркі тілдес халықтардың әдебиет тарихында бүкіл тұтасымен алып, қоғамдық, саяси және мәдени өмірдің барлық құбылыстарын өзара байланысты түрде танып-білу керек. Сонда ғана біз қазақ халқының ежелгі әдебиетіне азды-көпті қатысы бар көне заманның көркем сөз туындыларын ғылыми тұрғыдан дұрыс бағалай аламыз.

Алайда кейбір әдебиетші ғалымдар ру-ұлыстық дәуірде өмірге келген әдеби шығармалардың тілі қазаққа түсініксіз, рухы жат, сол себепті олар қазақ әдебиетінің мүлкі бола алмайды деген пікір айтады. Бұл – барып тұрған қате, ғылыми негізі жоқ пікір. Өйткені «қай халықтың болсын ерте замандардағы әдебиеті, жазба әдебиет нұсқалары сол халықтың бүгінгі тілінде болуы шарт емес. Кейбір халықтардың ондай әдебиетінің басқа тілде, сол халыққа осы күнде түсініксіз тілде болуы, бірақ сол халық жерінде, сол халық өкілдері тарапынан жасалған, сол халықтың бір кездегі өмірін көрсететін әдебиет нұсқалары болуы ықтимал» (47, 10).

Бұл сөзімізге орыс, белорус, украин халықтарының жазба әдебиетінің ертедегі тілі толық дәлел. Бұл халықтардың ежелгі дәуірдегі әдеби шығармалары қазіргі орыс, белорус, украин халықтарына

түсініксіз болгар тілінен тараған церковно-славян тілінде жазылған. Ал орта ғасырдағы француз әдебиетінің басым көпшілігі қазіргі французға түсініксіз латын тілінде жазылып келгені мәлім.

Соңғы жылдары түрколог-ғалымдар тарих және археология ғылымдарының бүгінгі таңдағы ғажайып жетістіктерін негізге ала отырып, қазіргі Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тілі мен әдебиетінің тарихын зерттеу ісін бәріне бірдей ортақ мұра болып табылатынын ежелгі жазу-сызулардан, әдеби нұсқалардан, жылнама-шежірелерден, жеке қаламгерлер туындыларынан бастау керек деген пікір айтып жүр. Бұл – аса маңызды түйін. Шынында да қазақ, өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, татар, т. б. ұлттық қауымдар этникалық тұрғыдан әбден қалыптасып, әрқайсысы жеке-жеке халық ретінде бөлініп шыққанға дейін, яғни ру-ұлыстық дәуірде бірге көшіп-қонып, араласып, өзара қатынасып жүргені мәлім. Міне, түркі тектес ру-тайпалардың сол кезде жасаған мәдени, әдеби мұралары осы халықтардың бәріне бірдей ортақ, бәріне бірдей тарихи, әдеби қазына болып табылады.

Бұларда мынадай бір жәйтті мықтап ескерген жөн: белгілі бір ежелгі әдеби жәдігерлікті жасауға бертін келе әрқайсысы жеке-жеке халық ретінде қалыптасып шыққан ру-тайпалардың бірі – көбірек, екіншісі аздау үлес қосқан болуы мүмкін. Осыған орай, біз сөз етіп отырған ежелгі түркі әдеби жәдігерліктердің кейбіреуінің тілі қазіргі қазақ тіліне, әлекіншісі әзірбайжан тіліне, үшіншісі өзбек тіліне немесе басқа да түркі тілдерінің біріне жақынырақ болып келеді. Алайда осы тілдік белгісіне ғана қарап мұндай әдеби мұраларды белгілі бір халықтың еншісіне теліп қоюдың өзін ғылыми тұрғыдан қарағанда үлкен қателік деп білеміз. Сол себепті ежелгі түркі әдеби жәдігерліктерін түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра деп қарағанымыз тарихи шындыққа сәйкес келер еді. Соның өзінде, бертін келе қазақ халқының өзіндік төл әдебиетінің қалыптасуына көбірек ықпал жасаған ежелгі түркі әдеби мұралары да бар екенін естен шығаруға болмайды.

Көне тарихтың куәсіндей бізге ежелгі заманнан жеткен әдеби жәдігерліктерді зерттеп, олардың ішінен інжу-маржандай ең асылдарын сұрыптап ала білу, сан ғасырлар бойы халық даналығы тудырған асыл қазынаны бүгінгі қоғамдық ой-сананы қайта құрып жатқан егеменді еліміздің игілігіне айналдыру қазақ әдебиеті тарихын зерттеушілердің төл міндеті болып табылады.

Қазақ әдебиетінің даму кезеңдері

Әдебиет тарихын тиісті кезеңдерге бөліп, зерттеу ісі. бір жағынан, қоғамның жалпы даму заңдылықтарына, ал, екінші жағынан, әдебиет дамуының тек өзіне ғана тән белгі-сипаттарға негізделуі тиіс.

Сонымен, ежелгі қазақ әдебиетінің тарихын дұрыс жүйелеу үшін, ең алдымен, мынадай екі мәселені мықтап ескеру шарт. Біріншіден, адамзат қоғамының жалпы даму заңдылықтарын, соның ішінде қазақ халқының қалыптасып, дамуының тарихи кезеңдеріне ықпал еткен

қоғамдық-әлеуметтік факторларды жете білу керек. Екіншіден, көркем әдебиеттің қоғамдық-эстетикалық мәні мен қызметінің кемелдену са-тыларын, сан қилы әдеби ағымдардың пайда болу себептерін, әдеби жанрлар мен әдеби тілдердің даму кезеңдерін, т. б. танып-білу қажет.

Міне, сол себептен түрколог-ғалымдар бүкіл түркі тілдес халық-тардың сан ғасырлық әдебиет тарихын негізінен екі кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші кезең – тәңірлік дәуір әдебиеті, ал екіншісі ис-лам дәуірі әдебиеті болып табылады.

Тәңірлік дәуір әдебиетінің өзін үш дәуірге бөліп қарастырған жөн сияқты. Біріншісі – ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтардың (біздің заманымыздан бұрынғы IX–III ғасырлар) қаһар-мандық дастандары. Олар: «Алып Ер Тоңға» дастаны, «Шу» даста-ны. Екіншісі – бізге ғұндар дәуірінен (біздің заманымыздан бұрынғы II ғасыр – біздің заманымыздың V ғасырлар аралығы) жеткен батыр-лық жырлары. Ғұндардың батырлық жырларына «Оғыз-қаған», «Атти-ла», «Көк бөрі» және «Ергенекон» дастандары жатады. Үшіншісі – Тү-рік қағанаты (VIII ғасыр) тұсында өмірге келген «Күлтегін», «Тоны-көк», «Білге қаған» сияқты ерлік жырлары.

Қыпшақ даласына ислам діні тарағаннан кейінгі дәуірі әдебиетінен бізге жеткен рухани мұраларды да үш топқа бөліп қарастыру қажет деп білеміз. Біріншісі – Қайта өрлеу дәуірі (X–XIII ғасырлар) немесе ислам дәуірі әдебиеті. Бұлар негізінен этикалық-дидактикалық са-рындағы поэзиялық туындылар болып келеді. Оған Жүсіп Баласағұн-ның «Құтты білік», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», Қожа Ахмет Йассауидің «Ақыл кітабы», т. б. енеді.

Екіншісі – Алтын Орда дәуірі (XII–XV ғасырлар) әдебиеті. Бұған көне түркі әдеби тілінің оғыз-қыпшақ вариантында өмірге келген ту-ындылар енеді. Олар: ақын Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Құтбтың «Хұсрау–Шырын», Сайф Сараидің «Түркі тіліндегі Гүлістан», Дүр-бектің «Жүсіп пен Зылиха», т. б. дастандар.

Үшіншісі – тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежірелер. Бұған Әбілғазы Баһадүрханның «Түрік шежіресін», Қадырғали Жалаиридің «Шежірелер жинағын», Бабырдың «Бабыр-намесін», Хайдар Ду-латидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбектерін жатқызуға болар еді.

Сайып келгенде, ежелгі түркі әдеби жәдігерліктерін жоғарыда атап көрсетілгендей даму кезеңдеріне бөліп қарастырудың өзі көне дәуір мұраларын көркемдік дәстүр жалғастығы контекстінде танып-білуге мүмкіндік береді.

Ежелгі әдеби жәдігерліктердің зерттелуі

Еліміз егемендік алғанға дейінгі кезеңде ежелгі әдеби жәдігерліктер жүйелі түрде зерттелген емес. Тек жекелеген түркітану-шы және шығыстанушы ғалымдар ғана ежелгі әдеби жәдігерліктерді іздестіру, көне қолжазбалардың мәтінін са-раптау, басқа тілдерге тәржіма жасау, баспасөзде жариялау істерімен айналысты.

Міне, осылайша XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде бірқатар әдеби жәдігерліктер, атап айтқанда, көне түркі әдеби тілінің оғыз-қыпшақ, көне өзбек, қыпшақ-оғыз, көне түрікмен, т. б. варианттарында жазылған туындылар табылып, олар әдеби, тарихи, тілдік тұрғыдан жан-жақты зерттеле бастады. Кейбір жәдігерліктер Еуропа және орыс тілдеріне тәржіма жасалды.

Бүліске әсіресе Генрих Клапрот, Хаммерь-Пуршаль, Герман Вамбери, Жауберт Амадес, Аннет Беверидж және Вильгельм Томсен сияқты еуропалық ғалымдар мол үлес қосты.

Сондай-ақ осы салада орыстың В. В. Бартольд, В. В. Радлов, С. Е. Малов, Е. Э. Бертельс, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, И. В. Стеблева сияқты зерттеушілері де құнды еңбектер жазды.

Ежелгі түркі әдеби жәдігерліктерін өз халықтарының фольклоры мен жазба әдебиеті тұрғысынан зерттеу ісіне өзбек, әзірбайжан, қырғыз, түрікмен, ұйғыр, татар, түрік халықтарының ғалымдары да атсалысқаны мәлім.

Қазақ әдебиеті мен тілі тарихын зерттеушілер де көне әдеби мұраларды зерттеу саласында бірқатар игілікті істер тындырды. Бүліске әсіресе М. Әуезов, М. Марғұлан, Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібай, М. Жармұхамедұлы, М. Жолдасбеков, т. б. сүбелі үлес қосты. Ал бұлардың игі істерін кейінгі буын ғалымдары – С. Қасқабасов, Ш. Ыбыраев, Ә. Дербісәлі, А. Егеубай, А. Қыраубаева, т. б. жалғастыра түсті.

Қазақ әдебиетінің ежелгі мұраларын тілдік тұрғыдан С. Аманжолов, Ғ. Айдаров, Р. Сыздықова, Қ. Өмірәлиев, М. Томанов, Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов, А. Аманжолов сияқты тілші-мамандар зерттегені белгілі.

Ежелгі әдеби жәдігерліктерді жүйелі түрде, қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр тұрғысынан зерттеу ісі енді ғана қолға алына бастады.

Ежелгі мәдениет. «Ұлы Жібек жолы»

Ежелгі түркілердің, яғни сақтар мен ғұндардың, «көк түріктер» мен қыпшақтардың өзіндік жоғары мәдениеті болғанын деректер қытай, грек, үнді, армян тарихшыларының кітаптарында, сондай-ақ Авеста, Бехистун, Бундахши, «Орхон - Енисей», т. б. жәдігерліктерде сақталған.

Біздің заманымыздан бұрынғы екінші мыңжылдықта адамзат тарихында тас ғасыры бітіп, қола ғасыры басталғаны мәлім. Мұның өзі бүкіл адамзат өркениетінің тарихындағы мүлдем жаңа дәуір еді. Бұл кезде әсіресе ежелгі түркілер мәдениеті зор қарқынмен дамыды деуге болады. Ежелгі түркілер адамзат тарихында тұңғыш рет металл өңдеуді қолға алды. Мыс кендерін қазып, қалайы мен мыстан жаңа металл – қола жасады. Барлық бұйымдар – зергерлік, әшекей бұйымдары, қару-жарак, пышақ, ыдыс-аяқ, т. б. қоладан жасалды. Тұрмыстық және әшекей бұйымдарды түрлі аңдардың суреттерімен

безендіре білді. Ежелгі түркілер осылайша ғажайып өнер туындыларын жасады.

Қадым замандарда Қазақстан жерінде жасалған мәдени жәдігерліктердің кейбір үлгілері тұңғыш рет 1914 жылы Сібірдегі Андрон деревнясының маңынан табылған. Осыған орай, кейде оны «Андрон мәдениеті» деп те атай береді. Ежелгі түркілердің қола дәуіріндегі мәдениетін көрсететін түрлі тұрмыстық бұйымдар, қару-жарақтар, еңбек құралдары, Алтай, Орталық Қазақстан, Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан өңірлерінен табылған. Ежелгі мәдени жәдігерліктердің табылған жерінің атауына сәйкес тарихшылар мен археологтар мұндай көне мәдениет ошақтарын: «Атбасар мәдениеті», «Маханжар мәдениеті», «Ботай мәдениеті», т. б. деп те атай береді.

Ежелгі түркілердің өз дәуіріне лайықты жоғары, өзіндік мәдениеті болғанын дәлелдейтін бұлардан басқа да көптеген ғылыми деректер бар.

Иә, ежелгі түркілер қадым замандардан бастап-ақ, «Ұлы Жібек жолы» арқылы Батыс пен Шығыстың көптеген елдерімен мәдени, саяси, экономикалық қарым-қатынастар жасап тұрды. Еуразия құрлығындағы бұл керуен жолы ежелгі түркілер мекен еткен өлкелер арқылы өтетін еді. Бұл керуен жолының Қыпшақ даласы арқылы өтетін тораптары Испиджаб (Сайрам, Ақтүрбат) шаһарынан бастау алатын болған. Осы қаладан шыққан керуеншілер Арыс өзенінің бойындағы Арсубаникент қаласына, одан әрі Фараб (Отырар), Йасы (Түркістан), Жаңакент қалаларына, сосын Қызылқұм арқылы Хорезм, Үргеніш, Сарайшық, Еділ бойы елдеріне, Кавказға қарай бағыт ұстаған.

Сондай-ақ «Ұлы Жібек жолының» тағы бір торабы Түркістан қаласынан басталып, Сауран, Тараз, Қарибас (Ақыртас), Жамұқат, Құлан, Барсхан, Науакент, Суяб, Баласағұн, Қорғас, Турфан, Дунхуан арқылы Қытайға апаратын болған.

Сөйтіп, ежелгі түркі қауымы қадым замандардан бастап-ақ Оңтүстік Сібір, Еділ бойы, Үндістан, Қытай, Грекия, Иран, Сирия, Мисопотомия, Мысыр, Вавилон елдерімен тығыз қарым-қатынастар жасап тұрған. Бұл керуен жолы арқылы тек қытай жібегі ғана емес, көптеген тұрмыстық бұйымдар – мата, кілем, былғары киім-кешектер, аң терілері, піл сүйектері, күміс пен алтын құймалары, түрлі қару-жарақтар, арабтың сәйгүлік аттары, экзотикалық құстар, сан алуан азық-түліктер халықаралық саудаға түскен.

Ең бастысы – «Ұлы Жібек жолы» арқылы Шығыс пен Батыс елдері арасында мәдени, әдеби, ғылыми, т. б. байланыстар орныққан еді. Әдетте әрбір халық белгілі бір мәдени, ғылыми, кәсіптік, т. б. салалар бойынша әлемге танымал болады ғой. Бұл туралы орта ғасыр ақыны Насыр Хисрау былай деген екен:

Өлең-жырда
Арабтан озар тұлпар жоқ.
Емшілікте
Гректен алғыр сұңқар жоқ.
Билегенде
Үндіге кім таңғалмас?!
Есеп-қисап, музыкада
Рим алдына жан салмас.
Сурет салу өнерін
Қытай әбден меңгерген.
Ал шеберіне Бағдаттың,
Әлемде кім тең келген?! (131, 82)

Сонымен, Шығыс пен Батыс елдері бірін-бірі рухани тұрғыдан байыта түсті. Ежелгі түркілердің музыка, би өнері, поэзия, сәулетшілік, зергерлік, т. б. өнер салалары жаңа сатыға көтерілді.

Міне, осындай мәдени байланыстар арқылы Қыпшақ даласына Сириядан арамей жазуы келді. Бертін келе осы арамей жазуының негізінде соғды, турфан, хорезм жазулары жасалды.

Сондай-ақ ежелгі түркілердің мәдени жетістіктері де Батыс пен Шығыс елдеріне «Ұлы Жібек жолы» арқылы тез тарап жатты. Мәселен, сақтар мен ғұндардың тәңірлік дінінің негізі саналатын жарық дүние мен қараңғылық әлемі, қайырымдылық пен зұлымдық күштері арасындағы мәңгілік күрес жөніндегі ілім (зороастризм) грек діни философиясының (гностицизм) дамуына зор ықпал етті.

Үнді елінің әлемге мәшһүр «ІТанча тантра» («Бес кітап») эпосы ежелгі замандарда-ақ түркілерге «Ұлы Жібек жолы» арқылы жеткен еді. Үнді эпосының негізінде түркі елінде «Халила мен Димна», «Төрт дәруіш», «Бәрсиса», т. б. қисса-хикаяттар жазылды.

«Ұлы Жібек жолы» арқылы қазіргі Қазақстан мен Орта Азия өлкелері ежелгі дәуірлерде-ақ бүкіл әлемге танымал болды.

Тіл және жазу Біздің заманымыздан бұрынғы II–I ғасырларда Жетісу мен Сырдария аралығын алып жатқан өңірге ғұндар қоныс аударғаны мәлім. Олар жергілікті скиф (сақ) – массагеттермен араласып, біртұтас халыққа айналды. Бірте-бірте олардың ықпалы күшейіп, Енесейден бастап, Моғолстанға дейінгі ұлан-ғайыр өлкені өздеріне қаратып алғаны көне тарихтан белгілі.

Міне, сол кезден бастап, қазіргі Қазақстан мен Орта Азия жерінде түркі халықтарының арғы негізі саналатын халықтар тілі, яғни көне түркі тілі кең өріс алды.

Түркі тілдерінің жалпы даму кезеңдерін Н. А. Баскаков төмендегідей дәуірлерге бөліп қарастырады: 1. Алтай дәуірі; 2. Ғұндар дәуірі (қадым замандардан бастап, біздің заманымыздың V ғасырына дейін); 3. Түркі тілдерінің көне дәуірі (V–X ғасырлар); 4. Түркі тілдерінің орта дәуірі (X–XV ғасырлар); 5. Түркі тілдерінің жаңа дәуірі (XV–XX ғасырлар); 6. Түркі тілдерінің қазіргі дәуірі.

Түркі тілдерінің алтай, ғұн дәуірлері туралы мәліметтер, зерттеулер көп емес. V–X ғасырларда түркі тілі бүкіл Түркі қағанаты иеленген ұлан-ғайыр өлкеде кеңінен қолданылды. Әсіресе үйсін, қаңлы, қарлұқ, түргеш, чығыл, яғма тайпалары үшін ортақ тіл болды.

Ал енді X–XV ғасырлар аралығында көне түркі тілі бүкіл Қыпшақ даласы мен Орта Азиядағы мұсылман түркілерінің бәріне бірдей түсінікті әдеби тілге айналды.

Сақтар, ғұндар және ежелгі түркілер арамей, соғды, турфан, көне түркі жазуларын кеңінен қолданған.

«*Арамей жазуы* – б. з. б. мыңыншы жылдың басында финикия жазуы негізінде пайда болып, арамейлер арасында кең қолданылған көне жазу түрі. Бірыңғай дауыссыз дыбыстардан тұрады. Әр дауыссыздан кейін дауысты дыбыс қосылып оқылады. Оңнан солға қарай жазылады» (91, 87).

Соғды жазуы – арамей жазуының бір түрі деуге болады. Соғды жазуының негізінен екі жазуы бар. Бұл жазу согдиана немесе соғды деп аталатын мемлекетте қолданылған. Согдиананың негізгі халқы – көшпелі және отырықшы сақ тайпалары болған.

Турфан жазуы (ұйғыр жазуы) – б. з. б. бірінші ғасырдан бастап, б. з. тоғызыншы ғасырына дейін қолданылып келген көне жазулардың бір түрі. Бұл – жоғарыдан төмен қарай жазатын, тік әріпті жазу болып келеді. Турфан жазуының әріптері сөз басында, ортасында, соңында әр түрлі болып таңбаланады.

Көне түркі жазуы – түркі тілдес тайпалардың тұңғыш әріптік жазуы. Бұл әліпби 35 әріптен тұрады. Оңнан солға қарай жазылады. Бұл жазу түрінде 8 дауысты фонема бар. Олар 4 полифонды әріппен белгіленеді. Ал 16 дауыссыз фонема 31 әріппен белгіленіп жазылады. Көне түркі жазуын оқудың кілтін 1893 жылы Дания ғалымы В. Томсен (1842–1927) тапқан.

Түркі тілдерінің жаңа даму дәуірінде, яғни XV–XX ғасырлар аралығында қазіргі түркі тілдері халықтық тіл болып қалыптасқаны мәлім. Бұлар негізінен төмендегілер: қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен, татар, ноғай, башқұр, қарайым, құмық, қарашай, гагауз, әзірбайжан, түрік, ұйғыр, якут, хакас, шор, т. б.

Ежелгі түркі әдеби жәдігерліктері көне түркі әдеби тілінің оғыз-қыпшақ, көне түрікмен, көне өзбек, қыпшақ-оғыз нұсқаларында жазылған.

Белгілі ғалым А. М. Самойловичтің сөзімен айтқанда, кезінде бүкіл түркі тілдеріне ортақ бір әдеби дәстүрдің, бір әдеби тілдің болғандығы күдік тудырмайды.

Таңбалы тастағы суреттер – петроглифтер

Қадым замандардан бізге жеткен мәдени жәдігерліктердің бір түрі – биік жартастарға, үңгір ішіндегі қабырғаларға, жеке құлпытастарға салынған сан қилы таңбалар, суреттер, яғни петроглифтер болып табылады. Қазақстан жері

мұндай таңбалы тастарға, яғни «сурет галереяларына» өте бай. Солардың бірі – Алматы қаласынан солтүстік-батыс бағытына қарай жүргенде 160 шақырым жердегі Таңбалы тастағы суреттер. Мұны алғаш рет 1957 жылы А. Г. Максимова зерттеген еді. Іле тауының беткейіне салынған бұл суреттердің жалпы саны бір мыңнан асады. Биік жартастағы бұл «сурет галереясы» кемінде екі мың жылдың оқиғаларын қамтиды. Басқаша айтсақ, бұл жартасқа жиырма ғасыр бойы суреттер салынып келген.

Таңбалы тастағы суреттердің сюжеті аса бай екені мәлім. Солардың бірінде билеп жүрген бір топ адамдар бейнеленген. Төбеде күн нұры шашырап тұр. Билеп жүрген адамдардың арасында еліктер, киіктер, арқарлар топ-тобымен шапқылап жүр. Алғашқы қауым адамдарының аң аулауға шығар алдында немесе сәтті аяқталған аң аулаудан кейін осылайша топтасып билейтін дәстүрі, наным-сенімі болған. Таңбалы тастардағы суреттер (петроглифтер) ежелгі заман адамдарының түрлі тарихи дәуірлердегі наным-сенімін, табиғат жөніндегі түсінігін, көркемдік талғамын танытады.

Ұзақ жылдар бойы петроглифтерді зерттеп келген көрнекті ғалым А. П. Окладниковтың айтуы бойынша, ежелгі адамдар жылына бір рет жиналып, әрбір аңшы қанжығасының қандануын, яғни аң аулау сапарының сәтті аяқталуын Көк Тәңірісінен жалбарынып сұрайтын болған. Ол үшін аңшылар үстеріне бұғының терісін жамылып, бастарына мүйіз байлап алып «Сиқыршы биін» жан салып билеген. Мұндай ғажайып билерге дала кезіп жүрген түрлі аңдар таңырқап, іштерінен өздерінің жеңілгендіктерін мойындауы тиіс екен. Қолдарын аспанға көтеріп, бар дауыстарымен айғай салған аңшылар Көк Тәңірісінен көмек сұраған.

Міне, осындай ежелгі әдет-ғұрыпты мүлтіксіз орындаған жағдайда Тәңірінің ықылас-рақымы түсіп, аң аулау сәтті аяқталатынына адамдар мүлтіксіз иланған. Жартастағы суреттер осы бір тарихи шындықты тағы да растай түсетін сияқты.

Дәл осы Таңбалы алқабындағы тасқа қашап салынған суреттердің бірінде қыруар күш пен зор сенімнің символы саналған өгіз бейнеленген. Өгіз үстінде құдіретті Күн тұр. Күн – аспан әлемінің әміршісі. Ол аспанды күркіретіп, найзағай соқтырып жібереді. Жаңбыр жаудырады. Жаз бен қысты ауыстырып отырады.

Қазақ қауымында құрғақшылық болған жылдары жаңбыр жаудыру үшін «тасаттық» беретін салт-дәстүр бар. Міне, бұл үрдістің қайнар-бастауы көне дәуірлерде жатқанын осы сурет толық дәлелдеп тұр. Бұл сурет біздің заманымыздан бұрынғы екінші мыңжылдықта – қола дәуірінде салынған.

Қазақстан Ғылым академиясының археологиялық экспедициясы халқымыздың көне тарихынан өте мол мәлімет беретін, аса құнды мәдени жәдігерлік – «Арпаөзен петроглифтерін» екі рет зерттеп қайтты. Арпаөзен таңбалы тастарына салынған суреттер Оңтүстік Қазақ-

стан облысының Созақ ауданындағы Келіншектаудың (Қаратау жотасы) жартастарына салынған. Мұндағы суреттердің жалпы саны үш жарым мыңнан асады. Суреттердің негізгі тақырыбы – аңшылық, жаугершілік, әдет-ғұрыпқа байланысты ойын-сауық көріністері болып келеді.

Арпаөзен таңбалы тастарына салынған суреттердің бірінде қос ат жеккен әскери арба бейнеленген. Бұл көріністен біздің арғы ата-бабаларымыздың жауынгерлік рухы мейлінше жоғары болғанын аңғару қиын емес. Демек, ежелгі заман адамдары арбаны алғашында соғыс көлігі ретінде ойлап тапқанын осы суреттен көріп, білуге болады.

Келіншек тауының биік беткейіне салынған осы петроглифтер біздің заманымыздан бұрынғы екінші – бірінші мыңжылдықта бейнеленген екен.

Қарағанды облысының Қарқаралы ауданындағы Бесоба ауылының маңынан табылған таңбалы тастардың ішінде «Әйел мен еркек» деп шартты түрде аталған сурет ерекше назар аудартады. Мұнда ұлы даланы мекендеген ежелгі ата-бабаларымыздың мәңгілік өмір, ұрпақ жалғастығы, адами парыз жайындағы ұғым-түсініктері, ой-пікірлері көрсетілген.

Осы сияқты петроглифтер Шығыс Қазақстандағы Тарбағатай, Сауыр, Монрак, Қалба тауларынан, ал Орталық Қазақстанда Бесіктас, Теректі, Қараұңгір деген жерлерден де табылған. Бұл суреттердің де негізгі тақырыбы адам және табиғат болып келеді.

Соңғы жылдары қазақ петроглифтерін зерттеу ісі қолға алына бастады. Әсіресе қайтыс болған адамдардың басына тұрғызылған ескерткіш-құрылыстардың (мазар, саған-там, сағана) қабырғаларына ертеректе салынған суреттер, түрлі ою-өрнектер, символдық белгілер ұлтымыздың ұмытыла бастаған рухани дүниетанымынан, наным-сенімінен, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан көп мәлімет береді. Бір қызығы – бертінде салынған сағана қабырғаларында сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген символдық суреттер сақталған.

Белгілі қазақ ғалымдары З. Самашев пен Ж. Жетібаев солардың бәрін ғылыми тұрғыдан сараптау мен жүйелеу нәтижесінде бұл жәдігерліктерді төмендегідей тақырыптарға топтастырған: «әскери тұрмыс; зооморфты образдар мен аңшылық сюжеттері; ұста құралдары мен зергерлік өнер туындылары; қатынас-тасымал көліктері; атрибуттар, символдар және культтік бейнелер, т. б.»*

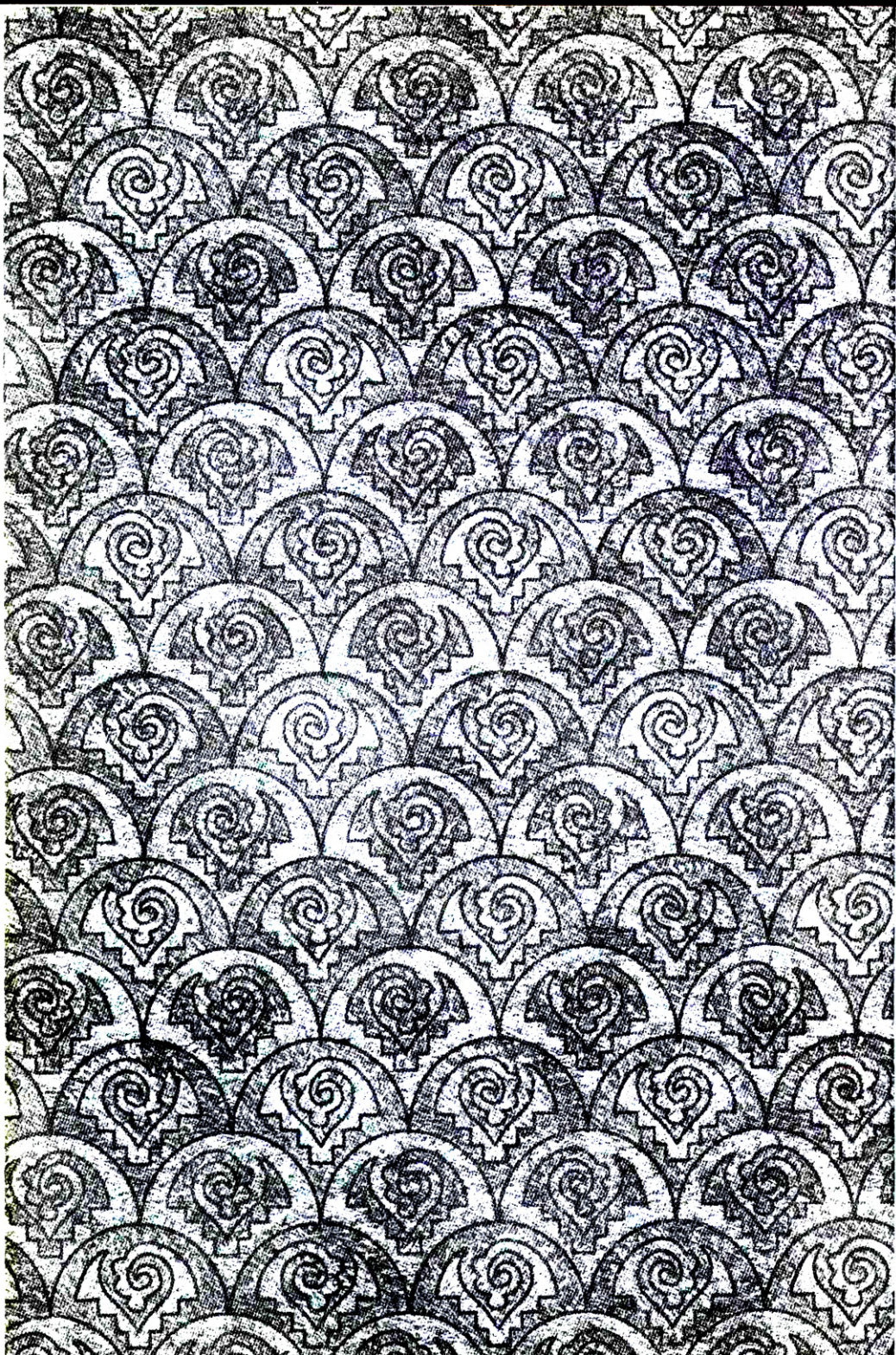
«Ұлы дала... Мұнда қаншама өркениеттер қалыптасып, жанып-сөнді. Мұнда еңсе көтерген небір алып империялар жер жүзінен ғайып болды... Сол тұңғыықтан ата-бабаларымыздың аса құнды мұра-

* З. Самашев, Ж. Жетібаев. Қазақ петроглифтері. А., 2005.

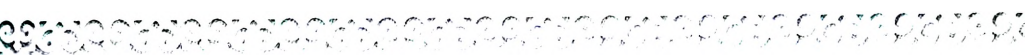
лары бізге жетті. Біз оларды домбыраның күмбірінен, ән мен жырдың әуенінен түйіндеп, тастан түйін түйген зергерлер мен шеберлердің қолынан танимыз, өскелең өнер үлгілерінен көреміз».

Ежелгі көшпенділердің көркем мәдениеті мен сол рухани мұрамыздың материалдық негіздерін зерттеуші көрнекті қазақ ғалымы Иманғали Тасмағамбетов өзінің «Ат жалындағы өркениет» («Берел», 2003 ж.) атты кітабының кіріспесінде осылай деп жазады. Аталмыш зерттеуде археологиялық ізденістер нәтижесінде табылған көшпенділердің қолданбалы өнері үлгілерінің сан қилы суреттері берілген. Бұл ғажайып жәдігерліктер байырғы ата-бабаларымыздың эстетикалық талғамын, философиялық дүниетанымын, өзге елдермен мәдени қарым-қатынастарын танып-білуімізге мүмкіндік береді.

Сонымен, таңбалы тастарда қадым заман адамдарының түрлі тарихи кезеңдердегі өмірі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, діні мен ділі көркемдік талғамы, т. б. туралы қыруар көп мәліметтер сақталған.

БІРІНШІ ТАРАУ

ТӘҢІРЛІК ДӘУІР ӘДЕБИЕТІ

1. САҚТАРДЫҢ ҚАҺАРМАНДЫҚ ДАСТАНДАРЫ

Сақтар – көшпенділер

Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар – қазіргі Қазақстан, Орта Азия мен Шығыс Түркістан жерін біздің заманымыздан бұрынғы (қысқаша – б. з. б.) бірінші мыңжылдықта мекен еткен ежелгі тайпалар. Көне грек тарихшылары сақтарды «скифтер» немесе «азиялық скифтер» деп те атағаны мәлім. Ал парсылар сақтарды кезінде «сақ», «сақа», «саға» деген. Осыған орай, сақтар елін «Сахстан» деп те жазатын болған.

Адамзат тарихында алғаш жазылған қадым заман кітаптарының бірі «Авестада» сақтар мен олардың мекенін «Тұр» деп атаған. Фирдоусидің әлемге әйгілі эпопеясы «Шахнамада» сақтар елін «Туран» деп көрсетеді. Ал қытайлар сақтардың отанын «Тукиу» дейтін болған.

Көшпелі сақтар Евксин (Қара теңіз) мен Азов теңізі аралығында жатқан ұлан-ғайыр өлкені де бұдан үш мың жылдай бұрын мекен еткен екен. Бұл туралы көне грек тарихшысы Геродот жазып қалдырған мол деректер бар.

Біздің заманымыздан бұрынғы IX–III ғасырлар аралығында сақтардың этникалық құрамын қалыптастырған көптеген тайпалар болғаны көне тарихтан жақсы мәлім. Олар: кемерлер, массагеттер, асылар, дахтар, т. б. тайпалар.

Сақтардың Еуропаға қоныс аударған алғашқы легін тарихта «кемерлер» немесе «кемерліктер» деп атап кеткен. Өйткені олар біздің заманымыздан бұрынғы II–I ғасырларда-ақ Қара теңіз жағалауын, яғни теңіз «кемерін» өздеріне мекен еткен. Еуропаға алғаш көшіп барған сақтардың осы тобы Қара теңіз бен Азов теңізі аралығында көшіп-қонып жүріп, мал бағумен айналысқан көшпенділер болған.

Геродоттың жазуы бойынша, Арал теңізі мен Каспий теңізі жағалауын мекендеген сақ тайпаларын «массагеттер» деп атаған. Массагеттер соғыс өнерін жетік меңгерген ежелгі тайпалардың бірі сана-

лады. Олардың жеткілікті дәрежеде атты және жаяу әскері болған. Массagetтер қару-жарақтары мен әшекей бұйымдарын мыс пен алтыннан жасайтын болған.

Қазіргі Қазақстан жерін сол көне дәуірлерде мекен еткен сақтар тайпасын «асылар» деп атайды. Асылар негізінен Асы өзенінің аңғарынан бастап, Талас, Шу, Іле өзендері аңғарларында мал бағып, егін еккен. Бұл тайпаның негізгі мекені Жетісу өлкесі болған. Асылардың өзіндік жоғары мәдениеті болғанын археологиялық қазба кезінде табылған түрлі бұйымдар дәлелдеп отыр. Олар кезінде металл өңдеуді жақсы меңгерген. Қоладан, күмістен, алтыннан қару-жарақ, зергерлік бұйымдарын, түрлі еңбек құралдарын жасаған. Металдан түрлі тұрмыстық және әшекей бұйымдар жасау өнері бойынша массagetтер солежелгі дәуірдің өзінде-ақ мәшһүр болған.

Байырғы әдет-ғұрпы, салт-санасы, тұрмыс-тіршілігі жағынан қазақ қауымына ең жақын тұрған сақ тайпаларының бірі – дахтар. Олар басқа тайпалар ішінде өздерінің жауынгерлік дәстүрімен, соғыс өнерін жетік білетіндігімен ерекшеленген. Дахтар бейбіт өмірде жылқы, түйе, қой бағып, егін салған, диханшылықтың түрлі салаларымен айналысқан. Басқа да сақ тайпалары сияқты дахтар да Күнге, Айға, Отқа тағзым еткен. Ата-баба рухына, яғни аруаққа сыйынған.

Дахтар Арал теңізі мен Сырдария жағалауларында, Каспий теңізі мен Өмудария аралығындағы ұлан-байтақ өлкеде көшіп-қонып жүрген көшпенділер еді.

Бір қызығы – Қара теңіз жағалауында, яғни теңіз кемерінде тұрған сақтарды кезінде «кемерліктер» (орысша «Киммерийцы») дейтінін біз жоғарыда айттық. Ежелгі Эллада елінің ұлы ақыны Гомер өзінің «Одиссея» деп аталатын эпопеясында осы кемерліктер, яғни теңіз жағалауында тұратын сақтар туралы зор шабытпен жырлайды:

Біз ақыры терең мұхитқа жеттік,
Қалың тұмандар арасынан өттік.
Жағалауда кемерліктер тұрады екен,
Күн шұғылалы Гелиосқа қарай кеттік.

(Гомер. Одиссея. II жыр, 14–19)

Гомер өзінің «Илиада» атты кітабында да (XII жыр, 1–7) кемерліктер туралы едәуір мәлімет береді. Кемерліктердің бекіністері, өткелдері, көшіп-қонып жүрген жайлаулары туралы Геродот та жазғаны мәлім (115, 190–191).

Қадым заман ғұламалары, саяхатшылары, ақындары сақтар туралы өте қызықты деректер жазып қалдырған. Мәселен, ежелгі грек саяхатшысы Страбон өзінің Еуропа мен Азияда көргендерін «География» деп аталатын он жеті томдық кітабында хикая етеді. Сол еңбектің жетінші кітабында сақтар туралы айта келіп, «Олар мал

шаруашылығымен айналысады, жейтін тағамдары: ет, сүт, ірімшік, көбінесе ірімшік жеп, қымыз ішеді. Сақтар қор (запас) жасауды білмейді, сауда-саттықты да білмейді. Тек тауарды тауарға айырбастап қана тіршілік етеді. Бұлар нағыз ержүрек, батыр әрі мейлінше әділ жандар. Киіз-палаткаларда тұрады. Шөбі шүйгін жайлауларды алма-кезек ауыстырып, қыста таулы жерлерде, жазда жазықтағы жайлауларда көшіп-қонып жүреді», – деп жазды (129, 44–47).

Ежелгі дәуірде өмір сүрген атақты грек ақыны Эсхил өз поэмаларының бірінде «ірімшік жеп, қымыз ішетін, әділдікте алдына жан салмайтын ержүрек кемерліктерді» көкке көтере мадақтайды (129, 45).

Тағы бір көне заман ғұламасы Эфор өзінің «Тарих» деп аталатын көп томдық еңбегінде сақтар туралы айта келіп, олардың өте-мөте жаны таза, адал, ешкімге қиянаты жоқ, өздерінің байырғы әдет-ғұрпын қатал ұстап, ұдайы көшіп-қонып жүретін жауынгер халық екенін ескертеді. Сондай-ақ сақтардың байлыққа, дүние-мүлікке онша қызықпайтынын, қарапайым өмір сүретінін айтады. Ашкөз, сараң, дүние-мүлікке ешқашан көзі тоймайтындар сол қарапайым сақтардан үлгі-өнеге алуы керек деген тұжырым жасайды (129, 45-46).

Аңызға айналған тарихи тұлғалар

Геродоттың жазуы бойынша, тарихта есімі сақталған тұңғыш түрік патшасы біздің заманымыздан 1500 жыл бұрын өмір сүрген Тарғытай екен. Тарғытайдың үш ұл баласы болыпты. Олар: Липоксаис, Арпоксаис, Колаксаис деген жігіттер екен. Осы үш адамнан сақтардың үш ұлыс халқы тарапты.

Иә, Геродот өзінің «Тарих» атты еңбегінде сақтардың ата-тегі туралы бір қызықты аңыз-әңгімені жазып қалдырыпты. Бұл аңыз бойынша, бір күні Гераклдың жорыққа мінетін тұлпары жоғалып кетіпті. Геракл сәйгүлігін іздеп, талай елдерді аралапты. Ақыры ол Гилей деген ғажайып елге келіпті. Сонда бір үңгірдің ішінде денесінің жартысы жылан, жартысы адам болып жаралған бір қыз отыр екен. Сол қыз Гераклды көрген бойда-ақ тілге келіпті:

– Іздеп жүрген атың менде. Бірақ менімен бір түн төсекте жатпасаң тұлпарыңды бермеймін, – депті.

Геракл қыздың шартына көніпті. Таңертең қыз Гераклге қарап:

– Сенен үш ұл туамын. Оларды не істейін? Сенің еліңе жіберейін бе? Әлде осында, өз жұртымда қалдырайын ба? – деп сұрапты.

Сонда Геракл:

– Мен саған мына бір садағымды, қайыс белдігімді және алтын табағымды қалдырып кетем. Туған балаларың ержеткенде, оларға осы заттарды көрсет. Сен туған үш баланың қайсысы мына садақты мен сияқты барынша иіп тарта білсе, әрі менің белдігімді беліне дұрыс буып, алтын табағымды беліне ыңғайлап асына білсе, сол баланы осында қалдыр. Ол осы елдің патшасы болады. Ал бұл шартты орындай алмаған екеуін шетелге жібер, – депті.

Шынында да, әлгі қыз уақыт-сағаты жеткенде Гераклден үш ұл бала туыпты. Аттарын: Агафирс, Гелон, Скиф деп қойыпты. Олар ер жеткенде тек Скиф қана Гераклдың садағын тартып, белдігі мен алтын табақты дұрыс асына біліпті. Анасы екі ұлын шетелге жіберіп, Скифті өзі тұратын ғажайып елде қалдырыпты. Барлық скифтер (сақтар) Гераклдың ұрпағы екен (115, 189).

Ежелгі түркілер (арийлер, сақтар, ғұндар, көк түріктер) исламға дейінгі дәуірлерде қос күшке – Көкке, Күнге (оны Тәңір деп те атаған) және Жер-Суға сыйынатын болғаны көне тарихтан жақсы мәлім. Сонымен бірге түркілер табынатын үшінші күш болған. Ол – үйдегі отбасын, бала-шағаны жаман рухтардан қорғайтын әйел тәңірісі – Ұмай ана. Мәселен, «Тоныкөк» жырында:

Тәңірі Ұмай, қасиетті Жер-Су
Бізді қорғайды, ойлану керек, –

деген жолдар бар.

Үйдегі бала-шағаны, жалпы отбасын жаман рухтардан сақтап, үйге құт-береке келтіріп отыратын Анаға тағзым ету дәстүрі «Көк түріктер» дәуірінде ғана емес, тіпті одан мыңдаған жылдар бұрын да болғанын дәлелдейтін аңыз-әфсаналар көп.

Қытай елінде қазіргі Үрімжі қаласының іргесіндегі Боғда тауының биік шоқылары арасында мөлдіреп жатқан ғажайып Боғда көлі бар. Қадым замандарда осы Боғда көлінің жағалауында атыаңызға айналған қасиетті Сақ-ана өмір сүріпті. Қытайдың бес мың жылдық жазба тарихында Сақ-ана туралы да қызықты деректер бар. «Қытайлар осы Сақ-ана туралы небір тартымды хикаялар, аңыздар таратып, Сақ-ананың суға жуынатын, аяғын жуатын жерлерін қолдан жасап та үлгерді...»

Біздің жыл санауымыздан бұрын бұл өңірді сақтар, үйсіндер мекендеген. Қытайлар – «Шиуаңшу», яғни «Батыс патшаларының анасы» деп, біз «Сақ-ана» деп атап жүрген киелі ана осы Боғда көлі бойында болған.

Ежелгі қытай жиһангезі Мотиязы осы Сақ-анамен жүздесіп, «Сақ-ана» деген жыр қалдырған. Кей деректерде Сакиямони аталып жүрген киелі ана осы адам деген де сөз бар. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы оныншы ғасырдың естелігі ретінде жазбаға түскен бұл жырға берілген түсінікте Мотианды деген адам қазіргі Боғда көлі бойында жасайтын Сақ-анаға амандаса келген екен. Сақ-ана оны ыстық ықыласымен қарсы алып, үлкен құрмет көрсетіпті. Сонымен ол Сақ-анаға арнап екі жыр жазыпты. Біріншісі – «Ақша бұлт» деп аталған. Онда мынадай жыр жолдары бар:

Жер бетінен көрінер тау сілемі,
Ақша бұлттар көк жүзінде қалықтап.
Аралықты талай таулар бөліп тұр,
Білсек егер алыс-ақ жол нарықтап.

Сізге мәңгі ұзақ ғұмыр тілеймін,
Қайта айналсам абзал еді-ау шарықтап...

Бұл, бәлкім, Мотиандының Сақ-анаға көрсеткен ақ тілегі, арнауы болса керек:

Батыстамын мен,
Орнықтым осы араға.
Бықыған аң мен құс
Түр әне босағада.
Тәңірдің қаншайымымен,
Жаратқан жар болар.
Жылжыман бұл топырақтан,
Емес мен қар болар.
Тартылды сырнай,
Көңілге шаттық құйып.
Үмітім көкке өрледі,
Патшам перзент сүйіп». (87, 155)

Міне, кезінде аты аңызға айналған Сақ-ананың мекені – Боғда көлі мен Боғда тауы тұрған жер бертін келе Батыс Түрік қағанаты мен Шығыс Түрік қағанатының аралық шекарасы болған екен. Сол үшін бұл жерді сол ежелгі дәуірлерден бері «Ара Түрік» деп атаған. Қазір де осы жер «Ара Түрік» деп аталады.

Иә, сан ғасырлық сақтар тарихында ақиқат пен аңыз осылайша ұштасып, үйлесіп, бірін-бірі толықтырып жатады.

Исламға дейінгі зороастризм діні бойынша, бүкіл жанды және жансыз табиғаттың иесі – Күн болып табылады. Жер бетіндегі тіршілік атаулы аспандағы мәңгілік Күнге тәуелді. Сол себепті ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар таңертең Күн көкжиектен көтеріліп, шығып келе жатқанда және кешкісін батып бара жатқанда оған сыйынып, құлшылық ететін болған. Күн-Тәңірінің құрметіне жылқы малынан құрбандық шалып отырған. Мұндай әдет-ғұрыптардың бәрі зороастризм дінінің негізгі кітабы – «Авестада» айтылған.

Күнді мақтап-мадақтауға арналған мұндай өлеңде Күн шыққан сәтте әлемдегінің бәрі – жер де, су да, тау мен тас та киелі болып кететіні, шынайы шындық пен асыл ақиқат салтанат құратыны айтылады. Ал егер Күн көрінбей қалса-ақ, жер бетін жын-шайтандар қаптап кететіні, жақсылық атаулының жарығы өшетіні баяндалады.

Күнге мадақ

Біз тұлпарлары қанатты,
Мәңгілік жарыққа –
Күнге сыйынамыз.
Күн жарық шашқанда,
Күн жылу шашқанда,
Жүз мыңдағандар
Құдіретті сезінеді.

Содан соң Мазданың
Сыйлаған жерінде
Жарық нұр салтанаты үшін,
Ақиқат салтанаты үшін,
Бақытын табады әркім,
Бақытын сыйлайды әркім.
Күн шыққанда,
Мазда сыйлаған
Жер де киелі күйде,
Су да киелі күйде.
Барлық ағын сулар да,
Барлық бастаулар да,
Тұйық тоспа сулар да.
Теңіздердің суы да.
Әулиенің рухының
Барлық жаратқандары киелі.
Егер күн шықпаса,
Жер бетіндегінің бәрін
Жын атаулылар жояр еді.
Онда мынау дүниеде
Құдірет иелері. сірә.
Болмай-ақ та қояр еді. (35, 14)

Сақтардың ерлік тарихын, салт-санасын, дүниетанымын, т. б. өмір көріністерін бейнелейтін дастандардың көп болғаны ежелгі ғұламалардың жазбаларынан жақсы мәлім. Алайда олардың көбі сақталмаған. Ал кейбір дастандардың қысқаша мазмұны ғана жеткен. Мұндай дастандар көбінесе дерлік елді сыртқы жаулардан, басқыншылардан қорғау идеясына құрылатын болған.

Тұмар – Томирис – Сақтардың киелі жерін парсы әскерінің шапқыншылық әрекетінен сақтап қалу тақырыбын жыр еткен шығармалардың бірі – «Томирис» дастаны. Бұл дастанның сюжеті бізге Геродоттың «Тарих» атты көп томдық кітабы арқылы жеткен. Көне грек тілінің нормасы бойынша, Геродот сақтардың «Тұмар» деген сөзін – «Томирис» деп жазған. Оның үстіне, Геродот дастанды эпос деп алған.

«Томирис» – тарихи-қаһармандық дастан. Дастанның сюжеті тарихта болған шынайы оқиғаларға негізделген. Геродоттың жазуы бойынша, парсы елінің патшасы Кир б. з. б. 539 жылы Вавилонды жаулап алған соң, бірден сақтар еліне жорыққа аттанады.

Дастанның басты қаһарманы – Тұмар (Томирис). Ол сақтар елінің мәликасы, патшасы. Тұмар өз елінің және сыртқы жаулардан қорғау үшін жан аямай күресетін ержүрек әмірші. Соғыс өнерін жетік меңгерген қолбасшы. Өз халқының қамқоршы көсемі. Сондай-ақ мейірбанды ана.

Сақтар еліне шабуыл жасау үшін Кир патша Аракс (Әмудария) өзеніне көпір салдыра бастайды. Мұны естіген Томирис соғысты бол-

дырмау үшін Кирге хат жолдайды: «Кир! Сен соғыс ашпай тынбай-тын сияқтысың. Мақсатың сақтар елін тонау екен. Онда былай келісейік. Сен көпір салып әуреленбей-ақ қой. Адам қанын төкпейік. Сол үшін біз өз мекен-жайымызды тастап, үш күндік жүретін жолы бар жерге көшіп кетейік. Дариядан жайбарақат өтіп, алғың келген дүние-мүліктің бәрін ал. Бірақ үш күннен кейін өз еліңе қайтып кет».

Алайда Кир соғысты болдырмау жөніндегі Томирисің ұсынысын қабылдамайды. Аракс өзеніне көпір салу жұмысын қызу түрде жүргізе береді.

Алғашында Кир сақтар елін айлакерлікпен, қулық-сұмдықпен өзіне бағындырып алғысы келеді. Зұлым патша Томириске құда түспек болып, елшілерін жібереді. Алайда Томирис айлакер Кирдің арам ойын бірден түсінеді. Өйткені Кирдің мақсаты үйлену емес, Томириске үйленуді сылтауратып ұлан-ғайыр сақтар елін өзіне бағындырып алу еді.

Томирис мұндай ұсыныстан үзілді-кесілді бас тартады. Кир дереу әскери кеңес шақырады. Кеңеске сақтардан жеңіліп қалған патша Лиди және шексіз байлығымен аты аңызға айналған Крез де келеді. Сонда Крез қасында отырған Кирге мынадай кеңес береді:

– Сақтарды ашық соғыста жеңіп шығу қиын, оларды айлакерлікпен алу керек. Ол үшін сақтарға қарсы шағын ғана әскер шығару қажет. Сол шағын әскери топтың өзін сырқат, соғыста жараланған, әбден әлсіреп-қалжыраған нөкерлерден құру керек. Бір биік төбенің бойына көл-көсір дастарқан жасап, түрлі тағамдарды үйіп тастайық. Әсіресе шарап көп болсын. Сақтар әлгі әлсіз әскери тобымызды жеңгендеріне мәз-мейрам болып жатқанда, біз шабуылға шығуымыз керек. Сонда жеңіс біздікі болады.

Кир патша Крездің айтқанын істейді. Шынында да, парсылардың ауру-сырқат нөкерлерден жасақталған шағын әскери тобын сақтар тас-талқан етіп, жеңіл жеңіске масайраған сақ сарбаздары олжа болған шараптарды ішіп, бәрі мас болады. Сол сәтті аңдып отырған парсы әскері жалма-жан шабуылға шығып, жеңісті алаңсыз тойлап жатқан сақтардың бір топ әскерін қырып салады. Сақтар әскерінің қолбасшысы, Томирисің жалғыз ұлы Спаргаписті парсылар тұтқындап алады. Мاستығы тарап, есін жиған Спаргапис өзіне-өзі қан жар салып өледі.

Бұл қайғылы хабарды естіген Томирис дереу Кирге мынадай қаһарлы хат жазып жібереді: «Ей, қанқұмар Кир! Сен еркекке лайықты емес, жиіркенішті ісіңмен мақтанбай-ақ қой! Сен менің ұлымды бетпе-бет шайқаста жеңген жоқсың. Оны айлакерлікпен, шарап ішкізіп қолға түсірдің. Енді менің айтқанымды істе. Ұлымды өзіме тапсыр да, аман-есеніңде келген жағыңа қайтып кет. Есің барда еліңді тап. Егер сен менің осы айтқанымды істемесең, онда мен сақтар құдайы – Күн атымен ант етемін: Мен сен секілді аш көзді қанға бөктіріп, өзінді қанмен суарамын».

Бірақ Кир патша Томиристiң бұл ұсынысын да қабылдамайды. Сақтар мен парсылар арасындағы соғыс басталып кетеді. Дастанда осы аласапыран соғыстың жанды картинасы берілген. «Бұл шайқас – мен білетін шайқастардың ішіндегі ең қатыгезі, ең аяусызы, ең адам көп құрбан болғаны еді», – деп жазады Геродот.

Бұл екі жақ үшін де өліспей беріспейтін соғыс еді. Қанды шайқас ұзаққа созылды. Екі жақтағы өліктер де тау-тау боп үйіліп жатты. Ақыры сақтар жеңіске жетті. Парсылардың барлық әскері соғыс құрбаны болды. Тіпті Кирдің өзі де оққа ұшты. Сақтар бірде-бір нөкерді тұтқынға алған жоқ. Бәрін тегіс қырып салды.

Сақтар әскері жеңіске жеткен бойда-ақ Томирис Кирдің басын кесіп алып, іші адам қанына толтырылған меске салып жатып:

– «Ей, қанқұмар! Өмір бойы қанға тоймай, адам қанын суша шашып келіп едің. Бұл жарық дүниеде сен ашкөз қанға тоймадың ғой. Ал енді о дүниеде қанға тоятын боласың. Сені қанға тойдырам деп уәде берген едім. Міне, сол уәдемді орындадым», – деді (129, 79).

Шетел басқыншыларына қарсы күреске шақыратын «Томирис» дастаны осылайша аяқталады.

Иә, Кир әскері сақтар елінде тұңғыш рет жеңіліп, түгелдей дерлік қырылып қалды. Әйтсе де бұл жеңіліс парсы жұртының Кирден кейінгі патшаларына сабақ болмады. Жығылған күреске тоймайды ғой. Сақтардың елін бағындыру жорығына енді Дарий I (б. з. б. 521–485) аттанды.

Шырақ батыр

Парсы елінің патшасы Дарий I 700 мың нөкері бар қалың қолмен сақтар еліне тұтқиылдан шабуыл жасайды. Ол кезде мұншалықты көп әскерді көз көріп, құлақ естімеген екен.

Міне, «Шырақ» дастанында сақтардың Дарий әскеріне қарсы қаһармандық күресі аңызға айналған тарихи деректер негізінде жырланған. Алайда дастанның өзі сақталмаған. Тек дастанның негізгі сюжеті ғана проза күйінде бізге жеткен. «Шырақ» дастанының сюжетін қағазға түсіріп, бүгінгі ұрпаққа жеткізген грек тарихшысы Полиэн (б. з. б. II ғасыр) еді. Ол өзінің «Соғыс тактикасы» деп аталатын кітабында Шырақ батырдың ерлігін осы дастан бойынша жазып отырғанын айтады.

«Шырақ» дастанының сюжеті төмендегідей оқиғалардан басталады. Парсы елінің патшасы жер қайысқан қалың қолмен сақтар еліне жақындап келеді. Елдің қауіпсіздігіне қатер төнеді. Сақ әміршілері Омарг, Саксфар, Оамирис жауға қарсы қалай күрес жүргізуді өзара талқылып жатыр еді.

Дәл осы сәтте патша сарайына көздері бейне бір шырақтай нұр шашып тұрған, қапсағай денелі жігіт ентігін баса алмай, жүгіріп кіріп келді де:

– Ұлы мәртебелі тәңірқұтым! Мені тыңдаңыз! Жау жақындап келеді. Мен жылқышымын. Бұл өңірдің ой-шұқырын өзімнің бес саусағымдай

білем. Біз қазір шексіз құм даланың, үлкен сахараның бір шетінде тұрмыз. Рұқсат етсеңіз, жаудың қисапсыз қалың қолын мен алдап, сол шексіз сахараның ішіне қайтып шыға алмайтын құм даланың ортасына алып кетем, – деді.

– Алданғанын сезген сәтте-ақ парсылар сені өлтіреді ғой, – деді патша.

– Тірі жанға ертелі-кеш бір өлімнің бары хақ, – деп жылқышы жігіт өршелене түсті. Бір адамның өмірі бүкіл сақтар елін аман алып қалса, ондай адамда арман бар ма, әміршім! Сіздерден жалғыз ғана өтінішім бар. Балаларым жетімдік көрмесін. Жоқшылықты білмесін. Басқа өтінішім жоқ еді, – деді жылқышы жігіт.

– Келістік, – деп патша кесіп айтты. Балаларыңызды қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқытпай өсіруге ант ішеміз. Ең жүйрік сәйгүлік аттар соларда болады. Ол жағынан қам жеме. Тек атыңды айт, батырым.

– Атым – Шырақ! – деп жауап берді жылқышы жігіт. Ал енді менің бүкіл денемді, бетімді адам танымастай етіп, қанжармен тілгілеп тастаңдар. Құлағымды кесіңдер. Аямандар, әйтпесе парсылар менің айтқан сөзіме сенбейді, – деді.

Алайда батыр Шырақтың денесін тілгілеп тастауға ешкімнің қолы бармайды. Сол сәтте Шырақ беліндегі қанжарын қынынан суырып алады да, өз денесін өзі қан-жоса етіп, аяусыз тілгілеп тастайды. Батырдың тұла бойынан, басынан қып-қызыл қан сорғалап ағып тұрады.

Енді бір сәт Шырақ патшаға тағзым етеді де, көз ілеспейтін жылдамдықпен есік алдында байлаулы тұрған сәйгүлікке қарғып мініп, жау келе жатқан жаққа қарай құйыңдата жөнеледі. Жауға жақындай бергенде ол қара жолдың қақ ортасына шалқасынан жатып алып, құлындағы дауысымен жан ұшыра айғай салады:

– Ойбай-ай, мені құтқарыңдар! Қараңдаршы, сақтар мені қалай қорлағанын! Қараңдар, өлтіре жаздады ғой. Сақтарға кеткен қанды кегім бар! Қалайда кек қайтаруым керек! Мен бәрін білем. Парсы бауырларым! Мен сіздерді сақтар әскерінің дәл үстінен түсірем. Сонда ғана менің кегім қайтады. Жаным жай табады, – деді Шырақ.

Парсылар Шырақтың сөзіне сенді. Тіпті жол көрсететін адам табылғанына қуанып, шуласып, дүрлігіп қалды. Сол сәтте Шырақ жауға айтар сөзін ұштай түсті.

– Құдықтардан су ішпеңдер! Сақтар улап кеткен. Олар жол бойындағы шөптерді де, егістіктерді де өртеп жіберген. Мен сендерді ешкім білмейтін құпия соқпақпен алып барам. Сақтар әскерінің дәл үстінен түсірем. Маған еріңдер! – деді.

Жүз мыңдаған парсы нөкерлері Шырақтың соңынан ерді. Құйыңдата соққан қиыршық қызыл құмнан айнала-төңіректе түк көрінбейді. Шілденің шыжып тұрған ыстығы. Су сұрап аңқасы кепкен нөкерлер. Шөлдеп, күн өтіп, ауырып өліп жатқан, көмусіз қалып жатқан парсы нөкерлерінің қисабы жоқ.

Міне, осылайша Шырақ парсы әскерлерін жеті күн, жеті түн бойы адастырып, шексіз құм басып жатқан даланың түпсіз тұңғиығына енгізіп жіберген еді.

Қарша борап тұрған құм ішінде жеті күн, жеті түн бойы адасып, әскерінің тең жартысынан айрылған Дарий патша енді құйын-құмның мәңгілік тұтқыны болғанын сезді. Сезді де, қасында келе жатқан сақ жігітіне отты көзімен ызғарлана қарады. Парсының әскербасы Ранаббат қылышын жоғары көтерген күйінде Шыраққа төне түсті. Ал Шырақ аса қуанышты дауыспен барлық парсы әскеріне естірте айғай салды:

– Мен жеңдім! Біз жеңдік! Сақтар жеңді! Енді сендер мынау шексіз жатқан құм ішінен ешқашан шығып кете алмайсыңдар. Бәрің жат жерде қырыласыңдар. Көмусіз қаласыңдар. Ал мен өз елімде, өз жерімде өлем! Отан үшін жан пидә! Мақсатыма жеттім. Енді мені өлтіре беріңдер. Мен өлімнен қорықпаймын. Мен сендерден қорықпаймын!

Шырақтың жалынды сөздеріне бұдан әрі шыдап тұра алмаған Ранаббат қылышын сермеп қалды. Шырақ туған жердің топырағын құшақтай құлады.

«Бұл – аңыз емес, тарихи шындық», – деп жазады Полиэн.

Иә, сақтардың ерлікке толы шежіресін жыр еткен қаһармандық дастандардың өмірге келуіне осындай тарихи-әлеуметтік негіздер бар еді. Солардың ішінде үш мың жыл бойы ұмытылмай, бүгінгі күнге қысқа-қысқа үзінді күйінде жеткендері «Алып Ер Тоңға» және «Шу» батыр дастандары деуге болады.

«Алып Ер Тоңға» дастаны

«Алып Ер Тоңға» – түркі халықтарының арғы ата-тегі саналатын сақтар тарихынан сыр шертетін, көне түркі ауыз әдебиетінің дәстүрлі талаптарына сәйкес өмірге келген қаһармандық жыр.

Бүгінгі күнге дейін «Алып Ер Тоңға» дастанының жалпы сюжеті мен жекелеген үзінділері ғана жеткен. Әйтсе де сол үзінді түрінде сақталып келген жыр жолдарының өзінен-ақ бұл дастанның сюжеттік желісін, басты идеясын, көркемдік дәрежесін аңғару қиын емес. Дастанның басты қаһарманы – Алып Ер Тоңға. Алып Ер Тоңға – аты аңызға айналған тарихи тұлға, Тұран елінің билеушісі, сақтар әскерінің қолбасшысы, ержүрек батыры. Дастанда оны елдің көреген көсемі ретінде де бейнелейді.

Тұран әскері қолбасшысының атына қосылып айтылатын *«алып»* сөзі сол заманда *«күшті»*, *«батыр»*, *«қаһарман»*, *«ержүрек»* деген мағынаны білдірген. «Алып» – сақтар мен ғұндар заманынан бері ел қорғаған батырлардың, қолбасшы ерлердің атына қосылып айтылып келе жатқан мәртебелі есім. Түрік қағанаты тұсында бұл сөз әскери титул мағынасында да қолданылған. Ежелгі түркі халықтары өз батырларының атына «алып» сөзін қосып айтатын болған. Мәселен: Алып

Тегін, Алып Арслан, Алып Бамыс (Алпамыс), Көк Алып сияқты қол бастаған батырлар болған. «Алып Ер Тоңға – түркі елінің атыаңызға айналған көсемі, билеушісі, батыры, даңқты қолбасшысы, оны парсылар *Афрасиаб* деп те атаған» (159, 92).

Бұл дастандағы батырдың есіміне қосып отырған «ер» сөзі ежелден-ақ «батыр», «қаһарман», «жаужүрек» деген ұғымдарды білдіретінін аңғару қиын емес. Сақтар дәуірінің осы дәстүрі саңғасырлар бойы сақталғаны. бертін келе қазақтар да өз батырларына «ер» сөзін қосып айтқаны жақсы мәлім. Мәселен, «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Көкше», «Ер Сайын», т. б. батырлар есімі бұл сөзімізге дәлел.

Кезінде Тұран мен Иран елдері арасында болған соғыстарда Алып Ер Тоңға сан рет Тұран әскерін басқарып, талай мәрте ғажайып жеңістерге жеткен. Бұл жайында Фирдоуси өзінің әйгілі «Шахнамасында» кеңінен толғайды. Тұран елінің батыры Алып Ер Тоңғаны ұлы шайыр өз дастанында Афрасиаб деп атаған. Көне парсы тілінде «Афрасиаб» сөзі «дүлей қара күш иесі» деген мағына береді.

Қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулатидің айтуы бойынша. Алып Ер Тоңға батырдың, яғни Афрасиабтың ата-тек шежіресі төмендегідей болып келеді: «Афрасиабтың әкесі – Пишен (Бешен), Пишен – Дад Нишиннің баласы; Дад Нишин – Турдың баласы. ал Тур болса Афридунның баласы. Бұл деректер «Тарихи-и гузида» кітабы бойынша келтіріліп отыр. Ал мұның өзі Ходжа Рашид-ад-дин Фазлаллахтың «Маджма тауарих» атты еңбегінен алынған еді» (149, 361).

Алып Ер Тоңғаның төрт баласы болған. Олар: Барсхан, Қарахан, Шиде, Алак. Алып Ер Тоңғаның ата-тегі ежелгі түркі тайпаларынан шыққанын айта келіп, Н. Я. Бичурин: «... Тун Шеху хан батыр болды. оның әрбір соғысы жеңіспен бітіп отырды... Ал, оның немересі Нишу 630 жылдары Тунь алэу (Тоңға алып) Валиба Дулу хан деген лақап атпен таққа отырды». – дейді (109, 56).

Алып Ер Тоңға туралы кезінде Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Хамза Исфхани, Рашид-ад-дин, т. б. пікір айтқан. Бұлардың бәрі де Алып Ер Тоңғаны сақтар дәуірінде өмір сүрген қайраткер ретінде көрсетеді.

Қалай болған күнде де. Алып Ер Тоңғаның тарихи тұлға екені, ежелгі сақтарды билеген әмірші болғаны, Тұран мен Иран арасындағы соғыста сақ әскерін басқарғаны анық. Кезінде оның Мауераннахр, Жетісу, Сауран, Шаш (Ташкент), Испиджаб (Сайрам), Талас, Шу уәлаяттарына билік жүргізгені де бізге аңызға айналған тарихи деректер арқылы жеткен.

Алып Ер Тоңға құрған мемлекет әр кездегі түрлі қоғамдық, саяси, әлеуметтік өзгерістерге орай өз астанасын бірнеше рет ауыстырып отырған сияқты. Түрлі тайпалық одақтардың бірлестігі ретінде ол құрған мемлекеттің астанасы Пайкент, Рамитан (ескі Бұхара), Бала-сағұн, Қашғар сияқты қамал-қалалар еді.

«Сувар-и акалим» («Әлем климатының суреті») деген кітаптағы деректерге қарағанда, Алып Ер Тоңға көптеген ғажайып қалалар салдырған. Солардың бірі – Ханбалық, яғни Баласағұн шаһары Афрасиаб ұрпақтарының қолында болған» (149, 458). Сондай-ақ Рамитан, Афрасиаб (Самарқан шаһарының бұрынғы аты) қалаларын да ежелгі Тұран елінің билеушісі Алып Ер Тоңға салдырған деген деректер бар.

Біз «Алып Ер Тоңға» дастанының көне тарихи шежірелерде сақталған жұрнақтарын да, Фирдоуси өзінің «Шахнамасында» пайдаланған жеке-жеке үзінділерін де, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» кітабындағы Алып Ер Тоңғаға қатысты бәйіттерін де, кейінгі кездегі зерттеулерде мысал ретінде келтірілген жеке жыр шумақтарын да жинақтау арқылы осы дастанның жалпы сюжеттік желісін айқындай түсуге әрекет жасадық.

«Алып Ер Тоңға» дастанының мүлдем ұмытыла бастаған конструкциясын белгілі бір дәрежеде айқындап алуға Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Рашид-ад-дин Фазлаллахтың «Маджма тауарих» («Тарихи жинақ»), Әбу Райхан әл-Бирунидің «Сувар-и акалим» сияқты орта ғасырда жазылған еңбектерінің пайдасы тиді.

Сондай-ақ «Алып Ер Тоңға» дастаны жайындағы мәліметімізді толықтыра түсуге бұл салада жемісті еңбек еткен Түркия елінің Б. Аталай, Р. Арат, И. Ертайлан, Ф. Көпрүлузаде, Н. Банарлы сияқты әдебиет тарихын зерттеуші ғалымдарының еңбектері де көмектесті.

Бір қызығы – парсы елінің ұлы шайыры Әбілқасым Фирдоуси осы «Алып Ер Тоңға» дастанын толық күйінде оқыған сияқты. Ол өзінің әлемге мәшһүр «Шахнамасында» Тұран елінің патшасы, әскери қолбасшысы, даңқты батыры Алып Ер Тоңға жайындағы әфсана-аңыздарды, тарихи деректерді, мақтау өлеңдері мен жоқтау жырларын аса дарынды сөз зергеріне ғана тән шеберлікпен пайдалана білгені көрініп-ақ тұр. Алайда бұл арада мықтап ескеретін бір жәйт бар. Алып Ер Тоңға – Тұран елі үшін жағымды қаһарман, ал Иран жағы үшін ол нағыз жау, басқыншы патша екені мәлім. Сол себепті ұлы шайыр «Шахнамада» Алып Ер Тоңғаны, яғни Афрасиабты, бір жағынан, жанкешті батыр, орасан күштің иесі, дарынды қолбасшы етіп көрсетсе, екінші жағынан, Иран елін қанға бөктіруге әзір тұрған қатыгез патша ретінде бейнелейді. Соның өзінде, Фирдоуси өз шығармасында Алып Ер Тоңғаның түркі дастанындағы батырлық келбетін көп өзгертпей, сол күйінде сомдап берген сияқты.

Фирдоусидің «Шахнамасында» Тұран елінің қалың қолын бастаған Афрасиаб (Алып Ер Тоңға) жорықтарын бейнелеп көрсеткен он шақты арнаулы тараулар бар. Олар: «Афрасиабтың Бәрман мен Құмайынды Сұхраб құзырына жіберуі», «Афрасиабтың қорқынышты түс көруі», «Афрасиабтың қайраткерлермен мәслихат құруы»,

«Сияуыш пен Афрасиабтың бір-біріне ант беруі», «Афрасиабтың Сияуышқа хат жазуы», «Афрасиаб пен Сияуыштың аңға шығуы», «Афрасиаб ордасына Рүстемнің түнде шабуыл жасауы», «Афрасиабтың ирандықтардан жеңілуі», тағы басқалар. Дастанды зерттеушілер ұлы шайыр Фирдоусидің «Алып Ер Тоңға» дастанын кезінде түпнұскадан толық күйінде оқығанын, Шығыс поэзиясына тән нәзира дәстүрі бойынша оны парсы тілінде қайта жырлап, Афрасиаб жорықтарына ақын өзінше баға бергенін айтқаны мәлім. Қалай болған күнде де Фирдоусидің «Алып Ер Тоңға» дастанын зор шеберлікпен пайдаланғаны даусыз.

Сонымен, «Алып Ер Тоңға» дастанының қысқаша мазмұны төмендегідей: Түркілердің атамекені Тұранға көрші отырған Иран елінің әскері қайта-қайта шабуыл жасап, тыныштық бермейді. Тұран елінің сұлу қыздарын, асыл бұйымдарын, қоңды малдарын тартып әкетіп жатады. Диқандардың енді ғана жайқалып өсіп келе жатқан егіндерін, бау-бақшаларын парсы әскері таптап тастай береді.

Сол заманда Тұран елінде «арыстандай айбарлы, жолбарыстай жүректі, көк бөрідей тәкаппар» Ер Тоңға деген батыр жігіт бар екен. Ер Тоңға елден көп нөкер жинап, Иран әскеріне қарсы шығады. Тұран мен Иран әскері Дехистан деген жерде кездеседі. Бұл жер екі биік таудың ортасындағы кең жазира дала болады. Екі жақтың әскері үш күн, үш түн дамылсыз шайқасады. Жап-жасыл дала енді қыпқызыл қанға боялып кетеді. Адам өліктері тау-тау болып үйіліп қалады. Ақыры Тұран әскері жеңіп, Иран әскері ойсырап жеңіледі. Сол күннен бастап Ер Тоңғаны «алып» деп атай бастайды. Енді ол халық алдында Алып Ер Тоңға деп аталады да, Тұран патшасының тағына отырады.

Дехистанда болған соғыста Тұран әскері Иран патшасын тұтқындап, аяқ-қолын шынжырлап әкетеді. Иран жағы оны тұтқыннан босатып алу үшін тағы да соғыс ашады. Алайда Тұрандықтар Иран шахын балтамен бір түнде шауып өлтіріп тастайды. Арада көп жылдар өтеді. Иран патшасының тағында талай патшалар ауысады. Алып Ер Тоңға солардың бәрімен де соғысады. Бәрін де жеңіп шығып отырады. Ақыры Иран патшасы Залдың жалғыз ұлы Рүстем қол бастайтын жасқа жетеді. Ол жер қайысқан қалың әскермен Тұран елінен кек қайтаруға аттанады. Алдынан көп әскермен Алып Ер Тоңға шығады.

Алып Ер Тоңға келеді,
Жүз мың әскер ереді,
Жүз мың жебе кереді,
Жер қайысқан қол еді.
Тәңір сүйіп жаратқан,
Әлемді өзіне қаратқан,
Қаһарын жауға таратқан
Көк тәңірінің ұлы еді. (231. 76)

Қылыш, найза сарт-сұрт соғысып, болат қалқандардан от ұшқын-дайды. Садақ оғы жаңбырдай жауады. Жаралы жандардың құлындағы дауысы шығып, дүние астан-кестен болып кетеді. Адам қаны дария болып ағады. Біресе Иран жағы, біресе Тұран әскері басым түсіп отырады. Екі жақ та әбден әлсіреп, ақыры шайқасты уақытша тоқтатуға мәжбүр болады.

Күндердің күнінде Иран тағына Кей-Қауыс отырады. Ол «сақ әскерінен жеңіліп қалдыңдар, қоян жүрек қорқақсындар» деп өзінің жалғыз баласы Сияуышты және Рүстем бағырды қатты ренжітеді. Көпшіліктің көзінше айтылған ауыр сөздерге қатты намыстанған Сияуыш әкесіне өкпелеп, Тұран еліне кетіп қалады. Ол сақтар елі тәңірқұттарының (әміршілерінің) бірі Пиранның сұлу қызына үйленеді. Одан туылған балаға Кей-Хұсрау деп ат қояды. Бір күні Иран жағы Кей-Хұсрауды ұрлап әкетіп, жігіт болған кезінде парсы еліне патша етеді. Арада көп жылдар өткен соң Кей-Хұсрау мен Рүстем батыр бірігіп, Тұран еліне қайта шабуыл жасайды. Алып Ер Тоңға талай рет Рүстем батырмен жекпе-жекке шығып, екеуі ұдайы тең түсіп отырады.

Ежелгі түркі әдебиетіне тән дәстүрлердің бірі -- батыр шешуші шайқасқа шығардың алдында қорқынышты түс көреді. Алып Ер Тоңғаның («Шахнама» бойынша – Афрасиабтың) түс көруіне арналған дастанның жыр жолдарын Фирдоуси өз шығармасында зор шеберлікпен пайдалана білген. Мұнда «Афрасиабтың қорқынышты түс көруі» деп аталатын жыр бар.

Енді осы жырдың қазақша жолма-жол аудармасын оқып көрелік:

Қалшылдап, айғай сап, оянып кетті,
Құлындаған дауысы қиырға жетті.

Долы дауыл жұрт зәресін ұшырды.
Байрағымды жұлып жерге түсірді.

Иран қолы қарақұрым қаптаған,
Жерімізді аямай-ақ таптаған.

Әр найзаға бір-бір басты іліпті,
Бір-бір басты қолтықтап та жүріпті.

Жарқ еткізіп алмас қылыш жасқады.
Қақ ортаманнан екі бөліп тастады. (183. 596)

Жаудың келе жатқанын батырдың түс көру арқылы жеткізу тәсілі қазақтың батырлық жырларында да ұшырайды. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырында қазақ елін шабуға әзірленіп жатқан қалмақ ханы Тайшық батыр да түсінен шошып оянады. Ол түсінде қалмақты қырғалы келе жатқан Алпамыс батырды көреді:

Мен бір бүгін түс көрдім.
Түсімде жаман іс көрдім.

Заманым менің қағынды,
Қағынбаса не қылды?
Құрсаулы қара бура кеп,
Қарсы қарап шабынды.
...Қаланың аузын қан қылды,
Қақпаның аузын шаң қылды.
Айдарлымды құл қылды.
Солқылдаған мырзамды,
Табанға салып жүн қылды. (14, 43)

Ежелгі түркі ауыз әдебиетіне тән бұл көркемдік дәстүрдің сол көне дәуірдің өзінде жазба әдебиеттен жалғасын тапқанын көреміз. Біз сөз етіп отырған «Алпамыс батыр» жыры – «Қорқыт ата кітабындағы» «Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жырдың» сан ғасырлар бойы талай өзгерістерге ұшырап, біздің заманымызға жеткен нұсқасы. Бұл екі жырдың сюжеттік желісі де, сөз қолдану тәсілдері де, композициялық құрылысы да бір-біріне жақын тұр. Әйтсе де бұл туралы «Қорқыт ата кітабына» арналған бөлімде кеңінен тоқталамыз.

«Алып Ер Тоңға» дастаны ХІ ғасырдың аса көрнекті ақыны, даңышпан-ойшылы Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн да түпнұсқадан оқып, өзінің атақты «Құтты білік» дастанында оның жеке-жеке үзінділерін зор шеберлікпен пайдаланғаны күдік тудырмайды. Бұл туралы түріктің Ф. Көпрүлузаде, А. Инан, Р. Арат, С. Банарлы сияқты әдебиет тарихын зерттеушілері өз еңбектерінде талай рет атап көрсеткен.

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанының 277–286-шы бәйіттерін түгелдей Алып Ер Тоңғаны мадақтауға арнаған. Ақын өз дастанының осы бөлімін «Ізгі қасиеттердің сипаты» деп атаған. Бұл бөлімде негізінен түркі бектерінің бойындағы адамгершілік қасиеттер жырланған. Ақын ел басқарған бектерге білімді, парасатты, зерек, өз халқына қамқоршы, әділ болу керек деген үндеу тастайды.

Міне, осындай ел билеген бектердің ғажайып үлгісі ретінде ақын өз оқырманына Алып Ер Тоңғаның бейнесін ұсынады:

Назар салсаң, бұл түркінің бектері,
Жаһанның әз бектері, асыл тектері.

Түрік бектері ішінде атын асырған,
Алып Тоңға Ер еді, құты тасыған.

Дастанда ақын Алып Ер Тоңғаны қалың қол бастаған батыр ғана емес, сонымен бірге көреген көсем, білімді жан, ақылды ел ағасы, елге тұтқа болған қаһарман ретінде бейнелейді:

Білімі-даңқы ұлы, көптің сарасы,
Білімді, ойлы әрі халық ағасы.

Зерек, дана көңілі сара, сері еді,
Жұтты жалған, елге тұтқа ер еді! (44, 74)

Жүсіп Баласағұн атақты Алып Ер Тоңғаның есімін кезінде тәжіктер (парсылар) өзгертіп, оны Афрасиаб деп атап кеткенін де оқырманға ескертіп өтеді:

Тәжіктер оны Афрасиаб атаған,
Елдерге ол көп ізгілік жасаған.

Қажет білсең білім, ақыл, даналық,
Қолға алуға дүниені қаратып.

Тәжіктер де хатқа мұны түсірген,
Кітапта жоқ болса кімдер түсінген!? (44, 75)

Сондай-ақ ақын мемлекет тұтқасын берік ұстап тұру үшін білім мен парасат қана емес, сонымен бірге ерік, жігер, қаһар, өктемдік, өзгелерге үстемдік ететіндей ызғар қажеттігін айтады. Дәл осындай қаһарман – Алып Ер Тоңға деген түйін жасайды:

Жақсы айтқан, хас батыр, ер кешегі,
Небір берік түйінді ерлер шешеді!

Даңқ, қуат керек әлем жаулауға,
Гүр арыстан керек құлан аулауға!

Дихангерге қасиет керек мың түмән,
Сүйінсе оған, білмейді елі мың күмән.

Жаудың бойын қылышпенен бұқтырып,
Түзесе елін әділ заңын ұқтырып! (44, 75)

Сонымен, ақын Жүсіп Баласағұн сақтар көсемі туралы дастанды түпнұсқадан оқи отырып, Алып Ер Тоңғаның жарқын бейнесін жасаны дау тудырмайды.

Қорыта айтқанда, «Алып Ер Тоңға» дастанының негізгі идеясы Тұран елін сыртқы жаудан қорғау, түркі жұртын ішкі ынтымақ-бірлікке үндеу, туған жердің абырой-даңқын арттыра түсу болып табылады. Бұл дастан Алып Ер Тоңғаның қайтыс болып, бүкіл түркі елінің күңіренген жоқтау жырымен аяқталады.

«Алып Ер Тоңғаны жоқтау» деп аталатын жыр Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты сөздігі арқылы бүгінгі күнге ешбір өзгеріссіз жеткен. Бұл жоқтау «Алып Ер Тоңға» дастанының ең соңғы тарауы болса керек. Аяулы батыры қаза болғанда жоқтау айту дәстүрі түркі халықтары арасында күні бүгінге дейін сақталған. Жоқтау айту дәстүрі қазақ ауыз әдебиетінде кең тарағаны мәлім. Өйтсе де біз «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» деп аталатын жырға оралайық. Бұл жоқтау төмендегідей жыр жолдарымен басталады:

– Алып Ер Тоңға өлді ме?
Жаман дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар. (73, 70)

Замана сәтін түзетті,
Ұрысы құрды тұзақты;
Бектер бегін аздырды,
Қалай қашып құтылар?! (74, 333)

«Алып Ер Тоңға» дастанында ақын батырды жоқтай отырып, өмірдің барлық адамдар үшін өткінші екенін, ғұмырдың мәңгі еместігін, тәңір адамды ажалмен сынайтынын, тағдыр оғы тисе – тау шыңдары да быт-шыт болатынын зор күйініш сезімімен жеткізеді:

Замана күні тебіренер,
Пенденің күшін кемітер,
Өлемдегі ерді сиретер,
Қашса, тағы қуалар (іздер) (74, 481)

Өдеті нақ осындай,
Бұдан басқа бар себеп,
Дүниеге қарап оқ атса,
Таулардың басы кертiлер. (73, 191)

Алып Ер Тоңға қайтыс болғанда бүкіл ел қайғырғанын, ең қатыгез батырлардың өзі еңіреп жылағанын, адамдардың нұрлы жүздері сарғайып кеткенін, батырлар өз жағаларын жыртып, айғай сап жылағанын ақын эмоциялық тұрғыда әсерлі етіп жеткізген. Мұнда «*тау қойнауы жыртылар*», «*атса оны кезеп*», «*атын болдыртты*», «*қайғы тоздыртты*», «*жүз сарғайды*», «*запыран жаққандай*» деген сияқты тұрақты сөз тіркестері жиі ұшырайды. Сондай-ақ жырда Алып Ер Тоңға қайтыс болғанда қайғы халықты жүдетіп, тоздырып жібергендігі айтылады. Алыстан келген бектердің аты жүдеп, бектердің жүздері қайғыдан сарғайып кеткендігі зор шеберлікпен жеткізіледі. Ең бастысы – ақын өмірде ешкім тағдыр оғынан қашып құтылмайды деген ой-пікірді ортаға салады:

Тәңірім торын құрғанда,
Тұтылмай адам тұрған ба,
Кертiлер алып шыңдар да,
Тағдырдың оғы қадалған.

Көңілімді қайғы жандырды,
Жазылмас жара қалдырды,
Кешегі күнге зар қылды,
Кеткенді қайдан табасың.

Жалғанның туып заманы,
Жауыздар қаптап барады,
Ашылды сұмның араны,
Сиреді қайран бектерім.

Біліктілер қалмады,
Заман оны жалмады,
Сүрінді бектің тарланы,
Салды жанға жараны.

Ажал жұтып ағаны,
Жауыз жайлап барады,
Жақсының өшіп жанары,
Дүние азып барады. (72, 23-24)

«Алып Ер Тоңға» дастанының түпнұсқасынан бізге жеткен үзінділерін оқи отырып, түркі тайпаларының бұл қаһармандық жыры исламға дейінгі дәуірде, яғни араб, парсы поэзиясына тән термин сөздер әлі түркі поэзиясына әсер ете қоймаған кезеңде өмірге келгенін аңғарамыз.

«Алып Ер Тоңға» дастаны – түркі тайпаларының байырғы поэтикалық өлшемінде – көг өлшемінде туған. Бұл өлшем бойынша жырдың алғашқы үш жолы өзара ұйқасады да, төртінші жолы келесі шумақтың төртінші жолымен ұйқасып отырады. Көне түркі поэзиясының көг өлшемі негізінен *а-а-а-ә; б-б-б-ә; в-в-в-ә* түрінде болып келеді. Бұған жоғарыда келтірілген жыр жолдары дәлел.

Ежелгі түркі жырларына тән ұйқастың мұндай түрі бертін келе қазақтың ақын-жыраулары поэзиясынан да кең орын алғаны мәлім. Мәселен, Доспамбет жырау, Шалкиіз жырау толғаулары мен Дулат, Абай сияқты ақындардың өлеңдерінде *көг* өлшемі жиі ұшырайды. Көне түркі ауыз әдебиеті тудырған мұндай жыр өлшемін ұлы Абай өзіне ғана тән шеберлікпен жазба әдебиетте көркемдік дәстүр ретінде жалғастыра түсті. Мәселен, Абай өзінің «Білімдіден шыққан сөз» деген өлеңінде:

Әбілет басқан елерме,	<i>а</i>
Сөзге жуық келер ме?	<i>а</i>
Түзу сөзге сенер ме,	<i>а</i>
Түзелмесін білген ез?	<i>ә</i>

«Айтшы-айтшылап» жалынар,	<i>б</i>
Ұққыш жансып шабынар.	<i>б</i>
Ұқпай жатып жалығар,	<i>б</i>
Ұйқылы-ояу бойкүйез, –	<i>ө</i>

дейді (1, 109).

Сөйтіп, «Алып Ер Тоңға» дастаны – түркі халықтарының арғы ата-тегі саналатын сақтардың ежелгі ерлік тарихын аңызға айналған шежіре-деректер негізінде баяндайтын, көне түркі фольклорының дәстүрлі талаптарына сәйкес туындаған қаһармандық жыр.

Қадым заман батырлары елін қорғап, қан майданда қаза болған да қайғылы сарынмен жыр айту дәстүрі қазақ халық ауыз әдебиетінде күні бүгінге дейін сақталып келеді. Қазақ қауымында біреудің жанашыр жақыны немесе халық қадірлейтін адамы қаза болса, оларды жоқтап өлең-жыр шығару ерте кезден-ақ салтқа айналған. Әдетте жоқтауды өлген адамның жанашыр жақыны өзі шығарып айтатын болған. Сондай-ақ жоқтауды белгілі ақындар да шығарған. Қазақ ауыз әдебиетінде жоқтау өлеңдерінің формасы мен мазмұны әр түрлі болып келеді. Қоғамдық-әлеуметтік құбылыстардың өзгеруіне сәйкес жоқтаудың сипаты да түрленіп отырған. Жоқтаудың кейбір үлгілері қысқа-қысқа, шағын түрде айтылады да, екінші біреулері мол сюжетке құрылып, көлемді дастан сияқты жырланады.

Қазақтың батырлық жырларында да, «Алып Ер Тоңға» дастанындағы сияқты, батыр қаза болғанда бүкіл ел болып күңіреніп, қайғырады. Ең алдымен, қаза болған батырдың көзі тірі кезінде елі үшін атқарған игі істері, жаумен шайқастағы жанкешті ерлігі, мінез-құлқы, адамгершілік ізгі қасиеттері мадақталады. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырында Тоқтарбай, Аналық және Құртқа айтатын жоқтауларда Қобыланды батырдың қазақ елін жаудан қорғауда атқарған ерлік істері айтылады. Бұл сияқты жоқтау-жырларда қаза болған батырды адамдар ғана емес, сонымен бірге батырдың көзін көрген сол елдің табиғаты да, яғни өзендері мен көлдері де, таулары мен ормандары да жоқтайды.

«Ежелгі түркі тайпаларының әдет-ғұрпы бойынша, күйеуі қайтыс болған әйел жоқтау кезінде өзінің бетін пышақпен тіліп жылайтын болған» (109, 230). Бұл сияқты жоқтау кезінде жасалатын қимыл-әрекет (бетін пышақпен тілу, т. б.) жоқтау өлеңде баяндау тәсілімен жеткізілген. Сонымен, ежелгі түркі жоқтау өлеңдерінде *әрекетті баяндау мен әрекет-қимылдың* өзін айту қоса-қабат келетін болған. Бұған түркі дәуірінің ізі сақталған «Ер Қосай» жырынан бір мысал келтірейік:

Қолдан кеткен сұңқарың,
Есебін тауып жоқтап бак.
Байың өлді деген соң,
Қыналы бармак, жез тырнак
Ақ бетіне салады,
Алды қанға толады,
Бүлік ойбай болады. (15, 75)

Қазақ ақындары жоқтау өлеңдерін түр жағынан да, мазмұн тұрғысынан да мейлінше жетілдіре түсті. Мәселен, Исатай батыр қан шай-

каста қаза болғанда Махамбет ақынның батырды жоқтап айтатын мынадай жыры бар:

... Тайманның ұлы Исатай
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді,
Исатайды өлтіріп,
Қырсық та шалған біздің ел. (22, 184)

Жоқтау өлеңдерін Абай да жазған. Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау бұл сөзімізге дәлел:

Қызықтың заңғар басынан
Қорлыққа кеттім жығылып.
Құдай қосқан қосақтан
Жалғанда қалдым жырылып.
Қайғында қалдым қамалып,
Қызығым кетті сырылып. (1, 24)

Сонымен, «Алып Ер Тоңға» дастанында айтылатын жоқтау салты араға мыңдаған жылдар салып барып, қазақтың батырлық жырларында, қазақ ақын-жырауларының толғау-өлеңдерінде өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапты.

«Шу» дастаны

«Шу» дастаны – қазіргі түркі тектес халықтардың арғы тегі саналатын сақтардың шежіресін аңызға айналған тарихи деректер бойынша жыр еткен ерлік эпосы.

«Шу» дастанын ғылыми негізде дұрыс пайымдау үшін біздің заманымыздан бұрынғы төрт мыңыншы жылдың орта кезінде сақтар даласында болған кейбір тарихи оқиғаларға назар аударғанымыз жөн сияқты. Ол үшін алдымен сақтар тарихынан мол дерек беретін Берел қорымынан табылған археологиялық олжалар туралы бірер сөз айта кетейік.

Сақтар дәуірінен бізге үзік-үзік күйінде жеткен ерлік дастандарының кейбір күңгірт тұстарын айқындап алуға археология ғылымы саласындағы соңғы жетістіктер өз септігін тигізіп келеді. Мәселен, Ө. Х. Марғұлан атындағы археология институты ұйымдастырған Қазақ-француз-итальян біріккен халықаралық археология экспедициясы 1999 жылы бүкіл ғылыми әлемді дүр сілкіндірген жаңалық ашқаны мәлім. Бұл экспедиция Алтай тауы етегіндегі Берел қорымынан (Шығыс Қазақстан облысы, Қатонқарағай ауданы) бұдан екі мың төрт жүз жыл бұрын жерленген сақтардың көсемі («тәңірқұты») мен патша әйелінің табыттағы мәйітін тапты. Ең ғажабы – көсемге құрбандыққа шалынған он үш жирен сәйгүліктің денелері де мәңгілік тоң астында жатып, жиырма төрт ғасыр бойы бұзылмай, шірімей, сол күйінде

сақталған. Бұл қорымнан табылған заттар мен оларға бедерленіп салынған сан қилы суреттер, ою-өрнектер, аңдар мен құстардың мүсіндері, т. б. кейбірежелгі дастандардың сюжетін айқындай түсуге мүмкіндік берді.

Берел қорымынан табылған сақтар көсеміне құрбандыққа шалынған аттардың саны неліктен он үш болған деген сауал туады. Бұл сауалға бізге сақтар дәуірінен сюжеттік желісі ғана жеткен «Шу» дастаны жауап беретін сияқты. Дастанда Шу өңірінің «тәңірқұты» (әміршісі) Шу батырдың Көк ордасын күзетіп тұру үшін келген он екі батыр туралы айтылады. Көк жібек маталармен көмкерілген он екі қанат орданы (киіз үйді) күндіз-түні қоршап тұрған осы он екі салт атты батыр – он екі тайпаның патшаға жіберген сенімді өкілдері емес пе екен деген ой келеді. Онда неге Берел қорымына он үш жылқы жерленген? Әлде біз сөз етіп отырған «тәңірқұт» он үш тайпаға билік жүргізді ме екен? Әрине, олай емес. Жалпы сақтар мен ғұндардың ауыз әдебиеті үлгілерінде «он екі тайпалы ел» туралы жиі айтылады. Демек, Берел қорымына көмілген он үш тұлпардың біреуі, яғни ер-тұрман әбзелдері көбірек әшекейленген, алтын түстес сап-сары ерекше көрікті көрінетін сәйгүлік патшаның жорыққа мінетін өз аты болып шығады. Дәлірек айтсақ, он екі тайпадан құрбандық үшін жіберілген он екі атқа қоса патшаның өз аты да құрбандыққа шалынған. «Шу» дастанының үзік-үзік күйінде жеткен сюжетінен де осындай көріністерді аңғаруға болады.

Біз сөз етіп отырған қорымнан табылған он үш жирен аттың кекілінен бастап, құйрығына дейінгі аралықты тұтас күйінде алтынмен апталған, ою-өрнекті, әшекейлі әбзелдер көмкеріп тұр. Аттың ер-тұрманы, алтындалған өмілдірігі, құйысқаны және жүгенінің сулығы, шекелігі жалт-жұлт етіп алыстан көз тартады. Ер-тұрманның тартпа-айылы, түрлі ою-өрнектер салынған көпшігі, тебінгісі зор шеберлікпен жасалған. Ат әбзелдерінің бәріне самұрық, арқар, барыс, «бүркіт басты» грифондар (құбыжық-сфинкс) бейнесі бедерленіп салынған. Бұлардың ішінде әсіресе арқар бейнесі жиі қайталанып отырады. «Арқар ұранды алты алаш» деген қанатты сөз осындайда ойға оралады.

Сақтар мен ғұндар дәуірінің ат әбзелдерін, онда бейнеленген мифологиялық құстар мен аңдардың бедерлі бейнелерін көрген соң ғана «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Аттила» дастандарының біздің заманымызға жетпей қалған немесе түсініксіз болып келген кейбір оқиғаларды айқындап алуға мүмкіндік туып отыр. Көне дәуірді зерттеп жүрген тарихшылардың айтуына қарағанда, біз сөз етіп отырған сақтар мен ғұндар дәуірінде ежелгі гректер де, парсылар да, қытайлар да ер-тұрман дегенді мүлдем білмеген. Сақтар мен ғұндардың жоғарыда аталған батырлық жырларында батырдың мінген аты ерекше киелі қасиеті бар, құдыретті күш иесі ретінде бейнеленген. Сақтардың сенімі

бойынша, жылқы малы адамның тірі кезінде – жан серігі әрі көлігі, ал адам қайтыс болғанда оны Көк тәңірісіне, яғни Күнге («ұшпаққа») жеткізетін ақ ниетті періштесі саналған.

Берел қорымынан табылған патша табытының төрт бұрышына төрт самұрықтың мүсіні қағып қойылған. Бұл мүсін қолдан құйылып, сырты алтынмен қапталған. Самұрықтар қанаттарын жайып жіберіп, енді ғана ұшып кетейін деп тұр. Мұның мән-мағынасын қалай түсінуге болады? Бұл сауалдың жауабын біз «Көк бөрі» дастанынан тапқандай болды. Мұнда жорыққа шыққан батыр дулығасының маңдайынан қанатын жайып тұрған самұрық бейнесі жалт-жұлт етіп көрінгені айтылады. Демек, сақтар мен ғұндардың наным-сенімі бойынша, киелі самұрық құсы адамды тірі кезінде де, марқұм болған соң да жамандықтан қорғап, қоршап, жебеп жүреді. Ал батыр қан майданда қайтыс болғанда оның жанын мәңгілік мекеніне Көк тәңірісіне, яғни Күнге жеткізетін болады. Біз жаңадан табылған осы материалдық жәдігерліктерді көре отырып, сақтар мен ғұндардың батырлық жырларына өзек болған бірқатар оқиғалар тарихи шындықтан алыс емес екеніне көз жеткіздік. Ақын Мағжан Жұмабаевтың сөзімен айтсақ: «ертеде алаш елі мекен еткен Алтай атырабы» – кезінде ұлы даладағы өзіндік өркениеттің алтын бесігі болғанын Берел қорымы тағы бір рет бүкіл әлемге паш етті.

Қорыта айтқанда, сақтар, ғұндар, ежелгі түркілер өздерінің ерлік дастандарында («Алып Ер Тоңға», «Шу», «Аттила», «Ергенекон», «Күлтегін», т. б. жырлары) батыр мінген аттың ер-тұрманын бейнелеп көрсетуге әрқашанда ерекше мән беріп отырған. Қазақтың батырлық жырларында («Ер Қосай», «Ер Көкше», «Қарасай», т. б.) ер-тұрманды бейнелеп жырлау дәстүрі өз жалғасын тапты.

Өзінің идеялық мазмұны мен көркемдік дәрежесі жағынан «Алып Ер Тоңға» дастанынан кейінгі аса маңызды туынды «Шу» дастаны екенін түрік ғалымы С. К. Қараәлиоглы ерекше атап көрсетеді (242, 51–54). Атақты Ескендірдің түркі еліне жасаған әскери жорығы, Ескендір мен Шу батыр арасындағы келісім бойынша соғыс майданына екі жақтың барлық әскері емес, әр жақтан қырық нөкерден шығып соғысқаны, ақыры Шу батырдың қырық нөкері жеңіп шыққаны, бейбіт келісімге қол қойылғаны дастанда егжей-тегжейлі баяндалады.

М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегінде Шу батыр біздің заманымыздан бұрынғы VI ғасырда өмір сүрген сақ билеушілерінің бірі екені айтылады (248, 412–416).

Ежелгі түркі ауыз әдебиетін зерттеуші ғалымдардың пікірі бойынша «Шу» дастаны – қадым заманда, сақтар дәуірінде-ақ өмірге келген жыр. Белгілі түрік ғалымы Н. С. Банарлы өзінің «Түрік әдебиетінің тарихы» атты зерттеуінде «Шу» дастаны бізге қытай көне жазбалары арқылы жеткенін, соның өзінде, дастанның жалпы сюжеттік желісі мен жеке үзінділері ғана сақталғанын айтады.

Қытай жазбалары арқылы жеткен мәліметтер бойынша, сақтар өз мемлекетінің ұлан-ғайыр бір аймағын *Шу өлкесі* деп атаған екен (233, 15–16). «Шу» дастанын ғылыми негізде дұрыс пайымдау үшін біздің заманымыздан бұрынғы төрт мыңыншы жылдың орта кезінде қазіргі Қазақстан жерінің Шу өзені маңайында болған кейбір оқиғаларды білген жөн. Әлемдік әдебиеттер тарихында түрлі аңыздарды өзінің сюжеттік желісіне арқау етіп алған дастандарды ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалым Н. С. Банарлы түрік дастандары негізінен тарихта орын алған маңызды оқиғалардан елес беретінін ескертеді (233, 15).

Аса даңқты түрік билеушісі, есімі кезінде әлемге мәшһүр болған дарынды қолбасшы Шу батыр сақтар мемлекеттік бірлестігіне қарасты Шу аймағында өмір сүргені мәлім. Ал сақтар – қазіргі Орта Азия, Қазақстан, Шығыс Түркістан жерін біздің жыл санауымыздан бұрынғы дәуірлерде мекен еткен тайпалардың бірі. Иран тарихшылары сақтарды үш топқа бөліп қарастырады. Солардың ішінде, Арал теңізі төңірегін, Қаратау мен Жетісу жерін, Яксарт (Сырдария) пен Оксус (Әмудария) өзендеріне дейінгі аймақты мекен еткен сақтарды кезінде парсылар өз тілінде: «Тъйя-пара-дарая» (яғни теңіздің арғы жағындағылар) деп атаған.

Ежелгі дәуірлерде қазіргі Қазақстан жерін мекендеген көне тайпалар тарихын жан-жақты зерттеген қазақ ғалымдары К. Өкішев пен Г. Қошаев өздерінің бірігіп жазған «Іле өзені алқабындағы сақтар мен үйсіндердің ежелгі мәдениеті» деп аталатын зерттеуінде біз сөз етіп отырған кезеңдегі сақтардың тұрмыс-тіршілігі, өмір салты, биік мәдениеті жайында аса құнды деректер келтіреді (95, 9–25).

Сонымен, «Шу» батыр дастанында алдымен оқиға болып отырған осы өңірдің көз тартатын ғажайып табиғат көріністері, бау-бақшалы егістік алқаптар, жыландай бұралаңдап ағатын өзендер мен айдынында аққу құстар қиқу салған көлдер, өзен бойында қалың болып өскен құрақ-қамыстар суреттеледі. Байырғы Баласағұн шаһарының маңайынан жас әмірші Шу батыр жаңадан салдырған Шу қала-қамалының сәулеті жайында айтылады (249, 413). Сондай-ақ дастанда биік-биік тау шатқалдары мен кең жазық далада ойнақ салып жүрген сансыз көпарқар, бөкен, елік, таутеке, марал, барыс, аю, бөрі, арыстан сияқты аңдар көрініс тапқан.

Шу дариясы береке:
Қаз, үйрегі қаптаған,
Арқар, киік сусындап
Жағалауда ойнаған.
Аққу құстар қалықтап,
Дегелектер ойнаған.
Қалың қамыс ішінде
Жолбарыс жатыр жол аңдып,
Арыстан жатыр аң аңдып,

Таудың арғы бетінде,
Табғаш жатыр бізді аңдып.
Айналаға от жағып,
Қараңғыны қашырдық.
Кеше шайқас кезінде
Қан ішетін қорқақты
Биік таудан асырдық.
Көктен тілеп күш-қуат,
Тәңірі бізді қолдады.
Тізе бүкпей тік тұрды,
Көк бөрінің ұлдары. (54, 26 -27)

Шу батыр еңсегей бойлы, қақпақ жауырынды, өткір көзді, түсі суық, шашы ұзын, білектерінде бұлшық еттері ойнаған, сақал-мұрты енді ғана тебіндеп шығып келе жатқан бала жігіт ретінде бейнеленген. Ел билеушісі Шу батыр әрдайым, қысы-жазы көктем күніндей жайқалып тұратын өзінің ғажайып бау-бақшасы ішінен айналасы атшаптырым, аса үлкен күміс хауыз (әуіз, бассейн) салдырады. Ол хауызда көптеген үйректер, қаздар, аққулар лек-легімен қысы-жазы жүзіп жүреді екен. Ал Шу батыр сарайдағы ел басқару істерінен, қиянкескі соғыстардан, аңшылықтан қолы босаған сәттерде осы хауызға келіп, ондағы құстарға қарап, терең ойларға шоматын болған. Дастанда Шу батыр осы киелі құстардың қимыл-әрекетіне қарап отырып өз елінің болашағын болжап біледі. Мәселен, дастанда Шу батыр сақтар еліне қалың қолды бастап Ескендір Зұлқарнайын (Александр Македонский) келе жатқанын хауыздағы суға қарап отырып күні бұрын біледі. Алайда жұртты дүрліктірмеу үшін өзінің болжамын ешкімге айтпайды. Ескендірдің алдынан көп әскер емес, тек қырық нөкерін ғана жібереді. Ескендірдің әскері Ходжанд өзенінен өтті деген хабар келгенде ғана Шу батыр оған қарсы өзінің қырық нөкерін жұмсайды.

Талай қанды шайқастарды басынан өткізіп, күллі әлемді жаулап алған Ескендір жау жағынан майданға тек қырық жігіт шығарғанын көріп, мұнда бір сыр бар екенін аңғарады. Сонда жиһангер патшаның ақылгөй қарты: «Шу батыр халықты көп қырғысы келмей тұр. Мықты болсаң, осы қырық батырмен шайқасып көр! Егер сен жеңсең, біз онда соғыспай-ақ бас иеміз» – деген ойды меңзеп айтып тұр дейді. Намысы қозған Ескендір патша да Шу батырдың қырық батырына қарсы өзінің ең таңдаулы деген қырық нөкерін шығарады.

«Шу» дастанында тау бөктеріндегі кең жазира жазықта қым-қиғаш қанды майдан, шайқас басталып кетеді. Шайқас алдында жекпе-жекке шыққан Ескендірдің бір сарбазын Шу батырдың бір нөкері қас-қағымда қақ белінен қылышпен шауып тастайды. Сонда өлген батырдың кесіліп кеткен былғары белбеуінен бір уыс алтын жерге төгіліп қалады да, оған әлгі нөкердің қаны шашырап кетеді. Сонда

Шудың нөкерлері: «Алтыны – қан болды!» – деп қайта-қайта айғай салады. Содан сол соғыс болған жер «Алтынқан» деп аталып кетіпті. Ал Ескендір патша өзінің ең таңдаулы қырық нөкерінің жеңілгенін мойындап, Шу батырмен бейбіт келісім жасасыпты. Тіпті екеуі достасып, Шу батыр өз елін, халқын қырғын соғыстан аман алып қалыпты (233, 15–16).

«Шу батыр» дастанында жекпе-жекке шыққан түрік батырының қанды шайқас алдындағы алай-дүлей, аласапыран көңіл күйі табиғатты суреттеу арқылы меңзеп, параллель жасау әдісімен берілген:

Ашуланды Көк Тәңірі,
Бетін бұлтпен бүркеді.
Қаһарлы даусы гүрілдеп,
Жарқ-жүрқ етіп от шашты,
Көлде жүзген қаз, үйрек
Пана таппай шуласты.
Бөкен, арқар, киіктер
Жалтақ-жалтақ қарайды.
Жолбарыс пен арыстан
Сүңгіді қалың қамысты.
Шайқасқа шықты Шу батыр
Бермеу үшін намысты.
Лек-лек жасақ тоғысты,
Аспан мен жер қағысты. (241, 137)

Сөйтіп, «Шу батыр» дастанында батырдың көңіл күйін, ішкі психологиясын тікелей суреттемей, оны пернелеп айту әдісімен, табиғат құбылыстарын сөз ету жолымен жеткізіп отыр.

Дәл осындай көріктеу тәсілі қазақтың батырлық жырларында да кең орын алғаны мәлім. Мәселен «Ер Тарғын» жырында батырдың мертігіп, жан күйзелісіне түсіп жатқан сәті төмендегіше бейнеленген:

Күнді бұлт құрсайды,
Күнді байқай қарасам,
Күн жауарға ұқсайды;
Айды бұлт құрсайды,
Айды байқай қарасам,
Түн жауарға ұқсайды.
Көгілдерін еріткен
Көлдегі қулар шулайды,
Шулағанға қарасам,
Көктен сұңқар соғылғанға ұқсайды.
Бойды байқай қарасам,
Қол-аяғым кесіліп,
Аузы-мұрным ісініп,
Алланың хақ бұйрығы маған таянғанға ұқсайды. (15, 124)

Дастанда Шу батырдың «алуан түсті жібек әшекей-әлемшікке малынып», төбесі көкпен тілдесіп тұрған көгілдір шатыры бейнеленген. Бұл көк орданың айналасындағы саф алтынмен апталған биік діңгектер ұшына іліп қойылған әшекейлі құмыралар ішіндегі хош иісті май қараңғы түсісімен лаулап жанып, айналаны жап-жарық етіп тұр. Алайда бізге көк сарай туралы ұзақ жырдың қысқа-қысқа үзік жолдары ғана келіп жеткен. Соның өзінен-ақ түріктердің арғы ата-бабасы саналатын сақтар мен ғұндардың Көк тәңірісіне табынып, көк бөріні тотем тұтқаны, көк түсті киелі санағаны, көк түсті байрақтарын желбіреткені тарихтан жақсы мәлім.

Жалпы түркі тектес көшпелі тайпалар ежелгі дәуірлерден бері көшіп-қонуға қолайлы, қыста адам тоңбайтын, жазда ысып кетпейтін, дауылға құламайтын, қар-жаңбыр өтпейтін киіз үйде тұрып келген. Тарихта «Көк түріктер» деп аталып кеткен осы халықтың тайпалық дәуірдегі ата-бабалары да өздерінің киіз үйін көк түске бояп немесе үйдің сыртын көгілдір жібекпен орап қоятын болған. Ежелгі түрік дәуірінде өмір сүрген Қытайдың бір ұлы шайыры түрік елінде болып қайтқан соң көшпелілердің киіз үйі туралы өлең шығарған екен. Ақын ханның да емес, бекзаттың да емес, қатардағы орта шаруаның киіз үйін жыр еткен. «Көк орда» («Голубая юрта») деп аталатын бұл жыр бізге сол табғаш (қытай) жазбалары арқылы жеткен:

...Керегесін үйеңкіден қашаған,
Не де болса бір керемет жасаған.
Жан-жағына кілем, киіз ұстаған.
Түк етпейді қақап тұрған қыс та оған.
Көк сарайға өрнек салып тастаған,
Көк ордамды өлсем – айырбастаман. (23, 70)

Міне, сол кездегі қарапайым шаруаның киіз үйі ақын жырлағандай болса, онда Сақ мемлекетінің тұтас бір аймағына билік жүргізген Шу батырдың ордасы қандай болғанын көз алдымызға елестету онша қиын болмаса керек. «Көк орданы» жырлаған ақын өмір шындығынан алыстап кетпегені анық. Мұны дәлелдейтін жазба деректер бар. Мәселен, осы өлкеге елші болып келген Византия императорының бекзаты Менандр Протектор өзінің көптеген қалаларда болып, талай-талай сәулетті сарайларды көргенін айта келіп, «сақ жеріндегідей әсем, тіпті есіктеріне дейін алтынмен апталған, түрлі түсті жібекпен көмкерілген ғажайып көк шатырларды ешқашан көрмегенін» тамсана отырып жазған.

Бұл дастанда тағы да назар аударарлықтай бір көрініс бар. Шу батырдың көк шатырын үстіне мұздай қару-жарақ асынған, арғымақ атқа мінген 12 нөкер күндіз-түні қоршап тұрады. «Шу» дастаны бізге толық күйінде жетпесе де, шағын үзінділері бойынша-ақ мұның өзі көлемді, оқиғасы тартымды, желісі ширақ, көркемдік

дәрежесі жоғары, сол дәуірдің тарихынан мол мәлімет беретін шежіре-дастан болғанын аңғару қиын емес. Сақтар дәуірі ауыз әдебиетінің ғажайып үлгісі болып табылатын Шу батыр жайындағы дастан өзінен кейінгі түркі жазба әдебиетінің қалыптасуына зор әсер етті. Мәселен, Шу батыр үлкен бір іске кірісер алдында елдің батырларын, ұлықтарын, бектерін шақырып алып, оларға қарата үндеу-сөз айтады. Шу батырдың халқына қарата айтқан мұндай үндеу-сөздері бізге сол күйінде, яғни поэзия түрінде жетпеген. Шу батырдың сақтарға қарата айтқан монологі бізге зерттеуші ғалымдардың прозалық баяндауы арқылы ғана жеткен. Ал ел бас-таған қағанның өз халқына қарата айтқан ұран-сөзі «Күлтегін» жырында да кездеседі:

Тәңірдей тәңір жаратқан
Түрік Білге қаған
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіңдер,
Бүткіл жеткіншегім – ұланым,
Біріккен халқым, әулетім. (46, 40)

«Қорқыт ата кітабында» Қазан ханға қарата айтатын Қорқыттың осындай сөзі бар: «О, Қазан хан! Сені жұрт барлық оғыз жігіттерінің ұстыны, біздей кем-кетіктің қорғаны, Баяндүр ханның күйеуі, Төле құстың тұқымы, Түркістанның діңгегі, тайпалар мен рулардың арыс-таны, қара тобырдың жолбарысы, қара аттың иесі, Ораз ханның әкесі деп атаушы еді» (66, 49). Бұл сияқты өз халқына немесе ел басқарған ханына қарата сөз айту дәстүрі қазақтың батырлық жырларында да жиі ұшырайды.

Бұл дәстүр бертін келе *Махамбет Өтемісұлының* отты жырларынан да өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапты. Ақын өзінің Баймағамбет сұлтанға айтқан өлеңінде:

«Ханым, ханым» дегенге,
Көтере берме бұтыңды,
Көптіре берме ұртыңды,
Күндердің күні болғанда,
Өзіңнен мықты жолықса,
Ту сыртынан жармай алар өтінді, –

дейді (22, 190).

Сондай-ақ «Шу батыр» дастанында ұшырасып қалатын кейбір мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер («Жау жағадан алғанда, бөрі етек-тен тартады», «Көз – қорқақ, қол – батыр», «Тіл тас жарады, тас жар-маса, бас жарады», «Сабыр түбі – сары алтын», «Ат жемейтін ащы шөптің шыққанынан гөрі шықпағаны жақсы. Ал әке-шешесіне қайы-рымы жоқ баланың туғанынан гөрі тумағаны жақсы», т. б.) орта ғасыр поэзиясында, атап айтқанда, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік»,

Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Сайф Сараидың «Түркі тіліндегі Гүлістан» дастандарында сол күйінде қайталанады.

Қорыта айтқанда, ежелгі түркі тайпаларының сан ғасырлық ауыз әдебиеті мен түркі халықтары жазба әдебиетінің алғашқы үлгілері арасындағы мазмұнын, форма мен стиль бірлігін аңғару қиын емес.

2. ҒҰНДАРДЫҢ БАТЫРЛЫҚ ЖЫРЛАРЫ

Тарихи-әлеуметтік жағдай

Ғұндар, хундар – түркі халықтарының ата-тегі. Біздің заманымыздан бұрынғы бірінші мыңжылдықта қалыптасқан тайпа-

лар одағы.

Ғұндарды әр елде, түрлі замандарда түрліше атап келгені мәлім. Мәселен, қытайлар – *ху, сюңгу*, гректер – *хойвол*, латын тілінде сөйлейтіндер – *unni*, Батыс елдері – *huns*, орыстар – *хунну*, түркі халықтары *күн, хұн, ғұн* деп атаған.

Ғұн тайпалары б. з. б. үшінші ғасырдың соңына қарай бір орталыққа бірігіп, ғұндар ордасын – ғұндар мемлекетін құрды. Аса қуатты, жақсы қаруланған, соғыс өнеріне жетік әскер қалыптасты.

Алғашқы кезеңде ғұндар Байқал көлі өңірін, Монғолияны, Қытайды, Шығыс Түркістанды мекен етті. Б. з. б. II ғасырда қазіргі Батыс Қазақстан жерінде ғұндар ордасы пайда болды. Ғұндар ордасы Еділ мен Жайық өзендері аралығында орналасқан еді.

Ғұндардың дәстүрлі құқық жүйесі болды. Бұл құқық жүйесі бойынша мынадай мәселелер көзделген деуге болады: «Ұрлық жасап, кінәлі болған адамның жері алынады. Шайқаста жаудың басын шауып алған немесе оны тұтқынға алған адамға бір кеспек шарап сыйланады, қолға түсірілген олжа соған беріледі, ал тұтқынға алынғандар соның құлдары мен күндері етіледі. Ұрыс даласында қаза тапқан адамның сүйегін кім әкелсе, оның отбасының бүкіл мүлкін сол алады».

«Ғұндар» бертін келе – «*түркілер*» деп аталып кетті. Бұл сөз – «*күшті*», «*сұңғақ бойлы*», «*салт атты жауынгер*» деген ұғымдарды білдіреді.

Қазіргі Қазақстан аумағында әуелгі қоғамдық бірлестіктердің қалыптасуына еуропалықтарға «*ғұндар*» деген атпен мәлім көшпелі тайпалар бірлестігінің ықпалы да күшті болды. Біздің заманымыздың бірінші ғасырында ғұндар Арал теңізі мен Каспий маңына шығып, ондағы аландар мен асарларды Батысқа қарай ығыстырып жіберді. Кейінірек олар Шығыс және Орталық Еуропаға қоныс аударды. Сөйтіп, «халықтардың ұлы қоныс аударуы» Қазақстанның, Орта және Алдыңғы Азияның, сондай-ақ Еуропаның этностық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті. Түрлі түркі тайпаларының шыққан тегі, яғни арғы ата-бабалары ғұндар екенін Батыс пен

Шығыстың көптеген ғалымдары тарихи, саяси және мәдени тұрғыдан жан-жақты зерттеп, аса құнды ғылыми еңбектер жазған. Ғұндар – түркі тайпасының арғы атасы екенін қытай тарихынан келістіре аударған жүйрік ғалымның бірі – Абел Ремюза. *Хун – гун* – екеуі бір сөз, ескі дәуірдегі ғұндардың аты, олар тегісімен түріктер. Ескі дәуірдегі ғұндардың түрік екенін ең алғаш айқын суреттеген – академик А. А. Куник. Ғалым мадьярдың ескі дәуірдегі көз қайнақтарын (анналдарын) жақсылап зерттеп, ғұндардың тарихын ашық түрде айқындап берген (76, 9).

Ғұндар мәдениеті мен әдебиеті

Қазіргі түркі халықтарының арғы ата-бабалары саналатын ғұндардың біздің заманымыздан бұрынғы бірінші мыңжылдықтың өзінде-ақ төл жазуы, әдеби тілі, жоғары мәдениеті, сан салалы ғылымы, сәулет өнері, металл қорыту, қару-жарақ жасау кәсібі болғанын дәлелдейтін көптеген ғылыми еңбектер жазылды. Ал ғұн тілі көптен бері зерттеліп келеді. Бірқатар ғалымдар (Р. Штилф, В. Ф. Миллер, В. Г. Васильевский, В. В. Радлов, Л. Н. Гумилев, Фаң Жуңю, т. б.) ғұндардың тілі көне түркі тілі деген пікірге саяды. Сондай-ақ олар Шығыс Азиядағы ғұндар (сюннулар) мен кейінірек Еуропаға қоныс аударған ғұндар (huns) бәрі бір текті – түркі-моңғол нәсілінен екенін айтады.

Ғұндардың Еуропада құрған мемлекеті, яғни «Батыс ғұн империясы бүкіл адамзат мәдениетінің тарихында өзіндік із қалдырды. Зергерлік өнердің ерекше дамыған түрі – полихрома стилін алғаш батыс ғұн зергерлері салған. Олардың полихрома стилімен жасалған бұйымдары әлемнің талай музейлерін безендіріп тұр. Батыс ғұн империясында алтыннан жасалған 92 экспонат Санкт-Петербургтегі Эрмитажда сақтаулы. Цирк өнеріне қатысты ат үсті ойындарының негізін ғұндар салған. Олар мұны өзімен бірге Еуропаға алып барды. Ғұндар Еуропада баспана ретінде төрт доңғалақты арба үстіне орнатылған киіз үйлерді пайдаланған. Ғұндардың кілемдері мен киіздері түрлі оюлармен өрнектелетін болған. Еуропалық аймақтарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде ғұндардың ағаштан, қыштан, металдан жасалған ыдыс-аяқтары мен түрлі бұйымдары табылған» (91, 186).

Ғұн тайпаларының ең асыл қазынасы саналатын рухани байлығы – ауыз әдебиеті жайында жазылған зерттеулер жеткіліксіз дәрежеде деуге болады. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы ғұндар дәуірінде өмірге келген түрлі аңыз-әфсаналар, мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары, лирикалық өлеңдер және батырлық эпосы әлі күнге дейін толық зерттеле қойған жоқ. Ауыз әдебиетінің бұл үлгілері біздің заманымызға толық күйінде емес, қысқа-қысқа үзінділер түрінде ғана жетті. Ал кейбір батырлық жырларының жалпы сюжеттік желісі ғана сақталып қалған. Бұлар негізінен көне заман тарихшылары Геродот, Ктезий, Полиэн, Харес Митиленскийдің еңбектері арқылы белгілі

болып отыр. Өздері орта ғасырда өмір сүрген Табарий, Масуди, Исфахани, Бируни сияқты ғұламалардың кітаптарынан да ежелгі ауыз әдебиетінің ғажайып үлгілерін табуға болады.

Сондай-ақ ежелден сақталып, бүгінгі күнге жеткен көне заман туындыларында ғұндар және олардың ұрпақтары – қыпшақтар жайындағы ауыз әдебиетінің кейбір үлгілері сақталған. Ал біздің жыл санауымыздан көп ғасыр бұрын Еуропаға қоныс аударған дала қыпшақтарының арғы ата-бабалары саналатын ғұндардың ерлікке толы өмірі, тұрмыс-тіршілігі хақында «Вальтария», «Нибе-лунгтер туралы жыр» деп аталатын көне герман эпостық жырларында айтылады.

Сонымен, қадым заманның батырлық жырлары да өмірде болған тарихи тұлғаларды, қоғамдық құбылыстарды бейнелейді. Алайда ерлік эпостарында «тарихи оқиғалардың сол күйінде, ешбір өзгеріссіз, қайталанып айтылуы шарт емес. Мұнда негізгі тарихи деректер сақталып қалады. Әйтсе де бұл оқиғаның өзі халық қиялынан туған ғажайып қызық оқиғаларға бүркемеленіп беріледі» (156, 8–49). Басқаша айтсақ, ерлік эпосының өмірге келуінде халық өмірінде маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалар жайында аңыздар ерекше орын алады.

Ғұн, қыпшақ және қазақ халықтары арасындағы этнографиялық, мәдени байланыстарды жан-жақты зерттеп жүрген ғалым С. Өтенияз ұрпақтар жалғастығы жайында құнды түйіндер жасайды. «Ғұндардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріндегі кейбір ерекше түрлерінің бұл күндегі бірден-бір мұрагері – қазақ халқы. Олар: баланы бесікке бөлеуі, жылқының етін жеп, қымызын ішуі, қойдың басын сыйлы қонаққа тартуы... Көшпелі өмір кешкен ғұндардың киіз үйі мен арбасы, бәйге шауып, көкпар тартуы, зергерлік өнері, алаша тоқуы, қару-жарақтары (семсер, садақ, жебе, найза, қорамсақ, т. б.), ер-тұрмандары, ыдыс-аяқтары, т. б. қазақтың байырғы тұрмыс-тіршілігін еске түсіреді (86, 45–55).

Біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырдың соңғы кезінде ғұндардың түрлі тайпалары бірігіп, өздерінің мемлекетін құрғаны тарихтан жақсы мәлім. Ғұндар 24 рудан тұрады. Олардың әрқайсысын өз бектері билейді. Ең жоғарғы әміршісін «тәңірқұт» деп атаған. Ғұндар негізінен мал шаруашылығымен айналысқан. Сондай-ақ олар кезінде кен қазып, түрлі металдарды қорытуды да білген. Темірден, шыныдан, ағаштан түрлі бұйымдар жасаудың шеберлері болған. Қолөнері мен бейнелеу өнері барынша дамыған.

Діни наным-сенімдері Ғұндар да сақтар сияқты бір ғана құдайға – Көк тәңіріне, Күнге табынған. Таңертең және кешкісін Күнге тағзым етіп, оған оқтын-оқтын құрбандық шалып отырған. Құрбандыққа жылқы соятынын жоғарыда айттық. Ондағы мақсаты – ең жүйрік жануар саналатын жылқы – адамның тәңірге деген ризалығын Көкке (ұшпаққа),

Күнге тез жеткізеді деп ойлаған. Ғұндар ата-баба рухына сыйынып, оны өздеріне қиын-қыстау сәтте медеу тұтқан.

Ғұндарды кезінде «Күн балалары» деп те атаған. Осы орайда қазақтың аса дарынды ақыны Мағжан Жұмабаевтың төмендегі жыр жолдары еріксіз ойға оралады:

Ерте күнде отты Күннен ғұн туған,
Отты ғұннан от боп ойнап мен туғам,
Жүзімді де, қысық қара көзімді
Туа сала жалынменен мен жуғам.
Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренеді: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін. Күн берем! (43, 52)

Г. Дерфердің айтуы бойынша, ғұндар баласын «Kutu» деп атаған (123, 71–134). Бұл түркі тіліндегі «Құт» (*байлық, дәулет*) деген сөзбен дыбыстас сөз. Мағына жағынан алғанда да бұл өзінен туған ұрпағын қара шаңырағының құты, байлығы есептейтін ата-баба дәстүріне сәйкес келеді. Қазіргі тілде «Тәңірден туған», яғни «Тәңір құт» сөзі айтылмаса да осы мағыналас «Қара көктің тұқымы», «Қара көктің ұрқы» деп айту қазірге дейін сақталған. Қазақтың қоңырат руының ішінде «Көктің ұлы» деген тармағы бүгінге дейін солай аталады. Ғұндар Көкті, яғни тәңірді «*tanglei*» дейді. «Түркі тіліндегі көкті «*tangri*», теңізді «*tangiz*», бұл сөздердің бәрінің түбірі «*tang*» және олардың бәрі «кең», «*шексіз*» деген мағынаны береді. Сонымен бірге түркі тілінде «*tangri*» сөзі негізінен «көктегі құдай» ұғымын білдіреді. Аспанды «көк» дейді. Бұл қытай жазбаларындағы ғұндардың айта-тын «көк тірегін», «көк пен жерден жаралған» деген сөздерімен сәйкес келеді. Ғұн тіліндегі «*tanglei*» сөзі де «көктегі тәңір, құдай» мағынасын береді» (123, 71–134).

Ғұндардың Еділ – Жайық бойындағы үлкен бір тобы IV ғасырдың екінші жартысында жорыққа шығып, Қара теңіз жағалауын, Днестрге дейінгі ұлан-ғайыр өлкені өздеріне қаратып алды. Олар сарматтарды жеңіп, аландарды тас-талқан етті.

Сонымен, ғұндар Қара теңіз жағалауын, Керчь бұғазын, Боспор патшалығын, Рим империясының Паннония аймағын (Венгрия) өзіне қаратты. Соның нәтижесінде ғұндардың Еуропада құрған мемлекеті – Батыс ғұн империясы өмірге келді. Ғұндар 437 жылы Рейн өзені бойында Бургун корольдігінің әскерін күйрете жеңді. Енді барлық герман тайпалары ғұндарға бағынышты болды.

Қазіргі қазақ даласында алғашқы қауымдық құрылыс кезінде, ғұндар дәуірінде және орта ғасырда орын алған тарихи оқиғалардан азды-көпті дерек беретін батырлық жырларының бірі – «Оғыз-қаған» дастаны.

«Оғыз-қаған» дастаны

«Оғыз-қаған» дастаны – түркі тектес халықтардың ежелгі шежіресін генеалогиялық аңыздар негізінде көркем тілмен баяндайтын эпостық туынды. Бұл дастан ауыз әдебиеті үлгісімен әуелде ауызша жасалып, бертін келе қағазға түсірілген сияқты. Бір қызығы – дастанда алғашқы қауымдық құрылыс кезінде, ғұндар дәуірінде, тіпті орта ғасырда орын алған сан қилы тарихи оқиғалар өзара үйлесіп, жалғасып жатады.

Алдымен «оғыз» сөзінің мән-мағынасын айқындап алайық. Бұл сөзді Еуропа және орыс ғалымдары «огуз» десе, араб-парсы тілдерінде – «ғузз», әзірбайжан тілінде – «оғуз», ал қазақша – «оғыз» деп жазып жүр. Көне түркі тілінде «оғуз» сөзі – *уыз, уыздас, сүттес, емшектес*, яғни *бір анадан сүт ішкен* деген мағынаны берген. Ежелгі ғұндардың кейінгі ұрпақтары, «оғуз» сөзін *тайпалардың бірлестігі, одағы* деген мағынада қолданған.

Оғыз қаған – ғұндардың көсемі Мөденің әдеби бейнесі деуге болады. Сол себепті Мөденің тарихи тұлғасы туралы біреп сөз айта кетейік. Мөде – ғұндардың атақты билеушісі, патшасы, тәңірқұты. Әкесі Тұман б. з. б. 206 жылы қайтыс болғаннан кейін патша тағына отырады. Мөденің билік жүргізген кезеңі ғұндар мемлекетінің алтын дәуірі саналады. Бұл кезде ғұндар Хань (Қытай) әскерін күйрете жеңіп, оларды «тыныштық және туыстық туралы шартқа» қол қоюға мәжбүр етеді. Бұл шарт бойынша олар енді ғұндарға көп салық төлеуге мәжбүр болды.

Мөде билік жүргізген кезде ғұндар қазіргі Кореядан сонау Тибетке дейін, одан әрі Шығыс Түркістаннан бастап, Алтай өңіріне дейінгі ұлан-ғайыр өлкені түгелдей өздеріне қаратып алған еді. Қытай өзінің «ұлы қорғанын» осы Мөде әскерінен қорғану үшін салған болатын. Алайда «ұлы қорған» ғұндардың тегеурініне төтеп бере алмады.

Сонымен, Мөденің әдеби бейнесіне – Оғыз қағанға оралайық. Ол үшін «Оғыз-қаған» дастанына назар аударайық. Бұл дастан Мөденің көптеген өлкелерге жасаған жауынгерлік жорықтарынан елес береді.

Әрине, Оғыз қағанды белгілі бір тарихи адам бейнесіне телу, яғни оның тарихтағы нақты прототипін іздеп табу мүмкін емес. Оғыздың әдеби бейнесі арқылы белгілі бір тарихи адамдардың реалдық іс-әрекеті көрінген болуы ықтимал. Өйткені «Оғыз-қаған» дастаны белгілі бір тарихи оқиғалардың желісі, сүрлеуі, ізі бойынша жазылғаны анық. Оғыз қағанның анасы – Ай-қаған бейнесін ғалымдар көбінесе дерлік от басының қамқоршысы Ұмай-ана бейнесімен байланысты түрде алып қарастырады.

Ал «Оғыз-қаған» дастанындағы Қыпшақ бек, Қағарлық бек, Қаңлы – түркілердің белгілі ру-тайпаларының жинақталған

бейнелері болуы да мүмкін. Орыс бек – Киев князьдарының бірі болса керек деген болжам бар. Ежелгі орыс жылнамаларының бірінде Киев Русінің печенектерге қарсы күресі туралы айта келіп, шежіреші Орыс бектің есімін ауызға алады. «Оғыз- қаған» дастанында кездесетін нақтылы жағрафиялық атаулар да аз емес. Мәселен, Шағам – Шам (Дамаск), Сінду – Индия. Итилмуран – Еділ өзені. Тераң муран – Терең өзен, Терең өзен – Днепр өзені деген болжам айтылып жүр.

«Оғыз-қаған» дастанына негіз болған түрлі аңыз-әңгімелер мен нақты тарихи деректер арасында тығыз байланыс бар екенін аңғару қиын емес. Оғыз батыр жайлы шежіре-аңыздарда айтылатын тайпалар көне дәуір тарихынан жақсы мәлім. Сондай-ақ Оғыз батыр жайлы ауызша аңыз-әңгімелердің сюжеттік желісі мен «Оғыз-қаған» дастанының сюжеттік желісі арасындағы ортақ сарындар да зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Бұл туралы әсіресе зерттеуші Құлмат Өмірәлиев ұтымды пікірлер айтқан (84, 41–52).

«Оғыз-қаған» дастанын зерттеу ісіне әсіресе Түркия елінің ғалымдары көп еңбек сіңірді деуге болады. Әйтсе де түрік ғалымдарының зерттеулері соңғы кезге дейін бізге беймәлім еді. Ал қазір Н. Атсыз, Н. Банарлы, Ф. Көпрүлузаде, Б. Аталай, Б. Рифат сияқты түрік ғалымдарының «Оғыз-қаған» дастаны туралы терең ойлы зерттеулері қолымызға тиіп отыр. «Оғыз-қаған» дастаны мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы әр түрлі байланыс белгілерін зерттеуге қазақтың Ө. Дербісәлі, М. Жармұхамедұлы, Ө. Күмісбаев сияқты ғалымдары да өзіндік үлес қосқан (82, 3–32). Сонымен бірге ағылшын, неміс, француз және орыс ғалымдары да бұл салада едәуір еңбек еткені мәлім. Дегенмен, «Оғыз-қаған» дастанының түркі халықтары фольклорынан алатын орны, батырлық жырының түркі тілдес халықтар әдебиетіне тигізген әсері, әсіресе оның дәстүр жалғастығы негізінде қазақ әдебиетіне жасаған ықпалы күні бүгінге дейін арнайы зерттеу объектісі болған емес.

«Оғыз-қаған» дастанының зерттелу тарихына қысқаша тоқталып өтелік. Оғыз қаған туралы аңыз-әңгімелер мен тарихи шындық жайында кезінде В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, П. Пелльо, И. Н. Березин, Л. Лигети, Ю. Немет, Н. Я. Бичурин, В. В. Бартольд, А. М. Щербак, А. Н. Кононов сияқты зерттеушілер сан алуан құнды пікірлер айтқаны мәлім. Бұл пікірлердің бәрін түйіндеп айтсақ, төмендегі жәйттерге келіп саяды. «Оғыз-қаған» эпосының ауызша тараған нұсқалары негізінде кейінірек қайта жазылған екі түрлі нұсқасы бар. Бірі ұйғыр әрпімен көшіріліп жазылған. «Оғыз-қаған» дастанының осы нұсқасы Париждің ұлттық кітапханасының қорында сақталып келеді. Ал екіншісі араб әрпімен жазылған. Оғыз батыр туралы аңыздардың араб әрпімен жазылған нұсқасының авторы – атақты тарихшы, белгілі әскери қолбасшы, Хиуаның ханы

Әбілғазы бин Араб Мұхаммедхан (1603–1663). Тарихшы-ғалым ретінде Әбілғазының жазып қалдырған екі еңбегі бар. Бірі – «Шежіре-й терекіме» («Түркімен шежіресі»), екіншісі – «Шежіре-й түрік» («Түрік шежіресі»). Бұл екі шығармасы да Оғыз хан жайында деуге болады. Бұлар Оғыз батырдың ерлік жорықтары, оның ұрпақтары атқарған игілікті істері, оғыз тайпаларының шығу тегі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, т. б. туралы болып келеді. Әбілғазы жазған «Түрік шежіресінің» түпнұсқасы бізге сол күйінде жетпеген. Бұл шығарманың әр уақытта, әр жерде, әр түрлі хұснихатшылар тарапынан көшірілген жеті нұсқасы сақталған. Белгілі орыс түркологі А. Н. Кононов соның бәрін жинап, егжей-тегжейлі зерттеді, ғылыми негіздегі мәтінін әзірлеп, бір ізге түсірді, әрі оны орыс тіліне аударып шықты. Әбілғазының «Түрік шежіресінде» жер бетінде адамзаттың пайда болуы, Оғыздың тууы, патшалық етуі, оның жорықтары, Оғыз батырдың өз еліне оралып, үлкен той жасауы, Оғыз ханның үлкен ұлы Күн ханның таққа отыруы, оның өзіне қарасты жиырма төрт аймақты інілері мен балаларына бөліп беруі, Оғыз ұрпағының таңбасы мен тамғасы, т. б. туралы ғажайып хикаялар айтылады. Мұның бәрі бірдей аңыз емес. Шежіреде түркі елінің ежелгі тарихына тікелей қатысты нақты деректер де көп. Соның бәрін автор тарихшы ретінде ғана емес, көркем сөз зергері ретінде де шебер бейнелеп, әңгімелеп береді.

Әбілғазы өз шығармасының жазылуы жайында айта келіп: «бұл кітапты біз «Түрік шежіресі» деп атадық. Бізге дейін түріктердің тарихын жазғандардың бәрі халыққа өзінің таланты мен өнерін көрсету үшін араб сөздерін араластырып, сондай-ақ парсы сөздерін қосып жазды, түркі тілін ұйқасты қара сөзге айналдырып жіберді. Біз ондай ешнәрсе істеген жоқпыз. Өйткені бұл кітапты оқитын яки тыңдайтын кісі, әрине, түрік болатыны хақ. Әрбір адамға түсінікті болу үшін түрікпен түрікше сөйлесу керек қой», – деп жазады (10, 36).

Ал «Оғыз-қаған» дастанының ұйғыр әрпімен жазылып, Париждің ұлттық кітапханасында сақталып келген нұсқасын тілдік тұрғыдан зерттеп, оған ғылыми түсініктеме берген ғалым түркі тілдерінің көрнекті маманы А. М. Щербак болды. Ол «Оғыз-қаған» дастанының транскрипцияланған мәтінін дайындады, оны орыс тіліне жолма-жол аударма жасады.

Әрине, Оғыз батыр жайындағы аңыздардың жоғарыда біз айтқан екі нұсқасы сюжеті жағынан бір-біріне жақын. Дегенмен, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері де бар. Мәселен, Оғыз қағанның билік пен байлықты өз балаларына бөліп беру эпизоды екі нұсқада екі түрлі суреттеледі. Ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасында алтын садақ пен күміс жебелердің бар екенін ұлы Түрік түс көріп біледі. Ал «Түрік шежіресінде» садақ пен жебені нөкерлер құмға көміп тастаған болып шығады.

Әбілғазы «Түрік шежіресін» жазу үстінде атақты Рашид-ад-диннің шежіре кітабындағы кейбір мәліметтерді пайдаланған. Сонымен бірге тарихшы-ғалым біздің заманымызға дейін сақталмаған, яғни бүгінгі ғылымға белгісіз бірқатар шежірелермен кезінде жақсы таныс болған сияқты. «Түрік шежіресі» оғыздар жайындағы нақты тарихи деректерге мейлінше бай екені даусыз.

«Оғыз-қаған» дастанының біз атап кеткен екі нұсқасынан басқа да бірқатар варианттары бар. Мәселен, Оғыз жөніндегі деректер атақты тарихшы Хондамирдің (1475–1535) «Хуласат ал-ахбар» («Тарихи мәліметтер жинағы») атты еңбегінде де бар. Ал енді Стамбул нұсқасында «Оғыз-қаған» аңызы «Қорқыт ата кітабымен» біріктіріліп берілген. Шынында да «Оғыз-қаған» мен «Қорқыт ата кітабының» кейбір тұстары өзара үндесіп жатады. «Оғыз-қаған» аңызының бұлардан басқа да көптеген нұсқалары бар. Өйтсе де соның бәрі біз жоғарыда атап айтқан екі нұсқаның біріне – не ұйғыр әрпімен көшірілген Париж нұсқасына немесе араб әрпімен көшірілген Әбілғазы нұсқасына әкеліп саяды. «Оғыз-қаған» дастанының ұйғыр әрпімен көшірілген нұсқасы тарихи шежіреден гөрі көркем шығармаға жақын. Сондықтан біз енді негізінен «Оғыз-қаған» дастанының ұйғыр әрпімен көшірілген нұсқасын әдеби-тарихи тұрғыдан танып-білуге әрекет жасадық.

Міне, «Оғыз-қаған» дастанының осы біз айтып отырған нұсқасы тілі көркем, көріктеу құралдары сан түрлі, композициялық құрылысы ширақ жасалған, бейнелі, қанатты сөздерге бай болып келеді. «Оғыз-қаған» дастанының Париж Ұлттық кітапханасында сақталған нұсқасы көлемі жағынан онша үлкен емес. Қолжазба небәрі 21 парақ немесе 42 бет болып келеді. Әрбір бетке 9 жолдан ғана жазылған. Мұның өзі кездейсоқ жәйт емес, «Оғыз-қаған» дастаны өзінің композициялық құрылысы жағынан жазба әдебиеттің ғажайып үлгісі болып табылатын «Күлтегін» жырына өте-мөте ұқсас деуге болады. Тегінде түркі халықтары ауыз әдебиетінде шығарма сюжетін баяндап айтып берудің қалыптасқан өзіндік жүйесі болған сияқты. Бұл дәстүр эпостық туындыларда ғана емес, сонымен бірге жазба әдебиетте де өз жалғасын тапқан. Бұған «Оғыз-қаған» эпосы мен «Күлтегін» жырын өзара салыстыра отырып көз жеткізуге болады. «Күлтегін» жырында суреттелетін күллі оқиғалар рет-ретімен жүйеленіп, мазмұндалып, бірнеше топтамаға (цикл) бөлініп-бөлініп берілген. Мәселен, мұнда Бумын қаған, Істемі қағандардың таққа отыруы, ел-жұртын басқаруы, айналасындағы жаулармен соғысуы, жеңісі, қартайып о дүниелік болуы, бірақ «ұлдары әкесіндей болмағаны», біліксіз қағандардың ел басқарғаны, жеңілісі, ақыры ел билігіне Білге қаған мен Күлтегін батырдың келуі жеке-жеке топтама бойынша баяндалады.

Дәл сол сияқты «Оғыз-қаған» дастанында да әрбір циклдың өзі үш элементті қамтиды, олар: біріншісі – оқиғаның басталуы; екіншісі –

оқиға желісінің ұлғайып, өрістеуі; үшіншісі – оқиғаның түйіні, қорытындысы.

Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда, зерттеуші Қ. Өмірәлиевтің «Оғыз- қаған» дастанын сюжеттік желісіне орай, шығарманың ішкі табиғатына сәйкес түрде 17 циклға бөліп қарастыруы ерекше назар аударады. Мұнда әрбір циклға қойылған тақырыптың өзі-ақ сол циклда айтылатын оқиғаны толық аңғартып тұрған сияқты. Атап айтқанда: Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны; Оғыз қағанның жігіт болуы және ерлік көрсету үшін аттану баяны; Оғыз қағанның үйлену баяны; Ай, Күн, Жұлдыз, Тау, Көк, Теңіз деген балаларының тууы баяны; Оғыздың қаған болуы және үлкен той жасауы, төрт тараптағы елдерге елшілер жіберуінің баяны; Оғыз қағанның Урум қағанға қарсы аттануының баяны; Оғыз әскерін көк бөрінің бастап жүруінің баяны; Оғыз қағанның Урум қағанмен соғысы баяны; Урум қағанды жеңуі және елін қарату баяны; Оғыз қағанға Урусбектің ұлы Сақлаптың тарту-таралғымен келу баяны; Оғыз қағанның Етіл суынан өтуі. Етіл суынан өту амалын тапқан ұлуғ Орду бекке Оғыз қағанның «Қыпшақ» деп ат беру баяны; Оғыз қағанға көк бөрінің екінші рет келуі баяны; Оғыз қағанның Шауқартаң атының жоғалуы және олатты белгісіз ердің Мұзтауынан табуы баяны; Оғыз қағанның тағы ілгері жол шегуі, жолай бір алтын сарайға кездесуі, осы сарайды ашқан ерге «Қалач» деп ат беруі баяны; Оғыз қаған қолын көк бөрінің үшінші жолы бастап жүруі баяны; Одан әрі Оғыз қолының Шүршіттермен соғысуы, жеңуі баяны; Оғыз қаған қолына ұрыста көп олжа түскені баяны; Олжаны алып жүру үшін қаңға жасаған шеберге «Қаңғалуғ» деп ат бергені баяны; Оғыз қағанның Көк бөрі бастап Сынду, Таңғұт, Шағам жұрттарына аттануы және ол жұрттарды жеңуі баяны; Оғыз қағанның күн түстіктегі Барақа деген жердегі Масар қағанға қарсы аттануы, Масар қағанды жеңуі, өз жұртына қайта жүруі баяны; Оғыз қағанның аян айтатын жырауы Улуғ Түріктің түс көруі және бұл түсін Оғыз қағанға айтып жоруы баяны; Оғыз қағанның балаларын аң аулауға жұмсау баяны; Балаларының жолай алтын жай және үш күміс оқ тауып алуы, оны аталарына алып келуі баяны; Оғыз қағанның ұлы құрылтай шақырып, бектерін, ел-жұртын жиып той беруі баяны; Балаларына жұртын бөліп беруі баяны; Оғыз қағанның өсиет сөзі (84, 203–213).

«Оғыз-қаған» дастанында діни-мифологиялық көріністер едәуір орын алған. Алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген адамдар өзін қоршаған табиғаттың дүлей күші жайында сан қилы аңыздар шығарғаны мәлім. Сол рулық-тайпалық қоғамда адамдар тобының шығу тегін белгілі бір табиғат құбылыстарына немесе кейбір жануарларға тікелей байланысты деп қараған. Көрнекті ғалым Н. Я. Бичурин көне түркілер жөніндегі аңыз-әфсаналарға сүйене отырып, түркілер өздерін көк бөріден тарағанбыз дейтін ойын дәлелетеді. Көне қытай жазбаларына сүйенген ғалым түркі тайпаларының Көк тәңірге табы-

нып, жақсылықты да, жамандықты да Көктен, яғни аспаннан күтетінін айтады (109, 230). Бұл сөзімізге Оғыз қағанның үйлену салты және оның Ай, Күн, Жұлдыз, Тау, Көк, Теңіз деп балаларына ат қоюы дәлел. Мәселен, дастанда бір күні Оғыз батыр Көк тәңірісіне жалбарынып отырған сәтте көктен бір жарық сәуле жарқ етіп жерге түседі. Батыр әлгі жерге барып қараса, Көктен түскен нұрлы сәуленің ішінде бір ғажайып сұлу қыз отыр екен. Бұл туралы «Оғыз-қаған» дастанында былай деп жырлайды:

Қараңғылық түсіп,
Көктен бір көк жарық түсті.
...Осы жарықтың арасында
Жалғыз қыз отыр. (82, 38)

Ежелгі түркі аңыз-әфсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр-шұғыла жауатыны туралы көп айтылады. Бұл дәстүр түркі халықтарының ерлік дастандарынан да орын алған. Мәселен, қырғыздың «Манас» эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген, ал өзін көкжал бөрі қоршап, қорғап жүрген қаһарман болып келеді:

Арқасында баланың
Қара көк жалы көрінді:
...Нұр төгіліп жолына
Бөрі ойлаған баланың
Манас деп аты табылды. (79, 118)

Манастың есіміне жиі қосылып айтылатын теңеулердің бірі – «көкжал бөрі». «Манас» эпосының басынан аяғына дейін басты қаһарманды ұдайы «көкжал Манас» деп атайды. Бұған «Манас» эпосынан бірнеше мысал келтірейік:

Туылғандан шер болгон
Атағы чыгып далайға
Қабылан көкжал эр болгон. (141, 27)

Немесе:

Манастын қырк чоросу
Көсөө куйрук көк бөру
Көкжал эрдин жөөкөрү...
Көкөр болсоң көк жалаң
Көк жолборстой чамыңып. (141, 27–28)

«Манас» эпосын зерттеуші ғалым Р. З. Қыдырбаева өзінің «Генезис эпоса «Манас» атты еңбегінде қадым заманда түркілердің көк түске ерекше мән беруінің себебі адамдардың мистикалық наным-сеніміне байланысты болса керек деген пікір айтады (141, 27–28).

Алайда бертін келе көк түске байланысты теңеулердің мән-мағынасы тереңдей түседі. Енді «*кцк tyrk*» сөзі «үстем топ», «аристократия» мағынасында қолданыла бастайды. Көк түріктер дәуірін зерттеуші ғалым А. Н. Бернштам бұл туралы: «Будучи этнонимом, термин *tyrk* чаще всего был связан с понятием господствующей прослойки тюркского общества, почему и вступал, как правило, с высоким эпитетом «*голубой*» и «*небесный*», – деп жазады (112, 85). Бұл туралы «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырларын талдау барысында кеңірек тоқталатын боламыз.

Ал қазақтың батырлық жырларында халық қамын ойлап, елді сыртқы жаудан қорғауға белін буып кірісетін жанкешті қаһармандар қашанда *жарық нұрдан* жаралған болып келеді. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырының бір нұсқасында мынандай жыр жолдары бар:

Асыл *нұрдан* жаралған
Қыдырбай шалдың еркесі
Қара қыпшақ Қобыланды. (13, 18)

Оғыз қаған Үрім қағанға қарсы соғысқа аттанған кезде оның әскерін көк бөрі бастап жүреді. Оғыздың әскері тынығып жатқан бір сәтте батырдың шатырына көктен *нұр-сәуле* түседі. Сол сәуле ішінен бір көкжал қасқыр шыға келеді. Көкжал бөріге табанда тіл бітіп, Оғыз қағанға айтады:

«Ай, ай Оғыз!
Үрім үстіне сен аттанар боларсың!
Ай, ай Оғыз!
Қызметінде мен жүрер болармын!» –

дейді (82, 40–41).

Ал «Қобыланды батыр» жырында қазақтың алып батыры өзінің қарсыласы Шошай хан туралы:

Көк шекпенді *көк бөрі* –
Қызылбастан хан Шошай.
Менен туған ұл болсаң,
Бөкенбай, қалма артынан! –

дейді (13, 19).

Мұнда Қобыланды батыр өзінің қарсыласы Шошай ханның қазақ елі үшін осал жау емес екенін меңзеп айтып отыр. Мұндай көркемдік дәстүр қырғыз елінің «Манас» эпосында да өз көрінісін тапқан. Мұнда Манас батырдың келбеті, дүлей күш-қайраты Оғыз батырды еріксіз еске түсіреді. Бұл сөзімізге төмендегі «Манас» эпосынан келтірілген жыр жолдары дәлел:

Каны бир кара, *бети көк*,
Боору чыбыр, *сырты көк*.

О, мына чоң тай саркер эди
Батыр бир Манасын сурасаң --
Көкжал бир дөбөт бөрү эди. (141, 28-29)

Сонымен, бүкіл түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы болып табылатын «Оғыз-қаған» дастаны мен қазақтың батырлық жырларының арасындағы дәстүрлі көркемдік байланыс бар екенін айқын көреміз. Шынында да Оғыз батыр жайындағы дастан мен қазақтың батырлық жырлары арасында сюжеттік, стильдік, образдық, тілдік ұқсастықтар мол болып келеді. Айталық, Оғыздың жанкешті ерлігі қазақтың кезінде жоңғар қалмақтарына қарсы шыққан жаужүрек батырларын еріксіз еске салады.

Оғыз батырдың Көк тәңірге табынып отырған сәтінде аспаннан шұғылалы нұр-сәуле түсіп, ішінен сұлу қыздың жарқ етіп шыға келуі немесе көктен түскен көгілдір нұр ішінен көк бөрінің шыға келіп, Оғыз әскеріне жол бастауы сияқты көріністер қазақ ауыз әдебиетінде де жиі ұшырайтын бейнелер болып табылады. Ал мұның өзі кездейсоқ ұқсастық емес, сан ғасырлық тарихы мен тағдыры тығыз байланысып жатқан оғыз және қыпшақ тайпаларының этностық туыстығынан туындайтын объективті құбылыс.

«Аттила» дастаны

«Аттила» дастаны – Батыс ғұн империясының әміршісі, есімі әлемге әйгілі әскери қолбасшы, Қыпшақ даласының перзенті Еділ (Аттила) батырдың Еуропаға жасаған жауынгерлік жорықтарын тарихи деректер мен аңыз-әфсаналар негізінде баяндайтын қаһармандық жыр. Еділ батырдың есімі сол кездегі латын тілінде, дәлірек айтсақ, Рим империясының мемлекеттік тілінде «Аттила» деп аталып кеткен. Әйтсе де оны әр елде әр түрлі атаған. Мәселен, Аттиланы немістің ежелгі батырлық жырларында «Эцл» десе, Скандинавия халықтарының тілінде – «Атли», қытай тілінде – «Этил», қазақ жырларында – «Еділ» деп атайды.

Аттила (400–454 жылдар) есімінің түп-төркіні, түбірі Еділ (Волга) өзенінің атымен байланысты болып келетіні даусыз. Ежелгі түркі тілі бастауларының бірі саналатын ғұн тілінде Еділ өзені әр кезде әр түрлі (Ател, Итил, Еділ, т. б.) аталып келгені мәлім.

Батыс ғұн империясының атақты королі Ругила 434 жылы қайтыс болды. Патша өлген соң мемлекет билігі оның немере інілері Бледа мен Аттиланың қолына тиді. Ругила патшаның Мыңзық және Ақтар деп аталатын екі інісі болатын. Аттила – Мыңзықтың баласы, ал Бледа – Ақтардың ұлы еді. Ғұндар империясын біраз уақыт қос патша (Аттила мен Бледа) басқарып тұрды. Ақыры патша тағына Аттила отырды.

Бұл кезде Батыс ғұн империясының астанасы Паннония (Венгрия) жеріндегі Аттилабург (Еділқала) қаласына көшірілген еді.

«Аттила» дастанының сюжеттік желісіне негіз болған Еділ батырдың жеке тұлғасы, оның әскери жорықтары туралы бірер сөз айта кеткеніміз жөн шығар. Аттиланы өз көзімен көріп, онымен әңгімелескен грек жазушысы Приск жазбаларында мынадай жолдар бар: «оның бет-әлпетін көргендер нағыз азиат екенін айтпай-ақ біледі. Басы үлкен, өзі орта бойлы, мығым денелі. Көздері қысық, бірақ қараған жерін ойып түсердей өткір, жүрісі өте ширақ, сөйлегенде дауысы күмістей сыңғырлап өте жағымды естіледі» (86, 57).

Аттила Рим қаласында оқыды. Өлемнің ең атақты ғұламаларынан дәріс алды. Ал ғұндар ордасында әскери өнерге машықтанды. Жауынгерлік жорықтарға жастайынан қатысып жүрді.

Аттила жас та болса 425 жылы Батыс Рим империясының әскери қолбасшысы Аэцийге көмектесіп, бірқатар герман тайпаларын күйрете жеңіп шықты. Дегенмен, Рим королі ғұндармен арадағы бейбітшілік жөніндегі келісімді қайта-қайта бұзып, ғұндардың берекесін қашыра берді. Сол себепті Аттила 447 жылы Арданел бұғазының түбіндегі Херсонес қаласына жақын жерде Рим әскерінің тас-талқанын шығарады. Содан кейін ғана римдіктер ғұндардың барлық талаптарын мүлтіксіз орындайтын болды.

Аттиланың 437 жылы аз күн ішінде Бургундия корольдігінің мықты қаруланған әскерін ойсырата жеңіп шығуы – ғұндардың соғыс өнері мейлінше жоғары дәрежеде екенін бірден танытты.

Батыс Рим императоры Валентин түрлі герман және вестгот тайпаларымен астыртын келісім жасап, Аттилаға қарсы күреске дайындала бастайды. Мұны естіген Аттила 500 мың әскерімен жорыққа аттанады. Ол Рейн өзенінен өтіп, Галлияны, көптеген қалаларды өзіне қаратады. Жол бойындағы Шальн-Марле, Троя, Санс қалаларына Аттила ат басын бұрған да жоқ. Бұл қамал-қалалар бірінен соң бірі Аттилаға елшілерін жіберіп өздері беріліп жатты.

Аттила өзара қырық пышақ болып, ұдайы соғысып жататын тайпалардың басын қосты, Еуропада бейбіт өмір орнатты. Рим империясында құлдық қауымды құлатып, сан мыңдаған адамды құлдық бұғуынан азат етті. Өз халқына қатыгездік жасаған әміршілерді қатал жазалап отырды. Сол үшін Аттиланы халық «құдайдың қамшысы» («бичь божий») деп атап кетті.

«Аттила» дастанының бізге сюжеттік желісі мен жекелеген фрагменттері ғана жеткен. Дәлірек айтсақ, «Аттила» дастанының сюжеттік желісі негізінде орта ғасырда қайта жазылған екі поэма сақталған. Олар: күні бүгінге дейін герман және скандинавия халықтарының батырлық эпосы саналып келген «Нибелунга туралы жыр» («Песнь о Нибелунгах») және «Алып қолды Вальтария» («Вальтарий могучая рука» – «Waltarius vanu fortis») деп аталатын неміс тіліндегі поэмалар. Бұл поэмаларды оқи отырып, екеуінде қыпшақтар жазғанына шүбә келтірмейсіз. Өйткені мұнда авторлар қыпшақтардың әдет-ғұрпын, салт-санасын, ішкі жандүниесін, психологиясын егжей-тегжейлі біліп

жазған. Бұл туралы ғұлама-қаламгер Мурад Аджи: «Нибелунгтар туралы жыр» мен «Вальтарияның» авторлары, сөз жоқ, ата-тегі қыпшақ болған адамдар. Өйткені олар даланың әдет-ғұрпын ұмытпай, оны ұсақ-түйегіне дейін бұлжытпай орындап отырған. Міне, сол себепті олардың қаһарманы Етцель (Аттила) тіпті өзіне қолайсыз жағдай туып тұрған сәтте де адамгершіліктің биік тұғырынан көріне біледі», – деп жазады (98, 135–136). Сонымен бірге Аттила жөнінде жазылған басқа да шығармалар бар екенін ескергеніміз жөн. Олар – «Атли туралы жырлар» және «Атли сөзі» деп аталады. Бұл жырлардың жөні бөлек. Өйткені оларды қыпшақтар жазбағаны бесенеден белгілі болып тұр. Жоғарыда аталған екі жырды да солтүстік герман жерінен шыққан қаламгерлер жазғаны күдік тудырмайды. Мұнда Аттила шектен шыққан қатыгез қолбасшы ретінде бейнеленген. Бұл екі жырда да Аттила еуропалық психологияға тән жан түршігерлік зұлымдықпен өз жауларын өлтіріп отырады. Ол бірде өз дұшпанының кеудесін жарып жүрегін кесіп алса, екіншісінде жылан толы шұңқырға тастайды. Қатыгездік – дала адамдарының әдетіне енбеген құбылыс. Ғұндар дұшпанын бірден-ақ өлтіріп тастайды. Бұл үшін оған қылыш пен қанжардың өзі-ақ жетіп жатыр.

«Нибелунг туралы жыр» шамамен 1200 жылы жазылған. Бұл поэманың тарихи өзегі етіп автор Бургунд патшалығының күйреуін алған. Ғұндар 437 жылы осы патшалықты құлатқаны тарихтан мәлім. Аталмыш поэманың бір емес, екі желісі бар деуге болады. Бірі – поэма жазылған кездегі, яғни XII ғасырдағы феодалдық-рыцарлық Алманияның тарихын суреттесе, ал екіншісі алғашқысына қоса-қабат бүркемеленіп айтылатын V ғасырдағы ғұндар ғұмырнамасы болып келеді. Бургунд патшалығындағы сән-салтанат, ойын-сауықтар, серілік (рыцарлық) үрдістер мақтанышпен айтылады. Сарайдағы бекзаттардың ішінде жаужүрек әрі аса қайырымды жігіт Зигфрид және оның сүйіктісі аса сұлу Кримхильда зор сүйіспеншілікпен жырланған. Алайда олардың тағдыры қайғылы болып шығады. Өйткені поэмада өзгелердің бақытын өртеп жібергісі келіп тұратын Гунтер, Брюнхильда, Хаген сияқты қаражүрек жандар бар. Поэмада бірін-бірі сүйген екі жастың қайғылы өлімі – бүкіл Алмания тарихының трагедиясы ретінде суреттелген. Қыздың ағалары – Хаген мен Гунтер астыртын сөз байласып, Зигфридті өлтіреді. Кримхильда жесір қалып, он үш жыл бойы қара жамылып отырады. Ағалары оны ғұндардың королі Этцельге (Аттила) бермек болады. Қыз алғашында оған көнбейді. Ақыры оны зорлап алыстағы жұртқа – ғұндар еліне ұзатады. Арада он үш жыл өтіп, Аттиланың әйелі Кримхильда өз ағаларын қонаққа шақырады.

Міне, поэма ғұндар өмірін, Аттиланың ерлігі мен қайырымдылығын баяндайтын қызықты оқиғалар осы тұстан басталады. Бургунд елінің королі бастап, Хаген мен Гунтер ғұндар еліне сапарға аттанады. Өздерімен бірге көп әскер алады. Поэмада «Нибелунгтер ғұндарға

бара жатқаны туралы» (Авентюра XXV) деп аталатын бөлім бар. Енді бірнеше жол өлеңнің жолма-жол аудармасын оқып көрейік:

Балгер айтты: «Сөзіме иланыңдар,
Сеніңіздер.
Жат өлкеде сендерге ешбір жамандық болмайды.
Қорықпай сапарға аттана беріңіздер,
Этцель (Аттила) сіздерге бұрын-соңды ешкім
көрмеген зор құрмет көрсетеді. (128, 48)

* * *

Ғұндар! Менің достық кеңесімді тыңдаңыздар:
Сендер бургундықтар сияқты қулық-сұмдықты
білмейсіңдер.

Келімсектерді қонақ үйден далаға шығармаңдар,
Өйтпесе тағы да талай туыстарыңнан
айрыласыңдар. (128, 55)

Шынында да, үйде қонақ болып отырған жұртты алдап, далаға шығып кеткен Кримхильданың ағалары өз қарындасын, Аттиланың туыстарын өлтіреді.

Міне, осы қайғылы оқиғадан кейін бойын ыза-кек кернеген Аттила қалың қол бастап, жауға қарсы аттанады. Поэмада Аттиланың теңдесі жоқ жорықтары жыр болады.

Ғұндар уәдеге берік, өліп кетсе де антын бұзбайтын жандар ретінде күллі Еуропаны тандандырған екен. Шынында да, Аттила бүкіл Батыс Еуропаны тізе бүктіріп, өзінің астанасын Мажарстанға (Венгрия) көшірген кезде де Византияға тиіспеген. Алайда бұл келісім-шартты алдымен Византия жағы бұзады. Олар ғұндар империясын іштей әлсірету мақсатымен түрлі астыртын әрекеттер жасауға кіріскен. Рим әміршілері Аттилаға өкпелеп жүрген ғұндардың бектерін, қызметінен айрылып қалған, бұрын әскербасы болған адамдарды, кедейлене бастаған ханзадаларды құпия түрде өздеріне қонаққа шақырып, «егер Аттилаға қарсы шықсандар біз сендердің ел билігін өз қолдарыңа алуға көмектесеміз» деп азғырған. Өйтсе де бірде-бір ғұн өз елін сатпаған. Қайта олар Римде есіткен сөздерін тікелей Аттилаға жеткізіп отырған.

Бір қызығы – бұл мәселе Рим сенатында қаралған. Сенаттың шешімі бойынша, Византия өзінің бұрынғы жаулары – кельт, гот, вандал, бургунд тайпаларымен астыртын одақ жасап, 200 мың нөкері бар, жақсы қаруланған, қуатты әскер жасақтаған. Ал Аттиланың бар әскері сол жолы небары 100 мың адамнан тұратын. Бір-біріне қарсы шыққан екі жақтың әскері кең жазықта кездеседі.

Міне, «Аттила» дастанында негізінен осы тарихи айқас суреттелген. Рим әскерін кезінде есімі мәшһүр болған, даңқты қолбасшы

Аэций бастап келеді. Ғұн әскерін шайқас алаңына Аттиланың өзі бастап шығады. Дастанда екі әскердің бір-біріне жақындап келе жатқан үрейлі сәті бейнеленген. Ұшы-қиыры жоқ көп әскер атының дүбірінен жер дірілдеп тұрғандай сезіледі. Сол кездегі соғыс дәстүрі бойынша, екі жақтың әскері арасында садақтың жебесі жетерліктей жер қалғанда екі әскер де кілт тоқтайды. Өйткені ортаға екі жақтың әскер басшылары шығып, жекпе-жек шайқаста күш сынасып көруі шарт еді. Қолындағы ұзын сапты көк байрағын жанындағы серігіне беріп, ақбоз атқа мінген Аттила жалма-жан ортаға шықты да, қарсыласын күткен бойда кірпік қақпай қалшиып тұрып қалды. Алайда қарсы жақтан шайқас алаңына ешкім шыға қоймады. Жирен атқа мінген Рим әскерінің қолбасы Аэций ту ұстаған күйінде тырп етпей мелшиіп тұра берді.

Бір кезде Аттила күн күркірегендей зор дауыспен айғайлап:

– Ей, Аэций! Шық бері! Римді ұятқа қалдырма! – деді.

Алайда Аэций қозғалмады. Оқты көзін Аттилаға қадаған күйінде тұра берді. Бір сәт ол мойнын бұрмай, ат үстінде бойын тік ұстаған күйінде өз тілінде бірдеңе дөпкүбір ете қалды. Сол-ақ екен үсті-басына түгел темір сауыт киген, қолында ұзын найзасы бар, қаракер атты жауынгер Аттилаға қарай оқтай атылды. Қас қағымда Аттила оны ат үстінен қағып түсірді. Мұны көріп тұрған 200 мың Рим әскері Аттилаға қарай лап берді. Көзді ашып-жұмғанша, әп-сәтте қанды шайқас басталып кетті. Темір қару-жарақтың сатыр-сұтыры, адамның жан ұшыра шыңғырған үрейлі дауысы күні бойына бір сәтке де толастаған жоқ. Тек күн батып, қас қарайған кезде ғана екі жақтың әскері де өз шептеріне қарай шегініп, уақытша шайқасты тоқтатты. Шайқас алаңында қан судай ағып, адам өліктері тау-тау болып үйіліп жатты.

Ертеңіне күн шыққан бойда шайқас қайта басталуы керек еді. Алайда Рим әскері орнында болмай шықты. Түнде қашып кетіпті. Мұны көрген Аттила әскерін бастап, Римге қарай бағыт ұстады. Аттила әскері Рим қақпаларына жақын келген кезде, бұлардың алдынан Рим папасының өзі бастаған бір топ діни адамдар шықты. Олар Аттилаға Рим сенатының шешімін әкеліп тапсырды. Византия сенаты бұл қаулысында: «Аттилаға түгел бағынамыз, айтқанын істейміз, қазынаның бар байлығын береміз, тек ол қасиетті қала Римді өртемесін, бұзбасын», – депті. Бұл өтінішті Аттила қабылдады. Алайда қақпалары ашық тұрған қалаға Аттила кірген жоқ. Ешнәрсе алған жоқ. Аттила бастаған қалың қол Рим қақпалары тұсынан үн-түнсіз өтіп, Батысқа қарай жүріп кетті.

«Аттила» дастаны осы оқиғамен бітеді. Алайда тарихи деректер бойынша, Аттила әскері кеткен бойда-ақ герман тайпалары (гот, кельт, бургунд) Римге басып кіріп, бірнеше күн бойы қаланы талан-таражға салады. Ел басқарған әкімдер мен ғалымдарды, әскер басыларын, басқа діндегі адамдарды орталық алаңға шығарып өлтіріп жатты. Ақыры Византия империясы осылайша құлады.

Аңыз бойынша, Дунай бойындағы жорық кезінде Аттила аса сұлу Ильдико деген қызға үйленеді. Аттиланың көп баласы болған. Олар: Эллак, Денгизик, Емназар, Ұзынтұра, Өте Есқалма, Ернақ. Эллак – кезінде есімі елге мәлім, атақты әскери қолбасшы болған еді. Ол Еділ – Жайықтан бастап, Днестрге дейінгі ұлан-ғайыр өлкені билеген.

Аттила ұрпақтары, әкесі 454 жылы қайтыс болған соң, ғұндар империясын басқарады. Бір қызығы – ғұндар өздері жаулап алған елдерде қалып қоймаған. Аттила өлген соң араға үш жүз жылдай уақыт салып барып, олар өздерінің байырғы атамекеніне, яғни Қыпшақ даласына, Жетісу жеріне, Шу мен Сырдария бойына, Турфан мен Бесбалыққа қайта қоныс аударған. Ержүрек ғұндар қайтадан Еділден бастап, Орхон өзені, Алтай, Саян тауларына дейінгі өлкелерді, Қыпшақ даласын өздеріне толық қаратып алады. Қытай әскерін «ұлы қорғанға» дейін тықсырып салады.

Бұл кезде болашақ ұлы Түрік мемлекетінің іргетасы біртіндеп, енді ғана қалана бастаған еді. Араға екі ғасырдай уақыт салып барып қана, дәлірек айтсақ, сегізінші ғасырда Түрік қағанаты (552–745) тарих сахнасына шықты. Түркі халықтарының ресми тарихы осы кезден басталады.

Аттила туралы небір ғажайып аңыз-әфсаналар бар. Дәл осы арада солардың бірін айта кетуді жөн көрдік. Аттила аса құдіретті Рим империясын өзіне бағындырып алған күні өз нөкерлеріне қарата: «Маған, яғни бүкіл түрік жұртына енді қарсы тұрар ешкім жоқ, сондықтан мен енді соғыспаймын», – деп астындағы Алтынжал атты тұлпарын босатып қоя береді. Алтынжал қалықтап аспанға ұшып кетеді. Иесіне керек уақытында келіп тұрған. Әрине, халық ұғымында батырдың тұлпардан айрылуы не босатып қоя беруі жақсы ырым емес...

Сол себепті Еділ батыр қаза болған соң, өзі құрған империяның ыдырауы халық ырымын растайды. Аспанда жүрген Алтынжал аңдасанда көрініп кететін болған. Әсіресе Еділ ұрпақтарын жоғарыда жүріп бақылаған. Еділ секілді батыр туғандай жағдай болса, қайтып келмекші болған. Әрине, тарихи шындыққа қарасақ, Еділ ұрпақтары Еуропа жерінде үш жүз жылдай үстемдік жүргізгені рас. Еділ ұрпақтарының тасы өрге домалаған кезі Баян хан заманында еді. Алайда Еділдің тұлпары Алтынжалды халық «құйрықты жұлдызға» теңеп жырлаған. Сондықтан «құйрықты жұлдыз түссе, ақырзаман болады» деген ел ұғымы осы Алтынжал аңызымен байланысты екенін көреміз (86, 57).

«Аттила» дастаны сюжетінен мынадай жәйтті аңғару қиын емес: Мұнда барлық оқиғалар басты қаһарман Аттила төңірегінде өрбіп жатады. Басты қаһарманның ағайын-жұрты, дос-жараны, олардың өзара қатысы, қуанышы мен күйініші, жау адамдарының іс-әрекеттері дастанда жан-жақты баяндалады. Осылайша оқиғаның басты қаһар-

ман төңірегінде дамып-өрбуі, яғни оқиғаны тізбектеп жырлау әдісі қазақтың батырлық жырында да кеңінен қолданылады. Бұған «Ер Тарғын» және «Қобыланды батыр» жырының композициялық құрылысы дәлел.

Өрине, қазақтың батырлық жырларының тарихи негіздері бар. Ал «Аттила» дастаны өмірде болған тарихи тұлғаны жырлауға арналған. Соның өзінде, мұнда тарихи деректермен бірге, Аттила жөніндегі түрлі аңыз-әфсаналар да көрініс тапқан.

Сөйтіп, «Аттила» дастаны – түркі халықтарының ежелгі ата-тегі саналатын ғұн тайпаларының Еуропаны қоныстанған кездегі өмірін бейнелейтін ерлік жыры.

Түркі халықтары әдебиетінің тарихын зерттеуші, ғалым Ф. Көп-рүлузаде: «славян, фин, француз, герман әдебиетіне эпикалық жанр, поэма жазу дәстүрі «Аттила» дастаны арқылы келді» дейді (240, 23).

Скандинавия халықтарының батырлық жырларынан Аттиланың алатын орны ерекше деуге болады. Ертедегі исланд халқының батырлық жырларының бірі – «Эдда» жыры. Көлемі жағынан аса үлкен болып келетін осы «Эдда» жыр-жинақта «Атли (Аттила) туралы жыр» бар. Бұл жыр-жинаққа кезінде академик Ө. Марғұлан ерекше назар аударып, ол туралы пікір айтқан. Ғалым неміс жырындағы Аттила бейнесін Манас және қазақтың батырларымен салыстырады. «Эдда» жырында – қазақ және қырғыз халықтарының ежелгі әдет-ғұрпы, салт-санасы, діни нанымы жайында елес беретін көріністер бар екенін айтады. Ө. Марғұлан ғұндардың көсемі Аттила өмір сүрген тарихи ортаны зор білгірлікпен баяндайды: «Бір кезде (IV ғасырлар) осындай қызықты аңыздарды, тамаша ерлік жырларды ғұндар Еуропа жұртына таратып, соның күшті лебімен «Үлкен Эдда» сияқты дүниежүзілік әдебиетке мирас болған әрі қызықты, әрі көркем, әрі тамаша эпос жырының шығуына үлес қосады. «Үлкен Эдда» жыры өзінің аялғысы, әлеуметтік сарыны бойынша «Манас» жырымен өте үндес. Оның басты кейіпкерлері – Манас сияқты, Орта Азияда туып, жылқы өсіріп, қымыз ішкен, кермеде мүсін аттар баптаған өңшең серілер. Бұнда біріншіден көзге түсетін нәрсе, Манас жырындағы сияқты «Үлкен Эдда» ерлігі 12 жастан басталады. Бұл екі жырдың этнография ұқсастығымен қатар, олардағы ақындық бейнелер де көп жерінде біріне-бірі жақын келіп отырады: олар – ерте заманнан қалыптасып, белгілі дәстүрге айналған көркемдік бейнелер. Мәселен, бәйтерек, ақсұңқар, құмай тазы, қанатты тұлпар тағы басқалар. Еуропа ғалымдары (Паве де Куртеиль, Чэдви́ктер) бұл бейнелерді бір ғана көшпелі елдерге тән ақындық бейнелер деп түсіндірген.

«Манастың» «Үлкен Эддамен» аса үндес шығатын бір жері, ондағы Еділді улап өлтіру аялғысы Манасқа өте ұқсас. Өлер алдында бұл екі батырдың екеуі де жаман түс көріп шошынады. Еділге өтетін

өмір қолынан ұшқан ақсұңқар болып көрінеді де, не бақшаға екен ағаштардың бұтақтары жапырылған, түбінен бәрі қопарылған болып көрінеді. Бұл жырдың аялғысы «Ақсақ құлан» әңгімесіндегі «терек түптен жығылды, кім тұрғызар, уа ханым» дейтін сарынмен өте үндес.

Бұл екі жырда үндес шығатын тағы бір тамаша жора – ерлердің бірімен-бірі достасқанда анттасу түрі. Олардың анттасуында ежелгі замандағы аспанға, көкке, жер-суға табынудың әсері тым күшті. «Үлкен Эдданың» ерлері достыққа берік болу үшін шығып келе жатқан Күнге қарап анттасады. Манас пен Алмамбет достасқанда, осы достығымыз бұзылатын болса: «Түсі түкті жер ұрсын, төбесі ашық күн ұрсын», – деп анттасады, бірақ бергі кездегідей «құдай ұрсын», «құран ұрсын» деп, құдай атын атамайды, құранды басына көтермейді, екі жырдағы ерлердің анттасу тірегі бір ғана Көк, Аспан, Күн болып айтылады. Мұның барлығы исламнан анағұрлым бұрын болған, ежелгі заманда қалыптасқан ой-сананың түрі екенін аңғартады. Қазақ пен қырғыздарда бұл ескі наным түрі осы соңғы кезге дейін ұмытылмаған. Оны «көк атсын», «ант атсын», «көк соққан», «ант ұрған» дейтін ұғымдар ашық көрсетеді» (77, 92–94).

Қазақтың жыр-терме айту өнерінде өткендегі батыр бабалардың аруағына сыйынып, солардың рухынан күш-жігер, қажыр-қайрат, демеу сұрау дәстүрі айқын сезіліп тұрады. Бұл орайда, көне замандағы ата-бабаларымыздың мерейін үстем еткен Еділ батырдың ерлігі жайындағы мадақтау жырлары ерекше көзге түседі. Ертеректе белгілі бір батырдың ерлік істерін жырлау үшін алдымен «Батыстағы көп жұртты бір шыбықпен айдаған, Қасарысқан жауларын түгел тізе бүктірген» Еділ батырды көкке көтере мадақтап алу дәстүрі болған. Мәселен, Сабыр жырау қазақ батырлары жайындағы өзінің ұзақ бір жыр-толғауын төмендегідей кіріспе сөз айтумен бастайды:

Бабамыз батыр Еділ-ді,
Еділ кімнен жеңілді?
Көндірген екен ырқына
Сонау, төменгі жатқан көп елді.
Қарсыласқан талай батырлар
Ат артына теңделді.
Кезекті күні келгенде,
Мынау бес күндік дүниеден
Ол да өтіп жөнелді. (86, 139)

Мұндайда әдетте есте жоқ ежелгі заманда өткен, барлық қазақ батырларының арғы атасы саналатын Еділ батыр (Аттила) көбірек айтылып отырған. Мәселен «Батырдың соңы Исатай» деп басталатын ұзақ толғауда мынадай жыр жолдары бар:

...Сонау бұрынғының көп елін
Түгелдей тізе бүктірген.

Батыстағы көп жұртты
Бір шыбықпен айдаған,
Қалың түрік көп халқын
Дүниеге үстем етем деп,
Мынау сұм жалған дүниеден
Еділ батыр, бұл өткен. (86, 137)

Қазақ әдебиетіндегі Еділ батыр бейнесін көптеген ақын-жыраулардың жыр-толғауларынан айқын көруге болады.

Неміс халқының батырлар жырындағы Еділ (Еціл) бейнесі ерекше назар аударады. Мұнда Еділ бейнесі басқа батырлардың қай-қайсысынан болса да шоқтығы биік болып көрінеді. Неміс халқының Еділ, яғни Аттила бейнесі жасалған батырлар жыры мыналар: «Нибелунга туралы жыр», «Равен шайқасы», «Берндік Дитрих», «Зейнфрид батыр туралы жыр», «Хилдебранд туралы жыр», т. б.

Скандинавия халықтарының батырлар жырында да Аттила бейнесі кең орын алған. Бұған ежелгі исланд халқының «Эдда» жыры, «Волсунга туралы сага», Норвегия халқының батырлар жырындағы «Тидрек туралы сага», т. б. дәлел.

Аттила бейнесі орыс әдебиетінен де өз көрінісін тапқан. Мәселен, орыс қаламгері Евгений Замятин «Аттила» атты пьеса және «Құдайдың қамшысы» («Бич божий») деген көлемді роман жазды.

Аттила туралы ең алғашқы драмалық шығарманы жазған қаламгер испан драматургы Кристобал Вируес (1550–1609) еді. Оның «Қаһарлы Аттила» деген трагедиясы Испанияда XVI ғасырда сахнаға қойылған болатын.

Сондай-ақ ағылшын, неміс, француз, испан, итальян халықтарының музыка, балет, бейнелеу өнеріндегі Аттила бейнесі мазмұны жағынан да, көркемдік тұрғысынан да мейлінше толық қанды образ болып келеді.

Еуропа елдерінде ғұндардың ұлы көсемі, император, дарынды қолбасшы Аттиланың өмірін бейнелейтін бірқатар көркем туындылар, музыкалық шығармалар, ғылыми зерттеулер жазылды. Мәселен, француз драматургі Пьер Корнелль (1606–1684) «Аттила» атты трагедиялық пьеса жазды. Неміс драматургі Вернер Цахариас (1768–1823) «Аттила» деп аталатын романтикалық трагедиясын сахнаға қойды. Атақты итальян композиторы Джузеппе Верди (1813–1901) өзінің атақты «Аттила» операсын 1846 жылы сахнаға шығарды. Бұл операда композитор Аттиланың ғажайып бейнесін жасаған. «Аттила» операсына азаттық жолындағы күрес тақырыбы өзек болған. Операда Аттила бүкіл Италия халқын сан ғасырлық Рим құлдығынан құтқарушы қаһарман ретінде көрінеді. Жалпы операда Аттила әлемдегі құлдық атаулының құрсауын үзген құдіретті күш, «тәңірдің қамшысы» ретінде көрсетілген. Француз тарихшысы Тьерри Амеди «Аттила және оның мұрагерлерінің тарихы» атты екі томдық ғылыми еңбек жазды. Ғұндар тарихына арналған бұл еңбек 1856 жылы

Париж қаласында басылып шықты. Есімі әлемге әйгілі суретші Рафаэль Санти (1483–1527) өзінің атақты «Қасиетті Леон мен Аттиланың кездесуі» деген суретін салды.

Бұл шығармалардың бәрі «Аттила» дастанының бізге жеткен үзінділері негізінде жасалғаны мәлім. «Аттила» дастанын кезінде Қыпшақ даласының әдет-ғұрпын, салт-санасын, өлең-жырын Еуропа елдеріне танытқан тұңғыш көркем шығарма деп қарағанымыз жөн.

«Аттила» дастанының желісіне құрылып, IX ғасырда өмірге қайта келген, күні бүгінге дейін неміс халқының ерлік эпосы ретінде бағаланатын ежелгі жәдігерліктердің тағы бірі – «*Алып қолды Вальтария*» («Вальтарий могучая рука» – «*Waltarius manu fortis*») немесе қысқаша «Вальтария» деп қана аталады. Бұл поэма ежелгі герман тайпалары мен еуропалық ғұндардың арасындағы сан қырлы қарым-қатынастарды бейнелейді. Герман жұрты Аттиланы өздерінің ұлттық қаһарманы етіп көрсетуге барынша әрекет жасаған. Бұл жәйтті Мурад Аджи жан-жақты талдай келіп, төмендегідей пікір айтады: «Қыпшақ патшасы Аттиланы ең алдымен өз қаһармандары етіп меншіктенгендер герман тайпалары болды. Олар Аттиланы өздерінің ұлттық қаһарманы етіп, эпикалық туындыларында мадақтады. Тіпті, тауларын – Етцель Альпасы деп атап та кетті.

Міне ғажап! Кельт тайпаларының ұрпақтары, яғни Аттила аяусыз қырып-жойған сол кельттердің ұрпақтары енді Аттиланы өздерінің ұлттық қаһарманы етіп отыр.

Сонымен, герман-скандинавия халықтарының аңыздары мен әфсаналарында қыпшақ қолбасшысы – Атти, Эцель деп аталып кетті». (98, 134–135).

«Вальтария» поэмасы ғұндар елін және Аттиланы оқырманға таныстырудан басталады:

Біз оларды әдетте «ғұндар» деп атаймыз,
Бұл халық майдандағы ерлігімен даңқы шыққан.
Олар жақын тұрған көрші жұртқа ғана емес,
Жоқ, олар тіпті Мұхитқа дейінгі елдің
бәріне билік жүргізеді.

Көп (халықтармен) бейбіт одақ жасайды,
бағынбағанды жазалайды.

Олар осылайша мың жылдан астам билік жүргізіп келеді,
Қадым замандарда оларды король Аттила басқарыпты.
Ол жеңіс даңқын арттыра беруге құштар. (127, 22)

Аттила әскерінен жеңілген франко, бургунд және аквитан корольдері оған өздерінің қазыналары мен балаларын кепілдікке береді. Аттила кепілдікке алынған бұл ұлдар мен қыздарды ғұндардың әскери өнеріне, салт-санасына, әдет-ғұрпына тәрбиелейді.

Мәселен, Бургунд әміршісі Аттилаға өз қызы Хильдегунданы, Аквитания королі – өзінің ұлы Вальтерді, Франко королі – бекзада Хагенді тәрбиелеуге береді. Аттила тәрбиелеген ұлдар әскери қолбасшылар болып шығады. ал қыздарды император Аттиланың әйелі тікелей өз тәрбиесіне алады. Аттила қанша жақсылық жасағанмен, Вальтер мен Хильдегунда ғұндар елінен қашып кетеді. Өйткені олар ғұндар елінде болуды тұтқында болу деп санайды. «Вальтария» поэмасының бір қаһарманы Вальтердің өз еліне оралғанын көріп:

Қуаныңдар бәрің де бұл ғажайып хабарға,
Досым менің құтылды ғұндарға тұтқын болудан, –

деп айғай салады (127, 25).

Бұдан кейін поэмада герман тайпалары арасындағы өзара қиян-кескі шайқастар, айтыс-тартыстар, дау-дамайлар баяндалады. Поэмадың өн бойында Аттиланың ерлігі, кеңпейілдігі, кек сақтамайтындығы сезіліп тұрады. «Аттила» дастанының сюжеттік желісін қайта жыр еткен «Вальтария» поэмасы оқырманын ерлікке, бірлікке, ізгілікке шақырумен аяқталады.

«Аттила есімі адамзат тарихындағы ұлы адамдар – Александр Македонский мен Юлий Цезарьдың қатарынан орын алды» (251, 74).

«Көк бөрі» дастаны

«Көк бөрі» дастаны – ұлы Түрік қағанаты құрған көк түріктердің ежелгі ата-тегінің шығу тарихын, олардың халық ретінде қалыптасқанын түрлі аңыздар негізінде жыр еткен эпос. Алайда дастан түгел сақталмай, бізге қытай көне жазбаларындағы шағын прозалық үзінділері арқылы жеткен.

«Көк бөрі» дастанындағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан алыс емес екенін ерекше ескерте кеткіміз келеді. Өйткені «көк түріктердің» көне тарихын зерттеуші ғалымдардың барлығы дерлік осы «Көк бөрі» дастанында айтылатын ғұндар тайпасына енетін Ашина руы жайындағы аңыздарға назар аударып отырады. Кейде тіпті осы аңыздар мен тарихи шындықтың арасын ажыратып алу қиын. Дегенмен, «Көк бөрі» дастанын дұрыс пайымдау үшін алдымен аңызға айналған тарихи шындықтың өзін қысқаша айтып өтейік.

Біздің заманымыздан бұрынғы 109 жыл ғұндар тарихында ерекше жыл болды. Дәл осы жылы ғұндардың көсемі Мөде ғұндардың мәртебесін арттыру үшін Орталық Азияны мекен еткен осы тайпалардың басын қосып, жорыққа шықты. Саян-Алтай таулары өңірінен табғаштарды ығыстырып шығарды. Ғұндардың қуатты мемлекетін құрды. Міне, сол Мөде тұсында Алтай таулары өңіріне барып орна-

ласқан ғұн тайпалары арасында бертін келе өзара келіспеушілік пайда болады. Ақыры ғұндардың бір тобы Батысқа қарай ығысып, көптеген жерлерді жаулап алады. Олар қуатты ғұндар мемлекетін құрады. Ақыры Еуропадағы ғұндар империясы ыдырап, олардың көпшілігі Қыпшақ даласына қайта оралғаны тарихтан белгілі. Міне, осы Еуропадан, яғни Батыстан қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жеріне қайта оралып келген ғұндар – түркі халықтарының арғы ата-тегі саналады. Бұлар Орталық Азиядағы түрлі тайпалық одақтарды біріктіріп, кезінде дүниені дүр сілкіндірген Түрік қағанатын орнатқаны тарихтан мәлім.

«Көк бөрі» дастанында ғұндардың «Ашина» деп аталатын «бес жүз шаңырақ руы» туралы, түркі тайпалары осы Ашина тайпасынан тарағаны хақында, алғашқы Түрік мемлекетін басқарған көсемнің есімі де Ашина болғаны жайында хикая айтылады. *Ашина* сөзі «*асыл текті қасқыр, бөрі*» деген мағына береді. Ал ежелгі түріктер өздерін көк бөріден шыққанбыз деп түсінген. Түріктер үшін қасқыр тотем болған. «Түрік байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған» (239, 220).

Көк бөріні киелі аң, қасиетті тотем санау Орталық Азиядан алыста жатқан түркі тілдес халықтардың наным-сенімінде сақталған. Мәселен, қазіргі Молдавияның оңтүстік аймақтарын, яғни Буджак далаларын мекен еткен гагауыздар бүгінгі күні де көк бөріні тотем санайды.

«Көк бөрі» дастанының негізгі сюжеттік желісі болып табылатын Ашина, яғни көк бөріден тараған түріктер жайындағы ежелгі аңыз-әңгімелерді Н. Я. Бичурин көне қытай жазбаларынан және «Нибелунга туралы жырдан» алған. Ал Л. Н. Гумилев өзінің «Көне түріктер» деп аталатын еңбегінде Н. Я. Бичурин еңбектеріне сілтеме жасайды (23, 23).

Сонымен, «Көк бөрі» дастанының сюжеттік желісі төмендегідей. Қадым замандарда Алтай өңірінде бақытты өмір сүріп жатқан ғұн тайпасының бір руы ағайындарына өкпелеп, өте алыс өлкелерге – күнбатыс жаққа көшіп кетіпті. Бұлар барған жерлерде үлкен-үлкен қалалар салып, мемлекет құрыпты. Тұрған жерлерін бау-бақшалы гүлстанға айналдырыпты. Көрші елдермен сауда-саттық жасапты. Ғұндар сол алыс өлкелерде өсіп-өніп, халқы көп болыпты. Көк темір қару асынған әскері де сансыз көп екен.

Күндердің күнінде ғұндардың көсемі – Аттила батыр қайтыс болып, бүкіл халық, барша сарбаздар жылап-сықтап жатқанда, ойда жоқта бұлардың еліне қалың қол келіп, жау шауыпты. Елдің күллі халқын қанжоса етіп қырып салыпты. Тек тоғыз жасар бір ұл бала ғана тірі қалыпты. Қаладан шығып бара жатқан жау әскерінің бір нөкері қайтып келіп, әлгі тірі қалған баланың аяқ-қолын кесіп, тоғайдағы саздаққа лақтырып тастайды. Тоғайда жортып жүрген бөрінің бір қаншығы саздақта қансырап жатқан баланы тауып алып, өз ініне апарып асырайды. Ақыры сол баладан қаншық бөрі буаз болады.

Міне, сол кезде баланың қолы мен аяғын кесіп тастаған жауыз сарбаз тоғайға қайтып келіп, сол баланы тауып алып, қылышпен кескілеп өлтіреді. Ал буаз болып қалған қаншық қасқыр бұл өңірден мүлдем безіп кетеді де, алыстағы Алтай тауларына барып, сонда онбала табады. Бұлар бірте-бірте өсіп-өніп, тұтас бір тайпаға, ұлысқа, халыққа айналады. Бұларды «Ашина» әулеті, яғни «*бөрі тектілер*» деп атап кетіпті. Көк түріктер осы әулеттен өрбіпті. Олар бөрі шетінен мықты, қайсар, батыр болғаны үшін көрші отырған тайпалар Ашина әулетін – «*түрік-түркіюлер*» (түркіттер) деп атап кетіпті (23, 24–25).

«Көк бөрі» дастанының сюжеттік желісіне енген тағы бір аңыз бар. Бұл аңыз бойынша да түркі халықтары өздерінің ата-тегін қасқыр, бөрі санайтыны әңгіме болады. Көк түріктер ғұндардың Батыстан ауып келген «Со» деп аталатын тармағынан тарайтынын хикая ететін бұл аңызды Н. С. Банарлы және С. К. Қараәлиұлы сияқты көрнекті түрік ғалымдары зерттеген.

Кезінде «Көк бөрі» дастанында поэзия тілімен жырланған осы көне аңыздың бізге жеткен проза түріндегі қысқаша мазмұны мынандай: Баяғыда «Со» деп аталатын бір ел болыпты. Олардың көсемі аса қайырымды әрі асқан батыр Қапан-пу деген жан екен. Батырдың өзіне өте жақын әрі оған берілген он алты бауыры болыпты. Солардың біреуінің анасы бөрі өкөн. Бір күні елге жау шауып, жұрттың бәрін қырып салады. Тек әлгі анасы бөрі бала ғана бір қуысқа жасырынып тірі қалады. Ақыры ол ер жетіп, үйленеді. Екі әйелі болады. Әйелдерінің біреуі – қыс Тәңірісінің қызы, ал екіншісі жаз Тәңірісінің қызы екен.

Арада талай күндер, айлар, жылдар өтеді. Екі әйелдің әрқайсысы екі-екіден ұл бала табады. Солардың ең тұңғыш баласы ерекше күшті, қайсар, мықты болып өседі. Оған күші тең келетін бұл елде жігіт жоқ екен. Сол үшін оған халық «*Түрік*», яғни *күшті, мықты, ержүрек* деп ат қойыпты. Бүкіл түркі халықтары сол «Түріктің» ұрпақтары екен (233, 24–25 және 102, 200–201).

«Көк бөрі» дастанында бұлардан басқа да түрлі аңыз-хикаялар айтылады. Әйтсе де бәрінің негізгі айтар ойы – ежелгі түркілердің ата-тегі бөрі деген түйінге келіп саяды.

Көк бөріні киелі санап, оны тотем тұтыну қазақ қауымы арасында соңғы кезге дейін сақталып келген. Ал мұның бір көрінісін қазақтың батырлық жырынан аңғаруға болады. Мәселен, «Ер Тарғын» жырында батырдың ерлігін төмендегідей етіп сипаттайды:

Келген қалмақ жолықты
Тарғын сынды *бөріге*.
Қойға кірді бір бөрі
Бөріктіре қырады.
Талай қалмақ құлады. (15, 136)

Қорыта айтқанда, «Көк бөрі» дастаны – біздің заманымызға дейінгі кезеңде өмір сүрген, бертін келе этностық тұрғыдан түркі тектес халықтарды қалыптастырған Батыс ғұн тайпалары тарихынан көп мәлімет беретін, түрлі аңыз-хикаяларға негізделген эпостық туынды.

Жаугершілік заманда бүкіл бір тайпадан жалғыз адамның қалуы, кейін содан өсіп-өрбіп, тұтас бір ұлыс халқының өмірге келуі, қиынқыстау сәттерде киелі аңдар мен құстардың адамға көмектесуі, жат жерге амалсыз қоныс аударып кеткен халықтың көп жылдардан кейін қасиетті ата-бабалар мекеніне қайта оралуы сияқты сарындар қазақтың батырлық жырлары мен ертегілерінде де жиі ұшырайды.

«Ергенекон» дастаны

«Ергенекон» дастаны – ғұндар мемлекеттік бірлестігі ыдырап, Көк Түріктердің алғашқы мемлекеті – Түрік қағанаты құрылған кезеңге дейінгі аралықта 450 жыл ішінде болған оқиғаларды қамтитын, түркі халықтарының ата-тегін түрлі аңыз-әфсаналар бойынша жыр еткен ежелгі түркі ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі. Көне түркі жазба әдебиетінің сюжеттік желісіне енген кейбір тарихи оқиғалар, аңыз-әфсаналар «Ергенекон» дастанында ұшырап қалады. Сол жәйтті дұрыс пайымдау үшін алдымен осы дастанның мазмұнын түрік ғалымы С. Банарлының зерттеуі негізінде баяндап айтып өтейік: Баяғы өткен заманда Көк түріктердің елін *Иль* деген хан басқарыпты. Бұл кезде түркі елі аса қуатты екен. Олардың жебесі жетпеген жер, әскері алмаған ел қалмапты. Бұлардың «даңқы жер жарып, беделі асқар таулардан асып тұрған заманда» көрші отырған бір елдің әміршісі оларға зұлымдық ойлапты. Түркілерді алдап соқпақ болады. Осы оймен олар түркілерге қарсы соғыс жариялайды. Қан майдан шайқас енді ғана қызып келе жатқан сәтте жау әскері дереу шегініп, қаша жөнеледі. Бұл олардың айла-тәсілі еді. Түркі әскері соңына түсіп, қуып кетеді. Алайда өздеріне қолайлы жерге жеткенде жау жағы жалт бұрылып, қарсы шабуылға шығады. Қапылыста жау қоршауына түскен түркі әскері жеңіліп қалады. Жау оларды қырып-жойып, тірі қалғандарын тұтқындап әкетеді.

Иль ханның балалары өте көп еді. Бәрі соғыста қаза табады. Тек кенжесі Қаян ғана тірі қалады. Иль ханның Тоғуз деген жиені де соғыста аман қалып, жауға тұтқын болған екен. Бір күні Қаян мен Тоғуз өздерінің әйелдерімен бірге тұтқыннан қашып шығады. Бұлар қашып шығып, өздерінің баяғы ескі жұртына келеді. Қаян мен Тоғуз жайылып жүрген төрт түлік малды көреді. Олар төрт түлік малдың әрқайсысынан бір-бір жұптан ғана алып, алыс жолға аттанады.

Қаян мен Тоғуздың ендігі арманы – артынан келген жау іздеп таба алмайтын, шөбі шүйгін жайылымы бар, жанға жайлы жерұйық мекен табу еді. Бұлар талай күндер, айлар, жылдар бойы сарылып жер

кезеді. Ешбір жер ұнамайды. «Бірі – шөлсіз, бірі – сусыз, бірі – күнсіз» болып шыға береді.

Түркілер ақыры айналасын аса биік көгілдір таулар қоршаған, сарқырап ағып жатқан асау өзендері бар жерге тап болады. Сол үлкен дарияның бір жағы – жеміс ағаштары жайқалып тұрған бау-бақша, екінші жағы – шүйгін шөбінен түйе көрінбейтін кең жазира жайлау екен. Бұл жұмақ тектес жерді «*Ергенекон*» деп атапты. Мұнда «*ергене*» сөзі көне түркі тілінде тау арасындағы «*өткел*», «*шатқал*» мағынасында, ал «*кон*» сөзі қоныстану, яғни «*қону*» мағынасында қолданылған. Сонымен, «*ергенекон*» сөзі «*шатқалдағы қоныс*» деген ұғымды білдіреді.

Ергенекон жері түркілерге құтты қоныс болыпты. Қаянның баласы Қаяттан тарағандар *Қаяттар*, ал Тоғұздың баласынан тарағандар *Түркештер тайпасы* деп аталыпты. Бұлардан тараған ұрпақтар өсіп-өніп, төрт жүз жыл ішінде тұтас бір халыққа айналыпты. Түркілердің малы да төрт жүз жыл ішінде көбейіп, Ергенекон жеріне сыймай кетіпті.

Бір күні Ергенекон елінің әміршісі, кемеңгері, алып батыры Бөрте Шене (бөрі) қарамағындағы халықты жинап алып, оларға қарата мынадай үндеу-сөз айтады:

– Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ержүрек оғландары (ұландары) мен әулеті! Менің айтар сөзімді пайымда, жақсылап ұғып ал! Біздің ата-бабаларымызға қадым замандардан бері осы Ергенекон жері құтты мекен болған. Арада көп жылдар өтті. Көк тәңірі бізді қолдап, өстік, өндік, көбейдік. Бұл үшін киелі Ергенекон жеріне бәріміз бас иіп, тағзым етейік. Әйтсе де біздің ұлы бабалар зираты жатқан қасиетті атамекеніміз анау заңғар таулардың арғы жағында екенін ұмытпайық. Бір кезде бізге қорған болған асқар таулардың қоршауынан амалдап шығайық. Енді аттың басын ата жұртқа қарай бұрайық. Табғаштарды жерімізден қуып шығарайық. Сөйтіп, кек қайтарайық, жер қайтарайық! (233, 25–27).

«Ергенекон» дастанында Бөрте Шене сөзін күллі халық қалай қолдап-қолпаштағаны, алыс сапарға әзірлік, биік таулардан көштің шыға алмай тұйыққа тірелгені, сонда бір темірші ұстаның жетпіс түйе терісінен үлкен көрік жасағаны, сол арқылы темір тау бөктеріне көмір жағып, ақыры тауды ерітіп салынған жолмен керуеннің өткені, туған жерге жеткені, төрт жүз жылдан кейін табғаштардан кек қайтарғаны, «Түрік қағанаты» атты мемлекет құрғаны жырланады.

Міне, «Ергенекон» дастанының қысқаша сюжеттік желісі осындай болып келеді. Ал енді осы дастанға негіз болған аңыз-әфсаналар мен тарихи шындықты бір-бірімен салыстырып көрейік. Академик Әлкей Марғұлан бұл дастанда айтылатын дәуір оқиғаларының тарихи шындығы жайында: «Біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын – Қытай үкіметі ғұндарға қарсы жойқын соғыс ашып, алты жүз жыл өткенде оларды қиратып бітірген. Бостандықты жақсы көретін ғұндар Алтай тауының,

Жетісудың төңірегіне жиналып, суармалы егін егіп, тау-кен жұмысымен шұғылданады. Темір, мыс алтын шығарады. VI ғасырдың орта кезінде Түрік қағанатын құрады. Түріктердің бұрынғы аталары Күнбатыс теңізінің жоғарғы жағында тұратын. Олар ғұндардың бір ұлы тайпасы еді» – деп жазады (76, 7–8).

Бізге қытай, иран, грек тарихшылары арқылы жеткен аңыз бойынша, ғұндар өз жауларынан жеңіліп, халқы түгел дерлік қырылып, жалғыз бір бала аман қалыпты. Жау әскері оны өлтіруге қимай, шөбі шүйгін бір көл жағасына тастап кетіпті. Баланы Көркем көл (Ыстық көл) маңайында жүрген бір бөрі асырайды. Аңшылар соңынан түсе берген соң, әлгі бөрі баланы алып, Алтай тауына қарай кетіп қалады.

Бөрінің баланы асырап алған жері «Ергенекон» деп аталады. Ө. Марғұлан түріктердің ата-тегі туралы әфсананы жалғастыра түседі: «Ең таңсығы Ергенекон алабы – жан-жағын биік таулар қоршап алған кең алқап, қандай жау болса да таудан асып түсе алмайтын мықты бекініс, іші толған байлық, шөбі, суы орасан көп. Бөрінің қаншығы осы арада бекініп, баладан он үл көтереді. Соның бірі – ғұн ұрпағы Ашина. Түрік қағанатын бірінші рет басқарған ғұн ұрпағы Шене (бөрі) – ақылды, кемеңгер, ойшыл кісі болған, Тоныкөкке ұқсас. Өзінің ерекшелігін білдіру үшін ордасының қақпасына бөрі басты сурет салынған ту байлатып қойған» (76, 8).

Иә, Ергенекон елін құтты қоныс етіп отырған күллі түркі жұртын атамекенге қайта көшіру сияқты аса жауапты істі атқарар сәтте Бөрте Шене: «Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ержүрек ұландары мен әулеті!» – деп қауымға қарата үндеу-сөз айтады.

«Ергенекон» дастанындағы кемеңгер Бөрте Шененің осылайша халыққа *арнау* сөз айту дәстүрі кейінірек Түрік қағанаты тұсында өмірге келген «Күлтегін» жырында өз жалғасын тапты. Мұнда қаған:

Түркі бектері. халқы –
Бұны тыңдандар!
Түркі халқын жиып
Ел болындар! –

дей келіп, елді ішкі бірлікке, сыртқы жауға қарсы күреске шақырады (46, 42).

Ежелгі түркі ауыз әдебиетінің мұндай дәстүрі араға сан ғасырлар салып барып, жазба әдебиетте жалғаса түскенін «Қорқыт ата кітабынан» да көреміз. Мәселен, елді жау шауып, оны қорғау үшін хан сарайына оғыз батырлары жиналып жатқан сәтте Қорқыт атаның айтатын ұзақ монологі бар. Ол: «Тыңдаңыз, хан ием, кімдер келген екен» – деп басталады. Мұның өзі «Ергенекон» дастанындағы Бөрте Шененің халыққа қарата айтқан сөзін еске салады. Өз еліне, халқына қамқор екі кемеңгердің ой-пікірлері өзара астасып жатады.

Бүкіл елге қарата осылайша ұран тастау – елді ішкі бірлікке үндеу, сыртқы жауға қарсы күреске шақыру дәстүрі қазақтың батырлық

жырларынан да өз жалғасын тапты. Мәселен, «Ер Қосай» жырында ноғайлы елінің батыры Ер Көкше өз халқына қарата:

– А. ноғайлым. ноғайлым,
Көкірексінген. ноғайлым,
Көбеңсінген, ноғайлым,
Қайрат қылып қан татпай, –

деп жауға қарсы күреске үндейді (15, 69).

Алтын Орда мемлекеті ыдырап, жеке-жеке дербес халықтарға бөлініп кеткенде, Жәнібек пен Керей бастаған қазақ қауымы оңтүстік өңіріне, Моғолстанға қарай үдере көшкені тарихтан жақсы мәлім. Бұл көшудің қиындығы мол болып, бас-аяғы он шақты жылға созылады. Бұл тарихи оқиғаның аңыз-әфсаналарға айналып кеткен сюжеттік желісі бар. Мұнда Әз-Жәнібек ханның кеңесшісі қарт жырау Асан Қайғы Сәбитұлы өзінің желмаясына мініп алып, халқына «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған жерұйық» іздейді.

Көпті көрген кемеңгер жырау Жәнібек ханға:

Ей, хан, мен айтпасам білмейсің.
Айтқаныма көнбейсің.
...Тіл алсаң, іздеп қоныс көр.
Желмая мініп, жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір.
Мұны неге білмейсің!? –

дейді (22, 24).

Сөйтіп, «Ергенекон» дастанына өзек болған идея – халыққа құтты қоныс, жерұйық, бақытты өмір іздеу сарыны араға сан ғасырлар салып барып, Асан Қайғы жырау-толғауларында қайталанады. «Ергенекон» дастанындағы әфсаналарда да, Асан Қайғы жайындағы аңыздарда да жерұйыққа үш талап қойылады. Олар: малға қолайлы – шөбі шүйгін жер, жау әскері бара алмайтын қоныс, адамы жүзге келмей өлмейтін мекен.

Сонымен, «Ергенекон» дастаны түркі халықтарының шығу тегін, түрлі тайпалық топтарға бірігуін, көне кәсібін, өмір сүру салтын аңыз-әфсаналар мен жекелеген тарихи деректер бойынша жыр еткен, бізге толық күйінде жетпеген ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі саналады.

Енді көк түріктер дәуірінде, яғни Түрік қағанаты тұсында жазылған қаһармандық дастандарға тоқталып өтелік. Сақтар мен ғұндар дәуірінен кейін араға сан ғасырлар салып барып өмірге келген Түрік қағанаты тұсында мүлдем жаңа қоғамдық, әлеуметтік, саяси жағдай қалыптасқаны мәлім. Енді осы өмірге келген жаңа қоғамдық көзқарасты бейнелеп көрсету үшін бұрын қолданылмаған көркем сөз өнеріндегі тың мүмкіндіктердің көзін ашу қажет болды.

Әрине, сақтар мен ғұндар заманындағы *ауыз әдебиеті* үлгілерімен салыстырғанда Түрік қағанаты тұсындағы *жазба әдебиет* үлгілерінің өзіндік ерекшеліктері болды. Бұл ерекшеліктер көне түркі жазба жәдігерліктерінің мазмұны мен идеясына, формасы мен стиліне, композициялық құрылысына, тағы басқаларына қатысты болып келеді.

Батырлық жырларындағы мұндай құбылыстың табиғаты жайында белгілі қазақ ғалымы Ш. Ыбыраев төмендегідей түйін жасайды: «Қаһармандық эпос өзіне дейінгі көне эпостың бай эпикалық тәжірибесін, жалпы ауыз әдебиетінің ең көркем тәсілдерін, жеткен биігін өз бойына сіңіру арқылы қалыптасты. Қоғамның дамуына байланысты ежелгі адамдардың дүниетанымында, көзқарасында үлкен өзгерістер болды. Мифтік сананың орнына өмірдегі құбылыстарды, табиғат дүниесін өз қалпында ұғыну, тарихи ойлау жүйесі қалыптасты. Бұрынғы жекелеген рулар мен тайпалар халық болып құрала бастады. Күн көру кәсібі мал немесе егін шаруашылығына негізделеді. Алайда бұл өзгерістердің барлығы да оп-оңай іске аса қойған жоқ, ұзақ тарихи даму кезеңдерді бастан өткерді. Қоғамдағы, адамдар өміріндегі өзгерістер эпостық шығармаларға да жаңа талаптар қоя бастады. Олар елдің еркіндігі, халықтың мүддесі мен бірлігі үшін жүргізілген күресті жаңа дәуірдің түсінігіне лайықты бейнелеуге тиіс болды» (45, 75).

Міне, сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген қаһармандық дастандар мен Түрік қағанаты тұсында жазылған «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары арасындағы айырмашылықты сөз еткенде, сондай-ақ қадым заман дастандары мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы ерекшеліктерді зерттеу барысында жоғарыда айтылған ой-пікірді ескеріп отырған жөн деп білеміз.

Тәңірлік діннің көріністері

Түркі тектес халықтардың ежелгі сенімі – бір Тәңірге табыну болған. Ал Тәңір – көктегі құдіретті күш саналған. М. Қашқари «Тәңір» сөзін: «құдай», «көк (аспан)», «ұлы» – деп үш түрлі мағынада түсіндіреді.

Тәңірлік (зороастризм) ұғымы бойынша төменде, яғни жер асты әлемінде «тылсым» күштер бар; орта дүниеде, жер үсті әлемінде – Жер иесі, Су иесі, Ағаш иесі сияқты иелер тіршілік етеді. Ал әлемнің ең жоғары дүниесінде – Көк Тәңірі және оның өкілдері саналатын Ай, Күн, Зухра (Шолпан жұлдызы), Ұмай-ана, т. б. бар. Бұлар ежелгі түркілер үшін абстракты ұғым емес, ақыл-ой мен танып-білуге болатын образ-бейнелер. Демек, тәңірлік діні әлемді, ондағы құдіретті күштерді адам баласы ақыл-парасатпен танып-білуі тиіс деп түсіндіреді.

Тәңір – өмірдегі, қоғамдағы, табиғаттағы барлық құбылыстарды өзара үйлестіріп, жарастырып отыратын құдіретті күш саналған. Тәңірліктің негізі – адам баласы да құдды табиғаттың өзі сияқты

мәңгілік өмір сүреді, яғни ол туады, кемелденеді, қартаяды, қайтыс болады, қайтадан адам туады; демек, бұл процесс мәңгілік қайталан-на береді деген ұғым болып табылады.

Сөйтіп, адам баласы Тәңірдің өзі тарту еткен ақыл-парасатты, күш-қуатты өз игілігіне дұрыс пайдалана білуге міндетті, адам өз күшіне өзі сенуі керек деп түсіндіреді. Бұл дін бойынша, адам баласы құт-берекені, бақытты өмірді жұмақтан емес, тірі кезінде жер бетінен, көзі тіріде көруі керек.

Қарапайым түркілер өздерінің қағандарын сол Көк Тәңірінің әмірімен билік жүргізіп отыр деп түсінген. Сонымен бірге түркілер табынатын үшінші күш болған. Ол – үйдегі отбасы, бала-шағаны қорғаушы әйел тәңірісі – Ұмай.

Әуелгі орта ғасырлардағы ежелгі түркілер (оғыздар, қарлұқтар, қимақтар, т. б.) әлемнің жаратылысын, өзін қоршаған ортаны да дәл осы тұрғыдан түсінген.

Ежелгі түріктер жерді, дүние кеңістігін төрт бұрышты («төрт бу-лу») деп ойлаған. Бұл төрт бұрыш: «ілгеру» (күн шығыс), «құрыя» яғни «кейін» (күн батыс), «беріе» – «күн ортасы» (оңтүстік), «йырайа» – «түн ортасы» (солтүстік) деп аталған.

«Күлтегін» жырында Білге қаған өз жері мен халқының көптігін былайша баяндайды:

Ілгері – күн шығысында,
Оң жақта – күн ортасында,
Кейін – күн батысында,
Сол жақта – түн ортасында.

Осының ішіндегі халықтың бәрі маған қарайды.

Ал «Оғыз-наме» эпосында түркі тектес халықтардың алып баты-ры, әскери қолбасшысы Оғыз қаған өз балаларының атын Ай, Күн, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз деп қоятыны мәлім. Мұның өзі Көк Тәңірісіне, Жер-Суға сыйынудың белгісі еді.

Оғыз батыр жорыққа аттанғанда Көкжал бөрі, яғни арлан қасқыр қағанның сан мың әскерін бастап, жол көрсетіп жүреді. Түріктер ар-лан қасқырды киелі аң санап, оған арнап құрбандық шалатын болған.

Ежелгі түріктер үшін Көк пен Жерден кейін тұрған құдіретті күш – әйел тәңірісі Ұмай болған. Мәселен, Тоныкөкке орнатылған ескерт-кіште мынадай жыр жолдары бар:

Тәңірі Ұмай, қасиетті Жер-Су
Бізді қорғайды, ойлану керек.

Сонымен бірге ежелгі түріктер ең даланы, орман-тоғайды, тау-тасты, т. б. күні-түні түрлі рухтар кезіп жүреді деп түсінген. Олардың адамдарға деген қаһарын қайтарып отыру үшін жұрт сол рухтарға тасаттық, садақа беріп отыру қажет деп білген.

Жалпы, «зороастризм ілімі бойынша, әлемдегі нәрсенің бәрі бір-біріне мүлдем қарама-қарсы тұрған екі топқа бөлінеді. Олар: бірі – қайырымдылық әлемі, екіншісі – зұлымдық әлемі; бірі – сәулелі дүние, ал екіншісі – қараңғылық патшалығы. Бұл екі күштің арасында үздіксіз күрес жүріп жатады».

Түріктер отты киелі құбылыс есептеп, оны пір тұтқан. Зұлымдық, қараңғылық, жамандық әкелетін рухтарды отпен тазалап, аластайтын діни ғұрып болған. Түрік қағанына келген Византия елшісі Земархтың өзін, тіпті киім-кешегіне дейін қалайша отпен аластағанын атақты тарихшы Менандр қызықты етіп баяндаған деректер сақталған.

Ежелгі түріктер өлген адамды шаман рәсімі бойынша жерлеген. Дәлірек айтсақ, биіктеу жерге киіз үй тігіп, өлікті алдымен сол үйге қойған. Сол маңайға құрбандыққа әкелген малды байлаған. Өлген адамның жақындары жылап-сықтап, бетін тілгілеп, шашын жұлып, өлік жатқан үйді жеті рет айналатын болған. Сосын белгіленген күні қайтыс болған кісінің киім-кешегін, барлық заттарын оның өз денесімен бірге өртеп жібереді екен. Сосын оның күлін жинап алып, туыстары қолайлы мерзімде жерге көметін болған.

Тәңірлік дінінің кейбір көріністері қазақ қауымында күні бүгінге дейін сақталған. Бұл көне діннің бірқатар көріністері, бір жағынан, шаманизм діні арқылы, екінші жағынан, әр түрлі салт-дәстүр, жорарәсімдер арқылы бүгінгі күнге дейін жеткен деуге болады. Мәселен, тәңірлік дініне жататын рәсім-салттар: Тәңірге құрбандық шалу, аруаққа ас беру, наурыз (жаңа жыл) мерекесін тойлау, туған-туысқандарға қымызмұрындық, соғым басы, т. б. беру. Қазақтар аққу мен қарлығашты қазір де киелі құстар деп біледі. Бұл құстар тәңірліктің рәміздік белгілері, киесі, рухы саналған.

Тәңірліктің нышан-белгілері қазақ халқының қолөнерінде де сақталған. Мәселен, кілем мен киізге салынатын түрлі ою-өрнектер, ыдыс-аяқ бетіндегі ежелгі орнаменттер бұған дәлел. Әсіресе «қошқармүйіз», «бәйтерек» деп аталатын ою-өрнектер, төбесі үшкір, шошақ пішімді болып келетін бөріктер бізге сол отқа табыну дәуірінен жеткен белгілер болып табылады.

Қазақстан мен Орта Азия жерін мекендеген тайпалар арасында VI–IX ғасырларда ең діндерінен бөлек, мүлдем басқа жақтан ауысып келген діни жүйелер де орын алған. Айталық, түріктер арасында буддизм, манихейлік, христиандық діндер де кеңінен тараған. Түрік қағанатындағы ақсүйектер арасында әсіресе буддизм кең өріс алған.

Бірқатар түрік қалаларында манихей және христиан қауымдары, будда храмдары, христиан шіркеулері болған. Мәселен, Жетісудың Суяб, Тараз сияқты қалаларында монастырьлер жұмыс істегені мәлім.

Соның өзінде, Қыпшақ даласын мекен еткен түркі тектес ру-тайпалар, бір жағынан, ислам дінін қабылдап жатты да, екінші жа-

ғынан, өздерінің бұрынғы тәңірлік, яғни мәжусилік наным-сенімін де ұмыта қойған жоқ. Соның нәтижесінде ұлан-ғайыр Қыпшақ даласында жаңадан келген ислам діні мен ежелгі мәжусилік діні тоғысып, екі діннің тек осы өңірге ғана тән өзіндік жаңа бір көрінісі пайда болды. Енді мұнда ислам дінінің қағидаларын да орындап, Көк Тәңірісі мен ата-бабалар аруағына да сыйынатын жаңа үрдіс өмірге келді.

Қазақстан мен Орта Азияда түркі тілдес ру-тайпаларды ислам дініне насихаттау ісі негізінен IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың бас кезінде жүргізіле бастаған еді. Алайда бұл аталған өлкелерді мұсылман ету процесі кейінірек барып іске асты.

«Авеста» – қасиетті жазбалар жинағы

«Авеста» – адамзат тарихындағы тұңғыш пайғамбар әрі аса дарынды ақын Заратуштра жасаған қасиетті ілімнің жазбалар жинағы. Бұл кітап біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырда көне тілдердің бірі саналатын авеста тілінде қағазға түсірілген. «Авеста» алғашқы кезде жиырма бір кітаптан тұратын шығарма болған. Бүгінгі күнге соның төрттен бір бөлігі ғана жетіп отыр.

«Авестаның» бізге жеткен екі нұсқасы бар. Бірінші нұсқасы түрлі мазмұндағы мінежат-уағыздар болып келеді. Ал екінші нұсқасында табиғатқа, дүние жаратылысына, адам құқығына, діни сенімге, т. б. қатысты өлеңдер, дұғалар, әнұрандар бар.

«Авеста» бірқатар шығыс елдерінің, соның ішінде түркі тілдес халықтардың тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне, дініне, салт-санасы мен әдет-ғұрпына қатысы бар ортақ жәдігерлік болып табылады.

Ғылымда Заратуштра – ежелгі Иран тайпалары арасынан шыққан пайғамбар, сол себепті «Авеста» парсылар елінде жазылған деген де пікір бар. Алайда Еуропа ғалымдары «Авестаны» қадым замандарда Орталық Азияны мекен еткен көшпенділер арасында өмірге келген киелі кітап деп біледі. Ал «Авестаны» ұзақ жылдар зерттеп, бұл жинақ туралы аса құнды пікірлер айтқан ағылшын ғалымы М. Боис: «Зороастризм ілімінің негізін қалаған Заратуштра – Азия даласының көшпенділері ішінен, ұлы Еділдің Шығыс жағын мекендеген тайпалардан шыққан» деген түйін жасайды (111, 5).

Академик Әлкей Марғұлан қазақтың ежелгі дәуір әдебиеті туралы айта келіп: «Авестаны» ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәстүрін басынан кешірген, қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар», – дейді (76, 54).

Сонымен, «Авеста» – пайғамбар Заратуштраның рухани ілімі мен құдайға құлшылық ету уағыздары. Жалпы, зороастризм ілімі бойынша, бүкіл әлемдегі нәрселердің бәрі бір-біріне мүлдем қарама-қарсы тұрған екі топқа бөлінеді. Олар: жақсылық пен жамандық, жа-

рық пен қараңғылық, әділет пен зұлымдық, шындық пен өтірік, т. б. Бұл ілім бойынша әлемдегі осы екі күштің арасында тынымсыз, мәңгілік күрес жүріп жатады. Мәңгілік күрес идеясы «Авестада» Ахура-Мазда мен Ангра Майнью арасындағы үздіксіз тартыс арқылы бейнеленген.

Ахура-Мазда – аспан мен жерді, адамдар мен жануарларды – дүние жүзіндегінің бәрін жаратушы, әлемнің жалғыз иесі. «Ахура» – *әлемнің әміршісі*, ал «Мазда» – *«даналық құдайы»* деген мағына береді. «Ахура-Мазда» – өмірдегі барлық жақсылық атаулының қамқоршысы.

Ангра-Майнью «*зұлым рух*» деген ұғымды білдіреді. Ол – өмірдегі барлық жақсылықтың, ізгіліктің, қайырымдылықтың, мейірімділіктің, шындықтың жауы, қас дұшпаны.

Бұл екі қарама-қарсы күштердің арасында үздіксіз күрес жүріп жатады. Мұны «Авестада» айтылатын басты пікір деуге болады.

«Авестада» айтылатын негізгі идея – көп құдайға құлшылық етуді тоқтатып, әлемнің Жалғыз жаратушысына, яғни Ахура-Маздаға табыну қажет дегенге келіп саяды. Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда, ежелгі түркілердің жалғыз Тәңірге табынуы жөніндегі діни сенімі мен зороастризм ілімі арасында тығыз байланыс бар екенін аңғару қиын емес. Белгілі әдебиет зерттеушісі Т. Еңсегенұлы тәңірлік дінінің негізі – «Авеста» шығармасында жатқандығы туралы айта келіп, төмендегідей тұжырым жасайды: «Көне түркілердің тәңірлік діні мен дала пайғамбары Заратуштра есімімен аталған зороастризм ілімі жазылған «Авеста» шығармасын арнайы зерттеп, бір-бірімен салыстырып қарағанымызда, бұл екі діннің арасында атап көрсеткендей білініп тұрған айырмашылық жоқ деуге болады. Бұл екі дінде де бүкіл әлемнің иесі, соны жасаушы – біреу. Осы екі ілімде де діндарлар, соған табынушылар жалғыз ғана жаратушы бар деп ұғынған. Сонымен қоса екі дінде де әлемнің иесі – жалғыз құдірет тек аспанда тұрады.

Бұл екі дінде де жалғыз жаратушының көмекшілері жер, су, от, күн, жұлдыздар, тағы басқа қасиетті тұлғалар болып саналады. Осы екі дінде де мына аталған жалғыз жаратушының көмекшілері жанды бейнеде іс-әрекетке түседі. Бұл екі дінде де жалғыз құдіреттің көмекшілері жарылқаушы, жебеуші күш есебінде айқын танылады. Осы екі дінде де жебеуші тұлғалар тек жақсылық жасауды ойлайды, жаманшылықпен бітіспес күрес жүргізеді. Демек, екі діннің де басты қағидасы – дуализм, яғни әділет пен зұлымдықтың, жарық пен қараңғының ымыраға өмірі келмейтін шайқасы. Қысқасы, екі діннің де өзге шарттары осындай бір-бірінен айнымайды (34, 123–124).

Сөйтіп, Т. Еңсегенұлы өзінің «Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары» (2001 ж.) деп аталатын зерттеуінде қазақ көркем сөз өнерінің қайнар-бастаулары қадым замандарда қазақ даласында жазылған «Авестаның» қасиетті жазбаларында, әнұрандарында, өлең-жырларында жатыр деген пікір айтады.

Демек, қазіргі Қазақстан мен Орта Азияны ежелгі дәуірлерде мекен еткен түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ қауымының да, көне тарихы, қоғамдық-әлеуметтік, саяси, мәдени-әдеби өмірін танып білуде «Авестаның» рөлі зор. «Авеста» – мәдени өмірдің түрлі салаларына қатысты ежелгі медицина мен астрономия, космогония мен философия туралы да құнды деректер беретін туынды.

«Авеста» кітабында 17 *Гата* (Заратуштра өзі шығарып айтатын уағыз-өлеңдер) бар. Мұның бәрі 900 өлең жолын құрайды. Бұл Гаталардың бәрі қасиетті жырлар Ясна (құдайға құлшылық ету рәсімі, зороастризм дінінің негізгі талаптарының бірі) құрамына енеді.

«Авестада» жекелеген құдайлар мен мифтік қаһармандарға (Митра, Имма, Хаома, т. б.) арнап айтылатын әнұрандар бар. Мұндай әнұрандарды «Авеста» кітабында «*Яшт*» деп атайды.

Жалпы, «Авестаның» екінші нұсқасы төмендегідей бөлімдерден тұрады:

Видевдат («жын-перілерге қарсы заң») 22 тараудан (Фрагард) тұрады. Бұл бөлім негізінен Ахура-Мазда мен Заратуштра арасындағы сұрақ-жауапқа құрылған. Алғашқы үш тарауында барлық тіршіліктің қайнар көзі болып табылатын Жер туралы түрлі аңыздар айтылады. Ахура-Мазда адамдардың игілігі үшін Жер бетінен ғажайып он алты ел жасағанын, бірақ ол елдерге Ангра-Майнью жамандық, зұлымдық күштерін жібергенін баяндайды.

Висперед («Құдайға құлшылық ету») 24 тараудан тұрады. Бұған негізінен құдайға құлшылық ету кезінде айтылатын дұғалар, уағыз-өлеңдер енгізілген. Висперед «Авестаны» құрайтын киелі кітаптардың бірі саналады.

Ясна. Гүл 72 тараудан (кітаптан) тұрады. Мұнда құрбандық шалу кезінде айтылатын өлең-жырлар, құдайлар мен пайғамбарларды мадақтауға арналған дәстүрлі діни өлеңдер бар. Олардың 17 тарауы әнұрандардан тұрады.

Яшт зороастризм дінінің құдайлары мен пайғамбарларына арналған 22 әнұран мен өлеңдерден тұрады. Мәселен, Тәңірге айналған бейне Ахура-Маздаға, жанбыр құдайы – Тиштраға, су құдайы – Ард-ва-Сураға, Күнге, т. б. арналған әнұрандар бар.

Кіші «Авеста» («*Худра Авеста*») Күн, Ай, Жұлдыздар құрметіне Ардвисура, Вардхран сияқты бірқатар құдайлар мен мифтік әулие-пайғамбарларға арнап айтылатын діни мадақ сөздер болып келеді.

«Авестаның» әдеби мәні «Авестада» көркем шығармаға тән сипаттардың көпшілігі бар деуге болады. Мұнда көркем теңеулер, бейнелі сөздер, ұтымды ой-пікірлер, афоризмдер, т. б. жиі ұшырайды. Сол себепті «Авестаны» белгілі бір мағынада әдеби жәдігерлік деуге де болады. Сондай-ақ «Авестада» көне заман аңыз хикаяларының қаһармандары Каюмарс, Имма, Гер-

жасп, Аржасп туралы айтылатын түрлі аңыз-әфсаналар да жинақталып берілген.

«Авестаның» көптеген бөлімдері («Готалар мен «Яшттар») негізінен өлеңмен жазылған. Мұнда «Яшт» өлеңдері көбінесе 8 буынды, ал кейде 10–12 буынды өлең түрінде қағазға түсірілген.

«Авестадағы» өлең жолдарының ұйқасы негізінен ежелгі түркі поэзиясына тән өлең өлшемдері болып келеді.

«Авестада» табиғат көріністері зор шеберлікпен бейнеленгенін кезінде И. С. Брагинский ерекше атап көрсеткен. Табиғатқа табыну культі, соның ішінде Айға, Күнге тағзым ету, Отқа табыну көріністері көркемдік тұрғыдан мейлінше ұтымды шыққан. Мәселен, Күнге арналған әнұранда төмендегідей жыр жолдары бар:

Мәңгілік күн сөнбейтін,
Еш нәрсе тең келмейтін,
Шұғыла шашып жылжыған,
Ұлы күнге бұл дұғам!
Күн қызуын төккенде,
Жер ынтығын өпкенде,
Жүз мың құдырет секілді,
Ғажабы бар не түрлі.

«Авестада» өмірге нәр беретін құдыретті күштің бірі – Су екенін айта келіп, толқып жатқан теңіздің жанды картинасын жасайды:

Міне теңіз, буырқанған, шулаған,
Міне теңіз, толқындары тулаған.
Міне теңіз, кері шегініп күрсінген,
Міне теңіз, алға ұмтылып, жар сүзген.
Міне теңіз, толқын қуған, тепсінген,
Міне теңіз, тіл қатысқан шексізбен.
Ворукаша теңізі осы көз көрген,
Дүниенің ортасында тербелген. *

Ежелгі заман тарихын зерттеуші ғалымдар «Ворукаша» теңізі деп қазіргі Қазақстан жеріндегі бірнеше көлдер мен теңіздерді атайды. Ең бастысы – солардың бәрі қазіргі қазақ жерінде болып келеді.

«Авестада» Тәңірге айналған бірқатар мифтік бейнелер көркемдік тұрғыдан сәтті сипатталған деуге болады.

Ахура-Мазда – тәңірге айналған бейне

Ахура-Маздаға арналған гимн-жыр ең жоғарғы құдай саналатын Ахура-Мазда және оның шәкірті саналатын Спитама-Заратуштраның арасындағы өңгімеден басталады. Ахура-Маздаға қарата Заратуштра сауал қояды:

* Т. Еңсегенұлы. Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары. А., 2001. «Авестадан» келтірілген мысалдарды А. Нәлібаева мен Ә. Дастанұлы аудармалары бойынша беріп отырмыз. – Н. К.

– О, қасиетті рух Ахура-Мазда! Сіз әлемді түгел жаратушысыз. Осы құдіретті сөздердің ішінде дүниені сілтідей тындырып, әлемді тәнті ететін, таңдандыратын сөз қайсы? Сосын жалпақ әлемді өз қолына ұстап, осы тұтас өмірді тыныш, жайма-шуақ күйге салатын өте күшті рух бар ма?

Сонда Ахура-Мазда шәкірті Заратуштраға былай деп жауап берген екен:

– Дүниедегі қасиетті сөздердің ішіндегі тыңдаушысын еріксіз тәнті етер, барша жұртты ұйытып баурап алар, сөйтіп, шапағатқа бөлер, жан дүниесін тазартар менің сөзім, менің дұғам. Адамзатқа ақыл-ой, парасаттылық дарытқан, жалпы болмыстағы жаманшылық атаулыны жаппай құртқан – менің рухым. Одан күшті ештеңе жоқ, – дейді.

«Авестада» жеке құдайларға арнап мадақ сөз айту үрдісі бар. Жекелеген құдайларға гимн-жыр айтуды «Авестада» «яшт» деп айтады. «Яшт» сөзінің мағынасы – «сөзге тағзым», яғни «құдай сөзіне тағзым ету» дегенді білдіреді. Қазақта «Аталы сөз», «Аталы сөзге тоқтау», «Аталы сөзді арсыз бұзады» деген сияқты ұғымдар бар. Бір жолы Заратуштра өз ұстазы Ахура-Маздадан:

– Сіздің шынайы атыңыз кім болады? – деп сұрапты.

Сонда Ахура-Мазда:

– О, сенімді Заратуштра, сен білмесең, айтайын, менің атым – әлемнің иесі, ізденімпаз, екінші атым – сал-сарбаз, үшінші атым – қаһарман, төртінші атым – шындық, бесінші атым – береке, алтыншы атым – ақыл, жетінші атым – парасат, сегізінші атым – ілім, тоғызыншы атым – ғылым, ... он сегізінші атым – дәрігер, он тоғызыншы атым – жаратушы, жасаушы, жиырмасыншы атым – Мазда, – дейді.

Ахура-Мазда әнұраны өмірде адамзатқа ең қажетті нәрсе – Шындыққа мәңгілік ғұмыр тілеумен аяқталады.

Ардви-Сура – су құдайы

– «Авестаның» бесінші «яшты» су мен жер құнарлылығының құдайы – Ардви-Сураға арналған. Ардви құдайдың есіміне ұдайы Сура (күшті) және Анахита (мөлдір, таза) деген сияқты эпитет, сипаттама сөздер қосылып айтылады. Су құдайы жайындағы бұл яштының екінші атауы – «Абан-Яшт», яғни «Суға мадақ» немесе «Су гимні» деп аталады. «Ардва-Сура жырының бірінші бөлімінде су құдайының өзі мадақталады. Бұл құдайдың өмірдегі қадір-қасиеті, жер бетіндегі тіршілік атаулыға судың тигізер пайдасы, табиғат пен адамзат өмірінің өзара байланысы, т. б. туралы жырланады.

Бұл яштыда су құдайы Ардви-Сура мен Заратуштра жер бетіндегі өмір туралы өзара әңгімелесіп отырады.

Су ырыс сыйлайды,
Отбасын асырауда.
Әкеге игілік сыйлайды,
Су байлығы арқылы
Барлық тұрмыс шалқиды.

Ардви-Сура бұрын өзін менсінбей, елемей жүрген ақын Паурваның көзіне сұлу қыз бейнесінде көрінеді:

Ажарлы әрі сымбатты,
Аса тым инабатты.
Сұңғақ та түзу жүрісі,
Жанды ерітеді күлкісі.
Дәстүрге сай көркем киінген,
Алтын тоқыма көйлегі
Тізеден төмен бүрілген.
Тал шыбықтай иілген,
Су құдайы – Ардви
Жас сұлу болып көрінген.

«Авестаның» су құдайы жайындағы бесінші яштының екінші бөлімінде Ардви-Сураға қандай құдайлар, әулиелер, батырлар келіп тағзым еткені, Су құдайының құрметіне көптеп құрбандық шалынғаны жырланады.

Настра тайпасынан шыққан бір батыр өзеннен өте алмай қысылып қалған сәтте Ардви-Сураға мінәжат жасап, одан көмек сұрайды. Сонда Су құдайының мейірімі түсіп, батырға жол ашып береді.

Өзен екіге бөлінді,
Ортасы жол боп көрінді.
Жауынгер бұған шаттанып,
Өзінше мәз мақтанып.
Жолмен кетті аттанып.

Ал осы бесінші яштының қорытынды бөлімінде Ардви-Сураға кімдердің, қандай өтініш жасап келгені көркем тілмен баяндалады. Бұл яшт Су құдайының: «Игі жақсыларға тағзым етейік!» – деген сөзімен аяқталады. Ардви-Сураға арналған яшт көркемдік теңеу мен көркемдік қиялға, түрлі сипаттама эпитеттерге, әсерлеп айту әдістеріне мейлінше бай болып келеді.

Митра келісім-шартты бұзбауға шақырады

«Авестадағы» көлемі жағынан ең үлкен, мазмұны тұрғысынан ең бай жырдың бірі – Митраға арналған

әнұран.

Митра – келісім-шарт құдайы ретінде бейнеленген ежелгі тайпалар жайлауларды, өзендер мен көлдерді, орман-тоғайларды белгілі бір тәртіп бойынша, яғни жеке-жеке тайпалар арасында өзара келісім-шартқа отыру арқылы пайдаланатын болған. Міне, осындай келісім-шартты бұзу тайпалар арасындағы жанжалға, көбінесе дерлік қанды соғыс әрекеттеріне алып келіп отырған. Сол себепті келісім-шарт құдайы Митраның рөлі өте жоғары саналған. «Авестада» Митраның өзі мейлінше адал, сөзінде тұратын, әділ адамды қолдайтын, келісім-шартты бұзғандарды аяусыз жазалайтын бейне ретінде көрінген.

Бұған Митраның әділетті Заратуштраға қарата айтқан мынадай сөздері дәлел:

Айтқан сөзге берік бол,
Сатқындарға қатал бол,
Жақсыларға адал бол.
Келісімді бұзбаған,
Екі жаққа тиімді,
Әділдікке ел сүйінді.

Келісім-шарт құдайы Митраға тағзым ету, оған арнап дұға оқу, оның бұйрығын орындау барлық тайпа адамдары үшін қасиетті парыз саналған. Бұл парызын өтемеген күнәлі пенделер құдайдың қаһарына, қарғысына ұшырайды деп түсінген.

«Авестадағы» келісім-шарт құдайы Митраға арналған әнұранның негізгі идеясы уәдеде тұру, келісімге адал болу, өтірік айтпау, әділдік үшін жанпида ете білу болып табылады. Ал мұның өзі адам бойындағы ең мәртебелі, мейлінше жоғары да ізгі қасиеттердің бірі екені мәлім.

Сонымен, «Авеста» – зороастризм ілімінің негізгі қағидалары баяндалған киелі кітап. Сонымен бірге «Авеста» ежелгі замандарда өмір сүрген ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен, наным-сенімінен, діні мен ділінен, көркемдік талғамынан, т. б. мол мәлімет беретін рухани, әдеби жәдігерлік болып табылады.

3. ТҮРКІ ЖАЗБА ЖӨДІГЕРЛІКТЕРІ

(VIII–IX ғасырлар)

«Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары

Ұлы Түрік қағанаты

Сақтар мен ғұндардан кейін тарих сахнасына шығып, бүкіл дүниені дүр сілкіндірген халық ежелгі түркілер болды. Олар батысында Византия елімен, оңтүстігінде Персиямен, тіпті Үндістанмен, ал шығысында Қытаймен шектесіп жататын орасан үлкен мемлекет құрды. Ұлы Түрік мемлекеті осылайша өмірге келді.

«Түрік мемлекетінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды. ...Түркілердің қоғамдық өмірі мен әлеуметтік институттарының күрделі түрлері қайран қалдырады: ел, меншіктің сатылық жүйесі, шендер иерархиясы, әскери тәртіп, елшілік дәстүрі, сондай-ақ көрші отырған елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таңқалдырады», – деп жазады Л. Н. Гумилев (23, 4–5).

Рас, әрбір халықтың тарихы қадым замандардан, тіпті есте жоқ ежелгі дәуірлерден басталады. Әйтсе де әрбір халық өз тарихын белгілі бір датадан, белгілі бір оқиға болған кезден бастауды жөн көреді.

Мәселен, Римдіктер өз шежіресін Римнің негізі қаланған күннен бастайды. Арабтар болса Мұхаммед пайғамбардың Меккеден Мәдинаға көшкен жылынан бастап есептейді. Ал француздар өз тарихын ұлы Карлдың империяны бөлген жылынан, яғни 843 жылдан бастайды.

Ал ежелгі түркілер үшін мұндай дата 545-ші жыл болды. Иә, дәл осы жылы Ұлы Түрік қағанаты өмірге келген еді. Сөйтіп, түркілер өздерінің тұңғыш мемлекетін құрды. Тек құдіретті Күнге ғана, Көк аспанға ғана табынып, тағым ететін Көк түріктер сол күннен бастап ақ аспан түстес көк байрағын желбіретіп, алғаш рет өздерін ресми түрде бүкіл әлемге танытты.

Ұлы Түрік қағанатының шынайы шежіресі, таңғажайып тарихы бұдан он үш ғасыр бұрын қағазға емес, құлпытастарға қашап жазылған. Оны жазған Түрік қағанатының қабырғалы бектерінің бірі, өз дәуірінің кемеңгер ойшылы, шешендік сөздің жүйрігі, ұлы ақын Йоллығтегін еді. Бүкіл түркі елін егемендік пен азаттыққа, ерлік пен бірлікке үндейтін бұл дастандардың әрбір әрпі мәңгі өшпестей етіліп, үлкен-үлкен құлпытастарға қашалып жазылған. Демек, бұл дастандар бұдан он үш ғасыр бұрын Түрік мемлекетінде болған сан қилы оқиғаларды бүгінгі күнге ешбір өзгеріссіз, айна-қатесіз күйінде жеткізіп отыр.

Дәл осы арада біз кейбір елдерде әр патшаның тұсында қайта-қайта *қағазға көшіріліп*, бертін келе *«саясатнамаға»* айналып кеткен «шежіре» яки «жылнама» дастандар да бар екенін ескерте кеткеніміз жөн.

Ұлы Түрік қағанатын ешбір жау әскер күшімен жеңе алмағаны тарихта жақсы жазылған. Алайда жұдырықтай жұмылып отырған түрік елінің ішіне жау жағы ғасырлар бойы іріткі салып келді. Мұны істеген табғаш (Қытай) елі еді. Ақыры Ұлы Түрік қағанаты екіге бөлініп, бірі – Шығыс түрік қағанаты, ал екіншісі Батыс түрік қағанаты деп аталып кетті.

Орхон-Енисей ескерткіштерінің зерттелуі

Енисей өзені аңғарынан құпия жазуы бар құлпытастар (ескерткіштер) табылғаны туралы алғашқы хабарды Н. К. Видзен, С. У. Ремезов, сондай-ақ Сібірде айдауда жүрген швед офицері И. Т. Страленберг пен немістің белгілі ғалымы Д. Г. Мессершмидт, т. б. бергенін XVIII ғасырдың бас кезінде жазған мақалалары мен хаттарынан білеміз.

Скандинавия халықтарының тілінде «рунь», яғни «руна» деген сөз қазақша аударғанда «сыры ашылмаған», «құпия» деген мағына береді. И. Т. Страленберг өзі тапқан құлпытастардағы бұрын-соңды тарихта белгісіз болып келген, ешкім түсінбейтін жат жазуды өз елінің тілінде *руна жазуы* деп атаған еді. Бұл тіл білімінің термині ретінде бертін келе кеңінен тарап кетті.

Орыс География қоғамының Шығыс Сібір бөлімі 1889 жылы Монголияға арнайы экспедиция ұйымдастырды. Оны белгілі орыс сая-

хатшысы әрі ғалымы Н. М. Ядринцев басқарып барып, Орхон өзені аңғарынан «құпия» жазуы бар үлкен-үлкен екі ескерткіш тапты. Осы құлпытастардағы белгісіз жазулардың сырын ашу үшін В. В. Радлов 1891 жылы сонда барып, бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Бұл кезде Финляндия археологиялық қоғамы да Енисей өзені бойына, Минусинск қаласына екі мәрте ғылыми экспедиция жасап қайтканеді.

Сөйтіп, 1892 жылы Петербург пен Гельсингфорста орыс және фин ғалымдары жасаған экспедицияларының жұмыс қорытындысы туралы есептері баспасөзде жарияланады. Ғалымдар ескерткіштегі жазуларды суретке түсіріп, атлас жасаған еді.

Алайда бұл руна жазуының құпиясы көпке дейін ашылмай-ақ қойды. Ескерткіштердегі жазуды ешкім оқи алмады. Ол туралы әр түрлі болжам айтыла бастады. Бұл жазудың түп тамыры ежелгі грек мәдениетіне қатысты деушілер де, оны ежелгі монғол жазуы, фин жазуы, скиф-славян жазуы деп жорамалдаушылар да жазудың сырын ғылыми негізде ашып бере алмады.

Ақыры 1893 жылғы қарашаның 25-і күні Дания корольдік Ғылым академиясының мәжілісінде Вильгельм Томсен ғылыми әлемді дүр сілкіндірген мәлімдеме жасады. Ғалым Орхон мен Енисей өзендері бойынан табылған ескерткіштердегі құпия жазуды оқудың кілтін ашқандығын хабарлады. Сондай-ақ ол бұл ескерткіштер түркі халықтарының тілінде жазылғанын мәлімдеді. Ғалымның ең алдымен оқыған сездері «тәңірі» және «түрік» деген сөздер екен.

Дәл осы кезде академик В. В. Радлов та өз бетінше ізденіп, руна жазуының он беске жуық әрпін анықтап алған еді. Арада көп уақыт өтпей-ақ, В. В. Радлов Орхон өзені бойынан табылған үлкен тастардағы мәтінді толық оқып, сонан соң оны аударып шықты.

Солтүстік Монғолиядағы Орхон өзені бойынан Н. М. Ядринцев тапқан ескерткіштер Шығыс Түрік қағанатының он жетінші қағаны Білге қаған (алғашқы аты Могилян) мен қағанның інісі, даңқты әскери қолбасшы Күлтегін қабірлеріне қойылған орасан құлпытастарға қашап жазылған ұзақ жыр жолдары еді.

Сөйтіп, руна жазуындағы ең үлкен ескерткіштер Орхон мен Енисей өзендері алқабынан табылды. Осыған орай руна жазуының өзін бертін келе «Орхон – Енисей» жазуы деп атап кетті. Бұл жазуды тілі мен сипатына қарай бағалап, оны көне түркі жазуы деп те атай береді.

Белгілі орыс саяхатшысы әрі ғалымы Н. М. Ядринцев көне түркі ескерткіштерін іздестіруді осымен шектеп қойған жоқ. Тағы да іздене түсті. Ақыры 1891 жылы Монғолияның Онгин деген өзен алқабынан тағы бір құлпытасқа бедерлеп жазылған ескерткіш тапты. Бұл кейінірек ғылымда «Онгин ескерткіші» деп аталып кетті. Көп ұзамай-ақ түрколог ғалымдар Онгин жәдігерлігін де оқып шықты. Сөйтсе,

әлгі тастағы жазу түрік елінің атақты қағаны Білге қаған мен оның інісі Күлтегіннің әкесі мен шешесіне, яғни Елтеріс қаған мен Елбілге қатынға қойылған ескерткіштер екен.

Кейінірек сол маңайдағы Селенга өзені аңғарынан түрік елін билеген бірнеше қағанның кеңесшісі болған, данышпан қарт Тоныкөк құрметіне қойылған ескерткіш табылды. Оны тапқан ағалы-інілі Клеменцтер еді. Іле-шала түркологтар Тоныкөк ескерткішін жан-жақты зерттей бастады.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін оқу, басқа тілдерге аударма жасау және ғылыми мәтінін дайындау ісіне В. В. Радлов, В. В. Томсен, Ю. Немет, Х. Н. Оркун, т. б. орыс және еуропа ғалымдары қыруар мол үлес қосты. Әсіресе көрнекті ғалым С. Е. Маловтың бұл саладағы еңбегі ерекше зор болды. Ол көне түркі жазуындағы мәтіндердің орыс тіліне дұрыс тәржіма жасалу жағына көбірек назар аударды. С. Е. Малов бірқатар аудармаларға едәуір түзетулер енгізді. Ең бастысы – осы мәтіндерге тарихи және филологиялық тұрғыдан түсінік-сипаттама берді.

Көне түркі тілі мен әдебиетін зерттеушілер әсіресе Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштеріне көбірек назар аударды. Бұларды бірнеше Еуропа тілдеріне, орыс тіліне, қазіргі түркі тілдеріне тәржіма жасады. Өйткені бұл жәдігерліктер – түркі тектес ежелгі ру-тайпалардың рухани өмірін бейнелеген көркем әдебиет туындылары болып табылады. Осы аталған үш әдеби ескерткішті бүгінгі әдебиеттану ғылымы тұрғысынан зерттеуде кеңес ғалымы И. В. Стеблева еңбегінің аса жемісті болғанын ерекше атап көрсету керек. Ол тұңғыш рет көне түркі тіліндегі жырлардың поэтикасын, өлең құрылысын, ұйқасын, ырғақ пен шумағын, тармақ пен бунағын, т. б. теориялық тұрғыдан зерттеп, бұл жайында бұрын-соңды айтылған түрлі болжам пікірлерді белгілі бір ғылыми жүйеге келтірді. Әсіресе оның ежелгі түрік сөз зергерлерінің образ жасау әдістері, әдеби-эстетикалық байыптаулары, көріктеу құралдары, тарихи шындық пен көркем шындық жайындағы концепциялары туралы айтқан ой-пікірлері бүкіл әдебиеттану ғылымына жаңадан қосылған сүбелі үлес болды.

Жуырда Орхон жазба жәдігерліктерін ұзақ жылдар бойы түбегейлі зерттеп келе жатқан білікті ғұламалар Мырзатай Жолдасбеков пен Қаржаубай Сартқожаұлының бірлесіп жазған іргелі зерттеуі жарық көрді. «Орхон ескерткіштерінің толық Атласы» деп аталатын кітапта «Еуразия Ұлы Даласына үш ғасыр бойы билік жүргізген, мәңгілік ел орнатуды көксеген, өздерінің тарихын, дүниетанымын, даналығын, ой-санасын, болмысын, жазу өнерін, ел басқару жүйесін, ата дәстүрін өшпестей етіп тасқа қашап көткен, сөйтіп, өркениетке, адамзат мәдениетіне асыл қазына қосқан байырғы түріктердің мұралары түгел қамтылған.

Атласта Монғолия-Чехия, Монғолия-Түркия (ТИКА), Монғолия-Кеңес Одағы біріккен экспедицияларының, Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті экспедициясының материалдары, сондай-ақ әлем түркітанушыларының ғасырдан астам уақыт жүргізген зерттеулерінің қорытындысы пайдаланылған.

Атлас авторлары байырғы түрік мәтіндерін қайта көшіріп, қайта оқыған, бұрынғы зерттеушілердің қателері түзетілген, түпнұсқа мәтінінің жаңа транскрипциясы, жаңа аудармасы жасалған, жаңа түсініктемесі берілген: кешенді тарихи-мәдени мұралар Атласта тегіс қарастырылып, олардың археологиялық сипаттамасы, планы, фото, сызба суреттері тұңғыш рет толық берілген» (38, 4).

Орхон ескерткіштері туралы мұндай түбегейлі зерттеу түркология ғылымы саласында бұрын-соңды жазылмаған еді.

Бумын қаған.

Істемі қаған

Түрік қағанатының негізін қалаушылардың бірі – *Бумын қаған*. Ол 542 жылдан бастап, 558 жылға дейін түрік елінің қағаны болған.

Бумын қаған мен оның інісі Істемі қаған тұсында түрік қағандығы мейлінше күшейіп, «төрт бұрыштағы барлық дұшпандарын» жеңеді. Қағанаттың жерін ұлғайтып, халқын көбейтеді.

Сонымен, жаңа мемлекеттің іргесін қалаған Бумын қаған, ең алдымен, тоз-тоз болып кеткен қандастарының басын қосады. Түрік қағанаты тағы да нығая түседі. Бумын қаған жужандарды (аварларды) тас-талқан етіп жеңіп шығады. Енді шығысында – Хинган тауларына дейін, Батысында – Қара теңізге дейінгі ұлан-ғайыр өлке Түрік қағанатының құрамына енеді.

Бумын қаған 553 жылы қайтыс болған соң, орнына інісі Мұқан қаған отырады. Істемі қаған тақ мұрагері деп жарияланады. Ағасы Мұқан қаған қайтыс болған соң, Істемі қаған аварларды Алтайдан сонау Еділге дейін ығыстырып жібереді. Сөйтіп, қазіргі Орталық Қазақстан, Жетісу, Батыс Қазақстан түгелдей Түрік қағанатына енеді. Бұл туралы «Күлтегін» жырында:

Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен.
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген
Білге қағандар екен,
Алып қағандар екен (46. 44), –

дейді.

Тасқа қашалып жазылған дастандардың бірі – «Күлтегін» жыры Түрік қағанатының бүкіл әлемді аузына қаратқан айбарлы, абыройлы дәуірін суреттеуден басталады. Мұнда ісі түріктің басын қосып, қуатты мемлекет орнатқан Бумын қаған мен Істемі қаған барынша мадақталады:

Биікте – Көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының
Ел-жұртын қалыптастырған,
Төрт Бұрыштың бәрі дұшпан екен.
Сарбаздарымен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен, иелік еткен.
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірткен. (46, 44)

Бұл жыр жолдары Түрік қағанатының әскери қолбасшысы Күлтегін батырға арналған дастаннан алынып отыр.

Қытай елінің ханзадалары мен саудагерлері «сыйға» әкелген тарту-таралғыларға, алтын мен жібекке, табғаштың ару қыздарына өзара таласқан түрік бектері арасында астыртын айқас басталды. Кейбіреулері түрік елі алдындағы парызын, ата-бабалар дәстүрін ұмытты. Елді біліксіз қағандар басқарды. «Білік пен байлыққа таласқан мұндай күрес жиырма жылға созылды. Ақыры ел ішіндегі алауыздық 603 жылы ұлы мемлекеттің екіге бөлініп кетуімен тынды. Бірі – Батыс Түрік қағанаты. Бұған Орта Азия, Жоңғария және Шығыс Түркістанның бір бөлігі енді. Екіншісі – Шығыс Түрік қағанаты. Бұл негізінен Монғолия жеріне орналасқан еді» (132, 94).

Бумын қаған мен Істемі қаған қайтыс болған соң, түрік елінің тағына дарынсыз қағандар отырғаны, халықты опасыз бектер мен әміршілер билегені тарихтан жақсы мәлім. Бұл жайында Түрік қағанаты тұсында, яғни VIII ғасырда жазылған «Күлтегін» дастанында төмендегідей жыр жолдары бар:

Соңындағы інісі ағасындай болмады,
Ұлдары әкесіндей болмады,
Біліксіз қағандар отырған екен,
Жалтақ қағандар отырған екен. (46, 45)

Құрылтай шақырылды

Міне, бүкіл түркі елінің осылай берекесі қашып, құты кеткен күндердің бірінде Қара қаған құрылтай шақырды. Бұл мәжілісте не айтылып, не қойғанын Түркия елінің атақты жазушысы Ниһал Атсыз өзінің «Көк бөрілердің өлімі» атты тарихи романында жақсы суреттеп көрсеткен. Енді содан үзінді оқып көрелік: «Құрылтай басталды. Қаған Батыс қағаннан келген хатты дауыстап оқып шығуы үшін Күр Шадқа берді. Күр Шад хатты оқып бітірген соң, қаған сөз бастады:

– Түрік бектері! Ақылдан артық ақыл бар. Не ойлайсыз, ойыңызда не бар? Ойыңызға не келсе де, сыртқа шығарыңыз. Кеңесейік. Ойласып, тура жолды табармыз, соған қарап іс қылармыз.

Бектердің бірі сұрады:

– Қара қаған! Рұқсат ет, сөз айтайын. Айтатыным бар, – деді.

Бұл сөйлеген егде жастағы бір бек еді. Шашына, сақалына ақ түсіпті. Маңдайында, бетінде қылыштың тіліп кеткен іздері бар. Көп ойланбай сөйлейтін адам сияқты көрінгенімен, сөзі пысық, жұртты ұйыта алатындай:

– Мен Батыс Түрік елін жақсы білемін. Үйдегі әйелім де сол жақтан. Батыстағылар бізден күштірек. Аттың да жақсысы соларда. Батыс елінде аштық жоқ. Түрлі жеміс-жидек көп. Олардың егіні шығымды, орманы мол. Тұң Ягбу қағанның сөздерін сол қалпында қабылдағаны дұрыс. Ескіде Түрік елінде жалғыз қаған болғанда елдің қарны тоқ, арқасы кең, жауы аз-ды. Екі елге бөлінгенде, бірінші жасаған істері – бірте-бірте теріс қарай бастады. Қытайға ауған түріктер түрік екендіктерін ұмытып, бізге қылышын жалаңдата бастағаны сияқты, Шығыс Түрік елі мен Батыс Түрік елі де осылай кете берсе, бір-біріне қытайды көргендей қыдыңдай бастамаса не қылсын. Маған салсаңыз, тез арада Тұң Ягбу қағанға елші жіберейік. Бір келісім жүргізейік, шарттасайық. Екі қаған бір-біріне жау болмасқа ант ішсін. Олар бізге жақсы ат пен қару-жарақ берсін, біз оларға Қытайдан алған жібектен берейік. Егер бәрі дұрыс болса, соғыс кезінде екі қаған бір-біріне әскер қосып, бірлеспекке ант түйсін.

Қара қаған басқа бектеріне көз салды. Тұңға Тегін сөз алды. Ол былай деді:

– Тұң Ягбу қаған бізден күшті емес. Күштілер күштілермен дос болғысы келеді. Біз де оған күшті екенімізді көрсетейік. Елшілерін не болса да биыл қыс осы жерде ұстайық. Жаз шыққан соң, Қытайға жорық жасайық. Елшілер әскерімізді, күшімізді көрсін. Содан соң біз де Батыс қағанына өз елшімізді жіберейік. Тұң Ягбу қаған біздің де күшті екенімізді көрген соң, анттасуға өзі де құштар болар. Бізге сенімі көбейер. Бізге құрмет көрсетер.

Бұдан кейін құрылтайдағы бектердің ең жасы Күр Шад сөз алды:

– Жақсы сөз айттыңыз. Елшілерге күшімізді көрсетейік. Кейін анттасайық. Екі қаған бір-біріне жәрдем берсін. Бірақ сіз бір нәрсені ұмытып тұрсыз!

Жиналған жұрт бір-біріне қарады. Сөздің ыңғайын түсінбеді. Күр Шад сөзін жалғастырды:

– Олар Өтүкенде* түріктердің жартысына жуығындай қытайлардың да тұрып жатқанын көрмейді дейсің бе?

Күр Шақтың бұл сұрағынан соң жұрт жым-жырт бола қалды. Бұның не айтпақ болып тұрғанын олар тағы да түсінбеді. Қаған айтты:

– Көрсек қайтеді? Тұтқынға алынған адамдарымыздың көп екенін білер.

* Жер атауы

– Оны қайдан біледі? Біздегі қытайлар тұтқынға еш ұқсамайды ғой. Бір бек киіп кетті:

– Не айтқың келеді, Күр Шад? Бұл қытайлар біздің тұтқындарымыз, құлдарымыз емес пе?

– Тұтқын екені рас, бірақ Өтүкенде олар түріктерге тең сияқты жүр. Олардың тұрмыстары тұтқынның тұрмысына ұқсамайды.

Қаған қайта сұрады:

– Күр Шад! Не айтқың келетінін ашық айтшы. Дұрыстап түсіне алмай отырмыз.

– Айтайын дегенім мынау: бізде қытайдың даусы түріктікінен кем емес. Қара қаған таққа отыратын күні ордасының астында төбелес болды. Қытай атқосшылары бір түрік сарбазымен жұдырықтасып жатты. Бұрынғы кезде қытайлықтар бүйте алар ма еді? Олар бұл күшті неден, кімнен алып жатыр? Мына қытай мырзасы Шен-Киң деген кім? Біресе қатынның, біресе қағанның отауына емін-еркін кіреді, түрік бектерімен тең адамдай сөйлеседі.

– Шен-Киң тұтқын емес, қонағымыз ғой.

– Қонақ екені белгілі, бірақ қытайлық екені де анық қой. Қытай болғаннан кейін оның тұтқын екені де, қонақ екені де бәрібір емес пе? Қонақ болатындай біз оны шақырдық па? Өзінің халқына сыймаған бізді ұшпаққа шығарар ма? Анау жолдасы Ван-Зин-Шан Өтүкеннің әр жеріне мұрнын сұғып жүр. Бармайтын жері жоқ. Соңынан Шен-Киң екеуі оңаша күбірлесіп жатады.

– Ол да қонақ емес пе? Елді араласа, не зиян?

– Қонақ болса, неге ол тұтқын қытайлармен сыбайласады? Олардың не сөйлесіп жүргенін білеміз.

– Оны білу маған неге керек? Қытай не деуші еді? Я сырнай, я қатын, я ақша...

– Жалғыз олар емес. Жасырын ойын бәрі... Бұл қытайлықтар тыңшылық істеп жүр-ау деп ойланып көрдіңіз бе?

Бектер де, қағанда ойланып қалды. Бәрінің қастары түйілді. Қаған:

– Қытай бегі тыңшы ма? Ол қалай? Қытайда қаған оның әулетінен емес қой... – деп сұрады.

– Болмаса қайтейін. Өтүкенде Көкжалдар биліктен түсіп, оның орнына Тоғыз өгіз, қарлұқтар қаған болса да, мен бәрібір қытайға жау боп қала берер едім. Мен бұлай істегенде, қытай бегі оны неге істемесін?

Жұрт төбеге ұрғандай жым-жырт бола қалды. Қаған Күр Шадқа, бектеріне кезекпе-кезек қарайды, мырза-бектер көзін Күр Шадтан айыра алмай тұр. Күр Шадтың басы салбырап кеткен. Үнсіздікті Тұңға Тегін бұзды.

– Қытай бегі тыңшылық еткенде не шығар дейсің? Қылышымыздың өткірлігі жоғалар ма? Садағымыздың адырнасы босар ма?

– Жоқ, бұның бәрі де болмас. Бірақ бұлар біздің қанша екенімізді, санымызды білер. Жорықты қашан бастайтынымызды біліп отырап.

Біліп алып қимылдар, бекініп дайындалар. Ішімізде қытай үшін кім қауіпті болса, соны есебін тауып өлтірер.

– Күр Шад! Сен бізді бала көріп тұрсың ба? Ол тұтқындар бізді қалай өлтіреді? Қытай тұтқынының қолындағы қылыш түрік бегін өлтіре алар ма? Өтүкенде бүкіл қытай атқа қонса да, бір түрік бегін өлтіре алушы ма еді?

– Мен сіздерге қытайлықтар бізді батырлықпен өлтіреді деп отырғаным жоқ. Соғыс майданында бір түрік бегін өлтіру бар қытайлықтар үшін күшке түсер. Бірақ өз ордасында отырған Түрік қағанының қалай өлтірілгенін бәріңіз көрдіңіз. Мен сізге қылыш туралы айтып тұрғаным жоқ. У туралы айтып тұрмын.

Күр Шад жылдам сөйледі. Қаған бұл сөздерге ренжігендей. Ол суық қандылықпен:

– Жақсы, Күр Шад! Түң Ягбу қағанға елші жіберместен бұрын не істеуіміз керек?

– Не істейміз? Біздегі қытайлықтар тұтқын екенін көрсетуіміз керек. Қытайлықтардың жеке егінжайы болмасын. Олардың қойларының жартысын алып, түріктерге берейік. Біз жорыққа шығып, қан төгіп жатырмыз, өліп жатырмыз. Ал тұтқындарымыз Өтүкенде отырып егінін өсіреді, қойын бағады. Артынан түріктермен сауда жасап, бір қойына он түлкінің терісін айырбастап алады. Кейіннен ол терілерді қытайға сатып байып жатыр. Бұның алдын алған жөн.

– Оныңыз дұрыс, бірақ іс онымен бітпейді. Бұл қытайлар түріктердің мінез-құлқын да бұзып болды. Тұтқындағы қытай қатындары мың түрлі айламен түрік жігіттерінің басын айналдыруда. Біздің қыздарымыз ондай айлакер емес. Қытайдың еркегі жаман нәрсені жақсы нәрсе деп өткізсе, қытай қатындары бет-аузын бояп, өздерін-өздері түрік бектеріне сатуда. Еркектер тез иланады. Қытайдың қыздарына құмар. Екі беті алмадай бал-бұл жанған, жібектей қоңыр шашы бар, жалт еткен жасыл көзді, талдырмаш түрік қыздары тұрғанда түрі сапсары, көзі толған үрей, шілмиген қытайдың қатынына көңілдері кетеді. Байы бар қатынға көз салуға бола ма? Түрік заңы бойынша байы бар қатынға көз тіккен адам өлтіріледі. Өлтірілуге тиіс, бірақ қазір бұл әдет те сұйылып барады. Оның үстіне қытай қатындарының өздері де біздің жігіттерді арандатып жатыр.

Құрылтай сең соққандай болды. Қаған мен бектер орындарынан атып тұрды. Қаған дауыстап:

– Не деп тұрсың? Байы бар қатындарға қол салған адам бар деп естіп тұрмыз ба? – деді.

– Естіп тұрсыз. Естіріп тұр. Бұл шындық, түсімізге кірсе де ақылымыздан алжасар едік қой. Солай... Қытай тұтқындарының әйелдері түріктің еркектеріне тұзақ қоярда. Олар өз әйелдерінің бұл қылығын білмейді деп ойлайсыз ба? Біледі... Білсе де үн шығармайды. Керісінше, оған дем беріп отыр. Өйткені бұған дейінгі жорықтарда алып келген алтын-күміс, мал-мүліктің бәрі түрік шатырларынан қытай

тұтқындарының үйлеріне көшуде. Бұл қытай кім?.. Жат-жұрттық. Солай ғой. Оларға не істейміз. Біздің әдет-заңымыз бойынша, бір кісі байы бар қатынмен ілініссе, қатын оны жария етіп, оған қол салған адам жоқ етілер еді. Ал қатын оны жасырып қалса... Түрік әдет-заңы бұл жөнінде ештеңе айтпаған.

Құрылтай мазасызданды. Бір бек айқайлады:

– Қатын оны айтпай отыра алар ма? Ондай қатын бар ма? Ондай қатынның күйеуі аман қалар ма?

Күр Шад еш қысылмастан онан әрі нажағайдай гүрілдеп сөйлей берді:

– Түрік қатынынан ондай шықпайды. Бірақ қытай қатынында ондай бар ма? Өйткені қытай еркектеріне ақша, мал-мүлік керек. Оның ыңдыны ақша арқылы ғана бітеледі. Ақшаны алмақ үшін ол малын да, жанын да береді, қойнындағы қатынын да береді. Қытай қатындары түріктің еркектерін осылай тонап, байларын байытып жатыр. Қытайлардың қалай байып жатқанын енді байқаған боларсыз. Қараңыз, Өтүкенде туған қытай балалары қытайға онша ұқсай бермейді. Бұл не, Өтүкеннің ауасынан, не суынан солай болды деп ойлайсыз ба? Қытайдағы ит Өтүкенге келген соң түрікке ұқсап кетпейді ғой. Сондықтан оларға Өтүкенге келген соң түрікке ұқсап кетпейді ғой. Сондықтан оларға түрік қаны араласып жатыр. Қытайға жалғыз түрік қаны араласып қойса – жақсы. Күндердің күнінде қытайдан жақсы сарбаз шығып, онымен соғысып жүрмелік. Сонымен бірге қазір түріктер қытайдан қатын ала бастады. Біздің білуімізше, бұрын қытайдан қатынды қағандар ғана алушы еді. Оның да өз себептері бар. Енді мына түріктердің бәрі қаған болып кетті. Қытайларға түрік қаны араласып, олар асылданып, батыр, ержүрек бола бастаса, бізге де қытай қаны араласып, қоян жүрек қорқаққа айналмақпыз! Бүгіннен бастап түрік еркектері қытай қатындарына жоламауы керек. Қатынның бұндай әрекетіне қытай еркектері тыйым салу керек. Қытайлар жеке егін салмаулары керек. Түрік еркектері қытай қыздарына үйленбеуі керек. Қытай атаулыны көз алдымызда ұстауымыз керек. Әйтпесе көктемде басталатын жорықты қытай сарайы қазірдің өзінде есітіп отыруы мүмкін.

Қаған бектерге қарады. Осы кезде сөзге араласқысы келген бір бек сөз алды:

– Күр Шад тура сөйлеп тұр. Түріктің әдет-заңы жат жұрттыққа да ортақ. Біздің адамдардың да заң бұзбайтыны жоқ емес. Бір кісі заңсыздық істесе, кінә онда ғана емес, сол заңсыздық істеуге мәжбүр еткенде де. Егер түрік еркектері қытай қатындарының алдауына түсіп, олармен ашына болса, онда қытай қатындарын дүрелеп, қытай еркектерін өлтіргенмен іс бітпейді. Түріктің әдет-заңын толық орындау үшін қытай қатынымен ілініскен түрік еркегінің де басын ұшырған жөн. Біздің әдет-заңымыз байы бар қатынмен ілініскен еркектің басын кесу үшін ол қатынның түрік не қытай, болмаса тұтқын екендігіне қарамайды.

Тұңға Тегін сөзге араласып «тура» деді. Күр Шад қарсы шықты:
– Бұлай болмайды. Олай болатын болса, түрік пен қытай тең түседі.
Түріктің әдет-заңы түрік үшін жасалған. Бұл заң бойынша қатынға
зорлық істегеннің басы кесіледі... Ал түрік еркектері қытай қатында-
рын зорламайды...

Кеңес созыла берді. Күн бата бастады. Қаған бектерінің пікірін
түгел білгісі келді. Он екі бектің тең жарымы Күр Шадты жақтады.
Қаған қай жақты қолдаса, сол жақтың пікірі үстем шығуға тиіс болды.
Қаған соңғы сөзін былай деді:

– Көктем шыққан соң Қытайға жорық жасап, елшілерге күшімізді
көрсетейік. Қытайдың өз басына егінжайы болмасын, олардың мал-
мүлкінің жартысы түріктерге таратылсын, түріктер қытай қатынына үй-
ленбесін. Түрік еркегінің басын айналдырған қытай қатынға дүре со-
ғылсын. Егер олардың байлары бұл істен хабардар болса, бастары
алынсын... Түріктің әдет-заңы бойынша байы бар қатынның ұлтын көр-
сетпегендігі себепті, ол қатынмен ілініскен түрік еркегі де өлтірілсін!...»*

Сөйтіп, осы құрылтайда төніп келе жатқан қытай қатері жөнінде
айтылған ой-пікірлер түгелдей дұрыс болып шықты. Әйтсе де түріктер
кешігіп қалған еді.

Араға көп уақыт салмай-ақ, өзара іштей айтысып-тартысып,
қырық пышақ болып жатқан түрік еліне күтпеген жерден сан мыңда-
ған қытай әскері басып кірді. Дайындықсыз жатқан түрік елі қапылы-
ста қалды.

Міне, бұдан кейін не болғанын біз «Күлтегін» жырынан оқып білеміз.

Табғаш елінің алдауына көнген Түрік қағанатының бектері өзара
араздасып, елдің ішкі бірлігіне көп нұқсан келтірді. Елде алауыздық
туды. Түрік қағанатының іргесі шайқала бастады. Бұл өте қауіпті ке-
зең еді. Осы қатерлі сәтті ақын Йоллыгтегін өзінің Күлтегін батырға
арнаған жыр жолдарында мейлінше айқын көрсеткен:

Түркі халқы елдігін жойды,
Қағандығынан айрылды;
Табғаш халқына бек ұлдары құл болды,
Пәк қыздары күң болды. (46, 45)

Алайда төқаппар әрі ержүрек түрік жұрты құлдықтың қорлығына
көп шыдай алмады. Құлдықтан гөрі өлімнің өзі артық деп білді:

Түркі халқы:

«Қырылайық, жойылайық», – десті,
Ажалға жылжи бастады,
Көкте түркі тәңірісі,
Түріктің қасиетті жері, суы былай депті:
«Түркі халқы жойылмасын», – дейді, –
Ел болсын», – дейді. (46, 45)

* Аударған – Б. Дәрімбет

Бұдан кейін арада елу жыл өтті. Түріктер өз азаттығы үшін тынымсыз елу жыл бойы күресті. Ақыры жеңіске жетіп, өз алдына дербес, егеменді ел болды. Бірақ егемендікті сақтап қалу үшін түріктер тағы да жүздеген жылдар бойы азаттық күресін жүргізе берді.

Біз жоғарыда түрік елінің сан ғасырлық тарихын жыр еткен шежіре-дастандар туралы айттық. Бұл дастандар ғылым тілінде «Орхон жазба жәдігерліктері» деп аталады. Ал біз жоғарыда жыр жолдарынан мысал келтірген дастан түрік елінің даңқты әскери қолбасшысы, Елтеріс қағанның кенже баласы Күлтегін батырдың (684–731) ерлік істеріне арнап жазылған. Бұл дастан жазылған үлкен құлпытас Күлтегін батыр зиратының басына қойылған. Сондай-ақ біз Күлтегін батырдың ағасы, түрік елінің көсемі Білге қаған және қағанның ақылгөй-кеңесшісі, данышпан Тоныкөк қарт туралы жазылған тарихи дастандар хақында айтып отырмыз.

«Күлтегін» жазуы және тарихи шындық

Сонымен, түріктер елу жылға созылған бодандықтан құтылып, егемендігін алды. Енді түрік мемлекетінің тағына кім отыруы тиіс деген мәселе тұрды, түріктерде таққа мұрагерлік жөніндегі заң болды, ол бойынша тақты ағасы – інісіне, ал жиені нағашысына (сатылап жоғарылау) мұра етіп қалдырып отырған. Қытайлықтар бұл тәртіпті көңілге қонбайды деп санап, түрік істеріне араласып, оны тіпті елемеген. Түріктер ескі заңдарын да қалпына келтірді, сол бойынша Қапаған қаған болды. Алайда ол қытай мәдениетінің ықпалын өз басынан өткергенді, сондықтан тақты жиені Могилянға емес, өз ұлы Фугюге бергені өзі үшін жақсы болар деп есептеді. Заңды ашық түрде бұзуға болмайтынын білген ол «кіші хан» (шадтан жоғары) деген шен тағайындап, оны өзінің ұлына бұйыртты, ал жиенін Батыс қағанатының шады етіп қойды, әрі оған неғұрлым қатерлі соғыс міндеттерін өз бетінше шешуді тапсырды. Бұған қарағанда, ол өз жиенінің қаза табуына қарсы болмаған тәрізді.

Қапаған 716 ж. көктемінде өз жиенінің даңққа бөленгенін қызғанып, тоғуз-оғуздарға қарсы әскерін өзі бастап шықты. Күлтегін қосыны, хан ордасы, яғни Қапаған ханның әйелдері мен балаларын қорғауға қалдырылды (23, 284–313).

Осы қолайлы сәтті күтіп тұрған қарлұқтар түріктер ордасына оқыстан шабуыл жасап, оларды құртып жібермек болды. Әйтсе де Күлтегін батыр қарлұқтарды тас-талқан етіп жеңіп, өзін даңққа бөледі.

Ал Қапаған қаған басқарған түрік әскері 716 жылы Тол өзені бойында Байырқу тайпасын күйретті. Алайда бұл қуаныш ұзаққа бармады. «Бірақ осы арада тарихқа мынандай бір оқиға кірігіп кетті: жеңістен кейін үйіне қайтып келе жатқан қаған өзінің күзетінен ұзап, жалғыз өзі ойға бата орманнан өтіп бара жатты. Тек не дерсің, дәл осы орманда талқандалған байырқулықтар жасырынып жүрсе керек. Жалғыз салт аттыны көрген олар сол арада бас салып, оны атынан аударып түсірген де, өлтіре салған. Қағанның басы қытай елшісіне

жеткізілген, ал елші оны Чаньяньге жөнелткен. Қағанаттағы көтеріліс пен Тан империясы арасындағы байланыс, міне, осылай ашылады.

...Қаған өлген соң мұрагерлік туралы мәселе туды. Қапаған тақты иеленушіге Күшікхан, яғни «кіші хан» деген құрметті атақ беріліп, үлкен ұлын өзі тағайындаған еді. Түріктердің ескі заңы бойынша мұрагерлік Могилянға тиісті еді, ал елдің іс жүзіндегі көсемі Күлтегін батыр болды.

Күлтегін әскери төңкеріс жасады: ол өзі қорғаған қонысқа өзі шабуылдады. Қолбасшылық қызмет орнындағы оның мирасқоры Алп Эльэтмиш көтерілісшілер жағына шығып кетіп, мұның өзі олардың жеңіске жетуін қамтамасыз етті. Күшікхан мен Қапағанның кеңесшілері түгел өлтірілді... Қапаған ұрпағының өрбу сызығы осылайша кесіліп қалды.

Күлтегін ескі заңды бұзбады, қаған атағын қабылдамады, сөйтіп, таққа «Білге қаған» деген құрметті атақпен өз ағасы Могилянды отырғызды. Білге таққа өзінің сіңірген еңбегімен көтерілмегенін және өзі інісінің қолындағы қуыршақ екенін білді. Сондықтан Білге Күлтегінді әскерлердің әміршісі, яғни қағанаттың нақты қожасы етіп тағайындады. Барлық ақсүйектілердің арасынан тек жалғыз дана Тоныкөк қана, яғни жаңа қағанның қайын атасы ғана аман қалды» (23, 313–314).

Міне, біз айтып отырған оқиғалар – тарихи оқиғалар, яғни Қапаған қағанға қатысты деректер патша сарайындағы Күлтегін жасаған төңкеріс билік үшін болған қанды шайқастар Йоллығтегіннің тасқа қашап жазылған дастандарында мүлдем айтылмайды. Өйткені «Күлтегін» жыры, «Тоныкөк» жыры өткен дәуірден нақты мәлімет беруге арналған ресми тарих емес. Бұлар тарихи деректерге негізделген көркем туынды болып табылады.

Соның өзінде Л. Н. Гумилев Орхон жазба ескерткіштерін «Көк түріктердің өздері туралы» жазған шежіресі деп біледі (23, 328).

Сөйтіп, «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырларында әдейі айтылмай қалған тарихи оқиғаларды танып-білу арқылы ғана осы аталған дастандардың шын мәнін, құпия сырын пайымдай аламыз. «Күлтегін» жырының басты идеясы – Күлтегін батырды Түрік қағанатының құдыретті тұлғасы етіп көрсету. Ал Қапаған қаған жөніндегі шындықты айтудың өзі Күлтегіннің беделіне нұқсан келтірер еді. «Күлтегін» жырының авторын қатты қызықтыратын нәрсе – Түрік қағанатында болып жатқан сан алуан тарихи оқиғалар емес, «іші ассыз, сырты тонсыз, бейшара, мүсәпір халықты» Күлтегін батыр қалайша дәулетті, бақытты еткенін көркем сөз арқылы жеткізу болып табылады. Күлтегін батыр өзі туралы:

Өлімші халықты тірілттім.
Жалаңаш халықты тонды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,

дейді (46, 50).

Көркемдік дәстүр жалғастығы

Сонымен, көне түркілердің шынайы көне тарихы мен тасқа қашап жазылған дастандарды өзара салыстыра отырып, Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері жылнама шежіре емес, сол дәуірдің өзіне тән поэзиялық дәстүрімен жазылған *әдебиет үлгілері* деген түйін жасаймыз.

Өрине, көркемдік дәрежесі мейлінше жоғары, шешендік сөздері мол, көріктеу құралдары айшықты болып келетін «Күлтегін» және «Тоныкөк» сияқты ғажайып дастандардың ғайыптан, өзінен-өзі өмірге келуі мүмкін емес. Демек, бұл дастандарды жазған Йоллыгтегін өзінен бұрынғы түркі поэзиясының көркем сөз дәстүрін жақсы меңгерген ақын. Басқаша айтсак, Йоллыгтегін сақтар мен ғұндар дәуірінің «Алып Ер Тоңға», «Оғыз қаған», «Аттила» «Шу», «Көк бөрі», «Ергенекон» сияқты дастандарды үлгі тұтқан. Бұл жәйтті әсіресе осы екі дәуір дастандары арасындағы бірқатар көркемдік ұқсастықтардан аңғаруға болады. Ғұндар дәуірінің ауыз әдебиетінде қолданылған көріктеу құралдары, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер кейде Орхон жазба жәдігерліктерінде де қайталанып отырады.

Ежелгі түркі жұртында қалың қол бастап, халқын сыртқы жаудан қорғаған дарабоз батырлары қайтыс болғанда бүкіл ел болып күңіреніп, аза тұтып, жүрек тебіренетерліктей қасіретті жоқтау жырларын айтатын дәстүр болған. Бір адамның қайғысы бүкіл елдің қайғысына айналған. Сол арқылы ел қорғаудың киелі, қасиетті іс екені күллі қауымға жария етілген. Бұл жәйтті сақтардың ауыз әдебиеті үлгісі болып табылатын «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» өлеңінен көруге болады:

Бөрідей ерлер ұлысты,
Бақырып жаға жұлысты,
Дауыс салып жырлады,
Суалды көзі – жылады. (73, 226)

Бұл жырда Алып Ер Тоңға қазасына байланысты ер азаматтардың өз жағаларын жыртып, бөрідей ұлып жылағаны айтылады. Тіпті жылап-сықтаудан, ауыр қайғы-қасіреттен адамдардың көздері көрмей қалады.

Мұнда ақын ажал қасіретінің ауырлығын нақты түрде жеткізу үшін «*бөрідей ұлысты*», «*жаға жұлысты*», «*көзі суалды*» деген сияқты тұрақты сөз тіркестерін ұтымды пайдалана білген. Алып Ер Тоңғаны жоқтауды ежелгі дәуір ақыны білгір сөз зергері ретінде мейлінше тереңдете түскен. Бұл жоқтауда ел қорғаған батырдың өлімі «*ішті өртеді*», «*жараны тырнады*», «*өткенді іздеді*» деген сияқты тұрақты сөз тіркестерін ұтымды қолдану арқылы шебер жеткізген:

Көңілім ішті өртеді,
Тырнады біткен жараны,

Өткен күнді (уақытты) іздеді.
Күн-түн кешіп сұрады. (73, 290)

Түрік қағанатының әскери қолбасшысы Күлтегін батыр қайтыс болғанда да күллі көк түріктер жұрты шексіз қайғыға батады. Ауыр қасіреттен аспан айналып жерге түскендей болады. Бүкіл ел болып аза тұтқан сәттегі жоқтау сөздерін ақын Йоллыгтегін төмендегідей жыр жолдары арқылы жеткізген:

Інім Күлтегін қаза болды.
Өзім қайғырдым.
Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды. (46, 55)

«Алпамыс батыр» жырында Алпамысты «өлді» деп естіген кезде анасының жоқтау айтып, зарлайтын сәті бар:

– Байладың, құдай, бағымды,
Сындырдың, құдай, сағымды.
Ертелі-кеш зарлайсың,
Жәдігер саған не қылды. (14, 172)

Қалай болған күнде де, тарихта ерлік дәуірі деп аталған ғұндар заманының ауыз әдебиеті Күлтегін, Білге қаған сияқты батырлар бейнесін жасауға өзіндік ықпал-әсерін тигізді. Әсіресе батырдың мінген тұлпарын, асынған қару-жарағын, сүйген жарын, сағынған елін, туған жердің табиғатын суреттеу тұрғысынан ғұндар заманының эпосы бертін келе қалыптасқан Түрік қағанаты дәуірінің жазба әдебиеті үшін үлгі-өнеге болды.

Көркемдік ерекшеліктері Енді «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларының көркемдік және жанрлық ерекшеліктеріне тоқталып өтелік. Сол арқылы ғана көк түріктер дәуірінің ғажайып туындылары – «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларының өзінен кейінгі кезеңдерде қазақ ауыз әдебиетінде туындаған батырлық жырлардың қалыптасуына қаншалықты терең әсер еткенін пайымдауға болады.

Орхон жәдігерліктерінің жанрлық ерекшеліктері туралы соңғы кезге дейін өзара қарама-қайшы екі түрлі көзқарас орын алып келді. Бірі – Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері көркем әдебиетке, соның ішінде поэзияға, ешбір қатысы жоқ, Түрік қағанатының дәлме-дәл жазылған тарихы деп қарады. Екіншісі – руна жазуындағы бұл жәдігерліктерді поэзиялық туындыға тән барлық белгілері бар, ежелгі түркілердің өзіндік әдеби дәстүріне негізделген көркем туынды деп таныды. Бұл екі түрлі көзқарас ұзақ жылдар бойы әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар, т. б. арасында алуан түрлі пікір таластарын тудырып келді. Ал қазір Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері көркем туынды екеніне ешкім күдіктенбейді. Орхон жәдігерліктерін поэзия,

ерлік жыры деп алғаш бағалаған ғалымдардың бірі академик-жазушы М. Әуезов болды. Ол руна жазуындағы жәдігерліктердің мазмұны мен сипаты туралы айта келіп, былай деп жазды: «Олардың мазмұнында эпостық баяндау сазы басым, аңыздың көркемдік түрі де соған орайлас. Күлтегін, Тоныкөк немесе Суджа жазуларында қанша адам, қанша ерлік бейнеленген десеңізші?! Оларда әр алуан рулар мен тайпалардың кескілескен шайқастарының, соғыс суреттерінің, батырлар ерлігінің, жорықтардың шежіресі бар. Тіпті сол жазулардың бірталайында Күлтегіннің ежелгі жырлардағыдай жеңілуді білмейтін батыр болғандығы баяндалады. Ол жазуларда хронологиялық тәртіп те бар. Күлтегіннің он алты жастан қырық жеті жасына дейін, яғни өлгенге дейінгі өміріндегі ерлік қимылдары баян етіледі. Мұнда батырдың жас шағынан бастап, өмірінің ақырына дейінгі ерліктерін жырлайтын батырлық дастандардың сюжеттік құрылысында ұқсастық бар» (9, 136).

Бұл жазба жәдігерліктер өзінің мазмұны мен пішіні жағынан ғана емес, ырғаққа яки ритмге – үннің жүйелі, мерзімді, мөлшерлі қайталануына негізделуі тұрғысынан да поэзиялық сипатқа ие екенін И. В. Стеблева дәлелдеп шықты. Ол Орхон жәдігерліктерінің өлшемі – әрі буын, әрі екпін, ырғақ пен шумақ, тармақ пен бунақ сол буын мен екпінге негізделеді деген пікір айтты. Мұндай пікірдің теориялық және практикалық мәні зор еді.

Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда, көне түркі жырының дыбыстық құрылысы ерекше назар аударады. Дәлірек айтсақ, көне түркі жырының дыбыстық құрылысы қалай болғанын айқынырақ танып-білу үшін, осы Орхон жәдігерліктерінің біріне, айталық, Күлтегіннің үлкен және кіші жазуларына әдеби талдау жасап көрейік. Өлеңде бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталанып қиысуы, яғни аллитерацияның жырдағы үндестікті, мәнерлілікті күшейте түсетінін ежелгі түрік сөз зергерлері жақсы түсініп, бұл әдісті шебер меңгергені анық. Мәселен, «Күлтегін» жырының авторы әдеби тілге дауыс ырғағы түгіл, тіпті дыбыс қайталаулар арқылы әжептеуір ажар беруге болатынын сезген секілді:

Қырғыз, құрықан, отыз татар,
Қытай татабы – бәрі жау еді.
Қаған әкем осынша (жауға)
Қырық жеті рет аттанды. (46, 47)

Ежелгі түркі поэзиясында осылайша бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталанып отыруы арқылы жырдың ішкі мәнерлілігін үдетіп арттыра түскен. Мұның өзі ежелгі түркі тілінің үндестік заңына да сәйкес келеді. Ежелгі түркі поэзиясындағы осындай аллитерация көріністері араға сан ғасырлар салып барып, қазақтың батырлық жырларынан көркемдік дәстүр жалғастығын тапқан. Мәселен, «Қамбар батыр» жырында дауыссыз дыбыстардың жол басында бірыңғай қайталанып келуі жиі ұшырайды:

Қарсыласқан дұшпанға
Қайраты асқан алаштан,
Қараман ханды білмейді,
Қыз Назымға таласқан. (15. 35)

Бұл сияқты мысалдарды қазақтың «Ер Қосай» жырынан да көптеп келтіруге болады. Жырда Ер Қосай өзі қырып салған жау әскерін, яғни майдан даласында қалған жаудың өліктерін санай бастайды:

Тоқсан мыңдай болады:
Ту ішіне топ бастап,
Туын бұзып құлатты,
Тастан соққан қаланы. (15. 92)

Ежелгі түркі ақындарының бірыңғай дауыссыз дыбыстарды үндестіру әдісін бертін келе қазақ жыраулары да кеңінен қолданған. Мәселен, XVI ғасырда өмір сүрген *Доспамбет жырауда* төмендегідей жыр жолдары бар:

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым өкінбен.
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым өкінбен. (22, 34)

«Күлтегін» жырында бірыңғай дауыссыз дыбыстары қатар тұрып қайталанатын екі сөз өлең жолының басында да, ортасында да, соңында да тұрып қиыса береді. Мысалы, Күлтегін ескерткішінің кіші жазуында мынадай жыр жолдары жиі кездеседі:

Сүчiг сабыңа, йымшақ ағысыңа артурып үкүс,
Түрк будун, өлтіг. (46, 26)
(Тәтті сөз, асыл қазынасына алданып,
Түркі халқы, қырылдың). (46, 41)

Бұл жыр жолдарында дауыссыз дыбыстардан басталатын екі сөз (*Сүчiг сабыңа*) жол басында қайталанып тұр. Дәл осындай мысалды «Күлтегін» жәдігерлігінің үлкен жазуынан да оқып көруге болады:

Қаңум қаған сүсі бөрі тег ермес,
Йағасы қоң тег ермес. (46, 30)
(Қаған әкемнің әскері бөрідей бопты,
Жаулары қойдай бопты). (46, 41)

Мұнда дауыссыз дыбыстан басталатын екі сөз (*Қаңум қаған*) жол басында қайталанып, өзара қиысып тұр.

Сондай-ақ дауыссыз дыбыстан басталатын сөздер өлең жолының ортасында да ұшыраса береді. Бұған «Күлтегін» жырынан бір жол өлеңді мысалға келтірейік:

Ол өде кул қуллығ болмыс ерті. (46, 31)
(Ол кезде құл құлды болған еді). (46, 49)

Бұл жыр жолында бірыңғай дауыссыз дыбыстардан («Қ») басталатын екі сөз (*қул қуллығ*) өлең жолының ортасында тұрып, жырдың үндестігін арттыра түскен. Ежелгі түркі поэзиясында аллитерация жасалатын сөздер өлең жолының соңында да болуы ықтимал. «Құлтегін» жырында мынандай жыр жолдары бар:

Түрк амты будун беглер -
Бөдке көрігме беглер. (46, 27)
(Түркі халқының қазіргі бектері -
Таққа кіріптар бектер). (46, 42)

Өлең жолының соңында дауыссыз дыбыстардан («В»-«Б») басталып, екі жолда да қайталанатын сөздер (*бектер*) жыр үндестігін күшейтіп тұр. Бұл сияқты аллитерация жасалатын сөздердің өлең жолының соңында тұруы қазақтың батырлық жырларында да жиі ұшырайды. Мәселен, «Ер Қосай» жырына назар аударайық:

Атамнан қалған зұлфұқар,
Бабамнан қалған зұлфұқар. (15, 91)

«Көрұғлы» («Бозайхан») жырында төмендегідей өлең жолдары бар:

Қабағына қар қатқан,
Кірпігіне мұз қатқан. (16, 274)

Сондай-ақ өлең жолдарында кейде бірнеше сөз немесе барлық сөз аллитерация арқылы өзара қиысып тұрады:

Теңрі төпесінде тұтып,
Иегеру көтүрміс ерінч. (46, 30)
(Тәңірі төбесіне ұстап,
Жоғары көтерген екен.)

Жырдың бірінші жолындағы үш сөз (*тәңірі, төбесіне, ұстап*) де өзара үндесіп, өлеңнің мәнерлілігін арттырып тұр. Бұл сияқты бір жыр жолының өзінде бір дауыссыз дыбыс арқылы үш сөздің де өзара іштей үндесіп тұруы қазақтың батырлық жырларында да жиі ұшырайды. Мәселен, «Ер Тарғын» жырынан төмендегі жыр жолдарын оқып көрелік:

Қарт қояндай қасқайып,
Қарсы қарап тұрады. (15, 115)

Немесе:

Толғанып тұрған Тарғынды
Толғап алып салады,
Тарғынға таман жетеді. (15, 133)

Ежелгі түркі поэзиясында осылайша бір немесе бірнеше сөздің аллитерация арқылы өзара үндесіп келуі жиі ұшырайды:

Көрүр көзім көрмез тег,
Білір білігім білмез тег болту. (46, 37)
(Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды.) (46, 55)

Бұл жырдың бірінші жолындағы барлық сөздер (*көрер, көзім, көрместей*) өзара дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы үндесіп тұр. Ал екінші жолдағы үш сөз (*білгір, ақылым, білместей*) де өзара қиысу арқылы байланысқан.

Осыған ұқсас жыр дәстүрін *Ақ тамберді жырау Сарыұлы* да кезінде кеңінен қолданған:

Балпаң, балпаң кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас.
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас. (22, 60)

Орхон жәдігерліктеріндегі ұйқастықтың өзіндік ерекшеліктері бар. Қалай болған күнде де, өлеңге қойылатын негізгі шарттардың бірі – тармақтағы сөз соңының үндестігі, дыбыстас естілуі болып табылады. Ежелгі түркі жырындағы ұйқас – екпінді және екпінсіз буындар үйлесімінің біркелкі қайталануы. Мысалы, «Күлтегін» жырында мынадай өлең жолдары бар:

Едгү білге кісіг,
едгү алп кісіг йорытмаз ерміс.
Бір кісі йаңылсар, оғушы, бүдұны,
йымшақ ағысыңа артурып үкіс. (46, 26)

Бұл өлеңнің қазақша жолма-жол аудармасы төмендегідей болады:

Ақылды кісілерді,
Батыл кісілерді (табғаш) қозғай алған жоқ.
(Егер) бір кісі алданса да, (онда) руы. халқы
Тұқымына дейін қалмас еді. (46, 41)

«Күлтегін» жырында ұшырайтын ұйқас сөздер, түптеп келгенде, соңғы бунақтағы дыбыстардың өзара үндестігі, яғни аллитерация жасалуы болып табылады. Мысалы:

Бегілік уры оғлың құл болты,
Сілік қыз оғлың күң болты. (46, 32)
(Бек ұлдарың құл болды,
Пәк қыздарың күң болды). (46, 49)

Осында үндестік, ұйқас туғызып тұрған элемент *болты* (болды) деген сөз ғана емес, сонымен бірге *күл* және *күң* деген сөздердегі *қ* және *к* дыбыстары екенін де аңғару қиын болмаса керек.

Жырдың мазмұнына нәр беріп, сыртқы түрін ажарландыра түсу үшін «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырларында теңеу, метафора, аллегория, гипербола, эпитет, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер жиі қолданылады.

«Күлтегін» жырында шындықты пернелеп айту, яғни оқиғаны аллегориялық әдіспен жеткізетін тұстары да аз емес:

Қаладағылар өрлепті,
Таудағылар індепті. (46, 47)

Осы екі жол жыр арқылы автор ел іші астан-кестен аласапыран болып кеткенін оқырманға пернелеп жеткізіп отыр.

Ал енді «Күлтегін» жырының авторы – Йоллыгтегін Түрік қағанатының күш-қуаты артты, жері барынша кеңіді, ел тұрмысы түзелді дегенді төмендегідей етіп суреттейді:

Ол шақта күл күлді болған еді,
Күң күнді болған еді.
Інісі ағасын білмес еді,
Ұлы әкесін білмес еді. (46, 49)

Сондай-ақ Орхон жазуларында суреттеліп отырған көріністерді тағы да ажарландыра, құбылта түсу үшін оны соған ұқсас өзге затқа балау әдісін, яғни метафораны шебер қолданады. Мұндай метафораларға «Тоныкөк» жыры да бай:

Жауымыз тегіс *жыртқыш құстай* еді.
Біз жемтік едік. (46, 69)

Бұған ұқсас теңеулер қазақтың батырлық жырларында да кеңінен қолданылатыны мәлім. Мәселен, қазақтың «Қарабек» жырында Ханбибі атты аруды төмендегідей етіп бейнелеген:

Шекер, шырын, бал сөзді
Алма мойын, аршын төс,
Күйкентай көз, қалам қас,
Көрген кісі дидарын
Хор қызына балаған. (15, 177)

Түрік қағанаты тарихында Тоныкөк тұлғасы ерекше орын алады. Ол Елтеріс қаған, Бөгі қаған, Қапаған қаған және Білге қағандарға кеңесші болған. Тоныкөк ел қамын ойлаған ақылгөй, дана қарт. Өзі туралы ол: «Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым» деп айтқаны шындық еді.

Түрік қағанатына төрт жағынан жау қаптағанда, Тоныкөк ақыл-кеңесімен де, тапқыр сөзімен де, батырлық істерімен де қағандарға көмектесіп отырады:

Түнде ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Қызыл қанымды төктім,
Қара терімді ағыздым.
Күш-қуатымды аямадым,
Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым. (46, 76)

Бір қызығы – VIII ғасырда өмір сүріп, Елтеріс пен Білге қағандардың кеңесшісі болған осы Тоныкөктің тарихи бейнесі араға мың жыл салып барып, Абылай ханның кеңесшісі Бұқар жырау (XVIII ғасыр) бейнесінде дәлме-дәл қайталанған сияқты. Елтеріс қағанға әрі ақыл-кеңес беріп, әрі әскерін басқарып жүрген Тоныкөк сияқты, Бұқар жырау да Абылай ханға ұдайы кеңес айтып отырады әрі хан жасақтарымен бірге жауға қарсы күреске шығады.

Кемеңгер Тоныкөктің философиялық ой-пікірлері Бұқар жыраудың дидактикалық-шешендік сөз үлгісіндегі толғауларымен астасып жатады. Тоныкөк Түрік қағанатын сақтап қалу үшін, ең алдымен, елдің ішкі бірлігі қажет екендігін пернелеп, астарлап, нақыл-өсиет айту арқылы жеткізеді:

Жұқаны бүктеу – оңай,
Жіңішкені үзу – оңай.
Жұқа қалыңдаса, (оны тек) алып бүктейді,
Жіңішке жуандаса, (оны тек) алып үзеді. (46, 69–70)

Бұқар жырау да қазақ елінің ішкі бірлігі туралы өзінің ой-пікірін Абылай ханға астарлап айту арқылы жеткізіп отырған. Мәселен, *Бұқар жырау Қалқаманұлы* бір өлеңінде:

Биік тауға жарасар
Ығынан тиген панасы,
Терең сайға жарасар
Тобылғылы саласы,
Ер жігітке жарасар
Қолына алған найзасы, –

деп ұзақ толғап келеді де, өзінің негізгі түйінді ойын жыр соңында ғана айтады:

Бұл жалғанда бір жаман –
Ағайынның аласы. (22, 89)

Бұқар жырау тіпті елдің ішкі бірлігін бұзған адамның басын алып тастаудан да тайынбайтындығын айтады. Ол өзінің «Садыр, қайда

барасың» деп басталатын толғауында Абылай ханға өкпелеп көшіп бара жатқан ру басына қарата:

Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы таныспын.
Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын, –

дейді (22, 95).

Түрік қағанатының іштей берік болып тұруына қағанмен бірге ақылгөй Тоныкөктің де себепші болғанын автор жырда қайта-қайта айтып отырады:

Сөзді былай жіберді:
Азғана түркі халқы көшпелі еді,
Қағаны алып еді,
Ақылгөйі білгір еді. (46, 69)

Ежелгі түркі поэзиясындағы кейбір сөз тіркестері перифраз секілді болып келеді. Мәселен, Орхон жазбаларында Йоллыгтегін «адамдар» деп айтудың орнына «ел-жұрт», «адамзат ұлдары» деген сөз тіркестерін жиі қолданады:

Күллі түркі халқы былай десті:
«Елді халық едім,
Елім қазір қайда,
Кімге ел-жұрт іздермін?» --

десті. (46, 45)

Ежелгі түркі поэзиясында айтар ойды нақты, қысқа түрде, әрі бейнелі етіп жеткізу үшін қолданылатын кейбір сөз тіркестері мақал-мәтел сияқты естіледі. Мәселен, Күлтегін ескерткішінде төмендегідей жыр жолдары бар:

Жырақ болса, жаман сыйлық берер,
Жақын болса, жақсы сыйлық берер. (46, 45)

Немесе:

Аштықта тоқтықты түсінбейсің,
Бір тойсаң, аштықты түсінбейсің. (46, 42)

«Күлтегін» жырынан тағы бір мысал келтірейік:

Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды. (46, 55)

Қазақ жыраулары ежелгі түркі ақындарының дидактикалық-шешендік өнерін өз толғауларында жетілдіре түсті. Асан Қайғы:

...Қадірін жеңге білмесе,
Бойға жеткен қыз ғаріп.
Ел жағалай қонбаса,
Бетегелі бел ғаріп, –

деп жырлады. (22, 25)

Осы жыраудан тағы бір мысал:

Көлде жүрген қоңыр қаз,
Қыр қадірін не білсін!
Қырда жүрген дуадақ,
Су қадірін не білсін!
Көшіп-қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін. (22, 26)

Бұл сияқты айтар ойды қысқа түрде әрі пернелеп жеткізуге әсіресе
Шалкиіз Тіленшіұлы шебер:

Жапырағы жасыл жау терек
Жайқалмағы желден-дүр,
...Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі,
Ажалымыз қайдан-дүр! (22.36)

«Күлтегін» мен «Тоныкөк» жырларына тән тағы бір сипат -- бұл жырлардың кіріспесінде және қорытынды бөлімдерінде лепті үнмен мәнерлеп ғибрат айту, көтеріңкі сарынмен үндеу тастап, асқақтап сөйлеу сияқты эмфатикалық дауыс ырғағы басым болады. Мұның өзі оқырманның сезімін жандандырып, оны тез әсерлендіру үшін жасалғанын аңғару қиын емес. Мәселен, қарт данышпан Тоныкөктің бүкіл түркі еліне қарата айтқан мына бір монологі бұған толық дәлел болса керек:

– Мен – білге Тоныкөкпін.
Алтын қойнауын асып келдік,
Ертіс өзенін кешіп келдік.
Көп (екен) деп неге қашамыз?!
Азбыз деп неге қорқамыз?! (46, 77)

Міне, осылайша көпшілік қауым алдында көтеріңкі екпінмен үндеу тастап ақыл-өсиет айту, асқақтата сөйлеу дәстүрі араға сан ғасырлар салып барып қазақтың жыраулар поэзиясында қайталанатын. Мәселен, *Марғасқа жыраудың* Ташкент ханы Тұрсынға қарата айтқан толғауы:

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп
Жер тәңірісіп жатырсың. –

деп басталады (22, 56).

Сондай-ақ Абылай ханның кеңесшісі, данышпан қарт Бұқар жырау Абылай ханға қарата батыл сөйлеп, екпіндете толғайды:

Ей. Абылай, Абылай.
Абылай ханым, бұл қалай,
Бұл қалайдан сескеніп,
Сөзімді қойма тыңдамай. (22, 76)

Дәл осы сияқты ханға немесе көпшілікке үндеу тастап, асқақтата сөйлеу, дидактикалық сарында өсиет айту қазақтың басқа да ақын-жыраулары айтқан толғауларда жиі ұшырайды.

Ежелгі түркі поэзиясының қарсыласына қарата үндеу тастап, асқақтата сөйлеу немесе дұшпанына сұрақ қою арқылы сес көрсету дәстүрі қазақтың батырлық жырларынан да кең орын алған. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырында Көбікті батыр өзінің қарсыласы Қобыланды батырға қарата былай дейді:

Ел иесіз дедің бе?
Көл иесіз дедің бе?
Жер иесіз дедің бе?
Мал иесіз дедің бе?
Жан иесіз дедің бе? (13, 78)

Бұл сияқты мысалды «Қамбар батыр» жырынан да келтіруге болады:

Қосай жетім, қайдасың?
Айдама менің малымды,
Шұлатпа кемпір, шалымды,
Менің балам Қараман,
Теспей сорар қаныңды,
Шырқыратып жаныңды. (15, 94)

Қазақтың батырлық жырларында қарсыласын бопсамен қорқытатын сәттер де ұшырайды. Мәселен, «Ер Шобан» жырында – батыр Шобан қарсыласына қасында жоқ қазақ батырларының атын айтып, жауын қатты қорқытады:

Жиынымның ішінде
Түрлі-түрлі бай да бар,
Түменді бұзған ер де бар
Суын түсті жүйрік бар
Суырылып шабар батыр бар. (22, 48)

Бұдан кейін Шобан батыр сол елдегі батырлардың есімдерін (Жылым батыр, Қосай батыр, Жақсымбет батыр, т. б.) тізіп айтып шығады (22, 48–50). «Ер болсаң – бопсаға шыда» деген осы.

Композициялық құрылысы

Орхон жазба жәдігерліктерінің композициялық өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер сол дәуірдің әдеби дәстүріне байланысты болса керек. Біз әңгіме етіп отырған «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары өз заманының белгілі бір әдеби талаптарына сәйкес жазылғаны мәлім.

Тасқа қашап түсірілген бұл жазулардың әрбір руналық жолында, яғни құлпытастағы әрбір қатар жазуда бір емес, бірнеше сөйлем бар. Дәлірек айтсақ, ұзыннан-ұзақ етіп құлпытасқа бедерлеп жазылған руналық бір жол жазудың өзі – бір ғана ойды білдіруге арналған бірнеше сөйлемнен, яғни бір топтамаға, циклға қамтылған сөйлемдерден тұрады. Мұнда автордың оқырманға айтпақ болған негізгі ойы әдеттегідей бір сөйлемнен екіншісіне емес, бір циклдан екінші циклға беріліп жатады. Бір цикл көлемі жағынан руналық жазудың бір жолына шамалас болып келеді.

«Күлтегін» (кіші жазу) жыры әрқайсысы өз алдына дербес әрі сюжеттік жағынан бір-бірімен тығыз байланысты сегіз циклдан тұрады. Әрбір цикл мазмұны жағынан бір-бір хикая болып келеді. Оның бірінші циклы – қағанның өз халқына қарата айтқан үндеуі; екінші циклы Түрік қағанаты жерінің кеңдігін суреттейді; үшінші цикл түріктердің әскери жорықтарын хикая етеді; төртінші цикл – көршілес табғаш халқының қастандық әрекеттері туралы әңгіме; бесінші цикл – табғаштармен қатынасу түріктерге ажал қатерін төндіретіні жайында хикая; алтыншы цикл түркі халқының көреген емес екенін екіншішпен жырлауға арналған; жетінші цикл – түркі халқының даңқын көкке көтерген Білге қаған екендігі жөнінде айтылған жыр; сегізінші цикл осы ескерткіш-жырды жазуға себеп болған жәйттерді баяндауға арналған.

Ежелгі түркі поэзиясына тән дәстүр бойынша, осындай әрбір циклының өзі міндетті түрде мынадай үш элементтен тұратын болған: 1. Оқиғаның басталуы; 2. Сол оқиға желісінің біртіндеп ұлғая түсуі; 3. Осы циклда айтылуға тиісті ой-пікірдің түйіні. Мәселен, «Күлтегін» (кіші жазу) жырының екінші циклы – Түрік қағанаты жерінің ұлан-ғайыр кең екендігін суреттеуге арналған.

Міне, осы екінші топтаманың алғашқы үш жолы оқиғаның басталуы – Білге қағанның қол астындағы халыққа қарата айтқан үндеу сөзі болып келеді:

Тоғыз оғыз бектері, халқы,
Бұл сөзімді мұқият тыңда,
Терең ұқ. (46, 140)

Екінші топтаманың бұдан кейінгі төрт жол өлеңі жырда айтылып отырған оқиғаның өрістей түскені болып табылады. Бұл төрт жол Түрік қағанаты жерінің кеңдігін суреттеуге арналған:

Ілгері – күн шығысында,
Оң жақта – күн ортасында,
Кейін – күн батысында,
Сол жақта – түн ортасында. (46, 40)

Екінші топтаманың соңындағы екі жол жыр осы циклдың түйіні болып табылады. Мұнда түрік елінің халқы көп екені айтылады:

Осының ішіндегі халықтың бәрі маған қарайды.
Халықты осыншама көбейттім. (46, 40)

Сөйтіп, «Күлтегін» (кіші жазу) жырында сегіз цикл, яғни сегіз хикая бар. Әрбір циклдың өзі үш элементтен (оқиғаның басталуы, өрістеп ұлғаюы, түйіні) тұрады.

Енді Күлтегін ескерткішінің үлкен жазуы мәтінінің композициялық құрылысына талдау жасап көрейік. Үлкен жазудағы Күлтегін жыры көлемі жағынан 428 өлең жолынан тұрады. Мұның өзі құлпытастағы руналық жазу бойынша есептегенде ұзыннан-ұзақ 53 қатар жазу болып шығады. Бұл жырдың ерекшелігі – осы жыр бір-бірінен толық дербес тұрған алты хикаядан, яғни алты оқиғадан құралған деуге болады. Бірінші хикая – түрік халқының ұлы ата-бабалары туралы; екінші хикая – түріктерді табғаштардың бағындырып алғаны жөнінде; үшінші хикая Елтеріс қағанды сипаттауға арналған; төртінші хикая – Қапаған қаған туралы; бесінші хикая Білге қағанды жыр еткен; алтыншы хикая – Күлтегін туралы жыр. Түрік халқының ата-бабалары ұлы адамдар болғанын жырлауға арналған бірінші хикая құлпытастағы руналық жазудың бірінші – төртінші жолдарын толық қамтиды.

Бірінші хикая төрт циклдан тұрады. Бірінші циклда түрік халқының үстіне билік жүргізу үшін бір кезде Білге қағанның ата-бабалары отырғаны жырланады; екінші цикл – Білге қағанның ата-бабалары жасаған әскери жорықтары туралы; үшінші цикл түрік халқының арғы ата-тегінің адамгершілік қасиеттері жоғары болғаны жайында; төртінші цикл Білге қағанның ата-бабаларын жоқтап-жылауға арналған. Мұнда да әрбір цикл өз ішінде міндетті түрде үш элементті қамтиды. Басталуы (орысша – «зачин»), осы циклдағы оқиғаның өрістеуі және түйіні.

Бірінші хикаяның бірінші топтамасына талдау жасап көрейік:

1. Осы циклдың басталуы үш жол өлеңнен тұрады. Мұнда жер мен көктің және адамның жаралуы туралы әңгіме болады:

Биікте – Көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған. (46, 44)

2. Циклдың екінші бөлімінде оқиға өрістей түседі: Білге қағанның ата-бабасы адам баласы үстіне билік жүргізу үшін отырғаны екі жол өлеңде айтылады:

Адам баласы үстіне ата-тегім –
Бумын қаған, Істемі қаған отырған. (46, 44)

3. Осы циклдың қорытынды бөлімінде – екі жол өлеңде Білге қағанның ата-тегінің билік жүргізуі бүкіл түркі халқы үшін игілік әкелгені баяндалады:

Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, иелік еткен. (46, 44)

Бірінші хикаяның алғашқы циклы осымен аяқталады. Бұл хикаяның қалған екінші, үшінші және төртінші циклдарының композициялық құрылысы да дәл осы үлгіде болып келеді.

Ал енді осы «Күлтегін» (үлкен жазу) жырының мазмұны жағынан аса қызықтысы, композициялық құрылысы зор шеберлікпен жасалғаны – алтыншы хикаясы.

Күлтегін ескерткішінің (үлкен жазу) алтыншы хикаясын Күлтегін батырдың жауынгерлік жорықтары жөнінде жазылған ғажайып жырдастан деуге болады. Алтыншы хикая он үш топтамадан тұрады.

Міне, осы алтыншы хикаяның бірінші циклы Күлтегіннің әскери қызметінің алғашқы сәттері қалай болғанын суреттеуден басталады. Бұл циклдың басталуы – он жастағы бала жігітке Күлтегін деген ерлік есім қалай берілгенін төрт жол жырда баяндап береді. Сосын оқиға желісі ұлғайып, Күлтегіннің туған жер үшін жүргізген қанды шайқастары (он жол өлеңде) көрсетіледі. Ал циклдың қорытынды бөлімінде (бір жол жыр) Күлтегіннің теңдесі жоқ жеңістері жыр болады:

Ісін-күшін беріп,
Осыншама ел жинап,
Інім Күлтегін
Өзі қайтыс болды. (46, 50)

Бұдан кейін оқиға желісі ұлғая түсіп, Күлтегін батырдың туған жері үшін ерлікпен шайқасқаны көрсетіледі. Батыр соғдыларға және табғаштарға қарсы қан майданға шығады. Күлтегін он жасында ер атанады:

Он жаста Ұмай текті шешемнің бағына
Інім Күлтегін ер атанды. (46, 50)

Бұдан кейінгі жолдарда Күлтегіннің соғдыларға қарсы күресі, табғаштың бес мың әскерімен болған соғысы жыр болады. Мұнда «Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды» деген сөз бар. Ол жауды жеңіп, қаруларын қолға түсіреді. Сонымен, алтыншы хикаяның екінші топтамасында Күлтегіннің туған жер үшін жүргізген қанды шайқастары жырланады. Ал топтаманың қорытынды бөлімінде Күлтегіннің теңдесі

жоқ жеңістері зор мақтанышпен айтылған. Соның нәтижесінде түрік елі өзінің егемендігін алып, дербес халық болғандығы баяндалады:

Еліміз қайта ел болды.

Халқымыз қайта халық болды. (46, 76)

«Күлтегін» жырының бұдан кейінгі хикаялары – түркілердің түргеш, соғды, оғыз, т. б. қарсы соғысы. Күлтегіннің тайсалмай сол қанды майдандарда ұлық Еркін, Құшы Тұтық, аздардың елтебері сияқты жауларымен жекпе-жек арпалысы суреттеледі. Жырда Күлтегін түркі елінің «төрт бұрышындағы» барлық жауды жеңіп, елде тыныштық, бейбіт өмір орнатады. Күлтегін түркі халқын тәуелсіз етті, байлыққа кенелтті деген пікір айтылады. Жырдың басты идеясы түркі халқын ауызбірлікке, сыртқы жауға қарсы ұйымдасқан күреске, ата-баба жолын берік ұстауға шақыру болып табылады.

Автор түркі халқы ата-баба дәстүрін берік ұстаған кездерінде ешкімге тәуелсіз, жақсы өмір сүргенін жырлай келіп, ол жолдан тайып, дұшпаннан алданған сәттерінде:

Бек ұлдары құл болды.

Пәк қыздары күң болды. –

дейді (46, 49).

Жыр соңында Күлтегін өлгенде бүкіл Түркі халқы қатты қайғырып, аза тұтқаны, оны жоқтап-жерлеу салтанатына әлемнің төрт бұрышынан көп елшілер, батырлар, тас қашайтын шеберлер, таңбашылар (мөр иесі), бектер, т. б. келгені айтылады. Күлтегін батырды жерлеуге татабы елінен келгендерді Удар-Сеңгун, табғаш қағанынан – Ісиі-Лікең бастап келді. Күнбатыстағы Соғды, Бершекер, Бұхар ұлыстарының халқынан – Нең-Сеңгун, Тархан ұлы, «он оқ» елі мен Түргеш қағаннан – Мақраш таңбашы және Оғыз Білге таңбашы, қырғыз Тардуш Чур Күлтегінді жерлеуге қатысқаны жырда зор шеберлікпен баяндалған.

Орхон жазба жәдігерліктері ішінде «Тоныкөк» жыры ерекше орын алады. Бұл жырдың авторы бөлек, оны Тоныкөктің өзі жазған деген болжам бар.

Әйтсе де бұл жыр өзінің жазылу стилі, көркемдік тәсілдері, композициялық құрылымы, идеялық мазмұны жағынан «Күлтегін» жырына өте-мөте ұқсас. Әсіресе композициялық құрылымы – топтамалар мен элементтердің атқаратын қызметі құдды Күлтегін жырындағыдай болып келеді.

«Тоныкөк» Әрине, «Тоныкөк» жырының сюжеті, оқиғалары
жыры басқаша екені даусыз. Мұндағы басты қаһарман – қағанның кеңесшісі Тоныкөк. Егер «Күлтегін» жырында түркі елінің белгілі бір соғыстағы жеңісіне себеп болған негізгі

нәрсе – Күлтегін батырдың ерлігі деп көрсетілсе, ал «Тоныкөк» жырында автор дәл сол жолғы шайқаста жеңіске Тоныкөктің ақыл-айласы арқасында ғана жеттік деп көрсетеді. Бұл жырдың басты қаһарманы батыр емес, бүкіл түркі елінің дана қарты, тіпті Білге қаған мен Күлтегіннің әкесі Елтеріс қағанға да кезінде ақылгөй болған Тоныкөк қарт. Сондықтан бұл жырда уағыз-әсиет, нақыл сөздер көбірек ұшырасады. «Тоныкөк» жыры да көлемді. Ол 313 өлең жолынан тұрады. Мұның өзі құлпытаста 62 руналық жазу жолына сыйып тұр. Жырдың жалпы оқиға желісін зерттеушілер он төрт циклға, яғни он төрт хикаяға бөліп қарастырады. «Күлтегін» жырындағы секілді мұнда да әрбір цикл үш элементтен: оқиғаның басталуы, оқиға желісінің өрістеуі және қорытынды бөлімнен тұрады.

Бірінші циклда түркі халқының тағаштарға бағынышты болып қалу тарихы, екіншіде – аман қалған түркілердің бас қосып, бірігуі, үшіншіде – сол біріккен халықты басқаратын қаған сайлаудың қиын болғандығы, қаған сайлаудағы Тоныкөктің зор рөл атқарғаны; төртіншіде – Елтерісті қаған етіп жариялағаны; ел ішіндегі тыныштыққа сырттан қатер төне бастағаны; бесіншіде – оғыздардан тыңшы келіп, олар түркі елін шаппақ болып жатқаны; алтыншыда – түркі халқының жауларымен күрестің қиындығы және осы қиындықты жеңудегі Тоныкөктің рөлі; жетіншіде – оғыздармен болған соғыс туралы, сегізінші – он үшінші цикл аралығында түркілердің түрлі тайпалармен жүргізген қиян-кескі соғыстары жыр етіп баяндалады.

«Тоныкөк» жырының ең соңғы – он төртінші топтамасы бүкіл жырдың қорытындысы сияқты. Мұнда түркілердің өз елі, жері үшін жүргізген соғыстарын атап-атап айтады да, соның бәрінде түркілердің жеңіске жеткенін, сол жеңістер өзінен-өзі келмегені, оған Тоныкөк өзінің ақыл-кеңесімен, ерлік істерімен қыруар үлес қосқаны сөз зергерлеріне ғана тән зор шеберлікпен суреттеледі. Бұл жырда түркі елінің сан қырлы өмірінде Тоныкөктің тарихи рөлі ерекше атап айтылады. Тоныкөк ескерткіші – ежелгі түркі поэзиясына тән әдеби дәстүрде – көріктеу құралдары, тілі, композициясы, т. б. жағынан зор шеберлікпен жазылған жыр-дастан болып табылады.

**«Күлтегін» жыры
және
қазақ эпосы**

«Күлтегін» жырының ерлікті, елдікті мадақтау дәстүрі қазақтың батырлық жырында өз жалғасын тапты. Мәселен, қазақтың «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр» сияқты жырларында батырдың жастық шағынан бастап, өмірінің соңына дейінгі ерлік істері жырланған.

Түрік қағанатының есімі мәшһүр әскери қолбасшысы, даңқты батыры Күлтегіннің он алты жастан бастап, қырық жеті жасына дейін, яғни өлгенге дейінгі ерлік істері эпостық сарынмен жырланады. Күлтегін тарихи адам болса да, жырда ол бейне бір аңыз қаһарманындай, ешқашан жеңілуді білмейтін батыр ретінде көрсетілген.

«Күлтегін» жыры тарихи фактілер тізбегі емес, ежелден еркіндік аңсаған түркі халқының бақытты өмір жайындағы арман-қиялын, тәуелсіздік үшін ғасырлар бойы жүргізіп келген ерлік күресін, кескілескен шайқастарда қол бастаған хас батырларын жыр еткен батырлық эпосының алғашқы үлгілері деп танығанымыз жөн сияқты.

Міне, осы тұрғыдан қарағанда, тайпа-ұлыстық дәуірде өмірге келген «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр» және «Шора батыр» сияқты қазақ эпостарының да «Күлтегін» жыры секілді тарихи негіздері бар болуы ықтимал. Бұл туралы академик Ө. Марғұлан өзінің «Қазақтың ерлік жырындағы әлеуметтік сарындар» деген мақаласында қазақ эпосының халықтық сипаты мен тарихи негіздері барлығын ерекше атап көрсетті. Ғалым оғыз және қыпшақ тайпалары эпосының генезисіне қатысты көптеген жәйттерді айта келіп: «Өткен дәуірдің жыршылары қандай ерлік жырын жырласа да, оның бәрі материалистік негізге тіреліп, болған тарихи уақиғаны, тарихи фактілерді жырлаған», – деп жазады (76, 367).

Қазақ ауыз әдебиеті бай, әсіресе ежелгі дәуірден көненің көзінде сақталып келе жатқан дәстүрлі дастандар – батырлық жырлары көбірек дамыған деуге болады. Эпикалық шығармалар желісінде қара бастың қамы емес, халықтың мұрат-мақсаты үшін күрескен батырлар мадақталады. Қамбар батыр, Қобыланды батыр және Алпамыстың ел үшін атқарған ерлік істері, олардың туған жері, елі үшін өз басын ажалға тігуі бұл сөзімізге толық дәлел.

Түркі халқын сыртқы жаудан қорғау үшін «түн ұйықтамай, күндіз отырмай», тыным таппай жүрген Күлтегіннің қанды шайқастардағы ең жақын көмекшісі, оның мінген тұлпары болып көрінеді. «Ер қанаты – ат» екені «Күлтегін» жырында да айтылады. Қанды шайқастарда Күлтегін батыр өзінің жеңіске жетуінің бір себебі – астындағы тұлпары деп біледі.

Күлтегін сан түрлі шайқастарда әр түрлі сәйгүлік аттарға мініп, қан майданға шығады. Небір тұлпарлар Күлтегіннің мінісіне шыдамай, бірінен соң бірі құлап жатады. Мұның өзі батырдың қыруар күш-қуат иесі екенін аңғартып тұрған сияқты. Күлтегіннің жекпе-жекке түсетін қарсыласы неғұрлым күшті, айбарлы болса, батырдың майданға мінетін сәйгүлігі де соғұрлым жүйрік, даңқты болып келеді. Күлтегін өзінен бұрын талай рет ерлік көрсеткен алып батырлардың арғымақ аттарына мініп шығады. Мәселен, Күлтегін жиырма бір жасында жаудың ең мықты батырының бірі Чача Сеңүнмен шайқасады. Сонда ол Тадықын чурдың Боз атына мініп келеді. Бұл көрініс «Күлтегін» жырында айшықталып берілген:

Жиырма бір жасында
Чача Сеңүнмен айкастық.

Ең ілкі Тадықын чурдың,
Боз атын мініп шапты,
Ол ат сонда өлді. (46, 51)

Батыр бұдан кейін де талай-талай жаумен шайқасып, солардың әрқайсысында әр түрлі алыптардың тұлпарына мініп шайқасқа шығады. Бәрінен де ол жеңіп отырады. Өйткені батырдың майданға мінген арғымақ аты қаһарманның бойындағы асып-тасып тұрған шексіз күш-қуатқа сай келеді.

«Күлтегін» жырында Түргеш елімен болған соғыс кең көлемде жырланған деуге болады. Бұл соғысқа Күлтегін әскері Інжу өзенінен өтіп барады. Мұнда автор Күлтегін әскерінің «аты арық, жемі жоқ еді» дейді. Бұларға қарсы шыққан жау «қорқынышты кісілер, алып кісілер болатын». Күлтегін шағын қолмен оларға қарсы барды. Жойқын соғыс ашты. Жаудан жасқанбады. Өйткені Күлтегіннің мінгені Алып Шалшы ақ ат болатын. Бұл соғыс «Күлтегін» жырында төмендегідей етіп берілген:

Алып Шалшы ақ атқа мініп шауыпты.
Баршасы түргеш халқының
Сол жерде өлім тауыпты. (46, 53)

Бұдан кейін жырда түркілердің қарлықтармен болған соғысы баяндалады. Тамағ шыңында болған осы шайқаста қарлықтарды қырып салады. Өйткені Алып Шалшы ақ ат бәрінен де жүйрік, бәрінен де тегеурінді еді.

Күлтегін талай рет Азман ақ атына мініп, жауды шапқанда да ұдайы жеңіске жетіп отырады:

Күлтегін Азман атын мініп,
Шапты, талқандады.
Әскерін жеңдік, елін алдық. (46, 54)

Сөйтіп, «Күлтегін» жырында шығарманың басты қаһармандарының бірі ретінде батырдың жорыққа мінетін сәйгүлік аттары бейнеленген. Күлтегін соғысқа мінген *Боз ат* пен *Торы ат*, *Алып шалшы* мен *Азман арғымақтар* туралы Йоллығтегін сүйсіне жырлайды. Түрік қағанатының әскери қолбасшысы мінген сан түрлі сәйгүліктер туралы оқи отырып, қазақтың батырлық жырларындағы «әр аяғы келідей, он екі құлаш *Шұбар*» тұлпарды, «бір өзі он екі биені еміп өскен ат» – *Фиратты*, «бір төбенің шаңын бір төбеге қосатын *Тайбурылды*», «бір күн шапса айшылық жолды алатын *Байшұбарды*» еске түсіреміз.

Қазақтың батырлық жырларында да батырдың жорыққа мінген тұлпарлары да шайқас үстінде құлап, жаудан жарақаттанып жататын сәттері болады. Мәселен, Тайбурыл Қобыландының мінісіне шыдамай, осылайша құлайды:

Екпіндеп шапқан Тайбурыл
Етпетінен жығылды.
Жығылғасын Қобыланды
Аттан түсе қалады. (13. 105)

Болашақ батырдың шайқасқа шабатын тұлпарын тай кезінен танып, «түтікпенен су беріп, түндікпенен күн көрсетіп, кекіл-жалын тарап өсіреді».

«Алпамыс батыр» жырында да батырдың Шұбар атын суреттеуге кең орын берілген. «Алтын бауыр Шұбардың» шабысын зор шеберлікпен суреттей келіп:

Шын жүйрікке не сөз бар,
Тартылды жердің танабы.
Бір күн шапса *Шұбар ат*
Айшылық жолды алады, –

дейді (14, 20).

Бұл жырда «қарсақ жортпас қалыңнан қарғып» өтіп, «түлкі жортпас түлейден жұлдыздай ағып» шыға келетін Шұбар ат тек қана Алпамыс батырға ғана лайықты тұлпар етіп көрсетілген.

«Күлтегін» жырындағы сияқты қазақтың батырлық жырларында жорыққа мінетін сәйгүліктің түр-түсіне, сыртқы сипатына ерекше мән беріліп отырады. Мәселен, «Қамбар батыр» жырында Қосай батыр мінетін *Сары аттың* түр-түсі егжей-тегжейлі бейнеленген. *Сары атқа* тіл бітіп, Қосай батырға ақыл-кеңес беріп отырады. Бұл жырда *Сары ат* мейлінше мадақталады:

Астындағы *Сары аттың*
Көкте екенін білмеді,
Жерде екенін білмеді,
Қос қанатын салады. (15. 96)

Қазақтың ежелгі жауларымен сан рет шайқасқа шыққан Бөген батырдың астынан да «жер тепкілеп тұрған он екі құлаш *Шұбар атты*» көреміз. «Бөген батыр» жырында да «қарсақ жортпас қара ойдан, түлкі жортпас түлейден» желдей ағып өтетін қос қанатты *Шұбар ат* тек Бөген сияқты алып батырға ғана лайықты болып көрінеді:

Шұбар аттың бауыры
Қырық кездей созылды.
Шапқан жерін қарасаң,
Жер ошақ болып қазылды. (15, 282)

Сонымен, Орхон жазба жәдігерліктері мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығын талдай келіп, төмендегідей түйін жасауға болады. «Күлтегін» және «Тоныкөк» жыр-

лары өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады.

Біз сөз етіп отырған «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары тарихи тақырыпқа жазылған дастандар екенін жоғарыда айттық. Соның өзінде, бұл жырлардан қазақтың батырлық эпосына тән шынайы белгілер айқын көрініп тұрғанын аңғару қиын емес. Елдің қамын ойлаған ержүрек батырға тән басты белгілер: батырдың текті ортадан шығуы, жастайынан халық қамын ойлауы, өзінің ерлік бейнесін елге ерте танытуы, нағыз батырға лайықты тұлпар таңдауы, елін сыртқы жаудан қорғау үшін сан рет шайқасқа шығуы әрі батырдың шайқастарда міндетті түрде жеңіске жетіп отыруы, сол арқылы халық құрметіне бөленуі сияқты болып келеді. Ал бұл қасиеттердің бәрі Күлтегін батырдың бойынан табылады.

«Қорқыт ата кітабы»

Қорқыт туралы ақиқат пен аңыз

Қорқыт ата – түркі халықтарының бәріне ортақ ұлы ойшыл-кемеңгер, жырау, күйші-қобызшы. Ол туралы деректер бізге үш түрлі жолмен жеткен. Бірі – ел аузындағы Қорқыт туралы аңыз-әфсаналар, екіншісі – тарихи шежірелер, үшіншісі – «Қорқыт ата кітабы».

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 1997 жылғы 12 қарашада «Қорқыт және түркі әлемі» халықаралық ғылыми-теориялық конференциясына қатысушыларға арнаған құттықтауында төмендегідей пікір айтты: «Түбі бір түркі халықтарының ортақ ойшылы саналатын атақты ақын, дәулескер күйші, философиялық мазмұны аса терең аңыздардың кейіпкері Қорқыт бабамыз – баршамыздың рухани болмысымыздың алтын арқауы болып табылады. Егемендікке қол жетіп, өзінің өткеніне көз жібере бастаған қазақ халқы үшін Қорқыт бабамыз қалдырған гуманистік ниеттегі дидактикалық мұралардың маңызы өзгеше зор дер едім. Өйткені оның осыдан он ғасырдан астам уақыт бұрын айтқан өсиет қағидалары қоғамымыздың бүгінгі тыныс-тіршілігімен де жақсы үйлесім тауып отыр.

«Өлген кісі тірілмес, өткен қайтып келмес», – дейді абыз өзінің сөзінде. Иә, өткенді қадірлеуге, одан сабақ алуға болады, бірақ оған қайтып оралу жоқ екен, тек ілгері ұмтылу қажет. Осы қарапайым айтылған кемел ойды келешегіне үлкен бағдар белгілеп, әлемдік өркениет көшіне ілесіп, Орталық Азияның Барысы болуға бекем бел байлап отырған бәріміз де мұқият зерделесек болады.

Аңыз бойынша Қорқыт бабамыз артына адамның өлімнен қашып құтылмайтындығы, оның ғұмырын жарық дүниеде бітіріп кеткен жа-

сампаздық ісі мен өшпес өнері ғана жалғастыра алатындығы туралы данышпандық пәлсапалық байлам қалдырды. Осы ғаламат ой әрбір саналы жанның ғұмыр бойы темірқазық етіп ұстар бағдаршамы болуға лайық десек, кателеспейміз...» (67, 1).

«Қорқыт ата кітабы» – түркі тектес халықтардың ежелгі тарихын, байырғы тұрмысын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, ақындық дәстүрін танытатын эпикалық әрі тарихи мұра. Қорқыт ата хикаясы – VII–VIII ғасырларда Сырдария бойын мекен еткен оғыз-қыпшақ тайпалары арасында туып, сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа тараған, рухани қазына ретінде бүгінгі күнге дейін өзінің әдеби, тарихи, этнографиялық, т. б. мәнін жоймаған, аса құнды көркем туынды.

Ал Қорқыт атаның өзі туралы бұл тақырыпты ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалым Ә. Марғұлан төмендегідей пікір айтады: «Қорқыт – тарихи дәуірлерде Сырдария өлкесін қоныс еткен оғыз-қыпшақ тайпаларының ортасынан шыққан данышпан қария, ақылшы батагөй, асқан ақын (ұзан), болашақты болжап сөйлеген сәуегей кісі болған. Ол кісі туралы айтылатын қария сөз Азиядағы түрік тілдес елдердің көбінде бар. Бірақ қазақ халқы ескі оғыз-қыпшақ тайпаларының тарихи қонысына мирас болған, олардың түбегейлі ұрпағы болғандықтан. Қорқыт туралы айтылатын тарихи жырлар, аңыз-легендалар, ән-күйлер қазақ пен түркімендерде көбірек жолығады» (76, 135).

Тарихи деректер мен халық шежіресі бойынша, Қорқыт – сегізінші ғасырда Сыр бойында өмір сүрген батыр, атақты ақын, асқан күйші, аңыз кейіпкері. Қорқыттың анасы қыпшақ тайпасынан, әкесі Қарақожа оғыздарынан екені мәлім. Міне, сондықтан да Қорқыт қыпшақтар мен сол кезде Сырдария бойын жайлаған оғыздар арасында екі жаққа бірдей елағасы атанған. Данышпан қарттың ұзақ жылдар бойы ел басқарған көсем болғанын, өз өмірінде үш хан тұсында уәзірлік қызмет атқарғанын дәлелдейтін тарихи деректер бар. Ал оның теңдесі жоқ күйші-композитор болғандығын халық жадында сақталған «Қорқыт ата күйі», «Қорқыт сарыны», т. б. музыкалық шығармалары дәлелдейді. Қазақ арасынан шыққан атақты күйші-бақсылар, ақын-жыраулар өздеріне Қорқыт атаны пір-ұстаз тұтқан. Олар өздерінің өлең жырларын бастар алдында, алдымен Қорқыт атаның есімін ауызға алуды шарт деп білген:

Жыраудың үлкен пірі Қорқыт ата,
Бата алған барлық бақсы асқан ата.
Таңғалып жұрттың бәрі тұрады екен,
Қобызбен Қорқыт ата күй тартқанда.

Ел аузындағы аңыздарда Қорқыт ата өзінің жүйрік желмаясына мініп алып, халқына мәңгі жасайтын жерұйық іздеуші, ғұмыр бойы

өлімге қарсы күресуші, өлім дегенді білмейтін ғажайып қайсар жан ретінде суреттеледі. Әйтсе де ол өмірінің соңында «өлмейтін нәрсе жоқ екен» деген пікірге келеді. Енді Қорқыт ата мәңгілік өмірді қобыз сарынынан іздейді. Ұлы күйші, кемеңгер жырау өзі іздеген мәңгілік өмірді шынында да тапқан секілді. Қорқыт атаның жан тебіренерлік сиқырлы күйлері, ұлағатты ғибрат сөздері, әрбір жолы мақал-мәтелге айналып кеткен өлең-жырлары ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра, мәңгілік қазына ретінде ауысып, мың жылдан астам уақыттан бері өмір сүріп келе жатыр.

Қорқытты асқан күйші, ақылгөй, данышпан, атақты жырау деп, мазар-күмбезіне (қорым, пантеон) бас ию сонау оғыз-қыпшақ заманынан басталады. Қорқыттың мазарын (қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында) халық сан ғасырлар бойы қадірлеп, оны Қорқыт атаның күй тартатын жері деп, басына күзетші, шырақ жағушы адам қойып жүрді. Қорқыт ата күмбезі шамамен IX–XI ғасырларда салынған.

Қорқыт – жыр мен күйдің атасы, өрте кезде оғыз, қыпшақ және қаңлы тайпаларын басқарған данышпан кісі бейнесінде VIII–IX ғасырларда-ақ аңыз кейіпкері болған жан. Қорқыт ата жөніндегі жыр-дастан алғаш қыпшақ даласы мен Сыр бойында туып, халық эпосының дәстүрі бойынша сан ғасырлар бойы ауызша айтылып келген. Тек XVI ғасырда ғана Қорқыт есімімен байланысты бұл дастан қағазға түсірілген.

Енді оғыздар жөнінде бірер сөз айта кетейік. Оғыздар Кавказ өңіріне қоныс аудармай тұрған кезде олардың түбегейлі мекені Қаратау өңірі, Бөген, Шаян және Арыс маңайы болған. Араб ғалымы *Әбу Исхак ибн Мұхаммед әл-Фариси әл-Истахридің* (850–934) жағрафиялық еңбегінде Келес даласында болған оғыздар қонысы гуралы құнды деректер бар. Осы еңбекте «Келес даласында, Ангрен мен Шыршық аңғарында, Шатқал және Угам жоталарының баурайында оғыздар қыпшақтармен және басқа түркі тілдес топтармен аралас мекендеген», – деп жазылған (254, 269).

Оғыз тайпалары, сондай-ақ Сырдарияның төменгі ағысында мекенеткен. Истахридің айтуы бойынша, Сыр бойында тұрған оғыз тайпаларының ең маңызды қалалары Янги-Кент (Жаңакент), Жент, Өзкент (Өгізкент), Баршынкент (Қыз қала), Сүткент, т. б. болған. Оғыздармен қатар Сырдария бойында қыпшақ тайпалары да тұрған. Олардың басты қалалары – Сығанақ, Сауран, Отырар, т. б. кенттер еді. Демек, қазақ халқының рухани тұрмыс-тіршілігіне оғыздардың тигізген ықпалы аз болған жоқ. Кейінірек XI ғасырдың орта кезінде оғыздардың бірсыпыра топтары қыпшақтардың тегеурінінен Шығыс Еуропаға, Кіші Азияға қоныс аударып кетті. Ал сонда осында қалып қойған оғыз тайпалары қазақ қауымын құрысуға қатынасып, солардың этникалық құрамына біржола сіңіп кеткені мәлім.

Қадым заманнан Сыр суының төменгі ағысында тұрған Жаңакент қаласы ұзақ жылдар бойы оғыз мемлекетінің астанасы болған. «Су аяғы Қорқыт» деген мақал осыдан шыққан. Сөйтіп, тарихи болмысы ғылымға мәлім Қорқыт атаның туып, өмірге келген, тіршілік еткен, атақты күй-жырларын, нақыл-ғибрат сөздерін шығарған, күллі адамзатқа мәңгілік өмір іздеген, ақырында дүние салған жері де – осы Сырдарияның төменгі ағысы, Қармақшы қыстағының маңы, ескі қорымы (пантеоны) тұрған жер.

Қорқыт ата туралы сан қилы аңыз-әңгімелер қазақ арасында ерте кезден-ақ кеңінен тараған. Солардың бірі – Қорқыттың тууына байланысты. Аңыз бойынша, анасы Қорқытты құрсағында үш жыл бойы көтеріп жүріпті. Оны жылына бір рет толғақ қысып отырады екен. Қорқыт туар алдында күллі әлемді үш күн, үш түн бойы көзге түртсе көргісіз қараңғылық басып тұрыпты. Сұрапыл қара дауыл соғып, ел-жұртты қатты қорқыныш сезімі билейді. Сыр бойы мен Қаратау өңірінің аспаны да қараңғы тартып, қарауытып кетіпті. Сондықтан бұл маңай «Қараспан» аталыпты. Ашық күн тастай қараңғы түнге айналған қорқынышты күні туғаны үшін баланың атын «Қорқыт» деп қойған екен.

Қорқыт туралы аңыздар тарихта болған шын оқиғалармен тығыз байланысып, ұштасып жатады. Мәселен, Қорқыт есіміне байланысты ел арасында көп айтылатын сиқырлы шаһарлардың бірі – Баршынкент. Бұл қала шынында да Сыр бойындағы сол дәуірдегі ең көрнекті қала болғанын тарихшы-археологтар дәлелдеп отыр. Баршынкент «сұлудың қаласы» деген сөз. Оны қазақтар соңғы кезге дейін «Қыз қала» деп атап келді. Аңызда Алпамыс батырдың сүйген жары Баршын сұлу (яғни Гүлбаршын) осында тұрған делінеді. Ал тарихшылар XII ғасырдың атақты ғалымы өз жырларын түркі, араб және парсы тілдерінде жазған дарынды ақын Х. Баршынұлының осы қалада туып, осында өмір сүргенін дәлелдейді.

Сөйтіп, күй атасы, жыр атасы, данышпан қарт Қорқыт ата туралы қазақ арасында ежелден-ақ сан қилы аңыз-әфсаналар кең тарағаны жақсы мәлім. Соның өзінде мұндай аңыз-хикаялардың бірқатары сол дәуірдің тарихи шындығына жақын тұрады.

Қорқыттың өліммен күресі

Мазмұны жағынан сан қилы болып келетін аңыздардың бірін де Қорқыт ата ажалдан қашып, мәңгі өлмейтін өмір іздейді, сол үшін өзінің Желмаясына мініп алып, дүниенің төрт бұрышын түгел шарлайды. Бармаған жері, баспаған тауы қалмайды. Ол қайда барса да алдынан көр, яғни мола қазып жатқан адамдар шыға береді. Олардан: «Бұл кімнің көрі?», – деп сұрайды. Бәрі де бірауыздан: «Қорқыттың көрі», – деп жауап береді. Қазақтың қиындық көрген сәттерде «Қайда барсаң да – Қорқыттың көрі» деген сөзі осыдан қалса керек.

Тіршіліктің тұрақсыздығына, өмірдің өтпелілігіне қарсы күресу идеясының аса күрделі философиялық мән-мағынасы бар. Бұл туралы көне заман данышпандары сан қилы құнды пікірлер айтқан. Біз осы орайда академик Ә. Марғұланның пікірімен шектелуді жөн көрдік: «...Қорқыттың өмір бойы арман еткені – өлмейтін, жасай беретін өмір іздеу, сол үшін күресіп, өлімге қарсы тұру. Мұнда ажалмен айқасумен бірге, құдайдың өзімен алысудың аялғысы бірге жүреді. Қорқыттың бұл фәлсафасы дүние тарихында өте сирек жолығатын, адам баласы туғызған ойдың ең жарқын бейнесінің бірі болып суреттеледі. Мұны тек Прометей не Харта туралы айтылатын дүниежүзілік әдебиет мұрасына теңеуге болады. Қазақ аңыздары бойынша Қорқыт бар өмірін тағдырмен, дүниені жасаушымен алысу үстінде өткізеді. Өлмейтін өмірді көксеріп, тағдырға, өлімге қарсы тұрады. Жас Қорқыттың іздегені адам баласының өлмей, уайымсыз еркін жасауы. Қорқыт фәлсафасы бойынша, өлім оның көзіне зұлымдықтың басы болып көрінеді. Онымен күресуді Қорқыт өзіне бірінші міндет етіп қояды.

Өліммен күресу, адам баласына өлмейтін өмір іздеу жолында Қорқыт халықтың қорғаушысы, халық бұқарасына жан-тәнімен болысатын, оған дем беруді өзіне мұра еткен кемеңгер бейнесінде суреттеледі.

Өліммен күресу сюжеті әсіресе қазақ пен Алтай елінің аңызында өте жарқын сарынмен айтылады. Бұл сюжет Шумер елінің эпосы «Гильгамеш» жырында да келісті түрде суреттелген. Қазақ халқының өлімге қарсы аялғысы бір ғана Қорқыт аңызымен байланысты.

Қорқыттың өлімге қарсы болған идеясы қазақтың бірнеше жазуында суреттеліп отырады. Ол әсіресе «Қорқыт пен ажал» деген халық аңызын суреттейтін поэмада толық айтылған. Мұнда тізбектеліп айтылатын аңыз сөзі былай деп басталады:

Қорқыт қашып ажалдан,
Аңыратты қобызын.
Қобызында көп арман –
Токсан толғау әдемі үн.
Желмаясын желдіртіп,
Ілгері басып келеді.
Күй сарыны – сел тасқын,
Күңгірентіп келеді.
Тасы құлап жартастың
Жаңғыртты даланы.
Құйын боп та ұйытқыды,
Ну орманды шулатып,
Дауыл боп та жүйткіді.
Көл-өзенді тулатып,
Қас қаққанша кенеттен
Баурап бәрін биледі,
Боздағандай беубеулеп,
Жас төгеді күй легі. (67, 84–85)

...Қария сөз бойынша Қорқыт жиырма жасқа жеткенде түс көріп, түсінде ақ киген біреу «қырық жастан артық жүрмейсің» деп аян береді. Қорқыт одан сескеніп, өлмейтін жер, өшпейтін дүние іздеудің соңына түседі. Желмаясына мініп, дала кезіп кетеді. Көп уақыт жүріп келе жатса, алдынан жер қазып жатқан бір топ кісіге жолығады. «Мұны неге қазып жатырсыңдар?» дегенде, әлгілер «Қорқыт әулиеге» деп жауап береді. Оны естіген соң, зәресі тағы ұшып, өлімнен құтылу үшін дүниенің екінші шетіне жөнеледі. Онда барғанда да, бұрынғы түсін көреді. Таң бозынан аттанып, тағы да дала кезіп кетеді. Түсінен шошынып, дүниенің төрт бұрышын тегіс кезіп шығады. Бірақ қайда барса да, көретіні – қазып жатқан көр болады. Жан сақтауға жер таба алмай, әбден тарыққан соң, Қорқыт жер ортасына келеді. Ол – өзінің туған жері Сыр суының жағасы еді, бұл жерде отырып, Желмаясын сойып, оның терісімен қобызын қаптайды. Ол қазіргі Қорқыт тамының тұрған жері еді. Бұрынғы түсі тағы кіреді. Суда көр қазушы болмас, оған ажал да келе қоймас деп, өлімге қарсы амал ойлайды. Суыс жерде жан сақтауға болмаса, енді судың ортасында тұрайын деп Сырдың бетіне кілемін жайып, жүз жылдай сонда тұрып өмір сүреді. Күндіз-түні сонда тұрып, толқынды күйлер шығарады. Барлық нақыл сөздерін осы арада отырып айтады. Сыр суының ағыны қандай тоқтаусыз болса, Қорқыттың қобызы да тоқтаусыз сарнайды, өмір жырын шертеді, қызық көруге шақырады. Өлім қанша жақындап келсе де, қобыздың күйі, судың ағыны оны көп заман жолатпайды. Қорқыт күндіз-түні тоқтаусыз күйін тарта береді...

...Дүниені қанша кезсе де, өлімнен құтыла алмайтын болған соң, Қорқыт ойға түсіп, бұлай әуре болмайын, онан да еліме қайтайын деп өзінің туған жері, сүйікті мекені Сыр бойына қайтып келеді. Еліне келген соң, құрғақ жерде тұрсам, соңымнан ажал қалмас деп, масаты кілемді Сырдарияның суына төсеп, қобызын тартып отыра беріпті. Тәңірінің жарылқауымен Қорқыттың кілемі не суға ағып кетпей, не шіріп тозбай, көп заман су үстінде кеме болып қалқып, Қорқытқа ажал келтірмейтін арал болып тұрыпты. Қорқыт Сырдарияның үзілмей ағатын суына қарап, өлім мені қанша қуса да, оны бұл жерге келтірмеспін деп, қобызын толқытып күңіrentіп тарта беріпті. Қорқыттың күйін дүниедегі жан иесі түгел ұйып тыңдапты. Аспандағы құс ұшуын қойып, самал-жел есуін қойып тыңдапты. Ажалдың өзі де Қорқыттың күйіне балқып, бұған жақын келе алмапты. Қорқыт осылайша күндіз-түні ұйқы көрмей, қобыз тартып өліммен алысыпты. Көп заман ұйқы көрмей, қатты ұйқыға батқан кезде оны өлім іздеп тауып, кілемде ұйықтап жатқан Қорқытты кішкене қайрақ жылан келіп шағып өлтіріпті. Бірақ Қорқыт өлгенімен, оның ұзақ заман тартқан қобызының күйлері тоқталмапты. Қорқыттың моласы Сырдарияның жағасында, Қармақшыдан он сегіз шақырым жерде, бір белестің үстінде тұр. Қорқыттың қобызын сол молаға бірге қойған екен. Тәңірінің

шеберлігі, қобыз өзінен-өзі мұңды күй шертіп, Қорқыттың өзі тартқандай сарнап тұратын болыпты. Ертелі-кеш Қорқыт күмбезінің қасынан өткенде, қобыздың сарнаған даусынан «Қорқыт-Қорқыт» деген мұңды үн үзілмей шығып тұратын болған» (76, 204–208).

Қолжазба нұсқалары.

Зерттелуі.

Аудармалары

Қорқыт ата мұрасын жан-жақты зерттеу ісі соңғы жылдары мықтап қолға алына бастады. Бұл сөзімізге бір дәлел: 1999 жылы «Қорқыт ата»

деп аталатын энциклопедиялық жинақ жарық көрді. Бұл ғылыми жинаққа Қорқыт ата туралы аңыздар мен күйлер, «Қорқыт ата кітабы», зерттеулер, деректер, Қорқыт атаның әдебиет пен өнердегі бейнесі, Қорқыт ата мұрагерлері оқиғалар шежіресі, библиография енген.

«Қорқыт ата кітабының» екі қолжазба нұсқасы сақталған. Солардың бірі – қазір Германиядағы Дрезден қалалық кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы тұр. Бұл қолжазба кітаптың мұқабасында көрсетілген аты: «*Кітаби дедем Қоркут ғали лисани таифаи у оғузан*», яғни «*Қорқыт атаның оғыз тайпасы тіліндегі кітабы*». «Қорқыт ата кітабының» осы Дрезден қолжазбасы он екі жырдан, басқаша айтсақ, он екі оғыз-намеден тұрады.

Ал «Қорқыт ата кітабының» екінші қолжазба нұсқасы Ватикандағы (Италия) Аростолика кітапханасында сақталып келеді. Бұл қолжазба алты жырдан құралған, ол: «*Хикаят оғыз-наме Қазанбек уа ғайри*» деп аталады. Мұны осы кітапханадан тауып, итальян тіліне тұңғыш рет аударған ғалым Этторе Росси болды.

«Қорқыт ата кітабының» Дрезден қаласында сақталған толық нұсқасын зерттеу, Еуропа тілдеріне аудару ісі XIX ғасырдың бірінші жартысында басталған еді. 1815 жылы немістің белгілі ориенталист ғалымы Г. Ф. Диц бұл шығарманың бір тарауын – сегізінші хикаясын неміс тіліне аударып, баспасөзде жариялады. Екінші бір неміс ғалымы Теодор Нельдеке «Қорқыт ата кітабын» неміс тіліне толық аударып шықпақ болды. Бірақ ол бұл істі аяғына дейін жеткізе алмады да, барлық материалдарын өзінің шәкірті В. В. Бартольдке тапсырды. В. В. Бартольд бұл кітапты зерттеу, аудару ісімен ондаған жылдар бойы айналысты. Сөйтіп, ол «Қорқыт ата кітабын» 1922 жылы орыс тіліне аударып шықты. Бірақ ғалымның көзі тірісінде аудармасы жарық көрген жоқ. Бұл аударма 1962 жылы академик В. М. Жирмунский мен А. Н. Кононовтың редакциясымен басылып шықты. Сондай-ақ оғыз-қыпшақ дәуірінің ғажайып әдеби жәдігерін зерттеуге А. Н. Самойлович, В. В. Вельяминов-Зернов, К. А. Иностранцев, А. Ю. Якубовский сияқты көрнекті орыс ғалымдары да мол үлес қосты. Оғыздардың қаһармандық эпосын әдеби, тарихи және тілдік тұрғыдан кешенді түрде зерттеген белгілі ғалым, көрнекті түрколог Х. Г. Көроғлы болды. Стамбул университетінің профессоры Эргин Мухаррем

«Қорқыт ата кітабының» толық мәтінін латын әрпімен транскрипция жасап бастырып шығарды. Бұл кітапқа қосымша ретінде шығарманың Дрезден және Ватикан қолжазба нұсқаларының факсимилесі де енгізілді.

Қазақстан ғалымдарынан «Қорқыт ата кітабын» зерттеу, аудару, насихаттау ісіне Ө. Марғұлан, Х. Сүйіншәлиев, Ө. Қоңыратбаев, Б. Ысқақов, М. Байділдаев, Ш. Ыбыраев белсене ат салысып келді.

«Қорқыт ата кітабы» сол кездегі оғыз-қыпшақ тайпаларының бәріне бірдей түсінікті көне түркі тілінде жазылды.

«Қорқыт ата кітабын» зерттеуші ғалымдар: Ш. Ш. Уәлиханов, В. В. Бартольд, В. М. Жирмунский, Ф. Көпрулузаде, О. Ш. Кокжай, Этторе Росси. Бұл салада итальян ғалымы Этторе Росси ұзақ жылдар бойы жемісті еңбек етті. Ол «Қорқыт ата кітабындағы» мақал-мәтелге айналып кеткен философиялық ой-толғамдардың түп-төркінін қазақ және қырғыз ауыз әдебиеті үлгілерінің арасынан іздестіреді. Бұл ежелгі мұраның осы халықтар тарихына қатысты екендігін дәлелдейді. Этторе Россидің зерттеулері бізге осы тұрғыдан құнды.

Композициялық құрылысы

Біз жоғарыда «Қорқыт ата кітабы» он екі жырдан, басқаша айтсақ, он екі оғыз-намеден тұрады дедік. Енді кітап желісі бойынша солардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, композициялық құрылысына талдау жасайық. Бірінші жыр «Дирсеханұлы Бұқашжан туралы жыр» деп аталады. «Қорқыт ата кітабында» сюжеті жағынан қазақ эпосымен үндес болып келетін сарындар көп кездеседі. Әсіресе бір балаға зар болған әке-шешенің мүшкіл халі жөніндегі хикаялар жиі ұшырайды. Әрине, мұның өзіндік сыр-себептері бар. Патриархал-ру қауымының ұғымы бойынша тек еркек кіндікті бала ғана отбасының, ру-тайпаның жалғасы, қауымның болашақ тірегі саналған. Сол себепті той-жиындарда ер баласы бар аталар ең сыйлы орынға отырып, оған зор қошамет көрсетілетін болған.

Міне, «Қорқыт ата кітабының» бірінші хикаясы – «Дирсеханұлы Бұқашжан туралы жыр» осындай сюжетке құрылған. «Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша, Баяндүр хан жылына бір той жасап, оғыз бектерін қонаққа шақыратын еді. Бұл жолы да солай істеді. Тойға түйеден бура, жылқыдан айғыр, қойдан қошқар сойылсын деп жарлық берді. Сол күні бір жерге ақ отау, бір жерге қызыл отау, енді бір жерге қара отау тіктіріп қойды. Тойға жиылған бектерден ұл баласы барларын ақ отауға, ұлы жоқ, бірақ қызы бар кісілерді қызыл отауға, ұлы да жоқ, қызы да жоқ қонақтарды қара отауға кіргізді. Қара отауға кірген қонақтарға қара қойдың етін беріп, қара киізге отырғызды. «Не ұлы, не қызы жоқ жандарды тәңірінің өзі қарғаған, біз де солай етеміз» – деді Баяндүр хан. Дирсеханның ұлы да, қызы да жоқ еді. Ол бұл қорлыққа шыдай алмай, қара отаудан шығып кетті. Қайғымен қан жұтып жылады» (66, 11–12).

Бұл жырда Дирсеханның қатты ашуы келіп, үйіне оралғанда өз әйеліне баласының жоқтығы туралы зарлап айтатын монолог-өлең бар. «Қорқыт ата кітабының» түпнұсқасында жырдың барлық монологтері поэзия тілімен, жыр күйінде берілген. Алайда академик В. В. Бартольд кезінде оны неміс және орыс тілдеріне қара сөзбен аударған. Сол себепті бұл монолог орыс тілінен қазақшаға проза күйінде тәржіма жасалған еді. Ал 1999 жылы Қорқыт ата мұрасына арналған энциклопедиялық жинақ (қазақ және орыс тілінде) жарық көрді. Мұнда «Қорқыт ата кітабы» қазақшаға түпнұсқадан аударма жасалды.

Сонымен, өзінің перзенті жоқтығына қорланып, Дирсеханның әйеліне айтқаны:

Хан қызы! Орынымнан тұрайын ба?
Жағаңнан, алқымыңнан алайын ба?
Табанымның астына салайын ба?
Қара болат өз қылышым
Қолыма алайын ба?
Өз кеудеңнен басыңды кесейін бе?
Жан тәттісін саған білдірейін бе?
Алқызыл қаныңды жер үстіне төгейін бе?
Хан қызы, себебі неден еді, айтшы маған,
Қатты қысым көрсетем енді саған. (67. 130–131)

Ақыры әйелінің кеңесі бойынша, Дирсехан аш-жалаңаштарға қыру-ар көп қайыр-садақа беріп, ата-бабасының аруағына сиынып, тәңірден бала тілейді. Күндердің күнінде әйелі босанып, бір бала туады. Бала он бес жасқа толады. Бір күні достарымен асық ойнап жүргенде ханның семіздіктен құтырған бұқасы босанып кетіп, балаларға тап береді. Барлық балалар қашып кеткенде, Дирсеханның ұлы қорықпай, дәу бұқаны жұдырықпен ұрып жығады. Содан бала Бұқаш аталып кетеді. Бұған риза болған әкесі ұлына енші беріп, оны бектер қатарына қосады. Бірақ Дирсеханның күншіл нөкерлері әкесін баласына қарсы айдап салады. Бір күні Дирсехан аң аулап жүріп, өз баласын өзі атып кетеді. Бір сұмдықтың болғанын жүрегі сезген анасы өзінің қырық нөкер қызымен баласын іздеп жолға шығады. Айдалада қызыл қанға боялып, өлім аузында жатқан ұлын көріп, сол арада боздап жылайды:

Қара қима көздерің,
Ұйқы алыпты, ашсайшы!
Тәңірі берген тәтті жан,
Сайрандамай, қайтсайшы!
Өз кеудеңде жан болса,
Ұлым, хабар берсейші!
Қара басым құрбандық
Болсын саған, сезсейші!

Қазылық жаудың көп суы
Ағар екен, ақпасын!
Қазылық жаудың көк шөбі
Шүйгін екен, тапталсын!
Жүйрік сенің киігің,
Жортпасын енді, тас болсын!.. (67, 133–134)

Ақыры, анасы баласын ақ сүтімен емдеп, ұлы аман қалады. Мұны естіген опасыз нөкерлері енді Дирсеханның өзін өлтірмек болады. Батыр Бұқаш әкесінің жауларын қырып салып, Дирсеханды тұтқыннан босатады.

Е. М. Мелетинский қаһармандық эпостарда әкесі үшін кек алу рулық-тайпалық өмірдің заңы екенін, әдетте, батыр өзінің алғашқы ерлік әрекетін әкесін жаудан құтқарудан бастайтынын, ал бұл секілді көріністе әсіресе саян-алтай халықтары ауыз әдебиетінде жиі ұшырайды деген.

Дәл осы сияқты қазақтың «Алпамыс батыр» жырында да Алпамыс батыр өзінің әке-шешесін, сүйікті жары Гүлбаршынды Ұлтан ханның құлдығынан құтқарып, жаудан кек алады:

Тез өлтірмей Ұлтанды,
Қорлықпенен өлтірді. (14, 84)

Қазақ дастандарында алып батырлар осылайша «әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып» ата-бабалар қабіріне түнеп айтылған көп тілектерден кейін барып қана туады. Осылайша өмірге келген болашақ батырлар өсе келе ел-жұртының қорғаны, қамқоршысы болып шығады. Қазақ халық эпосында көптеген батырлардың бәрінің тууы осы дәстүрге құрылған. Бұған қазақтың батырлық жырларынан біреу дәлел келтіре кетейік. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырында болашақ ел қорғаны болған батырдың өмірге келуін бейнелейтін ұзақ толғау-жыр:

Байбөрі деген бар екен,
Байбөрі малға бай екен,
Төрт түлігі сай екен,
Бір перзентке зар екен, –

деп басталады (14, 7).

Ал «сексенге жасы келгенше бір бала көрмей, қайғымен қан жұтып жүрген Тоқтарбай әулие қоймай қыдырып», ақыры Қобыландыдай бала туады. «Қобыланды батыр» жырында бұл туралы:

Әулиеге ат айтып,
Қорасанға қой айтып,
Қабыл болған тілегі,
Жарылғандай жүрегі, –

делінген (13, 17).

Бұл туралы қазақ ауыз әдебиетін зерттеуші көрнекті ғалым Р. Бердібаев мынадай пікір айтады: «Көшпенді ел жағдайында әкеден қалған мұраға ие болатын ұлдың тууы ерекше оқиға саналған. Перзентсіздік ең ауыр қасірет болып танылған. Мұның көрінісі эпикалық жырларымызда мейлінше мол орын алғаны белгілі. Алпамыс та, Қобыланды да, Шора да, Сайын да ата-аналарының көп арман етіп, жаратқаннан медет тілеп алған балалары болып сипатталады» (20, 224–225).

«Қазан-Салордың ауылын жау шапқаны туралы жыр» деп аталатын екінші жырда көне түркілердің Көк тәңірісіне табыну, көк бөріні киелі санап, тотем тұтыну көріністері бар. Мәселен, жырда Қазанның ел-жұртын өзі жоқта жау шауып кетеді де, батыр сол жауды іздеп жолға шығады. Қазан-Салордың алдынан көк бөрі шыға келеді. Сонда батыр оған қарап: «О, көк бөрі! Кеш түсіп қараңғы басталған соң, сенің күнің туады. Қар мен жаңбыр саған бір есеп, батырсың. Қаба жал айғырларды сен қорқытып кісінетесің, қызыл бұйра нарлар сені көрсе, шошынып боздайды. Менің ордамды шауып әкеткен кім, білесің бе? Шын айтсаң, саған қара басымды берейін, көк бөрім» дейді (66, 26).

Алғұндар дәуірінің мұрасы саналатын «Оғыз-қаған» дастанында батырдың әскерін қиын-қыстау жорықтарда көк бөрі бастап жүретінін жоғарыда айттық. Демек, «Қазан-Салордың ауылын жау шапқаны туралы жыр» мен «Оғыз-қаған» дастаны бір дәуірдің, бір наным-сенімнің туындысы болып табылады.

Қазан-Салор – «Қорқыт ата кітабының» басты қаһарманы. «Оғыз-наме» жырының суреттеуі бойынша, алып батыр Қазан – Қорқыт атаның замандасы. Ол оғыз-қыпшақтардың ұлы қорғанышы Баяндүр ханның күйеу баласы, «таулы құстың ұрпағы, Түркістанның тірегі, Қарашақ таудың қабыланы, Қоңыраттың иесі, хан Ораздың атасы...»

Белгілі тарихшы Әбілғазының айтуынша, Қазанбектің жақсы көретін әрі ордасының көп тұрған жері, батырдың сиынып, ас-садақа беретін орны – Қазығұрт тауы болған. Ескі аңыздар бойынша, осы тауда ерте кезде ұлы адамдар тұрған киелі үңгір болған екен. Батырлар осында «Алтын қабақ» атысқан. Ақындар домбыра, қобыз тартып, жыр шығарған. Қорқыт ата осы Қазығұрт тауына жиі келіп, Қазанбекті мақтап өлең айтқан.

«Қазан-Салордың ауылын жау шапқаны туралы жырдың» негізгі тақырыбы – оғыздардың көрші тайпалармен өзара қарым-қатынасы деуге болады. Көрші тайпалармен өзара қарым-қатынас оғыз-қыпшақ дәуіріндегі ең көкейтесті мәселе болғанын тарихи деректер дәлелдейді. Сонымен, бұл жырда сол дәуірдің ең маңызды деген мәселелерінің бірі жырланған. Бұл жырда Қазан-Салордың алдына қойған мақсаты, іс-әрекеті қазақ эпосының батырларына мейлінше

ұқсас болып келеді. Жырда Қазан-Салор қиян-кескі қанды шайқастар жүргізу арқылы өзінің ел-жұртын жаудан қорғап, баласы Оразды, әйелі Бөрте сұлуды, анасы Шашақтыны тұтқыннан босатып алады. «Қазан-Салордың ауылын жау шапқаны туралы жыр» Қазанның жеңісімен, той-думанмен аяқталады.

«Қорқыт ата кітабына» негіз болған ежелгі жырдың бірі – «*Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жыр*». Бұл жырдың өте қадым замандарда, ислам діні Қыпшақ даласына келгенге дейінгі дәуірлерде, яғни ежелгі түркілердің Көк тәңірісіне табынатын кезінде айтыла бастағанын аңғару қиын емес. Мәселен, жырда Байбөрі перзентсіз екенін айтып зар жылаған сәтте көпшілік қолдарын көкке жайып: «Тәңірі саған үл берсін!» – деп бата жасады. Сол жиында Байбіжан деген бек: «О, бектер, егер Көк тәңірі маған қыз беретін болса, оны мен Байбөрінің баласына бесікте жатқанда қоссам деймін, осыған сіздер куәлік етіңіздер», – деді (66, 34).

Сондай-ақ жырда Қорқыт ата айтқанына көнбеген тентек Қаршардың қолын сиқырмен қарыстырып қояды. Сол сәтте Қаршар жалбарынып: «О, Қорқыт ата! Тәңірге сенемін. Қолымды орнына келтір, Көктің бұйрығы, Тәңірінің жолы болса, қарындасымды Байраққа берейін», – деді (66, 40). Көк түріктер заманынан көрініс беретін мұндай эпизодтарды «Қорқыт ата кітабынан» жиі ұшыратуға болады.

«Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жыр» бертін келе түркі халықтарының қоғамдық өміріндегі сан қилы тарихи құбылыстарға сәйкес бірқатар өзгерістерге ұшыраған сияқты. Соның нәтижесінде Бәмсі-Байрақ туралы жыр «Алпамыс батыр» жырына айналған секілді. Бірқатар ғалымдар Бәмсі-Байрақты ғұндар дәуіріндегі толық аты Алып-Бамсы деп санайды. Ғұндар «алып» деген әскери титулды шайқаста ерлік көрсеткен батырлардың атына қосып айтатын болған. «Алып-Бамсы» сөзі бірте-бірте келіп «Алпамса», «Алпамша», «Алпамыс» атанып кеткен.

«Бәмсі-Байрақ» жыры өзінің композициялық құрылысы жағынан «Алпамыс батыр» жырына өте жақын. Ал сюжеттік тұрғыдан бұл екі жырдың бірінші және екінші бөлімдері бірін-бірі қайталайды. Басқаша айтсақ, Бәмсі-Байрақ пен Алпамыстың дүниеге келуі, сүйген қызына үйленуі, батырлардың жау қолына қапылыста тұтқынға түсіп, ұзақ жылдар бойы зынданда жатуы, батыр сүйген жарының басқа біреулермен үйлену тойының үстінен шығуы, жыр қаһармандарының мұрат-мақсатына жетуі, т. б. екі жырда да бір-біріне ұқсас болып келеді.

«Қорқыт ата кітабындағы» Бәмсі-Байрақтың әкесі – Қам-Бура мен «Алпамыс батыр» жырындағы Алпамыстың әкесі Байбөрі бейнелері арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ деуге болады. Екеуінің де іс-әрекеті, ой-пікірі, тіпті сөйлейтін сөздері де мазмұны жағынан

бір-біріне өте жақын келеді. Ал бұл жырдағы оғыз тайпасының батыры Бәмсі-Байрақтың әйелі Бану-Шешек пен қазақ жырындағы Алпамыс батырдың сүйген жары Гүлбаршын сұлуды бір-бірінен айыру қиын. Бұлардың бір-бірінен айырмашылықтары екі жыр сюжетінің кейбір ерекшеліктеріне ғана байланысты болып келеді. «Алпамыс батыр» жырындағы сақау әйел Бадамшаның мінез-құлқы, жүріс-тұрысы «Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жырдағы» кекеш қатын Қысыршаның қайта жасалған бейнесі сияқты.

Бәмсі-Байрақ жайындағы жырды оқи отырып, қазақ ауыз әдебиетіндегі жоқтау жырларының қайнар-бастауларын Көк түріктер дәуірінен көргендей боламыз. Мәселен, бұл жырда ағасы Бәмсі-Байрақты соғыста өлді деп ойлап отырған батырдың қарындасы мынадай монолог айтады. «Қыз алдында тұрған бақсыға қарап, оның сауалдарына төмендегідей жауап береді:

Қобыз шалма, сөйлем, озан!
Мен бір жүрген қаралы жан.
Қарсы жатқан Қаратауды сұрар болсаң
Атабегім Байрақтың жайлауы еді,
Атабегім кеткелі жайламадым.
Түп-тұнық суларымды сұрар болсаң –
Атабегім Байрақ ішкен сулар еді,
Атабегім кеткелі ішкенім жоқ.
Үйір-үйір жылқыларды сұрар болсаң –
Атабегім Байрақтың мінгені еді,
Атабегім кеткелі мінгенім жоқ.
Қатар-қатар түйелерді сұрар болсаң –
Атабегім Байрақ жүк артар еді,
Атабегім кеткелі жүк артқаным жоқ.
...Байрақ атты жігітті көрмедің бе?
Ей, озан, көрсең егер айтшы маған,
Қара басым құрбан болсын бүгін саған! (67, 151–152).

«Қорқыт ата кітабының» осы үшінші жырында қазақ қауымына тән салт-сана, әдет-ғұрып басым болып келеді. Мәселен, жаңа туған ұл (Бәмсі-Байрақ) мен қызды (Бану-Шешек) бесікте жатқан кезінде атастырып қою – қазақтардың көне дәуірден келе жатқан салты. Сондай-ақ қызды алыс жерге ұзату да сол заманның тарихи қажеттілігінен туған салт еді. Бұл салтты оғыздар да, қыпшақтар да берік ұстаған. Мұның өзі бір-бірінен алыс жатқан тайпалардың өзара тұтастығын сақтау қажеттілігінен өмірге келгені мәлім. Қыз алып, қыз беру арқылы жасалатын осындай ұтымды одақтың сарындарын қазақтың қаһармандық дастандары мен лиро-эпикалық жырларынан аңғару қиын емес.

«Қорқыт ата кітабына» енген Бәмсі-Байрақ туралы жыр Көк түріктер дәуірі көркем сөз өнерінің бізге жеткен ғажайып үлгілерінің бірі

болып табылады. «Қорқыт ата кітабын» оқи отырып, ғұндар мен Көк түріктер дәуірінің өзіндік салт-санасын, наным-сенімін, моральдік-этикалық нормаларын пайымдауға болады.

Бұл жәйтті әсіресе «Қазанбектің баласы» — Оразбектің жауға қалай тұтқын болғаны туралы жырдан» айқын көреміз. Ежелгі түркілер бала тәрбиесіне ерекше мән берген. Оны әскери өнерге үйретуді әкесінің міндеті санаған. Ол кезде әрбір адамның азаматтық мәртебесі оның ел қорғау ісіне қосқан үлесіне қарай бағаланған. Демек, бұл жырдың негізгі тақырыбы оғыз бен қыпшақ бектерінің бала тәрбиесі мәселесіне арналған.

Оғыз-қыпшақ дәуірінің дәстүрі бойынша, он бес-он алты жасқа толған ер балалар міндетті түрде әскери өнерді үйренетін болған. Мұндай бала-жігіттерді ересектер өздерімен бірге қан майданға ертіп барып жүрген. Қолына қару ұстап, жаудың қанын төкпеген жігіттерді ешкім сыйламаған, тіпті адам санатына қоспаған. Ең жаман қасиет қорқақтық, опасыздық саналған. Жаудан қорқып қашқандарды өз әкелері-ақ қатал жазалап отырған. Оғыз-қыпшақ дәуірінің, жаугершілік заманының осы бір шындығын «Қазанбектің баласы Оразбектің жауға қалай тұтқын болғаны туралы жырдан» айқын көруге болады. Бұл жырдың сюжеті қарапайым: Қазанбек ер жетіп, есейіп келе жатқан жастардың құрметіне ұлан-асыр той жасайды. Той енді қызып жатқанда, Қазанбектің сол қол жағында нағашысы Аруз-қожа, оң жағында інісі Қара-Көне, ал қарсы алдында садаққа сүйеніп баласы Ораз тұр екен. Қазанбек оң жағына қарады да масайрап күлді, сол жағына көз тастағанда бойын қуаныш сезімі билеп кетті, ал қарсы алдында тұрған баласына көзі түскен бойда-ақ жанары жасқа толып қалды. Сонда Қазанбек ұлына қарап, өзінің неге жылағанын түсіндіреді:

Атам өлді, мен қалдым.
Жері, жұрты менде қалды.
Күні ертең мен де өлермін,
Сен қаларсың.
Он алты жасқа келдің,
Садақ тартпай, оқ атпадың.
Бас кеспедің, қан төкпедің,
Қалың оғыз елінен жұлде алмадың. (67, 157)

Бірақ Ораз өз міндетін жақсы түсінеді. Ұлына соғыс өнерін үйретпеген әкесінің өзі айыпты екенін айта келіп, Ораз былай дейді:

Уа, бек әкем!
Түйедейсің, бірақ ботасындай ақылың жоқ,
Төбедейсің, бірақ тарыдай тағлымың жоқ.
Бұл өнерді ұл бала атадан үйрене ме?
Жоқ болмаса, аталар ұлдан үйрене ме?

Қашан сен мені жауға қарсы шығарып ең?
Қашан өзің қылыш салып, бас кесіп ең?
Мен сенен не көрдім, не үйрендім. (67, 157)

Қазанбек бар айып өзінде екенін мойындап, сол жіберген қателігін түзету үшін Оразбекті аң аулауға ертіп шығады. Әкесі өзінің жауды қырған жерін көрсетпек болады. Қазанбектің қамсыз жүргенін сезген жау әскері бұларды аңдып тұрып шабуыл жасайды. Жауға тойтарыс беруге әзірленіп жатып Қазанбек ұлына: – Таса жерге барып, алдымен менің қалай шайқасқанымды көр, үйренесің, – дейді. Сөйтіп, Қазанбек жау әскерін жалғыз өзі қой қораға түскен арлан қасқырдай қан жоса етіп қыра бастайды. Әкесінің ерлігін көріп, арқасы қозып кеткен Оразбек өзінің жас нөкерлерімен соғысқа кірісіп кетеді. Ол әкесінен рұқсат сұрамай, қан майданға шығады. Ерлік көрсетеді. Бірақ тәжірибесіз жас жігітті қарсы жақ қолға түсіреді.

Қазанбектің қасындағы бектер: – «Балаң қорқақ, қашып кетті!» – деп әкесін азғырады. Ол тіпті жалғыз ұлын өзі өлтірмек болады. Бірақ жыр соңында Оразбектің ерлігі анықталады. Оразбек жау қолында аяқ-қолы байлаулы жатып та дұшпанға берілмейді. Ол өзін құтқаруға келе жатқан әкесіне қарап өлеңмен өтініш айтады:

Қара таулар аман болса – ел жайлар,
Қанды сулар аман болса – сең айдар.
Қара інгендер аман болса – бота туар,
Алып аттар аман болса – құлын туар,
Хан басың аман болса – ұлың туар,
Сен аман бол, анам аман болсын!
Тәңір ием тағы өзіңе ұл берсін!
Ақ сүтін анам кешсін маған!
Шыбын жаным құрбандық болсын саған.
Соғыспа, әке, шегініп кейін қайт үйге,
Тұрма мұнда, қамшылап атың, тарт үйге. (67, 162)

Қазанбек жауды жеңіп, үлкен той жасайды. Жұртқа қымбат тарту-таралғылар береді. Бұл хикаяны Қорқыт ата жыр етіп айтады.

Міне, бұл жырдың мазмұнынан негізгі идеясы айқын көрініп тұр. Бұл жыр жастарды соғыс өнерін білуге, ар-намысты жоғары ұстауға, ел басына күн туғанда тайсалмай жауға қарсы шығуға, ал жауды жеңе алмаған жағдайда намысты қолдан бермей, ел-жұрт үшін ерлікпен ажалға бас тігуге үндейді.

Қорқыт жырының бесінші тарауы – «*Доқа Қожаұлы Дели Домрул туралы жыр*» деп аталады. Бұл жырдың сан ғасырлар бойы халық арасында аңыз болып, ауызша тарап кеткен түрі мен «Қорқыт ата кітабына» енген жазбаша нұсқасының бір-бірінен принциптік айырмасы бар.

Домрул жөніндегі халық аңызы – түгелдей дерлік ислам дініне қарсы айтылған жыр. Бұл жырдың исламға дейінгі дәуірде айтылған мотиві шығарманың сюжетінен-ақ айқын көрінеді.

Домрул деген бір алып батыр аң аулап, өзен жағасында жүреді екен. Бір күні сол маңайға бір ауыл келіп қонады. Көп ұзамай солардан бір сұлу жігіт қайтыс болады. Бүкіл ел азан-қазан болып жылайды. Жас жігіттің қыршын кеткеніне Домрул қатты ашуланады. Олызаланып елден сұрайды:

– Оны өлтірген кім? – дейді.

Елаятады: – Тәңірінің бұйрығымен өлді, оның жанын алған қызыл қанатты әзірейіл, – дейді.

Қаһарына мінген ер Домрул бостан-бос кісінің жанын алатын әзірейілмен соғысып, жас жігіттің жанын өзіне қайтарып бермек болады. Сонда тәңірі әзірейілге: «Домрулдың өз жанын алып кел» деп бұйырады. Әзірейіл іздеп үйіне келеді. Домрул қылышын қынабынан шығарады. Сол сәтте әзірейіл көгершінге айналып, ұшып кетеді. Қорқыттың ажалмен күресудегі басты мотивтерінің бірі осы жырдан көрінеді.

Ал енді бұл жырдың «Қорқыт ата кітабына» енген жазбаша нұсқасында Домрул әзірейілден қорқып, құдайдан кешірім сұрайды. Өзі тірі қалуы үшін қартайған әке-шешесінің жанын әзірейілге әперуге келіседі. Бірақ қартайса да, әке-шешесі баласы үшін өлгісі келмейді. Сонда Домрул әйелімен қоштасып шықпақ болады. Әйелі күйеуі үшін өз жанын беруге келіседі. Бірақ әзірейіл әйелдің күйеуіне соншалықты адал, берілген екенін біліп, оның жанын алмайды. Өлгісі келмеген әке-шешесінің жанын алып жазалайды. Домрул сүйікті әйелімен бір жүз қырық жыл ғұмыр кешіпті. Мұнда ерлі-зайыпты адамдардың бір-біріне деген адалдығы, шын берілгендігі, мөлдір махаббаты туралы жырланған.

Дегенмен жырдың жазбаша нұсқасы халықтық эпосқа онша ұқсамайды. Домрул туралы жырдың жазбаша түрі ислам діні енді тарай бастаған дәуірде оны насихаттау мақсатымен жазылған секілді.

«Қорқыт ата кітабының» ғажайып қаһармандарының бірі – Домрул жайындағы жырда айтылатын көне дәуір оқиғалары да Қыпшақ даласында болған сияқты. Ертеректе қазақ арасында Домрул жырын «Домбаул дастаны» деп те атай берген. Бұл туралы Ө. Марғұлан төмендегідей пікір айтады: «Домбаулдың дыңы» деп аталатын бірыңғай қалақ тастан өрілген тарихи күмбез (VII–VIII ғғ.) осы күнге дейін Кеңгір өзенінің бойында, Жошы хан күмбезінен үш жүз километрдей жоғарыда тұр. Ол жер тарихи заманнан келе жатқан бір атақты пантеон» (76, 141).

«Оғыз қаңлы баласы Қан-Төрәлі жайындағы жырдың» негізгі тақырыбы – әке-шешесінің мұрагер баласын үйлендіріп, оған жаңа отау тігуі деуге болады. Сонымен бірге мұнда оғыз-қыпшақ әсіресе

түркімен батырларының жат жұрттық христиан қыздарына үйлену дәстүрі өз көрінісін тапқан. Тарихи деректер бойынша, XI–XIV ғасырларда түркі елін билеген хан балалары алыс өлкелерге жорық жасап, сол жақтан христиан сұлуларын әкеліп үйленуді өздеріне зор мәртебе көрген.

Трапезунд империясының тарихын зерттеуші ғалым Фалмерайер бұл жөнінде қызықты деректер келтіре отырып, итальян жазушысы Джованни Амброджо Маринидің «Калоандро» романын атап өтеді. Түркі елі әміршісінің Сапар деген баласы Трапезунд империясы патшасының қызына құда түсіп келгені романда егжей-тегжейлі жазылған.

«Оғыз қаңлы баласы Қан-Төрәлі жайындағы жырда» осы бір тарихи оқиғалардың көмескі ізі, елесі бар. Мұны жырдың сюжетінен аңғару қиын емес. Алтыншы жыр былай басталады: Сонау оғыз-қыпшақ дәуірінде Оғыз қаңлы деген бір данышпан кісі болған екен. Бір күні ол өз ұлы Қан-Төрәліні үйлендірмек болыпты. Бірақ баласы болашақ қалыңдығына бұрын құлақ естіп, көз көрмеген қатал талаптар қояды: «Маған тиім деген қыз төсектен менен бұрын тұруы керек, менен бұрын атты ерттеп, атқа менен бұрын мінуі тиіс. Мен әлі жауға шабуыл жасамай тұрған сәтте, ол соғыс ашып, маған жаудың басын кесіп әкелуі керек. Мен тек сондай қызға үйленемін» дейді. Әкесі ұлына: «Ондай қалыңдықты өзің іздеп тап» дейді. Жігіт күллі оғыз-қыпшақ елін аралап, ондай қалыңдық таппайды.

Сонда Оғыз қаңлы қасына бір топ ақсақалдарды ертіп, баласына қалыңдық іздеп сапарға шығады. Ақыры олар Трапезунд еліне келіп, сондағы патша қызы нағыз алып екенін, екі қабат садақты қиналмай тартатынын есітеді. Бірақ патшаның күйеу баласы болам дегендерге қоятын талабы қатал екен. Патша қызына үйленуге дәмеленгендерге алдымен үш жыртқыш аңды: арыстанды, қара өгізді, қара түйені жеңуі керек. Осы шартты орындай алмаған отыз екі жігіттің басы қамал қақпасына қағып қойылыпты. Оғыз қаңлы мұның бәрін баласына айтып келеді. Қан-Төрәлі қаймықпайды. Сол елге барып, патша шартын орындайды. Қызын алып, той бітісімен дереу еліне қайтады. Жолда батыр бір жерге келгенде ұйықтап алмақ болады. Бірақ қалыңдығы ұйықтамай, қару-жарағын әзірлеп отырады. Өйткені қыз өз әкесінің опасыздығын, артынан қуып келетінін біледі. Шынында да, патша көп әскермен келіп, Қан-Төрәліні өлтірмек болады. Сақ отырған қыз ұйықтап жатқан жігітті оятады. Қыз батырларша сауыт, дулыға киіп әкесімен шайқасқа шығады. Қан-Төрәлі жараланады. Қыз қалың қолды жалғыз өзі жеңіп шығады. Бірақ Қан-Төрәлі өзін ажалдан арашалап алған жігіт емес, қыз екеніне намыстанып, қалыңдығын өлтірмек болады. Екеуі жекпе-жекке шығады. Шайқаста ол Қан-Төрәліні өлтіріп қоя жаздайды. Сонда ғана екеуі қайта татуласып, жігіт қызды өз еліне апарып үйленеді. Жыр осылай аяқталады.

Батырлығы, күш-қуаты күйеуінен кем түспейтін қалыңдық іздеу – ғұндар дәуірінде өмірге келген дәстүр болса керек. Ол дәстүр бойынша, қыз өзі ұнатқан жігітті жан-жақты сынап көретін болған. Жігіт көбінесе садақ тарту, ат жарысы, күрес арқылы сыналған. Мұндай мотив қазақтың ежелгі ертегі-аңыздарында да кездеседі. Қан-Төрәлі жайындағы жыр осындай мотивке құрылған. Сүйген жігіті үшін қыздың өз еліне қарсы қан майданға қару алып шығуы секілді көріністер түрікменнің «Көроғлы» және «Саят пен Хемра» дастандарында да едәуір орын алған.

«Қорқыт ата кітабындағы» теңдесі жоқ алыптардың бірі – Оғыз Қазылық баласы Игенек. «*Оғыз Қазылық баласы Игенек туралы жырда*» оны Икенек-Бек деп те атайды. Игенектің жырдағы басқа батырлардан ерекшелігі – ол сегіз қырлы, бір сырлы жігіт ретінде суреттеледі. Ол – әрі жойқын алып ер, әрі қобызшы, әрі ақын. Елі оны ерекше ұнатқан.

Оғыз Қазылық жауға аттанып, соғыста жеңіліп тұтқын болған еді. Бұл кезде Игенек әлі бір жасқа да толмаған екен. Ол он бес жасқа келгенде Баяндүр ханға барып: – Маған әскер беріңіз, әкемді тұтқыннан босатам, – дейді. Игенек соңына ұлы алыптар бастаған әскер ертіп, жорыққа аттанады. Жолшыбай Игенек түс көреді. Түсінде нағашысы Игенекке «үйіңе қайт, Дюзмюрд қаласына барма» деп кеңес береді. Сонда Игенек нағашысына қарата:

Көтеріліп орныңнан тұрғаныңда,
Жауыңа қарсы жасақ құрғаныңда,
Мөлдір көз жігіттерді шақырмадың,
Бектермен тізе қосып ақылдасып,
«Аттандап» арыстандай атылмадың.
Бес теңгеге жалданған шал-шауқанмен
Қалаға әрең-әрең жақындадың.
Бастан дәйім кетпесе – дәулет жақсы,
Білгенін есте сақтаса – ауыл жақсы,
Қас жауынан қашпаса – батыр жақсы, –

дейді (67, 169).

Ақыры Игенек жол-жөнекей сырт оғыздардан тағы да көп нөкер қосып алады. Әкесін тұтқын еткен Дюзмюрд елінің әміршісі Дирек деген екен. Ол бойы он алты аршын, алпыс батпан шоқпарды ұршықтай иіретін алып батыр. Игенек сондай алыпты жеңіп, әкесін тұтқыннан босатады. Бұлар еліне аман-есен оралып, бұрын-соңды тірі пенде көрмеген ұлан-асыр той жасайды. Тойға Қорқыт ата келіп, ел-жұртқа өлеңмен ұлағатты ғибрат сөз айтады: «Ей, Баяндүр хан, бұл жырымыз Игенек ерге бағышталсын. Мына өмірге менен кейін келген ұзандар (ақындар) да Игенек туралы осылай деп мәңгі-бақи мадақтап жырлай берсін», – дейді. Сосын Қорқыт ата тойға жиналған игі жақсыларға бата береді:

Қара тауларың құламасын!
Көлеңкелі ағашың кесілмесін!
Ақ сақалды бабаңның
Жатқан жері ұжмақ болсын!
Ақ шашты анаңның
Жатқан жері пейіш болсын!
Ар-иманнан айырмасын! –

дейді (67, 170).

Игенек батыр жөніндегі бұл жыр қазақ эпосына композициялық құрылысы тұрғысынан да өте ұқсас. Сөйтіп, Қорқыт ата есімімен байланысты осы жырды да қазақ эпосы сан ғасырлар бойы сол күйінде сақтап келген.

«Төбекөз Дәуді өлтірген Бисат туралы жырдың» «Қорқыт ата кітабындағы» басқа жырлардан өзіндік ерекшелігі бар. Бисат батыр туралы бұл жыр дүние жүзі халықтарының фольклорымен мейлінше кең көлемде байланысып, астасып жатыр деуге болады. Оғыз-қыпшақтармен тікелей қатысы жоқ француз, итальян, неміс, грек, фин, славян халықтарында Бисат туралы жырға арқау болған сюжеттің екі жүзден астам нұсқасы бар екен. Әрине, кезінде оғыз-қыпшақтармен ауылы аралас, қойы қоралас жатқан Орта Азия, Кавказ, Таяу Шығыс халықтарында бұл жырдың сан қилы нұсқалары одан да көп.

«Қорқыт ата кітабындағы» Төбекөз әсіресе грек аңызындағы Полифемге ұқсас болып келеді. Төбекөздің іс-әрекеті, әрбір қимылы, ой-мақсаты, қатыгездігі «Одиссей» жырының үрейлі қаһарманын еріксіз еске салады. «Төбекөз Дәуді өлтірген Бисат туралы жырдың» қысқаша сюжетін еске салып өтейік. Бір күні қалың оғыз елін жау шабады. Бүкіл ел дүрлігіп, көше жөнеледі. Асығыс-үсігісте Аруз-қожаның емшектегі баласы жұртта қалып қояды. Оны ана-арыстан тауып алып, емізеді. Үңгіріне апарып бағады. Арада біраз жылдар өтеді. Ел-жұрт бұрынғы жайлауына қайта көшіп келеді. Күн сайын қамыс арасынан адам секілді бір жәндік шығып, аттардың қанын сорып кетеді екен. Мұны жылқышы жұртқа хабарлайды. Аруз-қожа өзінің жоғалған ұлы сол жәндік екенін біледі. Әкесі оны ұстап алып, үйіне әкеледі. Бірақ жабайы бала қайта-қайта қалың қамыс ішіне кете береді. Ақыры оған Қорқыт ата өзі барып, оның адамзат баласы екенін, ал адам қашан да адамдар ішінде жүріп тіршілік ететінін түсіндіреді. Бала үйіне келеді. Оған Қорқыт ата Бисат деп ат қояды.

Бір жолы Аруз-қожа аң аулап жүріп, бұлақ басында су шашып ойнап жүрген пері қыздарын көреді. Біреуін ұстап алып, онымен көңіл қосады. Пері қызы Аруз-қожаға: – «Келесі жылы осы арадан аманатыңды алып кет», – дейді де көзден ғайып болады. Бір жылдан кейін Аруз-қожа сол жерден жалғыз көзді бала тауып алады. Ол өсе келе қолына түскен адамды да, малды да шетінен жалмай беретін жалмауыз болып шығады. Ел-жұрт Төбекөзден қатты қорқып, оның

күнделікті азығына екі адам, бес жүз қойдан беріп тұрады. Бұл елдің адамы азайып, жұрт қатары сиреп қалады. Ақыры Бисат батыр Төбекөзбен шайқасуға шығады. Бірақ жеңіліп қалып, жалғыз көзді дәу оны қойлармен бірге үңгіріне қамап қояды. Төбекөз ұйықтап жатқанда, Бисат оның жалғыз көзіне отқа қыздырған темір сұғып, соқыр етеді. Бірақ Төбекөз әлі жеңілмейді. Ол Бисатты ұстап алып өлтіру үшін қойларды біртіндеп ұстап, үңгірден шығара бастайды. Бисат бір қойды сойып, соның терісін киіп шығып кетеді. Кейінірек олақыры Төбекөзді өлтіреді.

«Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жырдың» қаһармандық эпосқа ұқсас сипаттары бар. Алайда мұнда Бисат жалғыз көзді дәуді батырлар жырындағыдай алып күшімен емес, қулығымен, ептілігімен жеңіп шығады. Мұның өзі Бисат туралы жыр ертегіден туындағанын көрсетеді. Ежелгі заманда түркі халықтарында жалғыз көзді дәу жөнінде қиял-ғажайып ертегілер көп болған. Ақын соның бірін жырға негіз етіп алуы әбден ықтимал.

«Бекіл ұлы Әмран батыр туралы жырда» оғыздар өздерінің жаңа қонысы – қазіргі Әзірбайжан аумағына көшіп келгеннен кейінгі оқиғалар баяндалады. Демек, тоғызыншы жыр кейінірек өмірге келген. Мұнда Әзірбайжан жеріндегі нақты жер-су аттары, оғыздардың көне тарихтан белгілі жаулары, кейбір шежірелерде жазылып қалған шынайы оқиғалар жөнінде айтылады. Оғыздар мұнда көшіп келген соң, Грузия мен Арменияның көптеген өлкелерін жаулап алғаны тарихтан мәлім. Бағынышты өлкелер оғыз ханына көп салық төлеп отырған. Грузиндер мен оғыздар арасындағы шекараны оғыз бектері күні-түні күзетіп тұрған. Өйткені грузин, грек және абхаз жансыздары оғыздардың ішіне кіріп алып, шабуыл жасауға қолайлы сәтті ұдайы өз елдерінің патшасына хабарлап отырған. Шекарада талай рет қанды қақтығыстар болған. Міне, «Бекіл ұлы Әмран батыр туралы жырда» осындай тарихи оқиғалардың елесі бар. Бұл жырдың сюжеті басқаларға қарағанда өте қарапайым. Мұнда шытырман оқиғалар жоқ. Жырдың қысқаша мазмұнын айта кетейік.

Баяндүр хан Грузиядан көп салық жинап алады. Соның құрметіне барша бектерін шақырып, үлкен той жасайды. Бірақ хан түнеріп отыр. Өйткені бектердің ешқайсысы шекараны күзету қызметіне барғысы келмейді. Тіпті жиналған салықтың үштен бірін берем десе де, бармайды. Ақыры Қорқыт ата Бекіл деген бекті шекара күзетуге көндірді. Қорқыт атаның өзі бектің беліне қылыш асып, қолына шоқпар ұстатады. Сөйтіп, Бекіл бекті Барды және Гянджы маңындағы оғыз елінің шекарасын күзетуге аттандырып жібереді.

Жау жағы алып Бекілден қатты қорқады. Сондықтан Бекіл тұрғанда шекара, еліші бейбіт болады. Бір күні хан Бекілді сарайына шақырып, оған сый-сияпат көрсетеді, қымбат тартулар береді. Ақындар

Бекілге арнап өлең шығарады. Бір ақын «Бекілдің күші өзінде емес, оның сәйгүлік атында», – деп жырлайды. Бекіл бұғанызаланып, ханның тартуларын өзіне қайтарып береді де, сарайдан өкпелеп шығып кетеді. Әйеліне келіп: «Бүйтіп қорланғанша жүр, біз грузиндер жағына өтіп кетейік», – дейді. Әйелі: «Ашу – дұшпан, оған тізгін берме, одан гөрі аңға шығып, көңіл көтеріп қайт», – деп кеңес береді. Олаң аулап жүріп аяғын сындырып алады. Мұны естіген жау дереу шекарадан өтіп, оғыз еліне шабуыл жасайды.

Енді оғыз елін жаудан қорғауға Бекіл ұлы Әмран шығады. Әкесі оған: «Баяндүр ханға барып, әскер сұра», – дейді. Бірақ тәкаппар Әмран хан алдында бас игісі келмейді. Азғантай нөкерімен майданға аттанады. Жекпе-жекте грузин батырын жеңеді. Әмран қашқан жауды қуып, ол жақтан көп олжамен оралады. Хан жас батырға зор құрмет-қошамет көрсетеді. Әмран батырды хан енді төрдегі ең құрметті орынға – Қазанұлы Ораздың қасына отырғызады.

Бір қызығы – Әмран қарсы жақтың қалың қолын үрейлендіріп, ыдыратып жіберу үшін қулық жасайды: Қасында жоқ оғыз батырларының атын айтып, жаудың зәресін алады. Әмран айтады: «Ей, дінсіз, менің қосынымда кімдер барын білесің бе?! Міне, жанымда бүкіл елдің беделі – Қазан–Салор тұр, қасында інісі ер Қара-Көне бар. Жеңілу дегенді білмейтін Дүзенұлы Ербан батыр келді. Алып Рүстем де менің қасымда. Анау ақбоз атқа мініп келген – Бәмсі-Байрақ қой! Бекіл маған атын берді, алмас қылышын сеніп тапсырды, өзінің үш жүз жігітін соңыма ертті. Көне, мықты болсаң, күш сынасып көрейік!» – дейді (66, 104).

«Бекіл ұлы Әмран батыр туралы жырда» ел қорғайтын жігіт тек қара күштің иесі ғана емес, сонымен бірге ақылды, айлалы, жауын ақыл-айламен де алып жығатын болуы керек деген пікір жатыр.

Қасында жоқ атақты батырлардың есімін жау жаққа айғайлап айтып бопса жасау арқылы дұшпанның қалың қолын қашыратын көріністер қазақтың кейбір батырлар жырында да ұшырасатынын біз жоғарыда айттық. Мәселен, «Ер Шобан» жырында артынан қуып келе жатқан жаудан құтылу үшін Шобан батыр жалғыз өзі болса да, қасында жоқ батырлардың атын айтып, жаудың бетін қайтарады:

Ажалға қарсы жүгірген
Бұ жиынның ішінде
Исалының ұлы Жылым бар...
Жаурынына қанды көбе сыймаған.
Жағасына адам қолы тимеген
Үйсіннен Бозторғай ұлы Баубек бар... (22, 49)

Туған елдің шекарасын күзету қашанда қасиетті іс саналған. Сол көне заманның өзінде қаһарман-шекарашылар (оларды оғыздар «акрит» деп атаған) жөнінде халық талай-талай ғажайып дастандар

шығарған. Солардың бірі – осы «Бекілұлы Әмран батыр туралы жыр» болып табылады.

Қазақ ауыз әдебиетінде кең тараған тақырыптың бірі – кенже баланың ерлік көрсетуі. «Қорқыт ата кітабында» осы тақырыпта жалғыз ғана жыр бар. Ол – «*Үшін Қожаұлы Секірек туралы жыр*». Мұнда бірқатар әлеуметтік мәселелер сөз болады. Солардың ең бастысы – әдептілік, жасы үлкенді құрметтеу, қария адамдардың алдынан кесіп өтпеу сияқты ежелгі түркі дәстүрлері. Сол кездегі салт-сана бойынша, хан сарайына барғанда әрбір бек тек өзіне лайықты орынға ғана отыруы тиіс. Ал бектің қай орында отыратыны сол бектің соғыста көрсеткен ерлігіне яки мал-мүлкіне қарай белгіленеді. Ел қорғаған ерлік іс қашанда бірінші орынға қойылған.

«Қорқыт ата кітабындағы» Секірек туралы жырдың оқиға желісі төмендегідей: Үшін Қожаның тұңғыш баласы Екірек барып тұрған өркөкірек, мақтаншақ, қытымыр, әдепсіз адам болады. Әсіресе оның әдепсіздігі оғыз бектеріне ұнамайды. Өйткені Екірек хан сарайына бектер жиналғанда баса-көктеп төрге шығып, құрметті адамдардан жоғары отырады. Бектер бегі Қазанбектің қабылдауына кез келген мезгілде рұқсатсыз кіріп кетеді. Бұған ашуланған бектердің бірі хан сарайына жиналған көптің көзінше Екірекке кейіп тастайды:

– Ей, Үшін Қожаның баласы! Сөзіме құлақ сал. Мына бектердің әрқайсысы өзі отырған орындарын майдандағы ерлігімен, ханға көрсеткен қызметімен жеңіп алған. Ал сен төрге шығып шіреніп отыратындай-ақ қандай ерлік көрсеттің?! Жаудың басын кестің бе, қанын төктің бе, әлде аштарды бағып, жалаңаштарды киіндірдің бе?! (66, 106). Бұл сөзге намысы келген Екірек дереу Қазан батырдан үш жүз некер алып, жауды шауып келуге аттанады. Сол шайқаста жау қолына тұтқын болып түседі.

Екіректің үйде қалған Секірек деген інісі болады. Әке-шешесі Секірекке көп жылдар бойы ағасы Екірек жау қолында тұтқында отырғанын айтпай жүреді. Бір күні Секірек бұл құпияны кездейсоқ біліп қалады. Сөйтіп, ол дереу ағасын құтқаруға аттанбақ болады. Бірақ қарт ата-анасы екінші ұлынан да айрылып қалудан қорқып, Секіректі жібергілері келмейді. Тіпті оны қалдыру үшін дереу үйлендірмек болады. Сұлу қалыңдық тауып, той жасайды. Бірақ Секірек: «ағамды құтқармай тұрып, үйленбеймін», – деп қалыңдықтың ақ төсегіне жатпайды.

Жауға аттанар алдында анасынан рұқсат сұрайды. Сонда анасы:

Жолыңда сенің өлейін, ұлым!
Тіліңнен айналдым, жаным, ұлым!
Қарсы жатқан қара тауың
Жығылып еді, биіктеді ақыры.
Ағыны қатты терең суларын
Құрып еді, сарқырады ақыр.

дейді (67, 188).

Секірек жауға қарсы жойқын соғыс ашып, ағасын тұтқындаған елдің самсаған қалың қолын қырып салады. Ол елде Секірекпен күш сынасатын, қол бастайтын батыр қалмайды. Сонда жау жағы Секірекке қарсы өз ағасы Екіректі шығарады. Алғаш олар бірін-бірі танымайды. Екеуі бірнеше күн жекпе-жек шайқасады. Күн сайын кешке қарай екеуі де ұйықтауға кетеді. Бір күні Екірек келсе, Секірек әлі ұйықтап жатыр екен. Екірек жерде жатқан сыбызғыны тартып Секіректі оятады. Сол арада ағалы-інілер бірін-бірі танып, құшақтасып көріседі. Екеуі бірігіп жаудың қалған әскерін қырып салады. Сосын еліне қайтып, екеуі де үйлену тойын жасайды. Оқиға осымен бітеді.

Сөйтіп, бұл жырда оғыз-қыпшақ дәуірінің адамгершілік, әдептілік, кішіпейілділік, ерлік сияқты көптеген моральдік және этикалық талаптары әңгіме болады. Шығарманың негізгі идеясы – жастарға *әдептілік* пен *ерліктің* әрбір жігітке қажетті егіз қасиет екенін жеткізу.

Ғұндар дәуірінің ерлік дастандарында түрлі тайпалардың өзара қарым-қатынасына, арадағы шекараны құрметтеуге, бірінің мал-мүлкіне екіншінің қол сұқпауына, сол арқылы ру-тайпалар арасындағы ынтымақ-бірлікті, бейбіт өмірді сақтауға ерекше мән беріп отырады. Оғыз-қыпшақ дәуірінің ел қорғаған батырлары да осы мақсаттарды іске асыру үшін қан майданға шығып отырған. Мұны біз «Қорқыт ата кітабындағы» *«Қазан–Салордың жауға тұтқын болғаны және оны баласы Ораздың азат етуі»* деп аталатын жырдан да көреміз. Бұл жыр өзінің тақырыбы жағынан оғыздардың қазіргі Өзірбайжан жеріне көшіп келгеннен кейінгі дәуірде көрші отырған елдермен қарым-қатынасын бейнелеуге арналған. Мұнда қоныс аударған соң оғыздар талай жерді күшпен өздеріне қаратып алғаны мәлім. Сонымен бірге жаңа көршілер де оғыз тайпасына едәуір қатер төндіріп тұрды. Мұның бәрі осы жырдан өз көрінісін тапқан.

Шығарманың экспозициясы – «Қорқыт ата кітабы» үшін дәстүрлі сюжеттен басталады. Қазан батыр Трапезунд әміршісінен сыйлыққа сұңқар алып, аң аулауға шығады. Қайтарда алыптың қатты ұйқысы келеді. Бірнеше күнге созылатын мұндай ұйқыны оғыздар «кіші ажал» деп атап кеткен. Жаудың шолғыншысы Қазанның ұзақ ұйқыға кеткенін дереу әміршісіне хабарлайды. Жау жалма-жан шабуылға шығып, Қазанды тұтқындайды да, қасындағы бектерін қырып тастайды.

Қазанның қол-аяғын матап байлап, арбаға салады. Жолда келе жатып батыр ұйқысынан оянады. Бірақ ол титтей де абыржымайды.

Қатты бір сілкініп аяқ-қолын байлаған арқанды быт-шыт етіп үзіп жібереді де, қарқылдап күледі: «Мен мына тербеліп келе жатқан жаман арбаны түсімде бесігім екен деп қалыппын. Ал сендер – нөкер емес, менің бесік тербеп, ыңылдап отыратын сүйікті әжем сияқты көріндіңдер», – дейді.

Жырдың бір ерекшелігі – мұнда әзіл-оспақ, кекесін-күлкіге, юморға едәуір орын берілген. Бұл сияқты күлкілі көріністер он бірінші жыр-дан кең орын алған.

Қазан бейнесіне тән нәрсе – оны қай жерде көрсе де, тіпті атын естісе де жаудың зәресі қалмай қорқады. Қазан бұл жырда ғана емес, «Қорқыт ата кітабының» басқа жырларында да осындай үрейлі, сұсты, ажалмен бетпе-бет келсе де қаймығуды білмейтін жүрек жұтқан қаһарман бейнесінде көрінеді.

Бұдан бұрынғы жырларда баяндалғандай мұнда да Ораз алғаш әкесі туралы ешнәрсе білмейді. Кейін бәрін білген кезде дереу әкесін құтқаруға аттанады. Әкесін бірден танымай, онымен жекпе-жекке шығады. Жыр соңында екеуі бірін-бірі танып, екеуі де жауға қарсы тұрады. Еліне жеңіспен оралады.

Шығарманың топонимиясына қарағанда, бұл жыр оғыздар Кавказ жеріне қоныс аударғаннан кейін жазылған секілді. Мұнда Трапезунд, Акча-қала, Сүрмелі, Акхисар, т. б. кенттер мен қамалдар аталады. Бұлар Өзірбайжан мен Кіші Азияда екені мәлім. Шығарма оғыздардың жаңадан тапқан отанында жазылғанына тағы бір дәлел – жырда оғыз батырлары шіркеуді бұзып, оның орнына мешіт салады. Тарихи деректер бойынша, мұндай оқиғалар оғыздар қазіргі Өзірбайжан жеріне қоныс аударған кезде болған. Әйтсе де бұл жырда оғыздың Сыр бойында өткен көне дәуірінен алынған көптеген эпикалық материалдар бар.

«Қорқыт ата кітабының» барлық жырларында оғыздардың ауыз-бірлігі, өзара достығы, мәңгілік тұтастығы көкке көтере мадақталады. Ал енді біз әңгіме еткелі отырған жырда тұңғыш рет оғыздардың арасындағы өзара өшпенділік, сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы күреске шығуы жырға арқау болған. Бұл тарихи шындыққа сәйкес келеді. Оғыздар ұдайы өзара бірлікте, татулықта тұрған деу өмір шындығына жанаспас еді.

Сонымен, «Қорқыт ата кітабының» ең соңғы, яғни он екінші жыры – оғыздардың өзара қырғиқабақ соғыстарын баяндайтын жыр деуге болады. Оғыз тайпасының өзара тату-тәтті, достықта тұрған ежелгі дәуірі мадақталады. Көне заманды жырлағанның өзінде толып жатқан нақты тарихи деректер келтіріліп отырады. Мұнда тіпті тарихи деректер мен эпикалық оқиғаларды бір-бірінен ажырату қиын секілді.

«Сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы бас көтеруі, Байрақтың қалай өлтірілгені туралы жырдың» қысқаша сюжеті мынадай

болып келеді. Қазан өз үйін өзі тонауға береді. (Өз үйін өзі тонауға беру – ежелгі бір салт па әлде қолбасшыға соғыстан жиналған олжаны бөлісіп алудың тәсілі ме, әзірше ғылымға бұл мәселе айқын емес). Мұндай тонауға бүкіл оғыз елі, яғни «үш оқ» (ішкі оғыз), «боз оқ» (сыртқы оғыз) қатысуы керек еді. Бірақ Қазанның үйін тонау салтанатына тек ішкі оғыздар ғана келеді. Ал Қазанның нағашысы Аруз-қожа бастаған сыртқы оғыздар өкпелеп, бұл салтанатқа келмей қалады. Олар келмек түгілі, енді қалайда Қазанға бір жамандық істеу жолын іздей бастады. Осындай мақсатпен Аруз-қожа ішкі оғыздардың беделді бегі, батыры Бәмсі-Байрақты шақыртып алады. Сөйтіп, оны Қазанға қарсы шығайық деп азғырады. Бірақ мұндай опасыздыққа адал жүрек Бәмсі-Байрақ сірікөнбей қояды. Бектер бегі Қазанға адалдығы үшін Аруз-қожа оны зұлымдықпен өлтіреді.

Бәмсі-Байрақтың өлімі жөніндегі суық хабар күллі оғыз елін дүгісілкіндіреді. Ашу-ыза кернеген ішкі оғыздар дереу сыртқы оғыздардан қанды кекті қайтаруға бел байлайды. Қазанның өзі бастаған қалың қолы сыртқы оғыздарға қарсы соғысқа аттанады. Аласапыран, қым-қиғаш шайқас басталады. Осы соғыста екі елдің арасына іріткі салған Аруз-қожа өледі. Жыр осымен бітеді. Сонымен, оғыздардың бір-біріне қарсы екі топқа бөлініп кетуіне не себеп болды? Жырда бұл сауалға айқын, дәлелді жауап жоқ. Шамасы, Бәмсі-Байрақтың өлімі туралы жыр оғыз бектерінің билік үшін өзара қырыпышақ болып, жауласып жүрген кездерінде өмірге келсе керек. Бұрынғы жырларда – «қалың оғыз» (яғни күллі оғыз елі деген мағынада) деп елдің бірлігі мадақталып келсе, бұл соңғы жырда «үш оқ» (үлжебе) және «боз оқ» (сынған жебе) жөнінде көбірек айтылады. Сөйтіп оғыз елінің «екі қанатқа», яғни екі топқа бөлініп кетуі шығармада тарихи шындық негізінде жырланған.

Қашанда өзара бақталастық, алауыздық бүкіл елдің құтын қашыратыны жырда аллегориялық әдіспен меңзеп айтылған.

Сонымен, «Қорқыт ата кітабының» сюжетіне негіз болған қаһармандар: атақты жырау, ұлы күйші, оғыз-қыпшақ елінің данышпан ақылгөйі Қорқыт атаның өзі, жойқын алыптардың ұлы ағасы, барлы бектердің бегі Қазан-Салор (Қазанбек), күйеуі жорықта жүргенде екісілерше қару асынып, жауға қарсы тайсалмай, қан майданға шыққан Қазанбектің әйелі Бөрте сұлу, оның ұлы Оразбек, әділдік үшін ажалға бас тіккен Бәмсі-Байрақ деуге болады. Сонымен бірге жалғашы әзірейілге қарсы шыққан ер Домрул, жалғыз көзді дәуді айламен өлтіретін батыр Бисат, күш-қуаты өзінен кем түспейтін қалыңдық іздеген алып Қан-Төрәлі, алпыс батпан салмағы бар шоқпарды ұстап соғысатын Директі жеңіп, өз әкесі Оғыз Қазылықты жау тұтқынынан босатқан ер Игенек Қорқыт дастанының басты қаһармандар саналады. Жырда оғыз елінің шекарасын жаудан қорыған алып Бекі

болып келеді. Қазан өз үйін өзі тонауға береді. (Өз үйін өзі тонауға беру – ежелгі бір салт па әлде қолбасшыға соғыстан жиналған олжаны бөлісіп алудың тәсілі ме, әзірше ғылымға бұл мәселе айқын емес). Мұндай тонауға бүкіл оғыз елі, яғни «үш оқ» (ішкі оғыз), «боз оқ» (сыртқы оғыз) қатысуы керек еді. Бірақ Қазанның үйін тонау салтанатына тек ішкі оғыздар ғана келеді. Ал Қазанның нағашысы Аруз-қожа бастаған сыртқы оғыздар өкпелеп, бұл салтанатқа келмей қалады. Олар келмек түгілі, енді қалайда Қазанға бір жамандық істеу жолын іздей бастады. Осындай мақсатпен Аруз-қожа ішкі оғыздардың беделді бегі, батыры Бәмсі-Байрақты шақыртып алады. Сөйтіп, оны Қазанға қарсы шығайық деп азғырады. Бірақ мұндай опасыздыққа адал жүрек Бәмсі-Байрақ сірә көнбей қояды. Бектер бегі Қазанға адалдығы үшін Аруз-қожа оны зұлымдықпен өлтіреді.

Бәмсі-Байрақтың өлімі жөніндегі суық хабар күллі оғыз елін дүр сілкіндіреді. Ашу-ыза кернеген ішкі оғыздар дереу сыртқы оғыздардан қанды кекті қайтаруға бел байлайды. Қазанның өзі бастаған қалың қолы сыртқы оғыздарға қарсы соғысқа аттанады. Аласапыран, қым-қиғаш шайқас басталады. Осы соғыста екі елдің арасына іріткі салған Аруз-қожа өледі. Жыр осымен бітеді. Сонымен, оғыздардың бір-біріне қарсы екі топқа бөлініп кетуіне не себеп болды? Жырда бұл сауалға айқын, дәлелді жауап жоқ. Шамасы, Бәмсі-Байрақтың өлімі туралы жыр оғыз бектерінің билік үшін өзара қырық пышақ болып, жауласып жүрген кездерінде өмірге келсе керек. Бұрынғы жырларда – «қалың оғыз» (яғни күллі оғыз елі деген мағынада) деп елдің бірлігі мадақталып келсе, бұл соңғы жырда «үш оқ» (үш жебе) және «боз оқ» (сынған жебе) жөнінде көбірек айтылады. Сөйтіп, оғыз елінің «екі қанатқа», яғни екі топқа бөлініп кетуі шығармада тарихи шындық негізінде жырланған.

Қашанда өзара бақталастық, алауыздық бүкіл елдің құтын қашыратыны жырда аллегориялық әдіспен меңзеп айтылған.

Сонымен, «Қорқыт ата кітабының» сюжетіне негіз болған қаһармандар: атақты жырау, ұлы күйші, оғыз-қыпшақ елінің данышпан-ақылгөйі Қорқыт атаның өзі, жойқын алыптардың ұлы ағасы, барлық бектердің бегі Қазан-Салор (Қазанбек), күйеуі жорықта жүргенде ер кісілерше қару асынып, жауға қарсы тайсалмай, қан майданға шыққан Қазанбектің әйелі Бөрте сұлу, оның ұлы Оразбек, әділдік үшін ажалға бас тіккен Бәмсі-Байрақ деуге болады. Сонымен бірге жан алғыш әзірейілге қарсы шыққан ер Домрул, жалғыз көзді дәуді айламен өлтіретін батыр Бисат, күш-қуаты өзінен кем түспейтін қалыңдық іздеген алып Қан-Төрәлі, алпыс батпан салмағы бар шоқпарды ұстап соғысатын Директі жеңіп, өз әкесі Оғыз Қазылықты жау тұтқынынан босатқан ер Игенек Қорқыт дастанының басты қаһармандары саналады. Жырда оғыз елінің шекарасын жаудан қорыған алып Бекіл

мен оның ержүрек ұлы Әмран, ағалы-інілі Екірек пен Секірек батырлар, ел басқарған Баяндүр хан, Дирсе хан, оның баласы Бұқаш батыр, т. б. жарқын бейнесі жасалған.

Бұлардың ішіндегі ең басты қаһарман – Қазанбек. «Қорқыт ата кітабының» тең жартысынан астамы Қазанбектің ел қорғаған ерлігін, ел-жұртқа жасаған ізгілікті істерін жырлауға арналған. Қазанбек – бұл шығарманың сюжетіне негіз болған тарихи адам. Сондай-ақ «Көроғлы» және «Жүсіп пен Ахмет» сияқты түрікмен халқының эпостарында да Қазанбектің есімі жиі-жиі айтылады. Қазанбектің тарихи болмысы жөніндегі кейбір деректер Әбілғазының шежіре-кітаптарында да кездеседі.

Қорқыт жырының халықтық сипаты шығарманың сюжетінен, идеялық бағыт-бағдарынан айқын көрініп тұр. Туған жерін, елін, өз Отанын сыртқы жаудан қорғау үшін ажалға бас тігіп, қан майданға шыққан алыптардың ерлігі, жауынгерлік іс-әрекеті зор шабытпен жырланады. Бұл жырда ел үшін жан пидә еткен ұлдарын күллі оғыз-қыпшақ жұрты мақтаныш тұтып, олардың ерлік істерін өлең-жырға қосып айтады. Автор ерлік, әділдік, адамгершілік, ата-ананы құрмет тұту, уәдеде тұру сияқты ізгі қасиеттерді ту етіп көтерген. Шығарма қаһармандары қорқақтық пен опасыздыққа, әділетсіздік пен зұлымдыққа, әдепсіздік пен сараңдыққа қарсы күреседі. Сондай-ақ «Қорқыт ата кітабының» халықтық сипатын жырдағы қарапайым еңбек адамдарының зор шеберлікпен жасалған ғажайып бейнелерінен де көруге болады. Мәселен, оғыз-қыпшақ елі әсіресе қойшының ауыр еңбегін құрмет тұтқан. Жырда ол жөнінде зор ілтипатпен айтылады.

Көркемдік ерекшеліктері

Тегінде «Қорқыт ата кітабындағы» он екі жырдың әрқайсысының кезінде өз алдына жеке-жеке дастандар күйінде өмірге келген болса керек. Қорқыт ата есімімен байланысты бұл жырлар кейінірек жинақталып, белгілі бір жүйеге келтірілген секілді. Өйткені «Қорқыт ата кітабына» енген жеке жырлар кейде бір-бірімен үйлеспей, өзара қабыспай жатады. Мұндағы он екі жырдың кейбіреулері бір қаһарман арқылы бірдей оқиға бойынша өзара байланысты десек те, бірақ олар кітапта хронологиялық тәртіп бойынша орналаспаған. Мәселен, Қазанбек батыр жөніндегі жырлар циклын алайық. Бұл циклға екінші, төртінші және он бірінші жырлар енеді.

«Қорқыт ата кітабында» алып Қазанбек туралы хикая екінші жырдан басталады. Бұл екінші жырда Қазанбекұлы Оразбек ер жеткен *жігіт, бек*, тіпті үш жүз батырды басқарып, әкесі аң аулауға кеткенде ел күзетіп қалады. Ал кітапта бұдан кейін келетін төртінші жырда Оразбек әлі кәмелетке де тола қоймаған, соғысып көрмеген, қылышты жөндеп ұстай алмайтын *бала-жігіт*. Он бірінші жырда Қазанбектің баласы әлі ақыл-есі кірмеген *жас нәресте* ретінде суреттеледі.

Кітаптағы тағы бір осындай композициялық олқылық туралы айта кетейік. Сегізінші жырда Төбекөздің қолынан қаза тапқан кейбір қаһармандар бар. Сол алғашқы жырда өліп қалған қаһармандар кейінгі хикаяларда, дәлірек айтсақ, он бірінші жырда Қазанбекті тұтқыннан құтқарады.

Мұның бәрі «Қорқыт ата кітабындағы» он екі жырдың әрқайсысы алғашында жеке-жеке, дербес дастандар түрінде өмірге келгенін, кейінірек жинақталып, тұтас бір шығармаға айналғанын, сол бөлек-бөлек жырлардың басын қосу кезінде композициялық кемшіліктер орын алғанын дәлелдейді. Егер біз «Қорқыт ата кітабындағы» жырларды оқиғалардың логикалық жүйесі бойынша ретке келтірсек, онда он екі жыр мынадай тәртіп бойынша орналасқан болар еді: VIII, I, III, IV, XI, II, V, VI, VII, IX, X, XII.

Бұл жырдың композициялық ерекшелігі – мұндағы өлең шумақтары шығарманың прозалық мәтініне сіңісіп кеткен. Түркі тіліндегі дастандарда қара сөздің өзі құдды жыр жолдары секілді ішкі ұйқаспен тақпақталып айтылып, дыбыстардың өзара үйлесуі арқылы беріледі ғой. Сондықтан «Қорқыт ата кітабын» тұңғыш рет орыс тіліне аударған академик В. В. Бартольд контекстегі өлең жолдарын жеке-дара бөліп көрсетпегенін жоғарыда айттық. Қорқыт хикаясындағы өлең мен қара сөзді бір-бірінен ажырату қиын екенін дәлелдейтін бір мысал келтірейік. «Тізесін бүгіп отырған инабатты әйел керікті. Сақалынан ағарған баба керікті. Сүйікті ағайын-туған керікті. Үлкен шаңырақ үйдің қасына тігілген келіншек отау үйі керікті». Міне, бұл не? Поэзия ма, проза ма? Мұнда өлеңге тән элементтер – ұйқас та, аллитерация да, ассонанс та, сөздің интонациялық дербестігі де бар. Бірақ мұнда поэзия атаулыға тән ең басты қасиет – эмоция жоқ.

Ал «Қорқыт ата кітабының» көне түркі тіліндегі түпнұсқасындағы сөздің ритмикалық құрылысы мен эмоциялық интонация бір-бірімен үйлесіп, тұтасып жатады.

«Қорқыт ата кітабында» өлеңнің буын саны құбылып, әр түрлі болып келеді. Тіпті бір өлеңнің өзінде үш буыннан бастап, он алты буынға дейін бола береді:

Ей, Қазан!
Біз кеше алтын шатырлы үйңді алып кеттік –
Ол – біздікі.
Сұңғақ бойлы қырық қыз бен
Ұзын бойлы Бөрте қатынды әкеттік –
Ол – біздікі.
Үйір-үйір сәйгүлік аттарыңды,
Қатар-қатар тізілген түйелеріңді әкеттік –
Ол – біздікі.

Қорқыт дастанында көркем сөздің мәнерлілігін күшейте түсу үшін ежелгі тәсілдердің бірі – *қайталау* – *аллитерация* кеңінен қолданылады. Әсіресе бұл жырда бастапқы дыбыстардың аллитерациясы (қайталануы) жиі ұшырайды:

Сенен кейін бірде-бір жігітті,
Сүйе алмаймын мен енді.

Мұнда ежелгі түркі поэзиясына тән стильдік тәсіл, яғни өлең жолының басындағы дыбыстардың үндестік аллитерациясын жасау тәсілі қолданылған.

Жеке сөздерді қайталау арқылы да аллитерация жасалады:

О, ұлым менің, ұлым-ай
Сен не болғанын білмейсің ғой!

Өлең жолының басында белгілі бір әріптерді немесе бірдей сөздерді қайталау – анафора әдісін ежелгі ақындар зор шеберлікпен қолдана білген. Дыбыстық анафораға мысал келтірейік:

Қарсы жатқан Қара таулар есен болса – ел жайлар,
Қан құйылған сулар есен болса – жерге береке берер,
Алып аттар аман болса – құлын туылар,
Қаз тізілген қызыл түйелер аман болса – бота туылар.

«Қорқыт ата кітабында» сондай-ақ лексикалық анафора да зор шеберлікпен қолданылған. Бұл сөзімізге мысал келтіре кетейік:

Аппақ қолдарың артыңа байлаулы дейін бе?
Ақ мойныңа қыл арқан салыпты дейін бе?

«Қорқыт ата кітабында» біреуге қарата айтылған үндеу сөздер бір синтаксистік қатарда өзіндік ішкі ұйқасқа құрылады. Бұл сияқты поэтикалық құбылыс параллель жатқан жыр жолдарында да қайталанып отырады.

Бұл жырда ішкі ұйқас бар. Мұнда «*бахти*» (бағым) және «*тахти*» (тағым, тірегім) сөздері өзара үндес, ұйқас арқылы байланысып, өзінің алдында тұрған «*башум*» (басым), «*авум*» (үйім) деген ассонанстарды толықтырып қиыстырып тұр.

Сондай-ақ «Қорқыт ата кітабында» синтаксистік анафора және эпифора сияқты жеке сөздерді қайталау әдістері де кеңінен қолданылған. Мысалы:

Астындағы айғырды білеміз,
Бегілдікі, Бегіл қайда?
Қара болат қылышын да
Бегілдікі, Бегіл қайда?

Үстіндегі темір сауытын
Бегілдікі. Бегіл қайда?
Жаныңдағы жігіттер
Бегілдікі, Бегіл қайда? (67, 186)

Сонымен бірге «Қорқыт ата кітабының» поэтикасында лексикалық эпифора да оқтын-оқтын ұшырасып қалады. Бұған бір мысал келтірейік:

Ағам Бейрекке ұқсайсың сен. күйші,
Сен мені қуанттың. енді қайта күйіндірме, күйші.

«Қорқыт ата кітабы» ғажайып эпитет, теңеу, қанатты сөздерге, мақал-мәтелдерге мейлінше бай. Х. Г. Көроғлы түркі әдебиетіне Шығыстан келген дастандарда араб және парсы тілдеріндегі көріктеу құралдары жиі ұшырайтынын айта келіп, «Қорқыт ата кітабының» лексикалық құрамы таза түркі сөздерінен тұратынын ерекше атап көрсетеді. Мәселен, осы жырда Жүгенекті: «Жауға тау қыранындай қарсы шабатын» батыр, ал мінгені «жел жетпейтін тұлпар – торы айғыр», сондай-ақ Жүгенек «бар жігіттің арқасы, бар ұлыстың үміті, Түркістанның тірегі, таулы құстың ұрпағы, Қарашақтың қабыланы», – дейді.

Қорқыт жырындағы кейбір жеке сөздердің құрылысы Орхон жазуындағы Білге қағанның сөзіне өте-мөте ұқсас болып келеді. Ажал әкелген Өзірейілмен айқасқа шыққан Домрул алып былай дейді:

Менің көрер көзім көрместей болды,
Тұтар қолым тұтпастай болды.

Сондай-ақ «Күлтегін» жырындағы Білге қаған да осылай сөйлейді:

Көрер көзім көрместей болты,
Өзім сақынтым.

«Қорқыт ата кітабының» тіліне келетін болсақ, мұнда оғыз тілімен қатар қыпшақ тілінің де ықпалы кәдімгідей сезіліп тұрады. Әсіресе кітапта қыпшақ тілінің әсері мал аттарын көрсетуде жиірек кездеседі. Мәселен, құлын, айғыр, бозайғыр, бұқа, құлан, қыран, т. б.

«Қорқыт ата кітабында» үй тұрмысы мен көшіп-қонуға, тағам атауларына қатысты сөздерде көбіне қазақ тілінің элементтері болып келеді: тұрақ, орда, юрт (жұрт), үлес, үй, юк (жүк), қойма, қоңсы, айран, қымыз, ет, т. б.

Мұнда музыка өнеріне қатысты қобыз, сарын, дауылпаз (мәселен, Ораз дауылпаз ұрды), сайрамақ, түлен (тарту) сияқты сөздер кеңінен қолданылған.

Өрине, қан майдан соғыс картинасы жасалған тұстарда қазақтың ежелгі әскери сөздерін (ұран, ер, алып, жарак, қосын, қалқан, т. б.)

еркін пайдаланады. Мұндай мысалдарды «Қорқыт ата кітабынан» көптеп келтіруге болар еді. Жырдағы қазақ қауымының ежелгі тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына қатысты жеке сөздер ғана емес, сонымен бірге ондағы теңеулер, өлең құрылысы, жалпы поэзия табиғаты, шынында да, қазақтың он бір буынды өлеңдеріне мейлінше жақын екенін төмендегі мысалдардан көруге болады:

Үйде түйем буаз күйінде қалып еді,
Нар туды ма, мая туды ма, соны білсем.
Қорамда қойым да буаз қалып еді,
Қошқар ма, саулық туды ма, соны білсем.
Қара көзді сұлу жарым жүкті болып қалып еді,
Ұл туды ма, қыз туды ма, соны білсем.

Сондай-ақ жырдағы адам аттары мен кітаптың топонимиясы да бұл шығарманың ежелгі қазақ даласында туғанына дәлел. Қорқыт хикаясында жиі ұшырайтын атаулар: Қорқыт көл (Торғайда), Өгізтау (Атасу бойында), Өгізсу, Өгіз жылғасы, Өгізсай, Тас-өгіз, Сыртқы-өгіз (Сыр бойында), Баршын көл (Торғайда, Атбасарда), Арқа (Арқу), Ұлытау, Кішітау, Ортау (Ортаг), Кентау, Құтты қия (Ортаудың биік шыңы), Борсықтың құмы, Қарақұм, Сыр суы, Арал, Каспий теңізі, Қаратау (Қарашық тауы, Қараспан тауы), Қазығұрт тауы (Құтты қия), Талас, Шу өзендері, Күнбатыста Маңғыстауда, Жайық суы – міне Абылғазының көрсетуі бойынша, оғыз бен қыпшақ, қаңлылардың бірілесіп мекен еткен ортасы осы өлкелер (67, 81).

Мұның бәрі жырдағы тарихи оқиғалар, тарихи адамдар байырғы қазақ даласында болғанын көрсетеді.

Қорқыт атаның өсиет-нақыл сөздері

Ой атасы Қорқыт айтқан мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, ұтымды фразеологиялық тіркестер ғасырлар бойында онша өзгеріске ұшырамай, сол күйінде қазақ қауымы арасында ауызша да сақталып келген. Қорқыт дастанында ақыл-ойдың алыбы «Қорқыт ата айтты» деген қанатты сөздер, мақал-мәтелдерге айналып кеткен фразеологиялық сөз тіркестері, өсиет-нақыл сөздер көп. Бұлардың бәрі дерлік сан ғасырлар бойы қазақ қауымы арасында ауызша тарап, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, бүгінгі күнге дейін рухани қазына ретінде сақталып келеді.

«Қорқыт ата кітабында» автордың ой-пікірін философиялық тұрғыдан тұжырымдайтын ғақлия сөздер, өсиет-нақылдар, қанатты сөз тіркестері жиі ұшырайды. Қорқыт ата есімімен байланысты мұндай үлгі-өнеге сөздер ел аузында да көп сақталған. Енді Қорқыт атаның өсиет-нақыл сөздерінен мысал келтірейік: «Қорқыт ата сөйлейді:

– Алла, Алла демейінше, іс түзелмес, Тәңірі бермейінше, ер байымас, Өзелде жазылмаса, құл басына қаза бермес, ажал уақыты

жетпейінше, ешкім де өлмес. Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес. Ер жігітке қара құрым мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес. Гүрілдей-шұбыра сулар тасыса, теңіз толмас. Тәкаппарлықты Тәңірі сүймес. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. Жат баланы қанша сақтасаң да – ұл болмас, олішіп-жеп, киер де кетер, бірақ көрдім демес.

Күл – төбе болмас, күйеу бала – ұл болмас. Қара есек басына жүген кигізсең де, тұлпар болмас. Күнге қамқа тон жапсаң да ханым болмас. Жапалақ-жапалақ қар жауса, жазға қалмас. Ескі қамыс біз болмас. Ежелгі дұшпан дос болмас. Мінген атың қиналмайынша, жол алынбас. Қара болат өз қылышыңды шалмайынша, жаудың тауаны қайтпас. Ер малын қимайынша, аты шықпыс.

Қыз анадан көрмейінше, өнеге алмас. Ұл атадан көрмейінше, сапар шекпес. Ұл – атаның ері, екі көзінің бірі. Дәулетті ұлың болса, ошағыңның қоры болар. Дәулетсіз ұл болса, атаның көрі болар. Ұлдың күні қараң, ата өліп, мал қалмаса. Ата малынан не пайда, баста дәулет болмаса.

Ат жемейтін ащы шөп біткенше, бітпегені игі. Адам ішпес ащы су жылға қуып аққанша, ақпағаны игі. Баба атын шығармаған жігерсіз ұл баба белін бүгілткенше, бүгілтпегені игі. Баба атын шығаратын дәулетті ұл болғаны игі. Жалған сөз бұл дүниеде болғанша, болмағаны игі.

Жердің соны шөбін киік білер. Жайылым жердің көк орай шалғынын құлан білер. Айырым-айырым жол сүрлеуін түйе білер. Жеті бұлақтың хош иісін түлкі білер. Түнде керуен көшкенін қара торғай білер. Ұлдың кімнен туғанын анасы білер. Ердің батқанын ат білер. Ауыр жүктің салмағын тұлпар білер. Қай жерде сулы саз барын жөкен білер. Қапелімде бастың ауырғанын ми білер. Қыл қобызын арқалап, елден-елге, бектен-бекке жырау кезер. Ер жомартын, ер бақылын жырау білер.

Қорқыт ата тағы да сөйлеп кетті, тыңдап көрелік, не сөйлер екен:

– Аузымды ашып, тілге келтірген көктегі Тәңірі көрікті. Тәңір досы, дін тұтқасы Мұхаммед көрікті. Мұхаммедтің оң жағында намаз оқыған Әбубәкір – Сыддық көрікті. Неше жүз рет оқыса да «Йасин» аяты көрікті. Қылышпен дінге көндірген ерлердің шахы Әли көрікті. Әлидің ұлдары, пайғамбардың жиендері, Кербала шөлінде йазидтер қолынан шейіт болған ағайынды Қасен мен Құсайын көрікті. Жазылып-түзіліп, көктен түскен Тәңірі ілімі – «Құран» көрікті. Ол «Құранды» хатқа түсірткен ғалымдар сұлтаны Осман Афғанұлы көрікті. Ойпат жерге салынған Тәңір үйі – Мекке көрікті. Ол Меккеге сау барып, аман-есен еліне қайтқан қажылар көрікті. Күндердің жақсысы – жұма күні көрікті. Жұма күні оқыған құтба намазы көрікті. Құлақ қойып тыңдаған үмметі көрікті. Мұнарада азан шақырған мәзін көрікті. Тізесін бүгіп отырған инабаты әйел көрікті. Самай шашы ағарған баба көрікті. Ақ сүтіне тойғыза-

жетпейінше, ешкім де өлмес. Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес. Ер жігітке қара құрым мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер. бірақ несібесінен артығын жемес. Гүрілдей-шұбыра сулар тасыса, теңіз толмас. Тәкаппарлықты Тәңірі сүймес. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. Жат баланы қанша сақтасаң да – ұл болмас, олішіп-жеп, киер де кетер, бірақ көрдім демес.

Құл – төбе болмас, күйеу бала – ұл болмас. Қара есек басына жүген кигізсең де, тұлпар болмас. Күңге қамқа тон жапсаң да ханым болмас. Жапалақ-жапалақ қар жауса, жазға қалмас. Ескі қамыс біз болмас. Ежелгі дұшпан дос болмас. Мінген атың қиналмайынша, жол алынбас. Қара болат өз қылышыңды шалмайынша, жаудың тауаны қайтпас. Ер малын қимайынша, аты шықпыс.

Қыз анадан көрмейінше, өнеге алмас. Ұл атадан көрмейінше, сапар шекпес. Ұл – атаның ері, екі көзінің бірі. Дәулетті ұлық болса, ошағыңның қоры болар. Дәулетсіз ұл болса, атаның көрі болар. Ұлдың күні қараң, ата өліп, мал қалмаса. Ата малынан не пайда, баста дәулет болмаса.

Ат жемейтін ащы шөп біткенше, бітпегені игі. Адам ішпес ащы су жылға қуып аққанша, ақпағаны игі. Баба атын шығармаған жігерсіз ұл баба белін бүгілткенше, бүгілтпегені игі. Баба атын шығаратын дәулетті ұл болғаны игі. Жалған сөз бұл дүниеде болғанша, болмағаны игі.

Жердің соны шөбін киік білер. Жайылым жердің көк орай шалғынын құлан білер. Айырым-айырым жол сүрлеуін түйе білер. Жеті бұлақтың хош иісін түлкі білер. Түнде керуен көшкенін қара торғай білер. Ұлдың кімнен туғанын анасы білер. Ердің батқанын ат білер. Ауыр жүктің салмағын тұлпар білер. Қай жерде сулы саз барын жөкен білер. Қапелімде бастың ауырғанын ми білер. Қыл қобызын арқалап, елден-елге, бектен-бекке жырау кезер. Ер жомартын, ер бақылын жырау білер.

Қорқыт ата тағы да сөйлеп кетті, тыңдап көрелік, не сөйлер екен:

– Ауымды ашып, тілге келтірген көктегі Тәңірі көрікті. Тәңір досы, дін тұтқасы Мұхаммед көрікті. Мұхаммедтің оң жағында намаз оқыған Әбубәкір – Сыддық көрікті. Неше жүз рет оқыса да «Иасин» аяты көрікті. Қылышпен дінге көндірген ерлердің шахы Әли көрікті. Әлидің ұлдары, пайғамбардың жиендері, Кербала шөлінде йазидтер қолынан шейіт болған ағайынды Қасен мен Құсайын көрікті. Жазылып-түзіліп, көктен түскен Тәңірі ілімі – «Құран» көрікті. Ол «Құранды» хатқа түсірткен ғалымдар сұлтаны Осман Афғанұлы көрікті. Ойпат жерге салынған Тәңір үйі – Мекке көрікті. Ол Меккеге сау барып, аман-есен еліне қайтқан қажылар көрікті. Күндердің жақсысы – жұма күні көрікті. Жұма күні оқыған құтба намазы көрікті. Құлақ қойып тыңдаған үмметі көрікті. Мұнарада азан шақырған мәзін көрікті. Тізесін бүгіп отырған инабатты әйел көрікті. Самай шашы ағарған баба көрікті. Ақ сүтіне тойғыза-

тойғыза емізген ана көрікті. Жанашыр ағайын-туған көрікті. Үлкен шаңырақ үйдің қасына тігілген келіннің отау үйі көрікті. Жібек шатыр үйдің нәзік жібі көрікті. Өнегелі бала көрікті. Ешбіреуге ұқсамайтын, бүкіл әлемді жаратушы Алла Тағала көрікті. Уа, Тәңірім дос-жар болып, медет берсін, ей, ханием!» (67, 128–129).

Бұл сияқты дидактикалық-философиялық сарындағы қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, Қорқыт ата заманынан сан ғасырлар бұрын сақтар, ғұндар дәуірінде-ақ айтыла бастаған. Ол кезде тайпа көсемдері, хандар, ел басқарған әкімдер өздерінің белгілі бір мәселе жөніндегі шешімін яки болашақ жайындағы болжамын қарапайым қауымға бірден түсінікті болатындай түрде қанатты сөздермен түйіндеп, сомдап, қысқаша айтатын болған.

Ал Қорқыт ата ойшыл данышпан адам ретінде сол дәуірге көненің көзіндей болып жеткен терең философиялық ой-түйіндерін оғыз-қыпшақ дәуірінің талап-тілектеріне сәйкес келетіндей етіп қайта тудырған. «Қорқыт ата айтты» деген осындай шешендік ой толғамдары XV–XVIII ғасырларда өмір сүрген қазақтың Асан Қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырау сияқты көркем сөз зергерлері поэзиясынан өз жалғасын тапты.

Сонымен, «Қорқыт ата кітабы» Көк түріктер дәуірінің сан қилы қоғамдық-әлеуметтік көріністерін, салт-санасын, діни сенімін, әдет-ғұрпын, көркем сөз үлгілерін, ертегі-аңыздарын біздің заманымызға жеткізген ғажайып туынды болып табылады.

«Түркі жазба жәдігерліктері» саналатын «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары және «Қорқыт ата кітабы» жөніндегі ойымызды жинақтай келіп, төмендегідей қорытынды жасауға болады.

Біріншіден, Түркі қағанаты тұсында жазылған «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары – одан сан ғасырлар бұрын, яғни сақтар, ғұндар мемлекеті гүлденіп тұрған дәуірде өмірге келген «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Оғыз қаған», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары негізінде қалыптасқан, солардың жаңа тарихи жағдайда қайта туындаған көркемдік, қисынды жалғасы болып табылады.

Екіншіден, «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары – түркі елінің VI–VIII ғасырлардағы қоғамдық-әлеуметтік өмірін, түрлі түркі тайпаларының әдет-ғұрпын, наным-сенімін, өзіндік поэзиясын, тілін тарихи негізде танытатын көркем шежірелер.

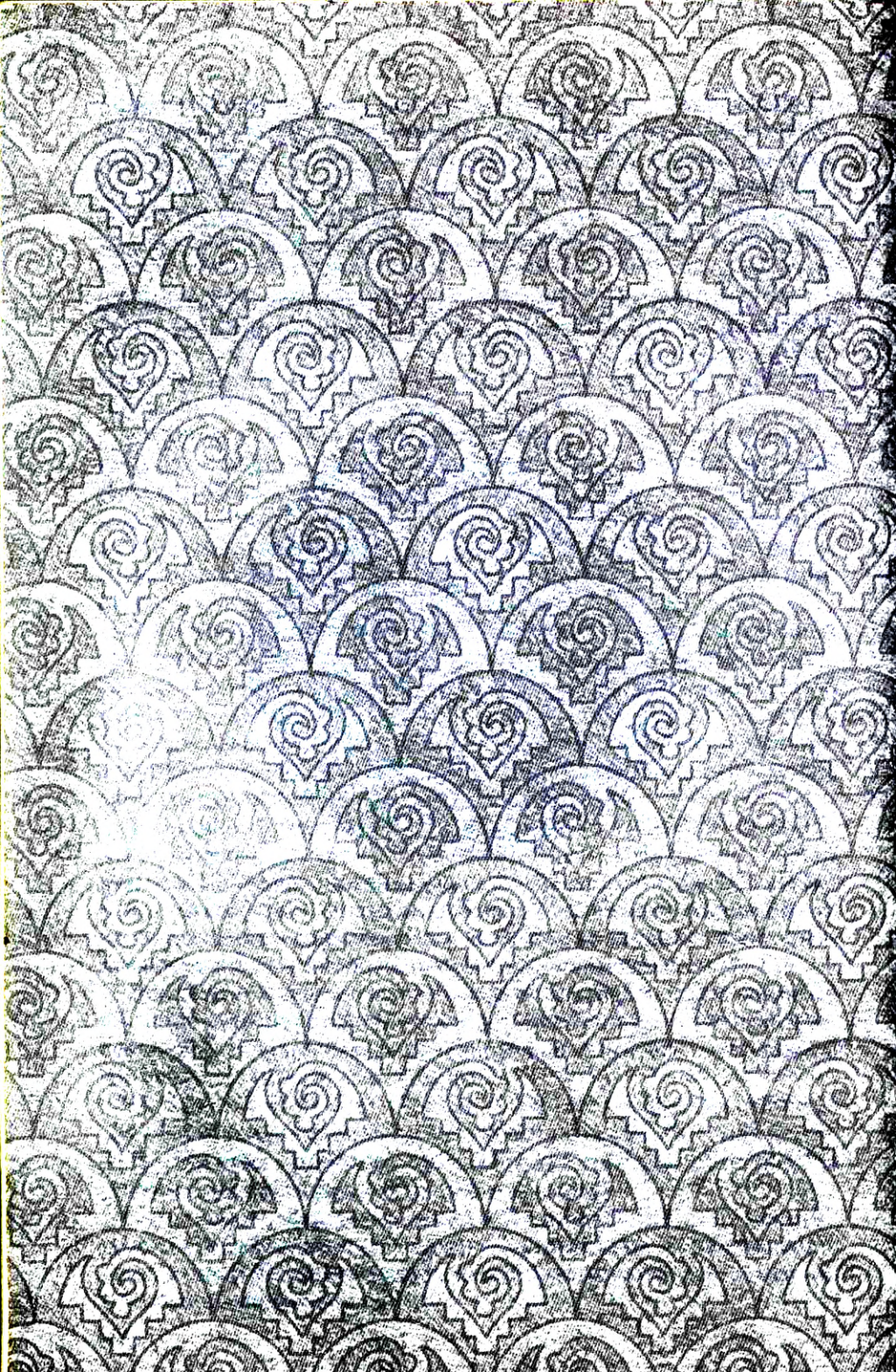
Үшіншіден, «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары – Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі кезеңде өмірге келген қаһармандық дастандарының идеялық, көркемдік, композициялық тұрғыдан ерлік эпостары ретінде қалыптасуына негіз болып қаланды.

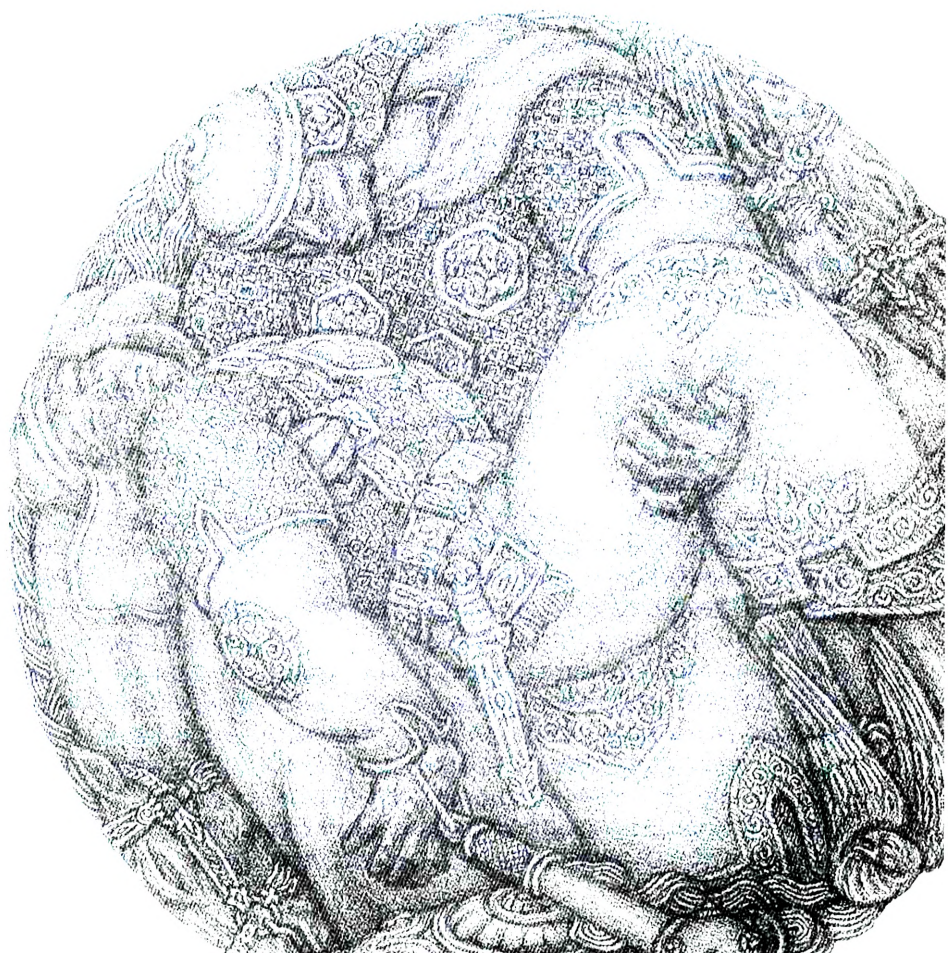
Төртіншіден, «Қорқыт ата кітабы» оғыз-қыпшақ дәуірінің әдебиет үлгілерін, ақындық дәстүрін, қанатты сөздерін, наным-сенімін, салт-санасын тағы басқаларын біздің заманымызға жеткізген қаһармандық эпос деуге болады.

Бесіншіден, «Қорқыт ата кітабындағы» философиялық толғаныстарға толы нақыл-өсиет сөздер, афоризмдер, мақал-мәтелдер, т. б. бертін келе дидактикалық әдебиеттің қалыптасуына, дәлірек айтсақ, X–XII ғасырларда Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» және Ахмет Йассауидің «Диуани хикмет» («Ақыл кітабы») атты шығармаларының өмірге келуіне өзінің игі ықпал-әсерін тигізді.

Алтыншыдан, ежелгі түркілердің ерлік эпосы саналатын «Қорқыт ата кітабы» қазақтың батырлық жырларынан өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапты.

ИСЛАМ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІ

ЭТИКАЛЫҚ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ПОЭЗИЯ

Түркі халықтары әдебиеті тарихында ислам дәуірі (X–XII ғасырлар) ерекше орын алады. «Ислам дәуірі әдебиеті» деген термин-ұғымды алғаш рет өз зерттеу еңбектерінде кеңінен қолданған ғалымдар Ф. Көпрүлузаде (240, 37), Н. Банарлы (233, 151) және Г. Грюнебаум (118, 20) еді. Ал Ахмет Байтұрсынов бүкіл түркі халықтарының X–XII ғасырлардағы тарихына қатысты болып келетін «ислам дәуірі әдебиеті» деп аталатын аса кең мағынадағы ұғым-түсінікті бертін келе қалыптасқан қазақ әдебиетін дәуірлерге бөлу процесінде зор білгірлікпен нақтылай түскен сияқты. Ол қазақ әдебиеті тарихына талдау жасай келіп, оны төмендегідей дәуірлерге бөліп қарастырады: «Бұрын қазақтарда жоқ сөздердің түрлері шыға бастайды. Дін күшімен емес, тіл күшімен өзін тыңдайтын сөздер шыға бастайды. Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты – тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болады. Сөйтіп жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: 1. *Діндар дәуір*, 2. *Ділмар дәуір*. Діндар – діншіл деген мағынада, ділмар – тілше деген мағынадағы сөздер» (18, 262–263).

Қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерін бір кезде мекен еткен түркі халықтарының тарихында X–XII ғасырлар қоғамдық дамудың жаңа басқышы болды. Бұл кезде түркі қауымын айдай әлемге танытқан Әбу Наср әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Қожа Ахмет Йассауи, т. б. тарих сахнасына шықты. Басқаша айтсақ, X–XII ғасырлар «түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында Қайта өрлеу – ренессанс дәуірі болды» (240, 36). Сондай-ақ енді ғылым, мәдениет, әдебиет саласындағы шығармалар бұрынғыдай араб тілінде емес, жергілікті халықтардың өз тілінде, яғни түркі тілінде жазыла бастады. Араб тілі мемлекеттік тіл болудан қалды. Ел басқару ісін де түркі халықтарынан шыққан әкімдер қолға алды. Мұның өзі кездейсоқ құбылыс емес еді. Бұл өзгеріс-

тердің бірнеше ғасыр бойы дайындалып келе жатқан тарихи алғышарттары бар болатын.

Ұлы Түрік қағанаты – өзінің ішкі қайшылықтары мен сыртқы қысымның салдарынан екіге бөлініп кеткені (Батыс және Шығыс түрік қағанаттары) тарихтан жақсы мәлім. Ұлан-ғайыр өлкені иеленіп, әлемді аузына қаратып тұрған ұлы Түрік қағанатының өзінен кейінгі ұрпағына қалдырған мұрасын «*тым аз*» деп те, «*қыруар көп*» деп те бағалауға болар еді. Тым аз дейтін себебіміз – Түрік қағанаты тұсында салынған ғажайып кент-қалалар, зәулім сарайлар, құнды дүние-жиһаздар жау қолынан қирап, көл-көсір қазына-байлығы қадым замандарда-ақ талан-таражға түсіп кетті. Ал қыруар көп дейтін себебіміз – данышпан бабаларымыздың ұшқыр ақыл-парасатынан туған ең асыл мұралар – көне түркі әріптері, яғни руналық жазбалар мен «Күлтегін», «Тоныкөк» сияқты батырлық жырлары біздің заманымызға сол күйінде жетті.

Міне, сол ерлік істері аңызға айналған Көк түріктер өздерінің «елдігінен, қағандығынан айрылып», «бек ұлдары құл», «пәк қыздары күң болған» зарлы замандардан кейін, араға екі жүз елу жылдай уақыт салып барып қана қайтадан өз мемлекетін орнату мүмкіндігіне қол жеткізді. Бұл үшін күллі түркі қауымы бас қосып, жат жұрттықтар – Самани әулеті (819–999) билік жүргізген мемлекеттің күлін көкке ұшырды. Ақыры түркі жұрты Шығыс Түркістан, Жетісу және Мауераннахр жерінің едәуір бөлігін қамтыған жаңа мемлекет құрды. Түркілер барлық әкімшілік билікті өз қолдарына алды. Түркілердің бұл қауымдастық бірлестігі – алғашқы ханы Әбділкерім Сатұқ Қараханның (915–955) есімімен аталып, тарихқа «Қарахан мемлекеті» (942–1212) деген атпен енген. Сатұқ ханды кезінде Боғра хан деп те атай берген. Ал ресми құжаттарда «Қара қаған» («Бас хан») немесе «Тамғаш қаған» («Хандардың ханы») деп жазатын болған.

Алайда X–XII ғасырларда ұлан-ғайыр Еуразия аймағын түгел қамтыған тарихта бұрын-соңды болып көрмеген жойқын соғыстар, рухани шайқастар жүріп жатты. Бұл шайқас жер үшін де емес, байлық үшін де емес, *діни үстемдік* жүргізу үшін болып жатқан күрес еді. Көп жылдарға созылған түрлі шайқастар мен айтыс-тартыстардан кейін Сатұқтың баласы Мұса таққа отырған кезден (960 жыл) бастап, Қарахан мемлекетінің ресми діні – ислам деп жарияланды. Алайда түрлі діни көзқарастар арасындағы күрес бір сәтке де тоқтамай, көп жылдар бойы жалғаса берді. Мәселен, Қыпшақ даласына христиан дінін тарату үшін Римдегі католик шіркеулері де аянбай-ақ күш салып бақты. Ватикандағы католик дін басқармасы Орта Азия мен Қыпшақ даласына Кавказ арқылы қайта-қайта миссионерлер экспедициясын жіберіп тұрғаны мәлім. Бұл іске тіпті Франция королі IX Людовиктің (1214–1270) өзі тікелей араласады. Корольдің тапсыруы бойынша 1253 жылы француз монахи Вильгельм Рубрук (1220–1293) Монғолияға елшілікке аттанады. Экспедицияның негізгі мақсаты –

ұлан-ғайыр далада мал бағып жүрген командар (қыпшақтар) арасында христиан дінін тарату еді. Бұл туралы Рубрук өзінің Рим католик басқармасына жазған құпия-хатында егжей-тегжейлі баяндайды (94, 31–32). Рим діни басқармасы қадым заманда Қыпшақ даласынан «жеті көсем бастап» қазіргі Венгрияға көшіп кеткен христиан дініндегі мадиярлардың бір тобын жинап, христиан дінін уағыздау үшін «өздерінің байырғы отандарына» жібереді. Бұл туралы Ватикан архивінен «О существовании Великой Венгрии, обнаруженном братом Рихардом во время господина папы Григория девятого» деп аталатын құжат табылған (94, 30–33).

Міне, осындай діндер шайқасы үдеп тұрған кезеңде ислам дінін бұрынғыдай арабтар емес, енді жергілікті түркілердің өздері белсенді түрде таратуға кірісіп кеткен еді. Бұл туралы ислам тарихы мен әдебиетін зерттеуші белгілі неміс ғалымы Г. Э. Грюнебаум төмендегідей тұжырым жасайды: «Иранские актеры покинули сцену, тюркизация власти во вновь возникавших многоэтнических государств (*дар-аль ислам*) стала неизбежной, турки возглавили новую широкую волну мусульманской экспансии» (118, 140).

Қыпшақ даласындағы түрлі ру-тайпалар, бір жағынан, ислам дінін қабылдай отырып, екінші жағынан, өздерінің бұрынғы Көк Тәңірісіне табынуынан туындайтын мәжусилік (зороастризм) наным-сенімін де сақтап қалды. Дәлірек айтсақ, жаңадан келген ислам діні мен Көк тәңірісіне табыну діні тоғысты. Гуманистік көзқарасты, адамгершілік пен имандылықты басшылыққа алған ислам діні басым түсті. Соның өзінде ислам діні жергілікті жерлерде өзінен бұрынғы түркілер сан ғасырлар бойы табынып келген Көк тәңірісі дінінің ең жақсы қағидаларын өз бойына сіңіріп алды. Бірте-бірте Қыпшақ даласында осы екі діннің өзіндік бір көрінісі пайда болды. Бұл сенім-ұғым бойынша, қыпшақтар ислам қағидаларын да орындап, Көк тәңірісі мен ата-балалар аруағына да сиынып келді.

Алайда жаңадан құрылған Қарахан мемлекеті үшін бұл тарихи кезеңдегі ең басты мәселе – елді басқарудың жаңа дәуір талаптарына сай келетін идеологиясын жасап алу еді. Бұл идеология жаңадан қабылданған ислам дінінің қағида-шарттарына негізделуі тиіс болатын. Дәлірек айтсақ, мемлекетті басқарудың исламға негізделген әлеуметтік-этикалық нормаларын белгілеу қажет болды.

Міне, осы қажеттілікті өтеу үшін Әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», Ибн Синаның «Даныш-намесі» («Білім кітабы»), Әл-Бирунидің «Хикметтері» («Даналық сөздері»), Махмұт Қашқаридің «Түркі тілдерінің жинағы», Жүсіп Баласағұнның мемлекетті басқару қағидалары жайындағы атақты «Құтадғу біліг» («Құтты білік») дастаны, Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» кітабы, Ахмет Йассауидің «Диуани хикметі» («Ақыл кітабы»), т. б. өмірге келді. Қоғамдық өмірдің түрлі салаларын қамтитын жоғарыда аталған шығармалар үкімет билігін жаңадан қолға алған, түркі тектес жергілікті халықтардан

шыққан әкімдер үшін аса маңызды болып табылатын ең басты сауалдарға жауап берді. Бұл сауалдар: мемлекетті басқаратын билеушілер, жергілікті әкімдер ақыл-парасаты, білімі, адамгершілігі жағынан қандай адам болуы керек, сондай-ақ ел билеушілер мен қарапайым халықтың өзара қарым-қатынасы қандай болуы тиіс, ақыл-парасаттың, білімнің, мінез-құлықтың қоғамдағы рөлі қандай деген сияқты сұрақтар еді. Әсіресе этикалық, моральдық мәселелерге қатысты шешілмей тұрған теориялық проблемалар көп болатын. Сол себепті ислам дәуірінде этикалық-моральдық тақырыптағы туындылар көбірек жазылды.

Міне, осылайша ислам әлемі («дар әл-ислам») мен христиан әлемі («дар әл-хараб») тынымсыз шайқас жүргізіп жатқан дәуірде бүкіл түркі жұртының даңқын асырып, түркілерді әлемге танытқан энциклопедист-ғұламалар тарихи аренаға шыққан еді. Бұлар ғылымның сан саласында қыруар жаңалықтар ашқан ғұламалар әрі өздері өмір сүрген дәуірдің аса көрнекті сөз зергерлері, ақындары болатын. Бүкіл түркі әлемінің осы бір тарихи бетбұрыс кезеңінде өмір сүрген ғұламалар мен шайырлардың әлеуметтік көзқарасы мен дүниетанымы ғылым мен әдебиеттің болашағын айқындап бергендей еді.

Әбу Наср әл-Фараби

(870–950)

Әбу Наср әл-Фараби – энциклопедист-ғалым, философ, математик, музыка теоретигі, әдебиет зерттеушісі, ақын.

Кезінде оны ғылыми қауым «екінші ұстаз» («Муаллим ас-соний») деп те атаған. Дүниежүзілік ғылым мен мәдениеттің Аристотельден кейінгі екінші ғұламасы саналған.

Әл-Фараби 870 жылы Қыпшақ даласындағы Отырар қаласында әскери қызметкердің отбасында өмірге келген. Отырар қаласын кезінде Тұрарбант, Тарбану, Фараб деп түрліше атаған. Ал қыпшақтар оны «Қарашоқы» қаласы дейтін болған. Әл-Фарабидің толық аты-жөні: Әбу Наср Мұхаммад ибн Тархан ибн Узлағ әл-Фараби деп айтылады. Тарихи деректер бойынша, Әл-Фараби орта бойлы, мығым денелі, қайратты да қайсар, батыл кісі екен. Бала кезінен-ақ ат құлағында ойнайтын шабандоз әрі садақпен құралайды көзге атқан мерген болыпты.

Жастайынан зерек, оқу-білімге мейлінше құштар болып өскен Әл-Фараби алғашқы білімін Отырарда қыпшақ тілінде алады. Ұлы Жібек жолы арқылы Шығыс пен Батысты жалғастырып тұрған Отырар қаласының барынша гүлденіп, әлемге мәшһүр болған шағында болашақ ғұлама осындағы медреселердің бірінде оқып жүр еді.

Отырар медресесін бітірген соң Әл-Фараби өз білімін арттыра түсу мақсатымен сол кездегі ғылым мен мәдениет ошағы саналған

Шам (Бағдат) шаһарына аттанады. Осы сапарында ол Шаш (Ташкент), Самарқан, Исфақан, Хамадан қалаларында болып, Шығыстың көптеген ғұламаларымен, ақындарымен, өнер адамдарымен танысып, сұхбат құрады. Кейінірек ол Харран, Мысыр, Халеб (Алеппо) шаһарларымен де танысады. Мұндағы бірқатар белгілі ғалымдармен, ақындармен достасып кетеді.

Әл-Фараби – энциклопедист ғалым

Сонымен, Әл-Фараби бүкіл өмірін Бағдат қаласында өткізеді. Ғұлама-ғалым ретінде Әл-Фараби атсалыспаған, зерттеу жүргізбеген ғылым саласы жоқ деуге болады. Ол философия, логика, математика, астрономия, медицина, музыка, тіл білімі, әдебиет теориясы, т. б. ғылым салалары бойынша қыруар көп ғылыми еңбектер жазды. Алайда оның көптеген шығармалары ел арасында қолжазба күйінде тарап, бірте-бірте жоғалып қала берген. Фараби еңбектерінің кейбір тізімдері ғана сақталған. Соның өзінде ұлы ғалым еңбектерінің саны жөнінде нақтылы деректер жоқ. Мәселен, Фараби шығармаларының санын неміс ғалымы Ш. Штейшнейдер 117 еңбек десе, түрік ғалымы А. Атеш – 160, ал тәжік ғалымы Б. Ғафуров 200 трактат деп көрсетеді. Ұлы ғалымның ұшан-теңіз еңбектерінен біздің заманымызға дейін сақталып, бүгінгі ұрпақтың қолына тигені қырыққа жуық шығарма деуге болады. Осы қырық шақты еңбегінің өзі-ақ Әл-Фарабидің энциклопедист-ғалым, дарынды әдебиетші, ұшқыр ойлы ақын болғанын толық дәлелдейді.

Әрине, Әл-Фараби ең алдымен кезінде «Шығыстың Аристотелі» атанған есімі әлемге мәшһүр философ болды. Ол көне заманның Платон, Аристотель, Гален сияқты ақыл-ой алыптарының шығармалары туралы көптеген трактаттар мен түсіндірмелер жазды. Сөйтіп, Фараби Шығыс пен Батыстың ғылыми қауымын грек философиясымен, логика ғылымымен, ежелгі мәдениетімен таныстыруда зор рөл атқарды.

Фарабидің «Ақылдың мәні» туралы трактат, «Данышпандықтың інжу маржаны», «Ғылымдардың шығуы», «Философияны оқу үшін алдымен не білу керек?», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме» («Поэтика», «Риторика», «Софистика», т. б.) сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты.

Әл-Фараби философия ғылымына қоғамдағы адамдардың сана-сезімін оятатын парасат шамшырағы ретінде қарады. Сондай-ақ философия бүкіл халықты әділетті қоғамға қарай жетелейтін бағдарлы күш деп білді. Философияның ұрпақтар арасындағы рухани мәдени сабақтастықты қамтамасыз ететін құрал екенін дәлелдеді.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-қоғамдық және этикалық көзқарастарын танытатын туындылары да аз емес. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, әсіресе «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Ба-

қыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері», «Бақытқа жету жайында» деген сияқты еңбектерінің мәні ерекше зор.

Ұлы ғалым нағыз гуманист ретінде адам ақыл-ойының жан-жақты дамып, табиғат мен қоғам сырын толық ашуы мүмкін екеніне кәміл сенеді, адамзат қоғамындағы барлық проблемаларды шешуге қабілетті ең басты күш ақыл-парасат деп біледі.

Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты кітабында бірқатар қоғамдық, әлеуметтік, этикалық мәселелерді сөз етеді. Мұндағы «қала» деп отырғаны – мемлекет. Ғалым бұл шығармасында мемлекеттің пайда болуы, ондағы теңсіздіктің өмірге келуі, идеал қала халқының моральдық бейнесі, мұндай қала әкімдеріне қажетті адамгершілік қасиеттер, әрбір адамның бақытқа жетуі үшін бүкіл қоғам болып, бірігіп тіршілік ету керектігі, т. б. мәселелер жайындағы өз пікірін ортаға салады. Алайда Фараби өз дәуірінің перзенті еді. Сондықтан ол халық бақытты өмір сүру үшін елді жақсы әкім басқаруы керек деп түсінді. Ал жақсы әкім әділ, инабатты, мейірімді, жан-жақты білімді, жақсылыққа жаны құмар, жамандықтан жиіркенетін, батыл, жомарт, өнер мен әдебиетті сүйетін адам болуы тиіс. Фараби мемлекет басқаратын адамға осындай биік талаптар қояды.

Әл-Фараби «Бақытқа жол сілтеу» деген трактатында этика, эстетика мәселелеріне талдау жасай келіп, көркемдік, сұлулық, бақыт, мейірімділік жайындағы білім категориясының ғылыми негіздерін ашып көрсетеді. Этика жақсылық пен жамандықты ажыратуға, түсінуге мүмкіндік беретін ғылым екенін дәлелдеп көрсетті. Әл-Фарабидің гуманистік идеясының басты шарты – адам бойындағы білім, мейірімділік, сұлулық өзара табиғи бірлікте, тұтастықта өмір сүруі керек деп біледі.

Әл-Фараби педагогика ғылымы тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі деуге болады. Ғалымның философия, логика, этика, эстетик, т. б. салалар бойынша жазған барлық зерттеулерінде ұрпақ тәрбиесі ең басты орын алады. Әл-Фараби баланы дұрыс тәрбиелеу үшін мынадай үш шартты күні бұрын дәйектеп алу қажет екенін айтады: бірінші – ынта-ықыласы, білімге құштарлығы; екінші – ұстаздың шеберлігі, ар-ождан тазалығы; үшінші – сабақ процесінің алатын орны. Ғалым баланың дене тәрбиесі мен адамгершілік тәрбиесінің бір-біріне ықпал-әсері зор екенін дәлелдеп көрсетеді.

Әл-Фарабидің әмбебап музыкант болғаны тарихтан жақсы мәлім. Ол өзі сан түрлі музыка аспаптарында ойнап, өз жанынан ән. күй шығарған. «Музыканың ұлы кітабы» атты музыка теориясы жайындағы ғылыми еңбегінде ғалым акустика, дыбыстың таралуы, дыбыстың шығу тегі, т. б. туралы құнды пікірлер айтады.

Сонымен, Фараби болашақ қоғамды адамдардың емин-еркін, азат өмір сүретін, қоғам мүшелерінің бәрі тең, бірін-бірі

құрметтейтін, бақытты қоғам ретінде суреттейді. Бүкілхалықтық бақытқа жетудің бірден-бір жолы ғылымды, білімді игеруде деп білді. Утопист ретінде ол феодализм жағдайында қайырымды мемлекет, барша халықтың бақыты туралы армандады. Ал ұлы гуманист ретінде ол феодалдық соғыстарға, ел-жұртты тонауға, тақ пен тәж үшін болған қан төгістерге, әділетсіздікке қарсы шықты, адамның еңбекке, білімге, бейбіт өмірге деген құқығын қорғауға әрекет жасады.

Әл-Фарабидің философия, логика, тіл білімі, этика, метафизика, жаратылыстану, математика, медицина, т. б. ғылым салалары бойынша жазылған еңбектерін оқып білудің өзі ұлы ғалымның әдебиет теориясы мәселесіне арналған трактаттарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әл-Фараби – әдебиет зерттеушісі

Фараби – әдебиет теориясымен де жан-жақты шұғылданған ғалым. Әдебиет теориясы бойынша көптеген зерттеулер жазғанын Фараби шығармаларының сақталып қалған тізімдерінен білеміз. Араб ғалымы Ибн Әби Усайбаның (1203- 1270) айтуы бойынша, Фарабидің өлең құрылысын зерттеуге арналған «Өлең және ұйқас туралы сөз», «Өлең ырғағы туралы», «Поэзия өнерінің негіздері туралы трактат» деп аталатын зерттеулері болған. Бұл салада Фарабидің бізге толық күйінде жеткен екі зерттеуі ерекше назар аударады. Олардың бірі – «Өлең өнері» деп аталады. Бұл еңбек негізінен араб поэзиясының теориялық мәселелеріне арналған. Мұнда өлеңнің мазмұны мен формасы арасындағы үндестік мәселесі, сондай-ақ бәйіт, газел, месневи, т. б. сөз болады. Екіншісі – «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» деп аталатын зерттеу. Мұнда Фараби грек поэзиясының жанрларына, терминдеріне, өлең өлшемдеріне талдау жасайды.

Соңғы жылдары Әл-Фарабидің бұрын ғылымға белгісіз болып келген аса құнды бір шығармасы Братислава университетінің кітапханасынан табылды. Арабша жазылған бұл ғылыми еңбек «Китаб ашшеер» («Өлең кітабы») деп аталады. Бұл шығарманы араб тілінен өзбек тіліне аударып, оған алғы сөз, ғылыми түсініктер жазып, жеке кітап етіп шығарған белгілі өзбек ғалымы А. Ирисов болды.

Әл-Фарабидің «Өлең кітабы» – көлем жағынан шағын ғана туынды. Мүмкін мұның өзі алғашында көлемді шығарма күйінде жазылған болуы да ықтимал. Кейінірек белгілі бір себептер әсерімен кітап көлемі әдейі қысқартылып, бізге тек тезис күйінде жеткен болуы да ғажап емес. Фарабидің бұл зерттеуі жеке кітап күйінде сақталмаған. Ұлы ғалымның он екі бөлімнен тұратын логика саласындағы кітабының ішіне қосылып, сонымен бірге түптелген екен.

Фараби өзінің «Өлең кітабын» мынадай сөздермен бастайды: «Біз поэзиясымен хабардар болған көптеген халықтарға қарағанда, араб-

тар өз поэзиясында бәйіттің соңғы жағына көбірек мән береді. Сол үшін де араб бәйіттері белгілі бір өлшемдігі шектелген сөздермен толықтырылады әрі көркемделеді. мұның өзі оларда сирек қолданылатын яки көпшілікке мәшһүр болған сөздерді пайдалану арқылы іске асады. Жоғарыда аталған бәйіттердегі сөздерден туындайтын мән-мағына осы әңгіме болып отырған нәрсе мен оқиғаларға ұқсайтын еліктеу болуы керек. Мұндай жағдайда қолданылатын сөз тіркестері ырғақты, белгілі бір бөлшектерге жіктелген болуы керек, тіпті ондағы әрбір ритм, ырғақ, буын, бунақ саны да шектеліп тұруы шарт. Өлеңнің әрбір ритмінде қолданылатын сөз бөлшектері тәртібінің де өзіне лайықты шекарасы болады.

Өлең шумағының әрбір буын бунағындағы ритм тәртібі мен өзге шумақтағы тәртіп өзара үндесіп жатуы керек. Міне, осы жоғарыда айтылған шарттардың орындалуы нәтижесінде, өлеңнің әрбір құрамдас бөлігі оқылған кезде өзара бір мезгілде оқылады. Әрі біркелкі болып шығады. Әрбір ырғақта қолданылатын бәйіт сөздерінің де белгілі бір тәртібі, шекарасы бар. Мұнда бәйіт сөздерінің соңғы жағы да шектелген. Не дыбыстар дәл өзіндегідей, яки оны дауыстап оқығанда тең келетін сөздер болуы керек.

Бәйіттегі сөздерде әңгіме не туралы айтылып жатқан болса, соған ұқсас етіп, бейнелі түрде айтылуы тиіс. Сонымен бірге бәйіттердің бір-бірімен үндес болуы да талап етіледі. ...Алайда грек шайыры Хомердің (Гомер – Н. К.) етістік қолдануына қарасақ, ол өз жырларында өлең жолындағы соңғы сөздердің сәйкес келуіне мән бермейді...» (187, 13–14).

Фараби осы еңбегінде «бәйіт сөздерінің соңғы жағы да шектелген» деген пікір айтқан. Оның мәнісі: өлеңнің соңы бірінші тармақта қалай келген болса, екіншісінде де солай келуі керек деп түсінген қажет. Бұл арада Фараби өзара ұйқасатын сөздер туралы әңгіме қозғап отырған сияқты. Өйткені мұндай жағдайда тармақ соңындағы әріптер, дыбыстар ұдайы бірдей болып келеді, әсіресе соңғы буындар солай болады.

Сонымен бірге Фараби: «Бәйіттегі сөздер де әңгіме не туралы айтылып жатқан болса, соған ұқсас етіп бейнелі түрде айтылуы тиіс», – дейді. Орта ғасыр философтары табиғаттағы әрбір құбылыстың әсері қоғамдық өмірде сол күйінде қайталанып, өз көрінісін тауып отырады деп түсінген. Сондықтан табиғат пен өмірдегі құбылыстарды жырлаушы ақындар оларды «табиғатқа еліктеуші» деп атаған. Алайда бұл арада Фараби көркем сөз өнеріндегі ұқсату-теңеу жөнінде әңгімелейді. Демек, сол өмірдегі әрбір оқиға тек теңеу жолымен, образ арқылы ғана оқырманға жетеді деген пікірді меңзеп айтып отыр.

Әбу Наср әл-Фараби өзінің «Өлең кітабында» поэзияның бірқатар теориялық мәселелеріне – өлеңнің композициялық құрылысына, шумағына, өлшеміне, ұйқасына, т. б. шолу жасай келіп,

жырдың барлық компоненттері ақынның айтайын деп отырған ой жүйесіне лайық, орынды болуы керек деген түйін жасайды. Жақсы өлеңде қашанда басы артық, оғаш тұрған шумақ, тармақ болмай-тынын ескертеді.

«Өлең кітабында» айтпақ болған басты пікірі – өлеңнің ішкі мән-мағынасы мен сыртқы тұлғасы өзара қабысып, логикалық тұрғыдан үндесіп тұруы тиіс. Поэзиялық туындының әрбір буыны, бунағы, ұйқасы, үні, өлшемі, т. б. бір-бірімен үндесіп, дәлме-дәл келіп жатқанда ғана ол оқырманның ойынан шығады. Дарынды шайыр құдды ұста секілді. Қарапайым сөздердің өзінен-ақ таңғажайып өрнектер жасайды. Фарабидің әдеби мұрасын игеруде оның кейінгі кезде табылған «Өлең кітабын» жан-жақты зерттеп, оны оқып-үйренудің мәні зор.

Әл-Фарабиді өлең табиғатын терең зерттеуші ғұлама-ғалым ретінде танытатын шығармаларының бірі – «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» болып табылады. Мұны Лондонда үнді диуаны (Хиндиан офис) кітапханасынан белгілі шығыстанушы ғалым Артур Арберри 1937 жылы тапқан болатын. Бұл зерттеу Аристотельдің «Поэтика» атты еңбегінің ықпалымен жазылғаны мәлім. Әрине, «Поэтикада» сөз болатын көне грек әдебиетінің жанрларымен, терминдерімен, өлең өлшемдерімен, т. б. жақсы таныс болмаған адамға Фараби трактаттарын бірден түсініп оқу қиын. Сол үшін біз өлең өнерінің қағидаларына арналған зерттеудің кейбір тұстарына өзімізше түсінік бере кетуді жөн көрдік. Әл-Фараби өзінің «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» деген еңбегінде ұстазы Аристотельдің «Поэтика» атты еңбегіне сілтеме жасай отырып, өлең жазудағы ақындық шеберлік пен өнер жайында ғылыми ой-пікірлер айтады.

Фараби поэзияда екі түрлі құбылыс бар деп біледі. Олардың бірі – софистика, әлекіншісі – еліктеу. Ғалым бүлекеуі төркіндес емес, қайта екеуі бір-біріне қайшы келетін ұғымдар, екеуінің мүддесі де екі түрлі екенін ерекше атап көрсетеді: «Софист тыңдаушы санасында болмыстан тыс, оған қайшы қайдағы бір елес туғызады, сондықтан ол бар нәрсе жоқ, жоқ нәрсе бар деп ойлайды, ал оған қарама-қарсы – еліктеуші тыңдаушысына үйлесімге орай ой түюге жетелейді. Оған сезім шарапатын тигізеді».

Фарабидің ақындық ой қорыту, өлең өлшемі мен мазмұны жайындағы пікірлерін айқынырақ аңғару үшін трактатты одан әрі оқи түсейік: «Ақындық түйіндеуді өлшеміне яки мазмұнына қарай топтау мүмкін. Өлшеміне қарай топтау әуенділікке немесе екпінге, тұжырымдау қай тілде екеніне байланысты, сонымен қатар музыканың деңгейіне де қатысты. Мазмұнына қарай ғылыми тұжырымдау, тап басып болжау поэзияны талдаушының, поэтикалық мәнді зерттеушінің, түрлі халық поэзиясы мен оның әрбір мектебін білетіндердің hareketіне кіреді» (89, 13–14).

Міне, Фараби осы жәйттерді айта келіп, ежелгі араб және парсы өлең-жырларын зерттеушілер бұл халықтардың поэзиясын сатира, поэтика, айтыс, комедия, ғазел, жұмбақ, тағы басқаларға бөлетінін ескертеді. Сонымен бірге Фараби өзі өмір сүріп отырған дәуірде және көне заманда көптеген халықтардың шайырлары фабула мен өлшем арасына шек қоймағанына оқырман назарын аударады. Поэзиядағы мұндай жағдайдан тек ежелгі гректер ғана тыс тұр деп көрсетеді. Өйткені гректер әрбір ақындық тақырыпқа ерекше өлшем қолданған.

Сөйтіп, Өл-Фараби грек поэзиясын төмендегідей топқа бөліп сипаттайды, олар: трагедия, дифирамбы, комедия, ямб, драма, эпос, диаграмма, сатира, поэма, риторика, амфигеноссос (космогония), акустика.

Өрине, бұл айтылған өлең формалары бүгінгі әдебиетке әбден орныққан әдеби жанрларға айналғаны мәлім. Алайда, Фарабидің айтуы бойынша, кезінде мұның бәрі өлеңнің түр-тұлғасы қызметін атқарған.

Фараби грек поэзиясына тән осы өлең түрлерінің әрқайсысына өзінше анықтама береді: «*Трагедия* дегеніміз – арнайы өлшемі бар, бәріне – тыңдаушыға һәм айтушыға да ләззат беретін поэзия түрі. Онда еліктеуге тұрарлық, үлгі алар орайлы оқиға бар: онда билеушілер мен шаһар манаптары марапатталады. Орындаушылар, әдетте, оны патшазадалар алдында келістіріп айтып береді. Егер патша өлсе, трагедияның орнына кейбір әуен қосып, марқұмды жоқтайды.

Дифирамбы – трагедиядан екі есе артық өлшемі бар поэзия түрі. Онда да жалпы бекзаттар жайлы, марапаттарлық мінез, адамзатқа тән ізгі жайлар айтылады. Дифирамбыда да көбінесе қайсыбір патшаларды мақтауға ғалпынады, бірақ негізінен жалпы ізгі істер тілге тиек етіледі.

Комедия – ерекше өзіндік өлшемі бар поэзия түрі. Оған кейіпсіз, келеңсіз жайлар арқау болып, жеке адам мінез-құлқының көлеңкелі көріністері шенеледі. Кейде адам мен хайуанға тән құлықтың, сонымен қатар сырты ұсқынсыз тұрпаттың нышандары келемежделеді.

Ямб – ерекше өлшемі бар жыр түрі. Онда жалпыға мәлім жағымды, жағымсыз жайлар айтылады, ең бастысы, ол көпшілікке кеңінен аян болуы тиіс, мәселен, мақалдар. Жырдың бұл түрі тайталас бәсеке мен соғыста, ашу мен беймазалық үстінде қолданылады.

Драма – алдыңғы түр сияқты, оған жеке есімдерге қатысты мақалдар мен қанатты сөздер кіреді.

Эпос – мейлінше көркем немесе әдеттен тыс эмоциялық күшімен ләззат беретін поэзия түрі.

Диаграмма – заң шығарушылар қолданатын поэзия түрі. Онда адамдар жанын күтіп тұрған бақытсыздық бейнеленеді (егер ол бейәдеп һәм шектен шыққан болса).

Эпика мен риторика – ежелгі басқару мен заң формаларын жырлайтын поэзия түрі. Мұнда патшалардың парасаты мен ерлігі, жо-рықтары мен бастан кешкен қызықты жәйттері айтылады.

Сатира дегеніміз – музыканттар ойлап тапқан поэзия түрі. Осы өлшемді олар әндеріне пайдаланып, сол арқылы жабайы хайуандарға әдеттегісіне ұқсамайтын сан алуан қимыл жасатады.

Поэма – сұлулық пен тұрпайылықты, жүйелік пен бейберекеттікті жырлайтын поэзия түрі. Осы орайда әр поэзияның түрі өзі жырлайтын затқа – сұлулық пен әдемілікке, келістілік пен ұсқынсыздыққа сәйкес келеді.

Амфигеносос – жаратылыс ғылымдарын баяндайтын оқымыстылар ойлап тапқан поэзия түрі. Поэзияның барлық түрінен өлең өнеріне дәл келетін ең сәттісі осы.

Акустика – шәкіртті музыка өнеріне үйрететін поэзия түрі. Оның пайдалылығы осымен шектеледі, өзгеге онша қажеті жоқ» (89, 11–12).

«Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» атты осы шығармасында Фараби ақындарды үш топқа бөліп қарастырады әрі әрбір топқа өзінше сипаттама береді. Бірінші топқа Фараби табиғи дарыны мол, тамаша теңеулер табуға мейлінше бейім, бірақ өлең өнерінің сыр-сипатымен, яғни теориясымен онша таныс емес ақындарды жатқызады. Ал енді екінші топтағылары – өлең өнерімен толық таныс ақындар, олар өлең жазу қағидасына да, бейнелеу құралдарын қолдануға да шебер болып келеді. Үшінші топтағылар – жоғарыда аталған екі ақындық топқа еліктеушілер деуге болады. Бұлардың әлі өзіндік жазу мәнері толық қалыптаспаған.

Сонымен, Фараби біз әңгіме етіп отырған шығармасында ежелгі дәуірдегі араб, парсы және грек поэзиясының тарихы, тақырыбы, композициялық құрылысы, өлшемі, шумағы, ырғағы, тармағы, буыны, бунағы, ұйқасы, түр-тұлғасы, т. б. мәселелерін әдебиетші-ғалым ретінде жан-жақты зерттейді.

Өл-Фараби өлеңдерінің бірін оқып көрелік (біз баспахана мүмкіндігін ескеріп, парсы сөздерін қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген әріптермен транскрипция жасадық):

Әсрари уәжуд хам уә напұхта биманд,
Уан гауһари бәс шәриф насұфтә биманд.
Хәр кәс бәдәлили ақил чизий гүфтәәд
Ан нүктәки әсіл бүд нагуфтә биманд. (187, 27)

(Мазмұны: Барлық ой-сырларым шикі күйінде, түйінделмей, пісіп-жетілмей қалып барады. Бұл қымбат гауһар өңделмеген (тесілмеген) күйінде кәдемізге жаратылмай қала берді. Жүрек сыры жайында әркім өз ақыл-парасаты жеткенше бірдеме айтқан болды. Әйтсе де айтылуға тиіс ең басты пікір айтылмай, нүкте қойылмай қалып барады.)

Тағы бір өлең жолын мысалға келтірейік:

Ей, ән ки шума пийру жәван дийдарид,
Өзрәк пушони ин кухән деварид.
Тифли зи шумо дар бәри ма махбуст
Ура бәхалис химмәти бигумарид. (187, 28)

(Мазмұны: Ей, көзге көрінген қарттар мен жастар! Мына өмір қорғанының көк киімділері! Сіздердің бір балаңыз бізде сырқат болып жатыр. Сіздер оның науқасынан сауығып кетуіне жәрдем беріңіздер, демеу болыңыздар.)

Өл-Фараби және Абай

Ислам дәуірі әдебиеті мен қазақ ақын-жыраулары поэзиясы арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығын сөз еткенде, мықтап ескеретін бір жәйт бар. Кез келген халық әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы сол қоғамдағы тарихи жалғастықтың құрамдас бөлігі болып табылады. Ал тарихи жалғастық дегеніміздің өзі, ең алдымен, ақыл-парасат жалғастығы екені белгілі. Мәселен, Өл-Фарабидің философиялық, әлеуметтік-этикалық ой-тұжырымдары өзінен кейінгі дәуірлердегі ойшыл қаламгерлердің шығармаларынан өзінің дәстүрлі жалғастығын тапты. Мәселен, Өл-Фараби өзінің «Интеллект (сөзінің) мағынасы жайында» деп аталатын зерттеуінде адамның ақыл-парасат мүмкіндігіне жан-жақты талдау жасай келіп, оны «*потенциалды интеллект*», «*актуальды интеллект*», «*жүре келе дарыған интеллект*», «*әрекетшіл интеллект*» сияқты философиялық категорияларға бөліп-бөліп талдайды. Өл-Фараби «жүре келе дарыған интеллект» туралы айта келіп, адам туғаннан ақылды, білімді болып тумайтынын, интеллектің өзі жүре келе, естіп, көріп барып қана дамитынын ескертеді. Сондай-ақ Өл-Фарабидің «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері» атты еңбегінде адам бойындағы жақсы және жаман қасиеттердің бәрі жаратылысынан емес, жүре келе, өзін қоршаған қоғам өміріне сәйкес өзгеріп отыратынын айта келіп, төмендегідей тұжырым жасайды: «Адамның әуелден тоқымашы немесе хатшы болып тумайтыны сияқты, қайырымдылық пен жаман қылық та адамға әуел бастан жаратылысынан дарымайды. Бірақ қайырымдылықпен немесе жаман қылықпен (байланысты) күйге жаратылысынан бейім болуы мүмкін, оған қандай да болсын басқа әрекеттерден гөрі әлгі (күйден) туатын әрекеттерді істеу оңайырақ болады... Өнер біткеннің бәріне жаратылысынан бейім адамның болуы шындыққа сыймайтыны сияқты, қайырымдылықтың, этикалық және интеллектуалдық бәріне жаратылысынан толық бейім адамның болуы шындыққа сыймайды, ол мүмкін емес» (7, 33).

Өл-Фарабидің интеллект жөніндегі осы философиялық ой-тұжырымын араға тоғыз ғасырдай уақыт салып барып, қазақ қауымының жаңа тарихи жағдайында Абай Құнанбайұлы зор білгірлікпен жалғастыра түскен сияқты. Абай өзінің «*Он тоғызыншы сөзінде*»:

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің сөздерін естіп жүрген кісі өзі де есті болады. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады», – деп жазады (2, 173). Сондай-ақ Өл-Фарабидің ғылым-білімді меңгерудегі интеллект рөлі жайындағы философиялық тұжырымын Абай өзінің «*Он тоғызыншы сөзінде*» мейлінше айқындай түскен. Абай өз ойын: «ғылым-білімді әуел бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпен яки алдаумен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады», – деп тұжырымдайды (2, 189). Өл-Фараби өзінің жоғарыда аталған еңбегінде «жан қуаты» жөнінде қолданған ұғымдар мен термин сөздер сол калпында Абай қара сөздерінде (7, 17, 27, 38, 43-сөздер) қайталануы кездейсоқ құбылыс емес. Өл-Фараби: «Ақыл-парасат күші – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнерді ұғынуына және жақсы қылықпен жаман қылықты айыруына көмектесетін күш» деп көрсетеді (7, 194).

Өл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты философиялық трактатында «*Қайрат*», «*Ақыл*» және «*Жүрек*» сияқты ұғымдарға түсінік бере келіп: «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес», – дейді (7, 289). Өл-Фарабидің «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» жөніндегі осы философиялық тұжырымы Абайдың «Он жетінші сөзінде» өзінің логикалық жалғасын тапқан сияқты. Абайдың осы сөзінде «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» үшеуі әрқайсысы өзін мықты санап, айтысып, таласып, ақыры «*ҒЫЛЫМҒА*» келіп жүгінеді. Сонда «ғылым» бұл үшеуіңнің де айтқандарың рас, үшеуің де қажетсің: «Ей, Қайрат, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаталдығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман», – депті. Бұдан кейін «ғылым» өз шешімін «Ақылға» айтыпты: «Жаратқан тәңіріні де сен танытасың. Жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның – екеуінің де сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүресің, соның жаман», – депті. Бұдан кейін Абай осы үш категория жайында түйін жасап, Өл-Фарабидің жоғарыда айтылған пікірін өз оқырманының ұғымына лайықтап жеткізеді. Абай «Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де «Жүрекке» билет, – деп ұқтырып айтушының аты «ғылым» екен. – Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табыссандар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаң, мен «Жүректі»

жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы», – депті деген қорытындыға келеді (2, 171–172).

Әл-Фарабидің «қайрат», «ақыл» және «жүрек» жайындағы философиялық ой-пікірлерін Абай өзінің «Әсемпаз болма әрнеге» атты өлеңінде де әрі ойшыл-кемеңгер, әрі аса дарынды сөз зергері ретінде оқырманға зор шеберлікпен жеткізген.

Абай ақыл мен қайраттың иесі болған адамды «жарты адам» дейді. Өйткені ондай адам тек «суық ақыл» мен «жүгенсіз қайраттың» ғана өкілі болып табылады. Ал бойына осы екі қасиетпен қоса-қабат әділет-шапқат (жүрек) біткен адам ғана «толық адам», яғни ол енді «нұрлы ақылдың» өкілі деп танылады. Сөйтіп, Абайдың «нұрлы ақыл» жайындағы тұжырымының қайнар-бастаулары Әл-Фарабидің интеллект туралы ілімінде жатқанын аңғару қиын емес.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастарын білдіретін зерттеулері де баршылық. Олар: «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері», «Бақытқа жету жолында» деп аталатын ғылыми еңбектері. Әл-Фараби өз зерттеулерінде этика, мораль мәселелеріне ерекше назар аударып отырған. Этиканың зерттеу объектісі – мораль, мінез-құлық, әдептілік нормалары екенін жан-жақты дәлелдеген. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, этиканың ең жоғары категориясы бақыт болып табылады. Сондай-ақ ол адам бойындағы ақыл-парасатты этикалық-адамгершілік қасиеттерден бөліп қарауға болмайды дегендей пікір айтады. Ақыл мен адамгершілік, қайырымдылық өзара табиғи түрде байланысып жатқан құбылыстар екенін түсіндіреді. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, адам өзінің мінез-құлқын жетілдіре түсу үшін, өң алдымен, ол өзіне-өзі мейлінше адал болуы тиіс. Сонда ғана адам өз бойындағы ізгілікті қасиеттерді барынша жетілдіре түсуге мүмкіндік алады. Әл-Фараби «қандай шебер әдістің жәрдемімен жақсы мінез-құлыққа жететінімізді қарастыруымыз керек» дей келіп, әзіл мен күлкі сияқты құбылыстарға моральдық-этикалық тұрғыдан баға береді. Қоғамдағы әрбір құбылыс шектен шығып кеткен жағдайда адамға теріс әсер ететіні сияқты адамның мінез-құлқындағы шамадан асып кеткен көріністер де ізгі қасиеттерге кері ықпалын тигізеді. Осы пікірін түйіндей келіп, Фараби: «әзілқойлық – әзілді шектен тыс қолданудан болады. Ал әзілдеу оңай болғандықтан, біз соған бейім бола бастаймыз. Енді бізге қалғаны бір шеткеріліктен екінші шеткерілікке немесе орташа мөлшерге ауысуды жеңілдету үшін қандай амалдар бар екенін білу» деп жазады (7, 25). Әл-Фарабидің осы моральдық-этикалық тұжырымын Абай өзінің «Төртінші сөзінде» жалғастыра түседі: «Күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек» (2, 162).

Әл-Фараби – ақын

Әл-Фараби мен Абай арасындағы даналық ой-пікір сабақтастығы жайында бұлардан басқа да көптеген нақты деректер келтіруге болар еді.

Әбу Насыр әл-Фараби – өз дәуірінің көрнекті ақындарының бірі. Бұл жөнінде Әл-Фараби замандастары және одан кейінірек өмір сүрген Шығыстың көрнекті ақындары, әдебиетшілері мен тарихшылары көптеген мәліметтер жазып қалдырған. Мәселен, белгілі араб тарихшылары Ибн Аби Усайба және Ибн Халликон өздерінің еңбектерінде Әл-Фарабидің араб, парсы тіліндегі жазылған жырларынан үзінділер келтірген.

Кезінде араб тарихшысы Ибн Халликон жазып қалдырған Фараби бәйіттерінің бірнеше шумағын жолма-жол аударып беруді жөн көрдік:

Бауырым, сен теріс жолға түскен жандарға ерме,
Олардан аулақ жүр, қашанда әділдік жағында бол.
Бұл дүние – біз мәңгі тұратын мекен-жай емес,
Әлемде ешкім өлімді жеңе алмады.

Адамдар әлде құмға түскен із бе екен?
Біз соншалықты дәрмәнсіз болғанымыз ба?
Бір рет самал соқса-ақ бәріміз
Мына өмірден ұшты-күйді жоғалып кетеміз бе?

Адамға бір сәттік қысқа ғұмыр берілген,
Сол қас-қағымдай сәттің өзін көп көріп.
Адамдар бірін-бірі жегідей жейді,
Бірін-бірі азапқа салып қинайды.

Түкке тұрғысыз атақ-даңққа таласып,
Қашанға дейін бір-бірімізді азаптай береміз?
Одан гөрі Көк тәңірісіне жалбарынып,
Өліп кеткеніміз жақсы емес пе? (220, 9)

Сөйтіп, ақыл-парасат пен оқу-ағарту ісінің жалынды күрескері болған Фараби зорлық-зомбылық атаулыға барынша қарсы шықты. Осы идеяны өз жырларына арқау етті. Ақынның гуманистік тұрғыдан айтылған ой-пікірлері бүгінгі оқырманды да таңдандырып, сүйсіндіреді.

Фараби табиғатты танып білу мәселесіне материалистік тұрғыдан қарады. Ғұлама-ғалым, өнер мен білімнің қамқоршысы, озат ойлы азамат десек те, Фараби – өз заманының перзенті еді. Фарабидің араб тілінде жазылған бір өлеңінің мазмұны мынадай болып келеді: «Ей, барлық нәрселердің себепшісі! Мына әлемдегінің бәрі сенің нұрыңнан жаралған. Сен өз құдіретіңнен қабат-қабат аспанды жараттың, сол аспандар ортасында Жер мен теңіздерді жараттың. Міне, осы Жер мен теңіздер – күллі әлемнің кіндігі, орталығы. Тәңірім, сен осылардың бәрінің иесісің. Мен сенен пана іздеп келген бір күнәкөр

пендемін. Мендей күнәкәріңнен кемшілік кеткен болса, ғафу ет, кешір! Сен өз құдіретіңмен табиғат пен элементтердің (унсур) былғанышты кір-қоқыстарынан менің жан-тәнімді тазала».

Фарабидің пайымдауы бойынша, ондай кезде адамдардың табиғатын жамандық элементтері билеп алады. Мұндайда адамдар бұзылып, адамгершілікке мүлдем жат, жиіркенішті мінез-құлық көрсетеді. Бұл өлеңінде ақын «мені сондай кір-қоқыс элементтерден тазарта гөр» деп құдайға жалбарынып отыр.

Орта ғасырда өмір сүрген арабтың мәшһүр шайырлары мен тарихшыларының еңбектерінде Әл-Фараби көп өлең жазған деген пікір айтылады. Белгілі шығыстанушы Е. Ә. Бертельс те осындай қорытынды жасайды. Бірақ оның жырлары сақталмаған. Бізге Әл-Фарабидің бірнеше өлеңі ғана мәлім.

Әл-Фараби өлеңдерінің негізгі тақырыбы – өмірдің мән-мағынасы жайлы толғау, оқу мен білімді мадақтау, адамгершілікке шақыру.

Ақынның мына бір жырынан оның поэзиясының бағыт-бағдарын, тынысын айқын сезінуге болады:

Қашықтасың туған жер – қалың елім,
Не бір жүйрік болдырып жарау деген.
Шаршадым мен.
Қанатым талды менің
Шаңыт жолға сарылып қарауменен.

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм сықылды тез ысып, тез суынар.

Зиялы аз бір тұтам тіршілікте,
Әкімдікке күллісі жүгіреді.
Көкірекпен сезініп, күрсініп көп,
Жаным менің түршігіп, түңіледі.

Қайтейін мен көкжиек көңілімді.
Келер күнге үмітпен жол ашамын.
Қос шөлмекпен өткіздім өмірімді,
Соны медет етеді болашағым.

Бір шөлмекте көк сия толып тұрса,
Екіншіде – шарап бар жайы мәлім.
Даналықты сиямен толықтырсам,
Шарабымен шерімнен айығамын. (6,32–33)

Әл-Фараби тағы бір өлеңінде бұл ғұмырдың мәңгі еместігін айта келіп, жастық жүректің жалынын осы өмірдің игілікті істерін атқаруға жұмсау керектігін аңғартады:

Бауырым, қанша сүйгенмен,
Өтеді өмір күйбеңмен.
Шындыққа бас тік алаулап,
Пенделіктен бол аулақ.

Жататын дәйім жаңғырып,
Бұл ғұмыр емес мәңгілік.
Бейопа мына заманда
Бақұл боп кетер адам да.
Жұрт кілең күнін көп қызық
Жіберер зая өткізіп.

Қағаздың түсіп бетіне,
Сызықтай бейне тартылған
Тап болып, жігер сарқылған,
Кездейсоқ өмір өтіне
Қайыспай тұрса нар тұлғаң.

Сонда да беріп кетеміз,
Жүректің отын молында,
Арманды аңсап өтеміз
Біз ұлы мұрат жолында. (6, 34)

Төмендегі өлең жолдары Өл-Фарабидің ақындық тұғырының да биік болғандығын толық дәлелдейді:

Тамылжып бал тыныштық айналамнан,
Тылсым түнге құшағын жайған далам.
Мен жатырмын ұйқысыз жапа-жалғыз,
Жанымды ой жарығы аймалаған.

Аққан жұлдыз құласа кейде егер,
Сенің нұрлы бейнең боп кеудеме енер.
Өлдеқайда ғайыптан ынтызар ғып,
Өміріме бір ғажап сәуле берер.

Үнің жетер жаңғырып жырақтан ең,
Сезініп мен демінді гүл атқанмен,
Оның өзі бір-ақ сәт... содан кейін,
Мұңды әуенді жалғаймын бірақ та мен... (6, 36)

Тіршілікте құрыштай бол төзімді,
Сан мәртебе алдаса да өзінді.
Тағдырыңды еш уақытта жазғырма,
Тіпті кейде болса әзәзіл азғырған.

Өрге жүзген өнегелі ісімен,
Таңда адал дос өз теңіңнің ішінен.

Жүргендер көп достық атын малданып,
Алайда тек қалма оған алданып. (6, 37)

Әрине, Әл-Фараби өмір сүрген дәуірде үлкен ғалымдардың да өлең жазуы өзінше бір әдетке айналып кеткен салт, дәстүр болған. Мәселен, Фарабидің замандасы, ұлы ғалым, медицина ғылымының негізін қалаушылардың бірі – Әбу Әли ибн Сина, энциклопедист-ғалым Бируни, ұлы математик Әл-Хорезми, т. б. кезінде азды-көпті өлең-жыр жазумен де айналысқан. Бірақ орта ғасырдың әдебиет зерттеушілері мен тарихшылары поэзия мәселесін сөз еткенде көбінесе дерлік Әл-Фарабидің есімін қайталап отырады. Өкінішке орай, Фарабидің поэзиялық мұрасы біздің дәуірімізге дейін толық сақталмады. Әйтсе де саусақпен санарлықтай аз ғана жыр жолдарының өзінен оның зор шабытты, кең тынысты, терең ойлы, нәзік сезімді, дарынды ақын болғанын аңғару қиын емес.

Орта ғасыр ғалымдарының Әл-Фараби туралы ой-пікірлері

Әбу Наср әл-Фараби туралы сол кездегі көптеген ғалымдар өздерінің ой-пікірлерін жазып қалдырған. Ұлы ойшыл Әбу Әли ибн Сина, тарихшы-ғалымдардан Захируддин әл-Байхакий, Жамолуддин ибн әл-Кифтий, Ибн Әби Усайба, Ибн Халликон сияқты атақты ғалымдар өз шығармаларында ұлы философ Әбу Наср әл-Фараби жөнінде кейбір мәліметтер беріп кеткен. Белгілі шығыстанушы-ғалым А. Ирисов солардың бірқатарын араб тілінен өзбекшеге аударып жариялаған екен. Біз соны өзбек тілінен қазақшаға тәржіма жасап, оқырманға ұсынуды жөн көріп отырмыз.

Әбу Әли ибн Сина: Мен мантик (логика), жаратылыстану және риезиет (математика, геометрия) ғылымдарын жақсылап меңгердім. Сосын теологияны оқып үйренуге кіріскенімде Аристотельдің «Метафизика» кітабын оқыдым. Бірақ онда не жазылғанын оқып түсіне алмадым. Бұл кітапты жазған кісінің мақсаты маған құпия болып қала берді. Тіпті оны қырық рет қайталап оқып шықтым. Бұл кітапты тіпті жаттап та алдым. Бірақ соның өзінде мен оны түсіне алмадым. Ақыры одан үмітімді үзіп, бұл түсінуге болмайтын кітап екен деген қорытындыға келген едім.

Бір күні бесін намазы кезінде кітап сатушыларға бардым. Онда бір делдал мұқабалы бір кітапты қолына ұстап алып, мақтап тұр екен. Ол мені қасына шақырып, маған кітапты көрсетті. Сонда мен бұл ғылымды білудің пайдасы жоқ деген оймен әлгіні жақтырмай, алмайтынымды айттым. Делдал маған: «Бұл кітапты ал, бағасы арзан – үш дихрам, кітаптың иесі ақшаға мұқтаж», – деді. Осылайша мен кітапты сатып алдым. Қарасам, ол Әбу Наср әл-Фарабидің «Метафизика» кітабының мақсаты жайында жазылған шығармасы

екен. Үйге келген бойда оны оқуға кірістім. «Метафизика» ойымда жатталып қалған себепті сол сәтте-ақ кітаптың мазмұнын түсініп алдым. Бұған қатты қуанып кеттім. Мұндай кітаптың табылғанына шүкіршілік жасап, ертеңіне-ақ кедейлерге біраз нәрсе садақа бердім.

Захируддин әл-Байхакий: Шейх Әбу Наср әл-Фарабидің аты Мұхаммед ибн Тархан болып, шыққан тегі Түркістанның Фараб деген жерінен екен. Бұл кісі «Муаллим ас-Соний» – «Екінші ұстаз» деген лақап есім алған. Ислам ғалымдары арасында одан бұрын мұншалықты ақылы алғыр адам болмаған еді.

Әбу Насрдың көп трактаттары болған. Мен Рай шаһары бастығының кітапханасынан бұл кісінің шығармаларын көрдім. Сол жерде мен Әбу Насрдың небір шығармаларын көрдім, тіпті ондай кітаптар жайында ешқашан естімеген де екенмін. Тағы бір айта кететін жәйт – көрген кітаптарымның көпшілігі Әбу Насрдың өз қолымен жазылған яки оның шәкірті Әбу Закария Яхия ибн Адидің қолымен көшірілген еді.

...Ғұлама Әбу Наср әл-Фараби айтқан екен: «Кімде-кім хикмат (философия, даналық) білімін оқып үйренуге кіріспек болса, ол ең алдымен жас болуы, ниеті дұрыс, әдепті, қайырымды адам болуы керек. Ондай кісі адамдарға мейірімді, таза, адал болуы, азғын қылықтардан: күнә, қиянат, зұлымдық пен аярлықтан таза болуы тиіс. Білім жолына түскен жан күнделікті күйбең тіршілікті ойламауы қажет. Хикмат білімін оқып үйренуге кіріспек болған адам білімді де, ғалымдарды да құрмет тұтатын кісі болуы шарт. Ондай кісі ғылым адамдарынан басқа ешбір нәрсені қадірлейтін болмауы керек.

Білімді кәсіп, өнер етіп алмауы керек әрі оны мал-дүние табу құралы етіп жібермеуі қажет.

Кімде-кім мұны керісінше істейтін болса, онда ол көзбояушы саналады.

Жалған ақша таза ақша есептелмейтіні сияқты, жалған сөз ешқашан мәнді сөз болмайды.

Егер мінез-құлқы біз айтқандай емес, теріс мінезді кісі болса, ол ешқашанда ғалымдар қатарына қосылмайды.

Ағаштың өсіп-жетілгенін бұтақтағы жемісіне қарай бағалайды ғой. Сондай-ақ адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты.

Кімде-кім өзін өз дәрежесінен жоғары көтермек болса, ондай адамның өсу жолына тосқауыл қойылады».

Жамолуддин ибн әл-Кифтий: Әбу Наср әл-Фараби – Мауераннахрдағы түрік шаһарларының бірі болған Фарабтан шыққан философ. Бұл кісі мұсылмандардан шығып, әлемге танылған данышпан саналады. Ол Иракқа барып, Бағдад шаһарында тұрып қалады. Әбу Наср бұл қалада хикмат білімін үйренеді. Осы жерде Әбу Наср сол дәуірде теңдесі жоқ адам болып шығады. Логикаға қатысты

кітаптарды зерттеу және оларға түсініктеме жазуда көп іс тындырды. Логиканың қиын тұстарын айқындай түсті, көпшілікке түсініксіз болған жасырын сырларын ашты әрі бұл ғылымның пайдалану әдістерін жеңілдетті. Ол өз шығармаларында логикадан пайдалану үшін түсінікті сөз тіркестерін, астарлы меңзеу сөздер қолданып отырды. Тіпті ол логиканы түсіндіру, үйрету және талдау жасаудағы Әл-Киндий, тағы басқалар жіберген олқылықтарды да атап көрсетті.

...Әбу Насрдың бұдан басқа «Ихсо ал-улум ва аттаъриф» – «Ғылымды меңгеру және оның мақсатын түсіндіру» туралы жазылған құнды кітабы бар. Мұндай шығарма жазуда осы кезге дейін Әбу Насрдан ешкім озып кеткен емес. Тіпті бұл секілді ой-пікірлерді оған дейін әлі ешкім айта алмаған, ол кісі шыққан биікке ешкім көтеріле алмаған еді. Дамып келе жатқан ғылымдардың барлық салалары да оның салғандұрыс жолын пайдаланды деуге болады.

Әбу Насрдың Афлотун (Платон) және Аристотель философиясындағы идеяларға арналған кітабы оның философия саласындағы аса көрнекті ғалым екенін әрі философия пәнін терең меңгергенін дәлелдейді... Мен философияны үйренушілер үшін одан («Фараби кітабынан». – Н. К.) пайдалырақ бірер кітап бар деп ойламаймын. Бұл шығарма барлық ғылым салаларына ортақ әрі осы еңбек арқылы басқа ғылым салаларының өзіне тән мән-мағыналарын түсінуге болады. Бұрын логикадағы категориялардың мағыналарын, олардың неден құрылғанын түсіну мүмкін емес еді, қалайша сол мән-мағына барша ғылымға ең алғашқы негіз, іргетас болып қалануы мүмкін екендігі дәл осы Фараби шығармасында ғана түсіндірілген болатын...

Ибн Әби Усайба: Фараби – шынайы философ, терең білімді да-нышпан еді, философияға қатысты пәндерді толық игерген болатын. Ол риезиет (математика, геометрия) ғылымдарына жетік, білгір, ірі ғұлама, мал-дүниемен ісі жоқ, қарапайым адам еді. Ол тағамға шыдамды, қанағаты мол жан болатын. Ол өзінің мінез-құлқы жағынан ежелгі дәуір философтарына ұқсайтын.

Әбу Наср тәуіпшіліктен де едәуір хабардар еді. Тәуіпшіліктің теориялық жағын жақсы білетін. Бірақ тәуіптік тәжірбиені іс жүзінде қолдану және оның ұсақ-түйек емін жасау ісін айтарлықтай терең меңгермеген болатын.

...Әл-Фараби Дамаскіге алғаш барған кезінде бір бауға қарауыл еді, сол бау ішінде отырып ұдайы хикмат – философия ғылымымен айналысатын. Әбу Наср бұл жерде ежелгі дәуір ғалымдарының көзқарастары – шығармалары мен оларға жазылған түсініктерді бас алмай оқып отыратын. Ол өзі жарлы кісі еді, тіпті түні бойы ұйықтамай, шығарма жазумен айналысатын, кедейлігі сондай, өзіне қарауылдығы үшін беретін шамның нұрын пайдаланатын еді.

Біраз уақыт Әбу Наср осылай өмір сүрді. Кейін оның есімі төңірекке мәлім болып, беделі артады, жазған шығармалары да

мәшһүр болып кетеді. Сөйтіп, оның шәкірттері де көбейеді. Соның нәтижесінде ол өз заманының бірден-бір аса ірі ғалымы дәрежесіне ие болды.

Ел билеуші әмір Сайф ад-Даула (Абул Хасан ибн Абдуллох ибн Хамдан ат-Тағлабий) Фарабимен әңгімелесуді ұнататын болған, әмір оның біліміне таңданып, оған көп ізет-құрмет көрсетеді. Сол арқылы әмірдің Әбу Наср қатысатын жиындарының да даңқ-дәрежесі артады, бұған әміршінің өзі де рақаттанады.

...Кейбір шейхтардың айтуына қарағанда, Әбу Наср әл-Фараби бір жолы Мысырға (Египетке) сапарлап барған, кейін Дамаскіге қайтып келіп, осы жерде Сайф ад-Даула Али ибн Хамдан әмірлігінде, осы елде әр-Розий халиф болып тұрған кезде қайтыс болды.

Сайф ад-Даула өзінің жоғары мәртебелі он бес әкім кісілерімен бірге Әбу Насрдың жаназасында болды. Елдің айтуынша, Әбу Наср өте қанағатшыл адам болғаны үшін әмірші Сайф ад-Дауланың ерекше құрметіне бөленген екен. Алайда, соған қарамастан Фараби күніне төрт дихрам күміс ақшадан басқа ешқандай сый-сияпатты пайдаланбайды. Сол төрт дихрамды тіршілікке зәру болған нәрселерге ғана жұмсайтын болған. Ол «тұрмыс-тіршілігім не болады» деп қайғырмайды екен. Тіпті баспана етерлік үй-жайды да, өзіне келетін бірен-саран пайданы да ойламай өтіпті.

...Елдің айтуына қарағанда, Әбу Наср қозы жүрегі мен райхан шәрбатын өзіне тамақ еткен екен. Әбу Наср алғашқы кезде қазы болып істеген дейді. Ғылым дүниесіне тереңірек бойлаған соң бұл жұмысты тастап, бар жан-тәнімен білімін асыра түсуге кірісіп кетіпті, мал-дүниеге ешқашан қызықпаған екен.

Ол қарауылдау үшін кешкісін бауға барады екен де, шырақты жағып, кітап оқуға кіріседі екен.

Музыка саласында да ол білімді болыпты. Бұл салада да оның зерттеулері шарықтау шегіне жетіп, барынша кемелденіпті, музыка өнерінде одан озып кету мүмкін емес екен.

Жұрттың айтуына қарағанда, ол ғажайып бір музыка аспабын жасапты, міне, сол аспаптан адамның жан жүрегін елжіретіп жіберетін сиқырлы бір ғажап әуен естіледі дейді.

Ибн Халликон: Әбу Наср әл-Фараби логика, музыка және бұл екі пәннен басқа да бірнеше ғылым салаларына қатысты шығармалардың авторы болған. Сондай-ақ ол мұсылмандардың ең ірі философы саналады, ешкім ғылымда бұл кісінің дәрежесіне дейін көтерілген емес. Әбу Әли ибн Сина да оның кітаптарынан көп нәрсе үйренген. Әбу Әли ибн Синаның сөзіне қарағанда, ол Фараби шығармаларын оқып ләззат алған екен. Бұл кісінің шыққан тегі түрік болған, ол сол өз елінде туып, сонда өскен. Кейін өз елінен шығып, басқа өлкелерге саяхат жасайды, ақыры Бағдад шаһарына барады. Сол кезде ол түрік тілімен қатар араб тілін, тағы басқа бірнеше тілді білген. Әбу Наср Бағдадта араб тілін үйренуге кірісіп, бұл тілді жан-

жақты әрі терең біліп шығады. Соңынан осы тіл арқылы ол хикмат – философия ғылымын меңгеру жолына түседі.

...Адамдардың айтуынша, Аристотельдің «Жан туралы» кітабының Әбу Наср оқып шыққан нұсқасы табылған. Міне, сол кітапқа Фараби өз қолымен, «мен осы кітапты жүз рет оқыдым» деп жазып қойыпты. Бұл ғалым жайында пікір айтқандардың сөзіне қарағанда, Әбу Наср, сол философ Аристотельдің «Физика» деген шығармасын қырық рет оқыдым, бірақ оны тағы қайталап оқуым керек деген екен.

...Бір жолы Әбу Наср әл-Фарабиден:

– Философия саласында кім мықты, Сіз бе әлде Аристотель ме? – деп сұрапты:

Сонда әл-Фараби:

– Егер мен сол кісінің өзінен білім алу бақытына ие болғанымда, онда мен оның ең мықты шәкірттерінің бірі болар едім, – деп жауап беріпті.

...Білімге құштар жандар Әбу Насрға тыным бермей, бірі келіп, бірі кетіп жатады. Ол жазған шығармалар бөлек-салақ күйінде шашылып жатады екен. Еңбектерін ол үлкен дәптерге емес, жеке парақ қағаздарға жазып тастай берген. Сол үшін көпшілік шығармаларының жеке тараулары мен бөлімдері ғана сақталып қалған.

Түркі тектес халықтардың ислам дәуіріндегі ғылым мен мәдениетін, әдебиетін сөз еткенде Әбу Әли ибн Сина жайында айтпай кету мүмкін емес. **Әбу Әли ибн Сина** (980–1037) – энциклопедист-ғалым, философ, әдебиет зерттеушісі, дарынды ақын, есімі әлемге мәшһүр дәрігер. Толық аты-жөні: Әбу Әли Хусейн ибн Абдаллах деп жазылатын болған. Оның негізгі еңбектері – «Даныш наме» («Білім кітабы»), «Китаб әл-қанун фиттиб» («Медицина заңдары туралы кітап»), «Музыка туралы трактат», «Өлең туралы кітап», «Қасоид ва ашъор» («Қасидалар мен өлеңдер»), т. б.

Әбу Әли ибн Сина есімі кезінде әдебиет теориясын зерттеуші ғалым ретінде де, аса дарынды ақын ретінде де мәшһүр болған. Әсіресе ол рубаят жазудың ғажайып үлгілерін көрсеткен. Ақын өз өлеңдерінде ақыл-парасатты, жақсы мінез-құлықты адамзат қоғамын алға жетелеуші ұлы күш деп бағалайды. Ол бір өлеңінде қара жерден бастап, көктегі Зухал (Сатурн) жұлдызына дейінгі аралықтағы барлық тіршіліктің қожасы ақыл-парасат деген пікір айтады.

Ибн Сина ақыл-парасатты көкке көтере мадақтайтын, этикалық-дидактикалық сарындағы көлемді жыр циклдарын да жазған. Солардың бірі – «Хай бин Яқзон» («Ұйқы мен өмір») деп аталады. Мұнда ақыл-парасат, ғылым мен өнер әлемді мәңгі кезіп жүретіні, адамзат бойындағы ең ұлы қасиет – парасат ешқашан қартаймайтыны, ақыл-парасат қана әлемдегі барлық адамдарды надандық ұйқысынан оятаыны айтылады. Көне еврей тіліндегі осы кітап бертін келе түрік, парсы, неміс және француз тілдеріне тәржімә жасалған. Түркі халықта-

рының ислам дәуіріндегі әдебиет тарихында Әбу Әли ибн Синаның алатын өзіндік орны бар.

Түркі халықтарының ислам дәуіріндегі ғылымы мен әдебиетін сөз еткенде Әбу Райхан әл-Бируни есімі ойға оралады. **Әбу Райхан әл-Бируни** (973–1048) – энциклопедист-ғалым, әдебиет зерттеушісі, ақын, аудармашы. Толық аты-жөні: Әбу Райхан Мұхаммед ибн Ахмед әл-Бируни. Ежелгі Қият қаласында (Қарақалпақстан) туған. «Қият» – қазақ халқының этникалық құрамын қалыптастырған тайпалардың бірі екені мәлім. Әл-Бируни ғылымның түрлі салалары бойынша 150 еңбек жазған. Бұл «ғылыми еңбектердің жетпісі астрономия, жиырмасы – математика, он екісі – география мен геодезия, төртеуі – картография, төртеуі – ауа райын бақылау мәселесі бойынша, үшеуі – минералогия, біреуі – физика, біреуі – медицина, он бесі – тарих пен этнография, төртеуі – философия, он сегізі әдебиеттану салаларына арналған зерттеулер» (182, 8). Ұлы ғалым өзінің ана тілі – түркі тілімен қатар парсы, араб, санскрит (көне үнді), грек тілдеріне жетік болған. Әл-Бируни зерттеулері ішінде «Бұрынғылардан қалған жәдігерліктер», «Асыл тастар», «Масғұд қағидасы», «Минералдардың меншікті салмағын анықтау ережесі», «Геодезия», «Үндістан» сияқты еңбектері күні бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Ғалымның аталмыш зерттеулері әлем халықтарының көптеген тілдеріне тәржіма жасалды.

Әл-Бирунидің есімі кезінде әдебиет зерттеушісі, жазушы, ақын ретінде де мәшһүр болған. Мәселен, Бирунидің «Хикметтерінде» («Даналық сөздерінде») негізінен орта ғасырдағы мұсылман қауымының моральдық-этикалық мәселелері сөз болады. Ол өзінің хикметтерінің бірінде: «басқа біреуге зорлық-зомбылық көрсетуге болмайды. Мұның өзі адамның мінез-құлқын өзгертіп жіберуі мүмкін. Мінез-құлқы жақсы адам ғана Алланы танып, өзгелерге қайырымды болады», – деп жазады (181, 42). «Мухтарулашъора» («Таңдамалы өлеңдер») атты кітабы ақынның көзі тірі кезінде-ақ жоғары бағаланған екен. Әл-Бируни өзі туралы жазған бір өлеңінде:

Әлемдегі бар ілімді игеруге жан салдым,
Басқа түскен тауқыметті қонағымдай қарсы алдым.
Үндістаннан кетті даңқым жер-жиһанды аралап,
Батыс–Шығыс оқып жатыр кітабымды бағалап, –

депті (182, 98-99).

Бируни кезінде ғылым іздеп Үнді еліне барған, сонда оқып түрлі ғылыми зерттеулер жүргізгені мәлім. Ақынның бұл айтқаны шындық еді. Әл-Бирунидің дидактикалық-философиялық мазмұндағы даналық хикметтері негізінен адам бойындағы ақыл-парасаттың қыруар мүмкіндіктерін ашып көрсетуге арналған. Мәселен, ол өзінің «Хикметтер» атты еңбегінде ақылдың құдіреті туралы төмендегідей пікір айтады: «Адам әрқашанда әйтеуір бір нәрсеге қызығып, со-

ның сыр-сипатын танып-білуге құштар болып тұрады. Адам оны көзбен көріп, құлақпен естіп барып біледі. Көзге көрінбейтін құбылыстарды ақылға салып талдайды. Соны түсінуге кеткен уақыты өмірінің мазмұнды да бақытты кезеңі саналады. Ақылды адам өмірдегі керекті және керексіз нәрселерді бір-бірінен тез ажырата біледі. Парасатты жан керексіз нәрсеге қызықпайды. Жақсы іске адамның көңілі әрқашанда сүйсініп тұрады» (181, 54–55). Өл-Бирунидің осы хикметтерін оқығанда Абайдың «Он бесінші сөзі» еріксіз ойға оралады: «әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен-дағы, күнінде айтса – құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен» (2, 170). Ғұлама-ақынның ғылым-білім, тәлім-тәрбие, әдептілік белгілері, әділ әкім, т. б. туралы хикметтері, өсиет-уағыздары күні бүгінге дейін өзінің моральдық-этикалық, эстетикалық мән-мағынасын жойған жоқ.

Қарахан мемлекеті тарихында «ислам дәуірі» деп аталып кеткен X–XII ғасырлар ғылым үшін ғана емес, сонымен бірге көркем сөз өнерінің дамуында да аса маңызды кезең болған. Бұл кезде түркі елінде халық ауыз әдебиеті түрі мен мазмұны тұрғысынан кемелдене түсті. Бұрыннан жазба әдебиетте қалыптасып қалған дарий (парсы) тілін біртіндеп түркі тілі ығыстырып шығара бастады. Ғылым мен мәдениет ошақтарына айналған ірі кент-қалаларда түркі әдеби тілі қалыптасты. Сан ғасырлық әдеби дәстүрі бар түркілер елінде XI ғасырда Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі тілдері жинағы») және Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» («Құтты білік») атты еңбектері өмірге келді. Кезінде дүниені дүр сілкіндірген осы екі шығарманың өзі-ақ бүкіл түркі жұртының әлемдегі абырой-беделін еселеп арттырып жіберді. Көк түріктер қағанаты құлағаннан кейін араға екі жүз елу жылдай уақыт салып барып, түркілердің таңы қайтадан арайлап атып келе жатты.

Махмұт Қашқари

(XI ғасыр)

«Диуани лұғат ат-түрік»

(«Түркі сөздерінің жинағы»)

**Махмұт Қашқари –
ұлы филолог**

Махмұт Қашқари – түркі халықтарының тұңғыш ұлы филологы, ежелгі ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым. Оның толық аты-жөні: Махмұт ибн ул-Хусаин ибн Мухаммадин Қашқари. Он бірінші ғасырда өмір сүрген ғалымның туған, қайтыс болған жылдары белгісіз.

Қашқари Талас, Шу өзендерінің бойындағы Баласағұн, Барсхан кент-қалаларында болған. Махмұт Қашқари Барсхан қаласында туған. Бұл қаланы Тұран әміршісі Алып Ер Тоңғаның баласы Барсхан салдырғанын оқырманға ескерте кеткіміз келеді. Алғаш Қашқар қаласында, сосын – Бұхара, Нишапур, Самарқан, Мерв және Бағдат шаһарларында оқыған. Ерекше зейін қойып үйренгені – түркі рулары мен тайпаларының тілдері, фольклоры, этнография, әдет-ғұрпы, наным-сенімі. Махмұт Қашқари осы мақсатын жүзеге асыру үшін, бір жағы – Жетісу, Мауераннахр, Хорезм, ал екінші жағы – Еділ, Жайық, Қара Теңіз жағалауына дейінгі түркі тайпалары мекендеген ұлан-ғайыр өлкені аралап шығады. Соның нәтижесінде қыруар көп тілдік, этнографиялық деректер, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап алады. Сөйтіп, «Түркі тілдерінің жинағы» өмірге келеді. Ол өзінің «Түркі тілдерінің жинағы» атты еңбегінің кіріспесінде былай деп жазады: «...Мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сахарасын бастан-аяқ аралап шықтым. Түрік, түркмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым. Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кіші-гірім айырмашылықтарды парықтап білу үшін істедім. Сонымен, олардың әрқайсысының тілі менің көңілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, әбден тәртіпке келтіріп, жүйелеп шықтым. Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас-түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған «Диуани лұғат ат-түрік» – «Түрік тілдерінің диуаны» деген ат бердім» (73, 30).

«Диуани лұғат ат-түрік» – энциклопедиялық сөздік

Орта ғасырдың ең көрнекті ғалымдарының бірі – Махмұт Қашқари тіл білімі мен әдебиетке қатысты көлемді де күрделі екі ғылыми еңбек жазғаны мәлім. Бірі – «Жавохирун-нахв фи луғотит турк» («Түркі тілдерінің синтаксисі, қағидалары») деп аталады. Өкінішке орай, Махмұт Қашқаридың бұл еңбегі бізге жетпеген. Бұл кітаптың тағдыры әзірше белгісіз күйінде қалып отыр. Ал екінші еңбегі – «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») екені мәлім. Бұл еңбек 1074 жылы жазылған.

«Диуани лұғат ат-түрік» – қазіргі түркі халықтарының бәріне ортақ мұра. Бұл сөздікте орта ғасырдағы түркі ру-тайпаларының бәріне бірдей ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға ғана қатысты диалект сөздер бар. Бұл лексикалық жинаққа енген сөздер, мақалдар, өлең жолдары, т. б. түркі тілдерінің сөз тудыру, сөйлем құру жүйелерін, әдеби тіл мен көріктеу құралдарының өмірге келу жолдарын анықтай түсуге мүмкіндік береді.

«Диуани лұғат ат-түрік» – тіл білімінің ең басты салалары бойынша теориялық тұрғыдан құнды түйіндер жасаған еңбек. Көне түркі әдебиет ескерткіштерінің тілін үйренуге бұл зерттеу көп көмек көрсетіп келеді. Мәселен, осы «Диуани лұғат-ат түрік» табылғаннан кейін ғана «Құтты білік» дастанын оқу, аудару және транскрипция жасау кезінде бұрын жіберілген қателіктер түзетілді.

Махмұт Қашқаридың бұл сөздігі шын мәнінде энциклопедиялық туынды деуге болады. Мұнда тек тіл мен әдебиетке ғана емес, сондай-ақ сол кездегі ру-тайпалар мен халықтардың қоғамдық-экономикалық жағдайына, көне тарихы мен әдет-ғұрпына, салт-санасы мен наным-сеніміне, т. б. қатысты аса бағалы деректер берілген.

Махмұт Қашқари еңбегінің осы бір өзіндік ерекшелігі, энциклопедиялық мән-мағынасы жайында айта келіп, белгілі түрколог А. Н. Кононов былай деп жазды: «Мұнда XI ғасырдағы түріктердің өмірі туралы: олардың материалдық мәдениетінің бұйымдары, тұрмыс жайлары туралы..., этнонимдері мен топонимдері, ру-тайпалары туралы, туыстық және жекжаттық терминдері туралы, түркі қызмет адамдарының титулдары мен аттары, тағам-сусындардың аттары туралы, үй жануарлары мен жабайы жануарлар және құстар, мал шаруашылығы терминдері туралы, өсімдіктер мен дәмді дақылдар туралы, астрономиялық терминдер, халықтық календарь, айлардың және аптадағы күндердің аттары туралы, географиялық терминология мен номенклатура туралы, қалалар туралы, аурулар мен дәрілердің аттары, анатомиялық терминология туралы, металдар мен минералдар туралы, әскери, спорт және әкімшілік терминологиясы туралы, түрлі тарихи және мифтік қаһармандардың есімдері туралы, діни және этникалық терминология туралы, балалардың ойындары мен ермектері және тағы басқалар туралы көп жағдайда бірден-бір деректеме болып табылады» (137, 12.)

М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» атты зерттеуі тек түрікше-арабша түсіндірме сөздік қана емес, сонымен бірге ол ежелгі түркі тілдері мен ауыз әдебиетін зерттеп, танып-білу үшін аса қажетті, теңдесі жоқ ғылыми еңбек болып табылады. Біз үшін ең маңыздысы – біздің жыл санауымыздан бұрынғы қадым замандарда жасаған сақтар мен ғұндар дәуірінде және түрік қағанаты тұсында өмірге келген тұрмыс-салт жырларының үлгілерін, мақал-мәтелдерді, шешендік сөздер мен афоризмдерді М. Қашқари өз «Сөздігіне» мысал ретінде енгізген. М. Қашқари түркі жұрты, түркі ұлысының тарихи рөлі туралы айта келіп, былай деп жазды: «Мен тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырып қойғанын көрдім. Тәңірі оларды «түрік» деп атады. Әрі оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, тәңір халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың

қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; солардың істерінде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды, әрі түріктер ішінен соларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады» (73, 30).

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны – Қарахан мемлекетінің саяси-әлеуметтік бағыт-бағдарын айқындайтын Ата заңы сипатында жазылған этикалық-дидактикалық сарындағы көркем туынды болса, Махмұт Қашқаридің «Түрік тілдерінің жинағы» – бүкіл түркі халықтарының тіл мәдениетіне ортақ тілтану энциклопедиясы еді. Бұл екі туынды – ұлан-байтақ Тұран даласындағы қоғамдық ой-сана мен көркемдік-эстетикалық танымның мейлінше жоғары дәрежеге жетіп, барынша кемелдене түскендігін дәлелдейтін тарихи құжат.

Өрине, «Диуани лұғат ат-түріктегі» өлең-жырлардың қайсысы қай кезде жазылғанын дәлме-дәланықтап білу қиын. Әйтсе де сол әдеби шығармалардан алынған үзінділердің мазмұнына, тілі мен жазу стиліне қарап, қай дәуірдің әдеби туындылары екенін шамалап айтуға болады. Көптеген өлең-жырлардың өте-мөте ертеде, тіпті алғашқы қауым кезінде өмірге келгенін аңғару қиын емес. Мұндай көне жырларда, мақал-мәтелдерде түрлі тайпалардың өте ерте замандағы өмірі, алғашқы қауымдағы адамдардың тұрмыс-тіршілігі, олардың Көк тәңірісі мен Күнге табынуы, табиғат құбылыстарынан зәресі қалмай қорқуы бейнеленеді.

«Диуани лұғат ат-түріктің» көшірме қолжазбасы XX ғасырдың бас кезінде табылды. Бұл еңбектің автор қолымен жазылған түпнұсқасы сақталмаған. Махмұт Қашқари кітабы жазылғаннан кейін, араға екі жүз жылдай уақыт салып барып, автордың өз қолжазбасынан көшірілген бір нұсқасы қазір Стамбулдың Фатих кітапханасында сақталуы тұр. Оны көшірген хуснихатшының аты – Әбу Бәкір бин Абдул-фотхат.

«Диуани лұғат ат-түрік» 1915–1917 жылдары Стамбул қаласындағы Ахмет Рифат баспасынан үш томдық кітап түрінде жарық көреді. Міне, Махмұт Қашқари еңбегін жан-жақты зерттеу, басқа тілдерге аудару ісі осы кезден бастап шындап қолға алынды деуге болады.

Белгілі шығыстанушы неміс ғалымы Броккельман бұл шығарманы неміс тіліне аударып, 1928 жылы Лейпциг қаласында бастырып шығарды. Броккельман бұл еңбекті аудару кезінде шығармадағы жеке сөйлемдердің бәрін алфавит тәртібіне келтірді.

Неміс ғалымы Фриц Хаммел осы сөздікте ұшырасатын мақал-мәтелдерді неміс тіліне аударып, өз алдына жеке кітапша етіп бастырды.

Көрнекті түрік филологы Басым Аталай оны осман түріктерінің тіліне тәржіма жасап, 1939–1941 жылы Анкарада үш томдық кітап етіп шығарды.

Махмұт Қашқаридің бұл еңбегін зерттеуге, оны басқа тілдерге аударуға, оған тілдік және әдебиет тұрғысынан түсініктер жазуға кеңес ғалымдары қыруар үлес қосты. Мәселен, тілші-ғалым С. Муталлибов «Диуани лұғат ат-түрікті» өзбек тіліне аударып, оны 1960–1963 жылдары Ташкенттегі «Фан» баспасынан үш кітап етіп шығарды. Ал көрнекті кеңес лингвист ғалымдарынан Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, А. К. Боровков, С. Муталлибов, В. Решетов, т. б. осы сөздікке қатысты көптеген құнды зерттеулер жүргізді. Махмұт Қашқари сөздігін қазақ тіліне аударған – А. Егеубай.

«Сөздіктегі» табиғат туралы өлең-жырлар

Алғашқы қауымда тіршілік еткен адамның ерекше назар аударған нәрсесі – *табиғат құбылыстары* болды. Мұның өзі түсінікті де. Өйткені адам әлі өзін қоршаған табиғатқа толық тәуелді еді. Сондықтан да ол жанға жайлы, арқар-киігі асыр салған көктем көріністерін мақтады, ал қаһарлы, мейірімсіз қыс аязына ызаланып, оған арнап өзінше өлең шығарды. Алғашқы қауым адамдары шығарған өлең-жырларда табиғат көріністері «тірі жан» ретінде бейнеленеді. Олар – Күнді, Айды, Жұлдызды, Бұлтты адам сияқты етіп, бірде «ашуланатын», бірде «көңілденетін» құбылыс ретінде суреттейді. Мәселен, төмендегі бір өлеңде аспандағы бұлт «ыңырасып өреді», су «мөңіреп ағады».

«Түркі тілдері жинағында» табиғат көріністеріне қатысты жыр жолдары көп. Мұнда «бұлттар ойнай бастағанын», «сай салаға су толғанын», «түрлі түсті бәйшешек өсіп шыққанын», «арқар-киік асыр салғанын» бейнелейтін өлеңдер жиі ұшырайды. Мәселен, Еділ өзені жайында төмендегідей жыр жолдары бар:

Жарқырап жұлдыз туғанда
Ұйқыны серпіп қарадым:
Бөлейді құстар думанға
Тыныштық күйін даланың.

Еділдің суы ағады,
Қаһарлы толқын тас қажап.
Сайларға су толады,
Ойнайды суда ақ шабақ. (72, 27)

Мұнда тіпті Қыс пен Жаз адамдар бейнесіне түсіп, өзара айтыса бастайды. Мұның өзі түркі халықтары арасында айтыс өнерінің қадым заманда-ақ кең тарағанын аңғартса керек:

Жаз бенен қыс жанасты,
Қаһарланып қарасты.
Қарсы тұрып таласты,
Телмендесіп тұр бүгін.

Қыс: «Ауруды емдедім,
Қуаттанар ерлерім,

Тұлпарларды жемдедім,
Күш беремін тәнге де.
Қармен бидай өнеді,
Төлдер қырға өреді.
Қар далаға күш себер,
Жаз байлығын қыс берер.
Жау да қыста тынады,
Жазда ғана құлағы
Ербеңдейді, тұрады».
Жаз тамағын кенеді.

Жаз: «Қыстың аяз, мұзы бар,
Жер келбеті бұзылар,
Жайлы жазға қызығар,
Сорғанда аяз денені.
Кедей жүрер бүгіліп,
Қыстан жаны түңіліп,
Саусақтары тілініп,
Отпен ғана жан кірер.
Адам мені аңсайды,
Қар, ластан шаршайды,
Өткізеді қанша айды,
Әлі налып қарлы жел?
Бұлт тенеді сұстана,
Желі қандай? Масқара!
Іздейді адам баспана.
Күн кешеді күрсініп.
Қар менен мұз жылайды,
Таудан сулар құлайды,
Жылға болып ұзайды.
Мерейі есер көңілдің.
Жазбен жайнап бар алап,
Гүл атады дала, бақ,
Ылғи мені сағалап,
Қарлығаш та самғайды». (72, 28-32)

Бұл айтыста адамдарға берер ырзығы да, қуаныш-шаттығы да мол «жаз» жөңіп шығады. «Қыс» қаһарынан тайып «жеңіледі». Таудағы қар, мұз еріп, кең жазира дала қайтадан көк майса, жасыл-қызыл гүл кілемге оранады. Ұзаққа созылған суық қыста үнсіз қалған алуан түрлі құстар қайта сайрайды, жан-жануарлар ең далада асыр салып, нағыз у-шу, қым-қиғаш қызық өмір басталады. Жаз маусымының бұл «жеңісі» адамдардың жеңісіне айналады.

**«Сөздіктегі» аңшылық
жайындағы өлеңдер**

Алғашқы қауым адамдарының
тіршілік көзі аңшылық болғаны жақ-
сы мәлім. «Түркі тілдері жинағында»

халық ауыз әдебиетінің аңшылық жайындағы өлең-жырлары жиі ұшы-

райды. Бұл жырларда белгілі бір тайпа мүшелерінің аң аулау маусымына салтанатты түрде дайындалып жатқаны, аңшылыққа аттанар сәттегі қызу той-думан, сондай-ақ қанжығасы қанды болып қайтқан аңшылардың ойын-сауығы бейнеленеді. Әрбір өлеңнің соңында жастарды аңшылыққа үйрету қажеттігі айтылып отырады. Бұл жырларда әсіресе құс аулауға, яғни саятшылыққа көбірек назар аударылады:

Чәғрі беріб құшлату,
Тайған ізіб тішлөту,
Тілкі тоңғұз ташлату,
Эрдан білә оқлалім.

(Мазмұны: Жастарға қаршыға беріп, құс салдырып үйретейік; аңдарды тазы қосып тістетейік; түлкі, доңызға тас лақтырайық, өнер-қабілетімізбен мақтанайық.)

Адамдардың күн көрісі, тұрмыс-тіршілігі ол кезде аңшылық еңбегіне тікелей байланысты екенін біз жоғарыда айтып өттік. Аңшылық жайындағы жырлардың негізгі мақсаты – жастарды аса қауіпті де жауапты іске, жыртқыш аңдарды аулауға баулу болып табылады. Сонымен бірге аң аулау мереке іспеттес, көпшіліктің қуанышына айналған нағыз той-думан ретінде бейнеленіп отырады. Мәселен, мына бір өлең жолдарынан аң аулауға шығайын деп тұрған адамдардың сауық-сайран құрып жатқанын көреміз:

...Жігіттерді жинайық,
Жеміс теріп, сыйлайық.
Той қызығын тыймайық,
Аңға шығып, құс салып.
Төрт аяғын билетіп,
Құр атқа басын үйретіп,
Қырық кез құрық сүйретіп,
Киікке тазы қосайық.
Түлкіге қыран салғанда,
Тазыны қосып арланға,
Жеткендей мәз боп арманға.
Ерлік жоқ, сірә, жігіттер,
Осыдан асқан жалғанда! (72, 18)

Сонымен, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты түркі сөздерінің жинағы арқылы бізге жеткен алғашқы қауым адамдарының еңбек жөніндегі өлең-жырлары сол дәуір адамдарының аңшылық, егіншілік және мал өсіру саласындағы өмірін, еңбек процесін, тайпа мүшелерінің қауымдасқан тұрмыс-тіршілігін бейнелейді.

Ерлікті мадақтау

«Түрік тілдерінің жинағында» ерлікті, батырлықты мадақтайтын өлең-жырлар көп. Әрбір қадамы қатерге толы ежелгі дәуір адамы үрейлі аңдармен арпалыста немесе түрлі тайпалар арасындағы соғыста ерекше ерлігімен, қыруар күш-қуатымен, әскери айла-тәсілімен жұрт көзіне түсуді өзіне биік мәртебе санаған. Дәл осындай халық батырларының сом тұлғасын жасау – барлық халықтар эпосына тән құбылыс. «Сөздікте» мысал ретінде келтірілген шағын өлең жолдары қазақтың көнеден келе жатқан дәстүрлі дастандары – батырлық жырларындағы сюжетті баяндау сарынын, батырларды таныстыру тәсілін, жекпе-жекке шақыру мәнерін, қазалы үйге ат шаптырып келу дәстүрін, т. б. еріксіз еске түсіреді. Мәселен, «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр» және «Ер Тарғын» жырларында халықтың ерлік героикасы, махаббат пен достық, туған жерге деген сүйіспеншілік осылайша жырланады.

М. Қашқари «Сөздігінде» ерлік тақырыбын жырлаған көлемді дастандардан үзінділер көп. Солардың бірі – «Мыңлақ елін алғанбыз» деген жыр үзіндісі болса керек. Небары 20 жолдан тұратын осы өлең үлкен шайқастан кейінгі жеңіс салтанатының дабылын қағып тұрғандай естіледі. Бұл жырдан жорық жаңғырығы, жеңіс дабылы айқын сезіліп тұрған сияқты:

Тұрмады бектер алдасып,
Жекпе-жек шықты арбасып,
Қылыштың жүзін қан басып,
Қынабына қайта сыймады.
Домалап жаудың бастары,
Иықтан түсіп қашқаны,
Өлсіреп дұшпан сасқаны,
Қылыштар қанға малынды.
Аяғыма келіп жығылды,
Сұрады жалғыз ғұмырды,
Ұяттан өліп бүгілді.
Тоқтатты мені осылай. (72, 8-10)

Бұл жырдан ежелгі түркілердің мінез-құлқын, әдет-ғұрпын аңғару қиын емес. Ежелгі түркілер жеңіске жеткенде өзі жеңіп отырған жау аттарының кекілін, жалын, құйрығын кесіп тастайтын болған. Бұл арқылы ежелгі жауды ұдайы мұқатып отырған.

Қазақтың батырлық жырларында «жыршы-ақын» кейіпкер тасасында тұрып жырлайды. Сонда, «ақын – мен» мен «кейіпкер – мен» қосылып кетіп отырады. Мәселен, қазақтың «Ер Тарғын» жыры, «Қазтуған сөзі», «Орақ – Мамай» жырларында автор Орақ батыр, Қазтуған, Ер Тарғын атынан сөйлейді. «Ер Тарғын» жырының төмендегі жолдарына назар аударайық:

Алты жаста ақтаттым,
Аттай мұрның танаттым,
Алшақтатып ойнаттым,
Арпа-бидай асаттым. (15, 125)

Бұл дәстүр қадым замандарда қалыптасқан сияқты. Оған М. Қашқари «Сөздігіндегі» төмендегі жыр үзінділері дәлел:

Мен дұшпаннан саспадым,
Жауды малдай жасқадым,
Домалаттым бастарын,
Кім тоқтатар мені енді?
Айқастарда алыстым,
Ұлыларын жаныштым,
Жау алдында қарыстым.
«Сазайыңды тарт!» – дедім.
Жау қамалы алынды,
Қызыл байрақ қағылды,
Дұшпан шөптей шабылды,
Құтылмайды қашса да. (72, 12–13)

Қазақтың жорықшы жырауы Доспамбет өз толғауларында батырдың ерлігін автордың атынан жеткізіп, ежелгі дәуір ақындары мәнерінде бейнелейді:

Арғымаққа оқ тиді
Қыл майқанның түбінен,
Аймадетке оқ тиді
Отыз екі омыртқаның буынынан,
Зырлап аққан қара қан
Тыйылмайды жонның уақ тамырдан.
Сақ етер тиді саныма,
Сақсырым толды қаныма. (22, 32)

Жоқтау өлеңдер

М. Қашқари «Сөздігінде» қазақ ауыз әдебиеті үлгілеріне мейлінше жақын тұрған жыр үзінділері бар. Бұлар негізінен батырдың өліміне байланысты айтылатын жоқтау өлеңдер деуге болады. «Сөздікте» Тұран елінің әміршісі Алып Ер Тоңғаның қазасына байланысты айтылған ұзақ жоқтау бар. Бұл туралы біз осы еңбектің бірінші тарауында айтқанымызды ескерте кетпекпіз. Ал бұл арада біз ежелгі түркі поэзиясына тән осындай жоқтаудың тағы да бір үлгісін сөз етпекпіз. Бұл жоқтаудың басқа да ежелгі түркі поэзиясындағы жоқтаулардан ерекшелігі бар. Мұнда жоқтау басқа жоқтау өлеңдеріндегі сияқты қаза болған батырды іздеуден, сұраудан басталмайды. Өлең қайтыс болған батырдың бейнесін суреттеуден, оның елге жасаған жақсы істерін жіпке тізгендей етіп айтудан басталады:

Жаудың отын өшірді,
Дүниеден көшірді,
Дұшпанның қаны жосылды,
Шәйіт болды өзі, ер еді.
Жақсы істерге бас болған,
Дастарқанына ас толған,
Жаураса ел ақпаннан,
Дем беріп ылғи жебеді.
Аямады елден ас-дәмді,
Оғырақтар одан жасқанды,
Көзінен жаудың жас тамды,
Сол ерді ажал таңдады. (72, 16)

Бұл жоқтаудан ежелгі түркі тайпалары тілдерінің өзіндік ерекшеліктерін аңғару қиын емес. Ежелгі түркі тілін зерттеуші ғалымдар жалпы түркі тілдерін екі топқа бөліп қарастырады. Біріншісі – түркі тілдерінің солтүстік тобы деуге болады. Бұл топта есімшенің -*ған*, -*ген* жұрнақтары арқылы айту формасы басым болып келеді:

Иағы отін очургезн,
Төйдін аны кочургэн,
Ішлэр түзүб кечіргэн
Тегді оқи өлдүрүр.

(Ол дұшпан отын өшіруші еді. Ұрыс кезінде әскер сапын тәртіпке салатын. Ал өзі дұшпан қосынының қатарын бұзатын, қиын істерді атқаратын. Оған заман оғы тиді.)

Екіншісі – түркі тілдерінің оңтүстік тобы деуге болады. Мұнда есімшенің -*мыш* формасы жиі ұшырайды. Сонымен, солтүстік және оңтүстік топтардағы жұрнақ айырмашылықтары тек тілдік айырым-белгілер ғана емес, бұлар әрбір халықтың поэзиясындағы өзіндік-стильдік ерешеліктерді де аңғартатын белгілер болып табылады. Ежелгі түркі поэзиясында жиі ұшырайтын есімшенің осы -*ған* және -*ген* формалары қазақ поэзиясында, соның ішінде тұрмыс-салт жырларында, жоқтау және мақтау өлеңдерінде, эпостық жырларда батырларды сипаттау кезінде қолданылатын бірден-бір стильдік-тілдік құрал деуге болады. М. Қашқари дәуірінде, тіпті одан сан ғасырлар бұрынғы қадым заман поэзиясында кеңінен қолданылып келген -*ған*, -*ген* формалары бертін келе XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясында кеңінен орын алды. Әсіресе қазақтың батырлық жырларынан кең көрініс тапты деуге болады. Бұған «Қобыланды батыр» жырынан мысал келтіре кетейік. Қобыландының ерлігін сипаттау барысында жыршы-ақын есімшенің -*ған*, -*ген* формаларын жиі қолданады. Мәселен, есімшенің -*ген* формасына төмендегі жыр жолдары дәлел:

Қорлыққа көніп көрмеген,
Екі батыр шыңдатып

Оралды беттеп өрлеген.
Ел қалмапты білмеген. (13, 226)

Ал енді осы жырдан есімшенің *-ған* формасы арқылы сипатталған Қобыланды батырдың бейнесіне назар аударайық:

Қылыш найза асынған,
Жауды қуып қашырған,
Ерлігін жаннан асырған,
Ойы терең асылдан,
Сөзі терең тасыған.
Қашқан жауды қоймаған,
Ұстап алып айдаған. (13, 244)

Ежелгі түркі әдебиетіндегі есімшенің *-ған*, *-ген* формасы батырлық жырларына ғана тән құбылыс емес, бұл тәсіл XV–XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының поэзиясынан да өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапты. Мәселен, Бұқар жырау өзінің «Ай не болар күннен соң» деген толғауын төмендегідей жыр жолдарымен аяқтайды:

Үлдемен басын ораған,
Семсермен шашын тараған,
Қиғаштап қасын қараған,
Күлгенде күрек тісі қасқайған,
Қынай да бөлін буынған
Ол не болар ерден соң. (22, 84)

Бөгембай батырдың қазасын Бұқар жырау Абылай ханға төмендегідей жыр жолдарымен жеткізгені мәлім:

Киігін қойдай қайырған,
Құланы құлындай тулаған,
Түлкісі иттей шулаған,
Қыс қыстайтын жерінді
Сол сықылды тау қылған,
Батырың өтті Бөгембай. (22, 99)

Бұл тәсілді кезінде Махамбет ақын да өзінің ерлікті, батырлықты мадақтайтын жырларында кеңінен қолданған:

Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған.
Тереңнен көзін ойдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған. (22, 185)

Ежелгі түркі поэзиясында көбінесе дерлік жоқтауда қолданылып келген *-ған*, *-ген* формасындағы жоқтау өлеңдерін Абай мазмұны мен

түрі жағынан жетілдіре түсті. Абай өзінің ұлы Әбдірахман өліміне байланысты жазған өлеңінде ежелгі түркі поэзиясының осы тәсілін аса дарынды сөз зергерлеріне ғана тән шеберлікпен пайдалана білген:

Орынсызды айтпаған,
Түзу жолдан қайтпаған;
Жақсылық қылар орында
Аянып бойын тартпаған. (1, 234)

Дидактикалық сарындағы өлеңдер

Негізінен ислам дәуіріндегі жазба әдебиетте қалыптасып, қазақ ақын-жырауларының терме-толғауларында өзінің шарықтау шегіне жеткен дидактикалық-философиялық поэзияның қайнар-бастаулары ежелгі түркі жырларында жатқан сияқты. М. Қашқари «Сөздігінен» дидактикалық-философиялық мазмұндағы жыр үлгілерін жиі ұшыратамыз. Олар көбінесе замана жайлы, адамгершілік туралы, ақыл-парасат, білім хақында болып келеді. Бұл сөзімізге бірнеше мысал келтірейік:

Таққа шығып тұрсаң да, тәңіріңді ұмытпа,
Асып-тасқан көңілді ақылыңмен шыбықта.

Ұлық болса еліне ізгі болар ер кісі,
Кішілік пен кісілік – ұлылықтың белгісі.

Дәлуетті адам байи түсер, сый да алар,
Жарлы бектер жәрдем көрмей қиналар. (72, 26)

Сондай-ақ көне дәуір ақыны өз тыңдаушысын оқу-білімге, ақылды адамдардан үйренуге үндейді. Төмендегі жыр жолдары осындай философиялық өсиет-уағыз айтады:

Ұлым, ақыл тыңдасаң, білімсіздік жоғалар,
Білім қалар артыңда, ғұмыр сырғып жоғалар.

Қобалжығыш көңілдің ақылы да жоқ аса,
Мылжыңы көп адамның аспаны да аласа.

Көңіл толса, үйіңнің жарын жығар,
Білікті адам айтпай-ақ жаныңды ұғар.

Алтының мен күмісің болған сайын құнықта,
Қу нәпсіге табынып, тәңіріңді ұмытпа! (72, 20)

Ежелгі түркі поэзиясында дидактикалық-этикалық сарында айтылатын жырлар өзінің формасы жағынан жоғарыда айтылған жоқтау өлеңдерінен өзгешелеу болып келеді. Дидактикалық мазмұндағы жырларда айтылу интонациясы төмен, ырғағы баяу, еркін ұйқас түрінде айтылады.

Дидактикалық-философиялық сарында өсиет-уағыз айту дәстүрі XV–XVIII ғасырларда қазақ ақын-жыраулары поэзиясында мейлінше кең көрініс тапты. Кезінде Жәнібек ханның кеңесшісі болып, аты аңызға айналған Асан Қайғы жырау өзінің «Еділ бол да Жайық бол» деп басталатын толғауын төмендегідей уағыз-өсиетпен түйіндейді:

Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғын сай үшін,
Желке терің құрысып,
Өркімменен ұрыспа.
Ашу – дұспан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің
Түбі терең қуысқа. (22, 26)

Қазақ жыраулық поэзиясының атасы – Шалкиіз жырау өзінің бір толғауында:

Жауынды күні көп жүрме,
Жар жағасы тайғақ-ты.
Жаманға жақыным деп сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты, –

дейді (22, 42).

Ақтамберді жырау өзінің бір толғауында мұсылман баласы үшін ата-ананы құрметтеу міндеті қасиетті Меккеге бару парызынан да жоғары деп біледі:

...Меккені іздеп нетесің,
Меккеге қашан жетесің,
Өзір Мекке алдында –
Пейіліңмен сыйласаң,
Атаң менен аңанды. (22, 65)

Көркемдік ерекшеліктері

М. Қашқари өмір сүрген XI ғасырда, тіпті одан бұрынғы қадым замандардағы поэзия үлгілерінің ұйқас түрі сан алуан формада болып келе береді. Соның өзінде, батырлық жырлары мен табиғат көріністерін бейнелейтін өлеңдерде ұйқас негізінен бірқалыпты, тұрақты болып келеді. Бұл сияқты тұрақты ұйқастың өлең-жырдағы қалыпты орнын төмендегі поэзия үлгілерінен көруге болады:

Қаһарым келіп атылдым,
Арыстандай ақырдым,
Батырлар басын тұрадым,
Енді мені кім тұтар. (73, 155)

Меніменен кеңесті,
Білігі маған теңесті.

Еренменен сүңгілесті,
Алыптар басын ол жұлар. (75, 523)

Ежелгі түркі батырлық жырларының үлгісі ретінде бізге жеткен осы өлең он екі жолдан немесе он екі тармақтан тұрады. Мұнда көне түркі поэзиясының «көг» деп аталатын ұйқас түрі қолданылған. Белгілі ретпен топтасқан екі шумақтың әрқайсысы төмендегідей түрде ұйқасады: *а-а-а, б-б-б*. Ал өлеңнің төртінші жолдары *ә-ә* түрінде өзара ұйқасып жатады.

Ежелгі түркі поэзиясында кеңінен қолданылып келген ұйқастың осы түрін Абай өзінің «Білімдіден шыққан сөз» деген өлеңінде зор шеберлікпен қолданғанын жоғарыда айттық.

Ал дидактикалық сарындағы ежелгі түркі жырларының ұйқас түрі жоғарыда аталған ұйқастан гөрі өзгешелеу болып келеді. Өйткені дидактикалық-моральдық ой-пікірді айтып жеткізу үшін ақынға мүлдем басқаша ырғақ, өзгеше ұйқас қажет болады. Дәлірек айтсақ, өсиет-уағыз, үгіт-насихат сарынында айтылатын өлеңдерде ұйқас көбінесе дерлік еркін болады. Бұған бізге қадым замандардан М. Қашқари «Сөздігі» арқылы жеткен төмендегі өлең жолдары дәлел:

Туыс, қоңсы-қоланды,
Құрметте де қадірле.
Сыйын алып, одан да
Жақсы тауар қарым бер. (73, 145)

Бұл өлеңдерде әр шумақта айтылып аяқталған екі ой жіктеліп тұрады да, соларқылы екі баяндауыш өзара ұйқас құрайды. Демек, ұйқастың түрі *а-ә-б-ә* тәріздес болып келеді. Бұдан кейін келетін шумақтардың баяндауыштары өзара ұйқастың белгілі бір түрімен үндесіп, ұйқасып тұрады. Басқаша айтсақ, ұйқас *а-ә-б-ә; в-ә-г-ә; д-ә-е-ә* түрінде болады.

Сөйтіп, XI ғасыр ауыз әдебиетіне тән болып келетін осы бір ұйқастың түрі ертеректе «Күлтегін» және «Тоныкөк» (VIII ғасыр) жырларынан да бұрын өмірге келген сияқты. Қадым заман адамдары өлең-жырды әнмен, әуенмен айтатын болған. Сол себепті олар кез келген өлеңді сол әуен, ырғақ желісіне үйлестіріп, бағындырып шығарған. Басқаша айтсақ, өзара ұйқасатын өлең жолдары белгілі бір әуеннің сазына қарай бейімделіп айтылатын болған. Ақынның таңдап алған мотиві (әуені) адамның үн шығару, тыныс алу мүшелерінің бірқалыпты жұмыс істеу нормасына сәйкес келуі керек. Сол себепті өлеңдегі ұйқақта да осы нормаға бағынатын қатаң тәртіп болуы тиіс. Демек, өлеңдегі ұйқастың өзі осындай табиғи заңдылықтар негізінде өмірге келген. Ежелгі түркі халықтарының поэзиясы түгілі, тіпті дидактикалық-философиялық мазмұндағы мақалдардың өзінде ұдайы сақталып отыратын ішкі ұйқас бар. Бұл әдеби заңдылық тармақ жігінде,

мақалдың буын өлшемінде, олардың өзара ұйқасында қатаң түрде сақталып отырады.

Көркемдік дәстүр жалғастығы

Дидактикалық-шешендік толғау өлеңдер қазақ поэзиясында мейлінше мол ұшырайды. Бұл толғаулар өзінің стильдік-тілдік, модельдік сипаты жағынан өзара ұқсас болып келеді. Дидактикалық-шешендік толғауларды белгілі бір тарихи кезең аясында ғана шектеп қойып, оған талдау жасау қателік болар еді. Өйткені мұндай толғаулардың тарихи тамыры өте тереңде, қадым замандарда жатыр. Оның үстіне, философиялық сарындағы дидактикалық-шешендік толғаулар көне түркі дәуірінде өмірге келген мақал-мәтелдермен сабақтасып жатады. Қадым заманданышпандары өздерінің аса күрделі болып келетін терең пікірлерін қарапайым түсініктегі қалың қауымға тұжырымдап жеткізу үшін мақал жүйелес сөз үлгісін пайдаланған. Бірте-бірте осы мақал тектес болып келетін сөз тіркестері шешендік толғаулардың өмірге келуіне негіз болып қаланған. Бертін келе, мазмұны мен формасы жағынан мақалға өте ұқсас болып келетін осындай шешендік сөздер жазба әдебиеттен өз көрінісін тапты. Бұған Түрік қағанаты тұсында жазылған «Күлтегін» жырынан бір мысал келтірейік:

Ырақ ерсер, йаблақ ағы бірүр,
Йағұқ ерсер, едғұ ағы бірүр. (46, 26)
(Жырақ болса, жаман сыйлық берер,
Жақын болса, жақсы сыйлық берер.) (46, 41)

Міне, осы жоғарыда мысалға келтірілген жыр жолдары өзінің тілдік-стильдік, модельдік сипаты жағынан мақалға өте ұқсас болып тұр. Бұл өлең жолдарының баяндауыш түрлері *-сер, -үр; -сер, -үр* формасында өзара жұптасып қайталанып келеді. Ал жырдағы «*ырақ*» (жырақ) – «*йағұқ*» (жақын) және «*йаблақ*» (жаман) – «*едғұ*» (жақсы) түрінде қайталанатын сөздер бір-біріне қарама-қайшы, яғни антонимдік жұп жасап тұр. «Күлтегін» жырынан алынған жоғарыдағы өлең жолдары бертін келе, XI ғасырда қағазға түсірілген мақал-мәтел формаларына ұқсас болып келеді. М. Қашқари XI ғасырда жазып алған бұл мақал-мәтелдерде де *болса* және *болар* жұптасып тұрады. Әрине, бұл мақал-мәтелдер XI ғасырдың жемісі емес, одан жүздеген жылдар бұрын қалыптасқан қанатты сөздер:

Түйе сілкінсе,
Есекке жүк шығар. (74, 354)
Атасы ащы алма жесе,
Ұлының тісін қамар. (74, 451)

Ауызекі сөйлеу тілінде жүздеген жылдардың жемісі ретінде әбден қалыптасқан үлгі-формалар болады. Дәл осы тұрақты мо-

дель-формалар бұрыннан айтылып келе жатқан мақалға өзімен тақырыбы және мағынасы жағынан жақын болып келетін шешендік сөздерді жасауға тілдік-стильдік мүмкіндік тудырады. Әдетте, көне мақал-мәтелдер баяндауыш формалары жағынан барынша тұрақты болып қалыптасады. Мұндай мақал-мәтелдер құрмалас сөйлем түрінде қалыптасқан болса, онда мақалдағы жай сөйлем баяндауыштары шартты түрде өзара жұптасып егіз болып тұрады. Сонымен, көне мақал-мәтелдер бұрыннан қалыптасқан модель-формадағы тұрақтылық, шектеулілік, шарттылық қасиеттеріне ие болады. Мәселен, ауызша сөйлеу тілінде мақал тектес сөйлемдерді әртүрлі қалыпта құбылтып айта беруге болады: «Інген ыңыранса – бота боздайды» немесе «інген ыңыранғанда, бота боздайды» яки «інген ыңыранғанда, бота боздады». Алайда мақалды жоғарыдағыдай етіп әркім ойына келгенше өзгерте алмайды. Өйткені мақалда «еркіндік» жоқ. Мақал күні бұрын жасалып қойған қалып-формада ғана өмірге көледі:

Арыстан күркіресе,
Аттың аяғы шалынар. (74, 205)
Сөз дәмін алса,
Сөзге тұтқын болар. (74, 211)

Біз жоғарыда мысал етіп келтірілген мақалдар-са, -се шарттылық формасы арқылы, сондай-ақ есімшенің келер шақтағы-ар формасы арқылы жасалып тұр. Мақалдың осылайша қалыптасуының тұрақтылық пен шектеулікке, шарттылық пен жұптық бірлікке негізделіп барып тілдік-модельге айналатын өзіндік ішкі заңдылығы бар сияқты. Сөйтіп, VIII–XII ғасырлардың жазба жәдігерліктеріне тән осы тілдік-стильдік, модельдік ішкі заңдылық бертін келе XV–XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жыраулары поэзиясындағы дидактикалық-шешендік жыр толғауларға да тән қасиет болып шықты. Бұл сөзімізге Шалкиіз, Ақтамберді және Бұқар жырау толғауларынан мысал келтірейік. Шалкиіз жырау:

Көлді тастап қырға ұшса,
О-дағы бір тарланға жолығар!
Далада құлан, домбай шұбырса,
О-дағы бір егеулі оққа жолығар. (22, 47)

Ақтамберді жырау:

Пәлекет елде көбейер,
Жігітті жігіт қорласа.
Ақбөкен көліп жығылар,
Алдын қазып орласа. (22, 64)

Бұқар жырау:

Қара арғымақ арыса,
Қарға адым жер мұң болар.
Есіл көзден нұр тайса,
Бір көруге зар болар. (22, 102)

Сонымен, біз бүгінгі күнге М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегі арқылы жеткен табиғат, аңшылық, ерлік-батырлық жайындағы өлең-жырларға, сондай-ақ жоқтау, мақтау сияқты тұрмыс-салт өлеңдеріне, мақал-мәтелдерге талдау жасадық. Сол арқылы біз ежелгі түркі дәуірінен жеткен көркем сөз үлгілері мен қазақ ақын-жыраулары поэзиясы арасындағы мазмұндық, тілдік-стильдік, модельдік бірлікті ашып көрсеттік. Көне жазба жәдігерліктеріндегі мақалдар мен қазақ ақын-жыраулары поэзиясындағы дидактикалық-философиялық, шешендік толғау өлеңдердің тілдік-стильдік, модельдік бірлігін айқындай түстік. Сөйтіп, қазіргі түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ саналатын Әбу Наср әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина және Әбу Райхан әл-Бируни сияқты ақыл-ой кемеңгерлері жазып қалдырған ұлағатты сөздер, даналық ойлар, хикметтер, өлең-жырлар бертін келе қазақ ақын-жырауларының поэзиясында өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапқандығын өз мүмкіндігімізше дәлелдеп шықтық.

Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн

(XI ғасыр)

«Құтадғу біліг»

(«Құтты білік»)

Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн – түркі халықтары тарихындағы қайта өрлеу дәуірінің аса көрнекті ақыны, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшыл, атақты ғалым, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері.

Жүсіп Баласағұн есімі кезінде Шығыс пен Батыс елдеріне орта ғасырдың атақты ғалымы, дәлірек айтсақ, файласуфи (философия), риезиет (математика), тибби (медицина), фэлэкият (астрономия), нужум (острология), тарих, оперганз, тіл білімі, әдебиеттану, т. б. ғылым салаларын жете меңгерген ғұлама ретінде жақсы мәлім болған.

Әйтсе де Жүсіп Баласағұнның есімін әлемге танытып, әдебиет тарихына мәңгілік өшпестей жазып қалдырған бірден-бір әдеби туындысы – «Құтты білік» дастаны.

Жүсіп Баласағұнның өмірі туралы мәлімет мүлдем аз сақталған. «Құтты білік» дастанының авторы жөнінде бірен-саран деректер осы

Ақынның өмірі мен қызметі

шығармаға бірі қара сөзбен, екіншісі өлеңмен жазылған алғы сөздерінде бар. Бірақ бұл алғы сөздерді Жүсіптің өзі емес, кейінірек дастанды көшірушілердің бірі жазған болса керек.

Жүсіп Баласағұн өз өмірі мен ақындық қызметі жайындағы кейбір деректерді «Құтты білік» дастанының соңғы үш тарауында қысқаша түрде, үстірт қана әңгіме етеді. Міне, ақынның осы сөзі жазған мәліметтерге қарағанда, Жүсіп Баласағұн орта ғасырда Қарахан әулеті билік жүргізген мемлекеттің бір кездегі астанасы Баласағұн шаһарында туған. Академик В. В. Бартольдтың пайымдауынша, Баласағұн қаласы Жетісу өңірінде, Шу өзенінің бойындағы Тоқмақ қаласына жақын жерде болған.

Сол кездегі түркі тілдес тайпалардың мәдени өмірінде Қашқар қаласы да зор рөл атқарғаны мәлім. Ақынның «Құтты білік дастанын» Баласағұнда бастап, Қашқарда аяқтауы кездейсоқ жәйт емес. Бұл дастанға қара сөзбен жазылған кіріспеде ақын: «Бұл кітапты жазған кісі Баласағұнда туған..., осы кітапты Қашқарда жазып бітіріп, шығыстың өміршісі Табғаш Қара Бограханға тарту еттім» дейді.

Ақын Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанын хижра есебі бойынша 462 жылы, яғни жаңаша жыл санау есебі бойынша 1070 жылы жазып бітірген. Бұл жөнінде автордың өзі дастанда (6495 және 6623-бәйіттерде) екі рет ескертеді. Бұл көлемді дастанды он сегіз айда жазып бітіргенін автор шығарманың мәтіндерінде өзі айтады. Жүсіп Хас Хажыб бұл еңбегін жасы егде тартып қалғанда жазғаны белгілі. Ақын өзі туралы айта келіп: «Елуге де кеп қалдық... Бір кезде қара қарға едік, аққуға аппақ айналдық» (364–365-бәйіттерде) дейді.

Сөйтіп, осы шығарманы көп, ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалымдардың есебі бойынша, Жүсіп Баласағұн өз дастанын шамамен елу төрт жасында жазып бітірген. Демек, ақын 1015–1016 жылдары туған деп шамалаймыз. Ал 1070 жылы ол «Құтты білікті» жазып болып, сол жылы оны «хандардың ханына» тарту еткенін жоғарыда айттық. Бұл тартуға риза болған Богра хан ақынға: ұлы хас хажиб «бас кеңесшіміз» немесе «ұлы уәзір» (патша сарайындағы қызметкері) деген жоғары атақ береді. Бұл туралы ақын:

Хандар ханы Табғаш Қара Богра –
Падшахтың құзырында оқыды.

Мархабатпен даңқ қосты атына –
Ақылы мен қаламының хақына.

Хас Хажыб деп атақ берді тағы да,
Мұны сеніп жақын тұтты жанына.

Сол мәні үшін жұрт құрметпен қарады,
Аты: Жүсіп Хас Хажыб деп тарады, –

деп жазады (44, 44).

Ақын «Құтты білікте» қандай адам «ұлы хас хажыб» болып істеуі мүмкін деген сауал қойып, оған өзі егжей-тегжейлі жауап айтады. Ұлы Хас Хажыб – әмірші-патшаның көрер көзі, есітер құлағы, ол мемлекет заңдары мен сол елдің әдет-ғұрпының дұрыс орындалуын қадағалап отырады. Сондай-ақ ұлы уәзір – қазына ісін басқарушы адамға, сарайда қызмет ететін хат көшірушілер мен қолөнершілерге патша атынан әмір береді, елшілерді қабылдап, шығарып салып отырады, ресми түрдегі салтанатты жиындардың заңға сәйкес өтуін қадағалайды әрі кедейлер мен жетім-жесірлердің арыз-ын тыңдап, оны әлікбекке, яғни Табғаш Қара Богра ханға жеткізіп отыруы тиіс. Бұған қарап, Жүсіп Баласағұнның патша сарайында қандай қызмет атқарғанын ғана емес, сонымен бірге ақын «Құтты білікте» өзіне өте жақсы таныс мәселелерді мейлінше терең біліп барып жазғанын да аңғарамыз.

Автор өз шығармасының кіріспесінде дастанның қайсы тілде жазылғанын айта келіп, былай дейді:

Әрәбчә, тәжікчә кітаблар уқуш,
Біздің тілімізгә бу иумғи оқуш.

Мазмұны:

Арабша, тәжікше кітаптар көп,
Ал бұл – біздің тіліміздегі тұңғыш даналық жинағы.

«Біздің тіліміз» деп ақын түркі тілін айтып отырғаны мәлім. Сондай-ақ бұл дастанға қара сөзбен жазылған кіріспеде шығарманың тілі жөнінде айтылған мынадай пікір бар: «Шығыс елдерінде, бүкіл Түркістан халықтарында түркі сөздерімен бограхан тілінде жазылған бұдан артық» кітап жоқ. Табғаш Қара Богра хан әулиеті Қарахан мемлекетінде билік жүргізген дәуірде кеңінен тараған жазба-әдеби тіл кезінде «бограхан тілі» деп те айтылған.

Сонымен «Құтты білік» дастанының тілін қазіргі түркі тілдерінің қайсы тобына жатқызуға болады деген сауал туады. Бұл жөнінде бүгінгі түркология ғылымында әр түрлі пікір айтылып келеді. Мәселен, С. Е. Малов «Құтты білік» көне ұйғыр тілінде жазылған десе, А. М. Щербак – қарлұқ тілінде, Г. Ф. Благова дастандағы сөздердің талдану сипатына қарап, бұл шығарма қарлұқ-қыпшақ тілінде жазылған деген қорытынды жасайды.

Ал біздің ойымызша, қалай болған күнде де Жүсіп Баласағұн өз дастанын сол кезде Қашқардан бастап, сонау Амурдарияға дейінгі ұлан-ғайыр өлкелер мен уәлаяттарды өзіне қаратқан Қарахан мемлекетінде өмір сүрген түркі тайпаларының бәріне бірдей

түсінікті, ортақ әдеби тілде жазғаны даусыз. Оның үстіне есімі күллі әлемге мәшһүр шығыстанушы ғалым В. В. Бартольдтың: «Қарахан елінің азаматтары өздерін ұйғыр деп атаған емес, Жүсіп Баласағұн үшін өзі жазған тіл ұйғыр тілі болған емес» деген әділ пікірін ұмытпау керек.

Дастанның зерттелуі

Жүсіп Хас Хажыб Баласағұнның «Құтты білік» дастанының бүгінгі күнге дейін сақталып жеткен үш нұсқасы бар. Біріншісі – Вена нұсқасы, оны Герат нұсқасы деп те атайды. Бұл қолжазба қазір Венаның Корольдік кітапханасында сақтаулы тұр. Сол үшін оны Вена нұсқасы дейді. Ал дәлосы қолжазбаны Герат нұсқасы деуінің себебі, бұл қолжазба 1439 жылы Герат шаһарында көшірілген екен. Оны ұйғыр әрпімен көшірген адамның есімі – Хасан Қара Сөйіл.

Екіншісі – Каир нұсқасы. Бұл қолжазба араб әрпімен көшірілген. Оны Каирдағы бір кітапхананың сирек кездесетін қолжазбалар қорынан 1896 жылы неміс ғалымы Б. Мориц тапқан. Белгілі орыс ғалымы В. В. Радлов Петербург Ғылым академиясының Азия Музейі үшін Каир нұсқасының бір данасын көшіртіп алады. Қазір бұл қолжазба Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Санкт-Петербург бөлімшесінде сақтаулы тұр.

Үшіншісі – Наманган нұсқасы. Оны 1913 жылы А. Валитова Өзбекстанның Наманган шаһарынан тапқан еді. «Құтты білік» дастанының араб әрпімен көшірілген, ең толық саналатын осы нұсқасы Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Әбу Райхан әл-Бируни атындағы Шығыстану институтында сақталып келеді.

Өзбек ғалымы Каюм Каримов Наманган нұсқасы бойынша ұзақ жылдар бойы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сөйтіп, 1971 жылы дастанды өзбек әрпі негізінде транскрипция жасап, оны ғылыми сипаттамымен бірге жеке кітап етіп басып шығарды.

Әрине, жоғарыда аталған үш қолжазбаның әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, яғни әрбір қолжазбаның өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Сондықтан ғалымдар үш нұсқаны да өзара салыстыра зерттеп, «Құтты біліктің» ғылымға негізделген толық мәтінін жасап шығу үшін көп еңбек сіңірді. «Құтты білік» дастаны жөнінде тұңғыш рет баспасөз бетінде хабар беріп, оның нұсқасының бір бөлігін 1823 жылы «Азия» журналында бастырып шығарған француз ғалымы Жауберт Амадес болды. Бұл істі кейінірек венгер ғалымы Герман Вамбери қолға алды. Ол дастанның бірнеше тарауын транскрипциялап, неміс тіліне аударды, оған түсінік беретіндей сөздік жасады. Соның бәрін қосып, 1870 жылы «Құтты білікті» жеке кітап етіп шығарды.

Әйтсе де мұның бәрі алдағы үлкен жұмыстардың бастамасы ғана еді. «Құтты білікті» кең көлемде зерттеу, оны басқа тілдерге аударма жасау саласында келелі істер тындырған академик В. В. Радлов болды. В. В. Радлов бұл шығарманы зерттеу, аудару, баспаға

әзірлеу істерімен жиырма жыл бойы (1890–1910) айналысты. Дастанның бірнеше тарауын неміс тіліне аударып, баспасөзде шетінен жариялай бастады. Алайда осы кезде «Құтты біліктің» бұрын белгісіз болып келген Каир қолжазбасының табылуына байланысты, В. В. Радлов шығарманы неміс тіліне аудару және кітап етіп шығару жұмыстарын уақытша тоқтатып қойды. Өйткені алдымен Каир нұсқасының ерекшеліктерін зерттеп, біліп алу қажет еді. «Құтты білік» дастанын әдебиеттану, тіл білімі, тарих ғылымы тұрғысынан зерттеуге С. Е. Малов, Е. Э. Бертельс, А. Валитова, К. Каримов, С. Муталлибов сияқты көрнекті ғалымдардың мол үлес қосқаны белгілі.

Дастанның құрылымы мен сюжеті

«Құтты білік» дастанының басты идеясы төрт принципке негізделіп жазылған. Біріншісі – мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің бейнесі ретінде Күнтуды патшаны көрсетеді. Екіншісі – бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі дастанда патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған. Үшіншісі – ақыл-парасат. Ақыл-парасаттың қоғамдық рөлі уәзірдің баласы Өгдүлміш бейнесінде жырланады. Төртіншісі – қанағат-ынсап мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Одғұрмыш бейнесі арқылы әңгіме болады:

Кітабында талай жайды айтады ол,
Бұл төрт ұлық сөздерінен байқалар.

Бірі оның – шындық жолы – әділет,
Екіншісі – құт пен ырыс, дәулет.

Үшіншісі – ақыл менен парасат,
Төртіншісі – ұстамдылық, қанағат. (44, 44)

Композициялық құрылысы жағынан дастан 6520 бәйіттен (екі жолдық өлең) тұрады. Бұл – 13000 өлең жолы деген сөз. Соның бәрі 85 тарауға бөліп берілген. Шығарманың негізгі бөлімдері екі жолдық месневи түрінде жазылған. «Құтты білік» дастанының сюжеті де автор алға қойған этикалық-моральдық, дидактикалық міндеттерге, яғни шығарманың әділдікті, бақ-дәулетті, парасатты, қанағатты бейнелейтін төрт қаһарманның іс-әрекетіне тікелей байланысты етіп құрылған.

Дастанның сюжеттік желісі мейлінше қарапайым болып келеді. Күнтуды деген патша өзінің әділ саясатымен жер-жаһанға есімі мәшһүр болады. Құдіретті де әділ патшаның атақ-даңқын естіп, оған іштей тәнті болған Айтолды деген данышпан сол патшаны іздеп, алыс жолға аттанады. Ұзақ сапарда көп қиыншылықтарға ұшырап, ақыры Күнтудыны іздеп табады. Патша алдымен Айтолдыны жан-жақты

әбден сынап көреді. Ақыры, патша оны өзіне уәзір етіп алады. Патша енді мемлекеттің барлық істерін уәзіріне сеніп тапсырады. Айтолды уәзір кезінде ел-жұрттың жағдайы жақсарып, бақ-дәулеті арта түседі.

Жазылмас дертке шалдыққан Айтолды күндердің күнінде жарық дүниемен қоштасады. Уәзір ажал төсегінде жатып, Күнтуды патшаға және жастай қалып бара жатқан баласы Өгдүлмішке өсиет-уағыз айтады. Арада талай жылдар өтеді. Өгдүлміш ер жетіп, Күнтуды патшаның қарамағына қызметке кіреді. Ол жас та болса, аз уақыттың ішінде-ақ өзінің іскерлігімен, білгірлігімен, адамгершілігімен көзге түседі. Бірте-бірте ол әкесінің орнын басып, патшаның ең жақын сенімді адамы болады. Патша енді мемлекет істерін соған тапсырады. Өгдүлміш ел басқару ісін әкесінен де жақсы жүргізеді. Ел-жұрттың бақ-дәулеті еселеп артып, ол басқарған мемлекет жайқалған гүлстанға айналады.

Бір күні патша онымен әңгімелесіп отырып, Өгдүлмішке көмекші болатындай білгір, іскер адам керектігін айтады. Сонда Өгдүлміш іске әбден лайықты бір туысқаны бар екенін ескертеді. Ол адамның аты – Одғұрмыш екен.

Патша Өгдүлмішке қалай да сол кісіні тауып, маған ертіп әкел деп өтініш жасайды. Өгдүлміш көп іздеп, ақыры Одғұрмышты табады. Бірақ ол бұл өмірдің бар қызығынан безіп, тәркі дүние жолына түскен дәруіш болып, тау кезіп кеткен екен. Дана-дәруіш бес күндік пәни өмірдің күйбең тіршілігіне қайтып оралғысы келмейтінін айтып, патша сарайындағы жоғары лауазымнан, абырой-атақтан, дүние-мүліктен бас тартады.

Патша Өгдүлмішті үш рет жұмсап, Одғұрмышты сарайға қайта-қайта шақырады. Бірақ дәруіш патша сарайына бармайды. Күнтуды үшінші мәрте шақырғанда дана-дәруішті қызметке емес, менімен жай әңгімелесіп, қонақ болып кетсін, бізге өсиет-ғибрат айтсын деп сәлем айтады. Сонда ғана ол патшаға келеді. Екеуі ұзақ сұхбат құрады. Бір-біріне сұрақ қойып, оған жауап береді. Содан кейін қайтадан дана-дәруіш дорбасын асынып, тауға қарай кете барады.

Ақылы көл-көсір дәруіштің бұл қылығы Өгдүлмішті ауыр ойға салады. Адам жасы келіп, қолына таяқ ұстанғанда бұл өмірдің күнделікті күйбең істерінен безіп, арғы дүниелік дәруіш болып кетуі керек пе? Әлде әркім өзінің ғұмыр бойы жасап келген жұмысын өле-өлгенше істей бергені жөн бе? Өгдүлміш осы сауалға жауап таппай, дел-сал болады. Ақыры ол таудың үңгірін мекен еткен дәруіш – Одғұрмышке барады. Дәруіш оған: «Бұл өмірде адамдар үшін еңбек ету – сауап, сондықтан өз міндетінді бұрынғыша адал атқара бер», – деп кеңес береді. Өгдүлміш оған ризалығын білдіріп, өз қызметіне қайтып оралады.

Жылдар жылжып өте береді. Бір күні Одғұрмыш ауыр науқасқа шалдығып, Өгдүлмішті шақыртады. Ол келеді. Дәруіштің жазылмас

кеселге ұшырағанына Өгдүлміш қатты қайғырып, өзегі өртеніп күйіп-піседі. Ақыры дәруіш дүниеден өтеді. Ал Өгдүлміш өз ісін одан әрі жалғастыра береді. Дастанның хикаясы осымен бітеді.

Әрине, «Құтты білік» дастанының мән-мағынасы бұл қарапайым сюжетінде емес. Мұндай сюжет дидактикалық шығармаларда көмекші қызметін атқарады. Басқаша айтқанда, бұл дастанда көтерілген басты мәселе – шығарма қаһармандарының басынан өткізген оқиғаларында емес, сол қаһармандар арқылы айтылатын автордың өсиет-уағыздары мен ғибрат сөздерінде, сұрақ-жауаптарында жатыр.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында елді басқарған әкімнің басты міндеті – халыққа құт, бақыт, дәулет әкелу, «кедей халықты бай» ету екендігі ерекше атап көрсетіледі. Дастанда айтылатын осы ой-пікірлер мен идеялардың түп-төркіні, қайнар-бастаулары «Күлтегін» жырларында жатқанын аңғару қиын емес.

«Құтты білік» дастаны түркі тіліндегі жазба әдебиет әлі бай тәжірибе жинай қоймаған дәуірде жазылды. Әрине, бұл кезде Жүсіп Баласағұнға өз шығармасын араб яки парсы тілінде жазу әлдеқайда жеңіл болар еді. Өйткені осы кезде араб-парсы тіліндегі Шығыстың классикалық әдебиеті мейлінше дамып, көркем образдар жасаудың ғажайып үлгілерін көрсетіп жатты. Оның үстіне «Құтты біліктің» авторы араб және парсы тілдерін ғана емес, бұл тілдерде жазылған поэзиялық, прозалық туындылармен жан-жақты таныс болды. Алайда Жүсіп Баласағұн араб-парсы поэзиясының дәстүрінен бас тартты. Ол өзінің ана тілінде, яғни түркі тілінде күрделі, көркем шығарма жазып, өзінше жаңа соқпақ жол салып, жаңа дәстүр тудырды:

Кітаптар көп арабша да, тәжікше,
Біздің тілде бұл жалғыз-ақ әзірше.

Тек білікті білер мұның түйінін,
Ақылды ұзақ ақыл-ойдың қиынын.

Біл, түрікше жырмен жазып арнадым,
Дұға қылсаң, мені ұмытып қалмағын. (44, 45)

Дастанның көркемдік ерекшеліктері

«Құтты біліктің» авторы түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиетінің кәусар бұлағынан еркін сусындады. Сол арқылы ақын халық фольклорының қыруар мол мүмкіндіктерін (көріктеу құралдарын, мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін, фразеологиялық сөз тіркестерін, т. б.) жазба әдебиеттің тәжірибесімен ұштастыра білді.

Дастанның басты қаһармандарының есімі Күнтуды, Айтолды деп аталуы да халықтың ежелгі наным-сеніміне байланысты болып келеді. Ислам діні тарағанға дейін түркі тілдес елдердің күнге, айға табын-

ғаны мәлім. Сондықтан мұндай атаулар көне дәуірде өмірге келген ауыз әдебиеті туындыларында жиі ұшырайды. Жүсіп Баласағұн ғұлама-ақын ретінде ауыз әдебиетінің сан қилы жетістіктерін зор шеберлікпен пайдаланған.

«Құтты білікті» оқып отырып, автордың Шығыс классикалық поэзиясының таңдаулы үлгілерімен, әсіресе ұлы Фирдоусидің «Шахнаме» дастанымен жақсы таныс екенін, одан үлгі-өнеге алғанын аңғару қиын емес. Мәселен, Жүсіп Баласағұн жырдағы әрбір сөздің мағынасын құбылтып, ойнатып пайдалануды, әрбір лексикалық элементті ажарлап, айшықтап беруді ұлы ұстазынан үйренген секілді.

«Құтты білік» дастанының авторы метафора, аллегория, гипербола, меңзеп яки астарлап сөйлеу сияқты көріктеу құралдарын зор шеберлікпен, білгірлікпен пайдаланып отырады. Сондықтан жырдағы сан қилы адам бейнелері, табиғат көріністері, қаһармандардың көңіл күйі мейлінше айқын, әсерлі шыққан.

Ақын табиғаттың кейбір сиқырлы құбылыстарын, жан-жануарлардың кейбір қасиеттерін адам мінез-құлқына ұқсата отырып, қаһарманның көркем бейнесін айқындай түседі. Сондай-ақ ола адамға тән қасиеттерді табиғат көріністеріне теңеу арқылы далаларды, асқар тауларды, тілсіз өзен-көлдерді кәдімгідей жандандырып, құбылтып, адамның өзіне ұқсатып бейнелейді. Мұның бәрін ол зор ақындық шабытпен, өз қаһармандарының ішкі жан дүниесіне терең поэтикалық барлау жасау арқылы суреттейді. Бұған «Құтты білік» дастанының көркем көріністерін жырлайтын өлең жолдарынан мысал келтірейік:

Қара жер ағы кетіп, жұпар шашты,
Безенбек болып дүние көркін ашты.

Қаһарлы қысты қуды көктем лебі,
Жарқын жаз дәулет құрды, өктемдеді.

Қу ағаштар жасыл тонын жамылды,
Безеніп: көк, жасыл, сары тағынды.

Қаз, үйрек, шіл, аққулар қалықтады,
Қиулап, биік-төмен шарықтады.

Қайсысы ұшып, қайсыбірі қонады,
Бірі ойнаса, бірі суға қанады.

Ақын көгілдір көктем көріністерін осылайша жырлай отырып, көктемнің жер бетін тегіс әлем-жәлем киіндіру үшін келгенін, көктем самалы адамдарды әбден мезі еткен қысты әп-сәтте қуып шыққанын, кең жазира даланың қызыл-жасыл гүлге оранғанын, аспандағы бұлттар от шашып ойнағанын, нөсер жаңбыр жерге нәр беріп жауғанын нағыз сөз зергері ретінде шеберлікпен суреттейді.

Жүсіп Баласағұн ойшыл ақын ретінде түркі тектес халықтардың тағдырын табиғаттың осындай көктемгі жандану, ояну, қайта түлеу кезіндегі көріністеріне астарлап, меңзеп теңейді.

Сол арқылы автор ен даланы дүрліктірген, жандандырған, безендірген бұл көктемгі өзгерістер – түркі елінің қайта оянуы деген пікір айтпақ болады.

Дастанда әсіресе мал бағумен айналысатын ру-тайпалардың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне қатысты афоризмдер, бейнелі сөздер, теңеулер, бейнелер көп ұшырайды. Мінез-құлқы әр түрлі адамның бейнесін жасау кезінде ақын қой, қасқыр, жылқы, сұңқар секілді жан-жануарларды, жайлаулар мен шөлдерді көбірек ауызға алады.

«Құтты білік» дастаны аруздың ықшамдалған мутакариб деп аталатын өлшем түрімен жазылған. Орта ғасырдың аса көрнекті ақыны, ғажайып сөз зергері, энциклопедист-ғалымы, көрнекті мемлекет қайраткері Жүсіп Хас Хажыб Баласағұнның «Құтты білік» дастанының әдеби, тарихи, ғылыми мәні ерекше зор. Бұл көркем шығарма бертін келе қазақ халқының этностық құрамына енген ру-тайпалардың ежелгі дәуірдегі тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, мәдениетін, әдебиетін, тілін, т. б. зерттеп білу үшін аса қажетті, құнды мұра болып табылады.

Ел басқарған әкімдер бейнесі

Түркі қағанаты құлап, арада екі жүз елу жылдай уақыт өткеннен кейін қайта өмірге келген «көк түріктердің» исламды қабылдағаннан кейінгі алғашқы мемлекеті – Қарахан мемлекеті болғанын жоғарыда айттық. Міне, осы Қарахан әулеті билік жүргізген дәуірде де «көк түріктер» заманындағы сияқты «аз халықты көп еткен», «кедей халықты бай еткен» қағандарды (хандарды) мадақтап жырға қосты. Бұл тарихи заңдылық еді. Өз дәуірінің «этикалық-моральдық, адамгершілік нормаларының заңдық кодексі болып табылатын» «Құтты білік» дастанында елдің қамын ойлаған игілікті істерін мадақтап көрсету дәстүрі жалғаса түсті:

Халық байып, елдің дәулеті арта түсті,
Жұрттың бәрі Елікті (өміршіні) мадақтады.

Халық еркіндік алғанда – қайғы-қасірет қашады,
Ол жерде қой мен қасқыр бірге өмір сүре береді.

Қалалар көбейді, ұлыстар байыды,
Қазына күміс пен алтынға толды.

Тегінде түркілер Қарахан мемлекеттік бірлестігін ұйымдастыру барысында Түрік қағанаты тұсындағы жетістіктер мен кемшіліктерді мықтап ескерген сияқты. Тіпті Түрік қағанатының құлауына себепші болған ішкі құбылыстарды, атап айтқанда, елдегі тәртіп бұзушылық көріністерін, қағанат заңдарының бұзылған кездерін жақсы білетін

секілді. Бұған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны дәлел. Мұнда елдің іргесін берік сақтап тұру үшін заңды бұзбау қажеттігі ерекше атап айтылады. Сондай-ақ халық зорлық-зомбылыққа көнбейтіндігі ескертіледі. Белгілі тарихшы С. Г. Кляшторный атап көрсеткендей-ақ, Жүсіп Баласағұн шығармасы Қарахан мемлекетінің Ата заң қызметін атқарды, патшадан бастап қойшыға дейінгі елдегі барлық адамдардың міндетін, мінез-құлық нормасын айқындап берді (133, 169).

Қоғамның барлық мүшелері заң алдында бәрі бірдей дәрежеде жауапты болуы тиіс деген ойды ақын нақтылай түседі:

Әділдіктің кеспей жаза, тоқтамын,
Құл ма, бек пе, еш айырма жоқ маған.

Заң алдында бәрі бірдей мен үшін,
Кесем әділ, болмайды ешбір келісім.

Біл, әділ заң – басшылықтың тұғыры,
Заң бар жерде – берік елдің жұлыны.

Бектік берік – әділ заңның жөнімен,
Бұра тартсаң – абыройың төгілер.

Бек заң жолын төрелікте ұстаса,
Бар тілекке жетер қолы, қысқасы. (44, 121)

Шынында да «Құтты білік» дастаны ислам дәуірінің моральдық-этикалық нормасын бейнелейтін заң іспеттес болды. Ал бұл заңның орындалуын Жүсіп Баласағұн патшадан да, қарапайым диқаннан да, бек пен әскер басынан да бірдей талап етті:

Зорлық – жалын, өртеп кетер бәрін де,
Заң – игілік, жанды судай нәр берер.

Елді ұзақ билегің келсе,
Халықты заң жолымен басқар.

Заң іске асса – ел жайнар,
Зорлық көрсе – ел де, әлем де қиналар.

Бұл бәйіттердің түп-төркіні, қайнар-бастаулары «Күлтегін» жырында жатқан сияқты. Көк түріктер де кезінде бектер мен халықтың сенімді болуын талап етіп, елді әділ заңмен ғана басқару қажеттігін әміршілеріне ескертіп отырған сияқты:

Бектері де, халқы да сенімді екен,
Сол үшін де елін сонша (ұзақ) билеген екен.
Ел ұстап, заң жасаған,
Өздері қаза болған. (46, 44)

Ежелгі түркі халықтарына тән мақалдар мен қанатты сөздерді талдай отырып, төмендегідей жәйтке көзіміз жетті. Сан ғасырлар бойы халық аузында айтылып келген түрлі мақалдар бірте-бірте мазмұны мен формасы жағынан толығып, ақыры шешендік сөзге, одан кейін поэзияға айналып кететін сәттері болады. Шешендік сөздің поэзияға айналу процесі көбінесе дерлік екі жолды шешендік мақалдың тізбектелуі негізінде жүзеге асады. Мәселен, қазақта:

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл тұрса – үй кетер, –

деген мақал бар.

Міне, осы мақал негізінде Бұқар жыраудың «Жар басына қонбаңыз» деп басталатын толғауы өмірге келген. Бұқар жырау толғауында бұл мақалдың мазмұны мен формасына сәйкес келетін жыр жолдары туындаған:

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл сокса – үй кетер.
Жатқа тізгін бермеңіз,
Жаламенен бас кетер. (22, 38)

Сонымен, моральдық-этикалық мазмұндағы толғаулар өзінің синтаксистік құрылысы жағынан қанатты сөздерге, мақал-мәтелдерге мейлінше жақын болып келеді. Тегінде толғау белгілі бір поэтикалық форма түрінде ғана туындайды. Басқаша айтсақ, толғау жанры қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерге тән. Барлық тілдік-стильдік қасиеттерді өз бойына сіңіріп алады. Көркемдік дәстүр жалғастығын зерттеуші бірқатар лингвист-ғалымдар сан қырлы болып келетін көркемдік жалғастықты көбінесе дерлік стильдік-тілдік формалардың бірлігінен, жақындығынан ғана іздейді. Сол арқылы мазмұндық жалғастықты теріске шығарады. Біздің ойымызша, әдебиеттегі дәстүр жалғастығын тек қана стильдік-тілдік формалардың бірлігіне құру көп қателіктерге жол береді. Өйткені белгілі бір халық тарихының түрлі кезеңде жасалған стильдік-модельдік формалары ұдайы бір-біріне сәйкес келе бермейді. Әрбір жаңа тарихи жағдайда әдебиеттегі бағыт-бағдардың өзгеріп отыруына сәйкес стильдік-модельдік формалар да құбылып тұрады. Мұндай жағдайда көркемдік дәстүр жалғастығын шығарма қаһармандарының дүниетанымынан, ұлттық ерекшеліктерінен, көзқарасынан іздестірген жөн деп білеміз. Бұл туралы энциклопедист-ғұлама Әбу Райхан әл-Бируни өзінің «Бұрынғылардан қалған жәдігерліктер» деген туындысында төмендегідей пікір айтады: «Қадым заман адамдарынан сан ғасырлар арқылы жеткен рухани мұраларды сол халықтың ұрпақтары сыртқы көрінісіне қарап емес, ішкі мазмұнына үңіліп тануы тиіс. Өйткені кез келген өнердің қадір-қасиеті формамен емес, мазмұнмен айқындалады. Уақыт сынына төтеп бере алмай, форма-

лар өзгеріп жатады, ал мазмұн асыл тас сияқты ешқашан да өзгермейді» (182, 36). Сондай-ақ түркі халықтары әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеуші түрік ғалымы Ф. Көпрулузаде өзінің түрік тілі мен әдебиеті жайындағы зерттеуінде көркемдік дәстүр жалғастығының синтаксистік, стильдік, модельдік және тілдік белгілеріне жан-жақты талдау жасай келіп, бір-бірінен алшақ жатқан тарихи кезеңдерде жазылған көркем шығармалар арасындағы жалғастықты, байланысты білдіретін белгілерді шығарма қаһарманының этикалық-эстетикалық дүние танымы мен көркем туындының мазмұнынан іздеу керектігін ерекше атап көрсетеді (240, 98).

Міне, біз осы ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны мен қазақ жыраулары поэзиясы арасындағы мазмұндық байланыс белгілерін айқындап алуға әрекет жасадық.

«Құтты білік» дастанының негізгі идеясы этикалық-дидактикалық бағыт-бағдарда екенін автор шығарманың басты қаһармандарымен оқушысын таныстыру арқылы аңғартады.

Бүкіл мемлекетті басқарып отырған патшаның есімі Күнтуды («kuni tur») болып, мұның өзі аллегориялық тұрғыдан әділдікті, шындықты бейнелеп көрсетеді. Ал патшаның уәзірі Айтолды бақыттың («kut»), дәулеттің символы ретінде көрінеді. Дастанда аспандағы айдың дөңгеленіп толуы елдің бақ-дәулетінің кемеліне келгенін аңғартады. Өгдүлміш («Мақтауға тұрарлық») – ақыл-парасаттың («uкин») бейнесі ретінде алынған. Ол – уәзірдің баласы. Одғұрмыш («Оятушы» – «Ganv' at») бейнесі әрбір адам қолда барға қанағат ете білу керек деген қарапайым қағиданы білдіреді. Сондай-ақ Одғұрмыш болашақтағы өмір – о дүниедегі («akiret») тіршілікті аңғартатын дәруіш бейнесінде алынған. Дастанның мораль, әдептілік, тәлім-тәрбие мәселесін арнайы сөз ететін тараулары бар. Соның өзінде, дастанның өн бойындағы барлық оқиғаларды автор этикалық-дидактикалық мәселелермен тікелей байланыстыра отырып жырлайды. Сонымен, «Құтты білік» дастанының сюжеттік желісі негізінен шығарманың төрт қаһарманының өзара әңгімесінен, сұрақ-жауаптарынан, олардың бір-біріне жазған хаттарынан тұрады. Айталық, дастанның 14–20-тараулары Күнтуды мен Айтолдының өзара әңгімесі болып келеді. Ал Айтолды мен Одғұрмыш арасындағы сұхбат шығарманың 21–22-тарауларында баяндалады. Күнтуды мен Өгдүлміштің диалогіне автор дастанның 24–38 және 72-тарауларын арнаған. Бұдан кейін Өгдүлміш пен Одғұрмыш (40–44, 46–67-тараулар), Күнтуды мен Одғұрмыш әңгімелері (70–71-тараулар), Айтолдының Күнтудыға жазған хаты (23-тарау), Күнтудының Одғұрмышке жолдаған екі хаты (39.45-тараулар), Одғұрмыштың Күнтудыға арнаған сәлем хаты (44-тарау) болып келеді.

Жүсіп Баласағұн ел басқарған патшадан бастап, аспазға дейінгі барлық хан сарайы қызметкерлерінің түр-сипаты, мінез-құлқы,

ақыл-парасаты, міндеттері, жауапкершілігі қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады. Ақын әңгімені әмірші-патшаның өзінен бастайды. Ел-жұртты басқаратын адам – ақыл-парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, өнер мен білімге жетік, қолы ашық, пейілі кең, кек сақтамайтын болуы шарт. Білім мен өнерден құралақан жандар әділ билік жүргізе алмайтынын айтады. Жүсіп Баласағұн ел басқаратын әміршіге, бекке мейлінше жоғары талаптар қояды. Бүкіл елге билік жүргізетін адам ақыл-парасаты мол, білімі терең, өнер мен білімді жоғары бағалайтын, кішіпейіл, ақкөңіл, жомарт, қарапайым халықтың қамын ойлайтын, *«көзі-тоқ»*, *«сөзі-шоқ»*, *«тілі майда»* жан болуы тиіс. Сонда ғана мемлекет гүлденіп, қазынасы алтын-күміске толады, халқы бақытты болады деген пікір айтады:

Ақылды бар, ақымақ бар, бар ғалым,
Бай-кедей бар, надан, аңқау, бар залым.

Бәрін соның алаламай бөлектеп,
Басқаратын қандай болу керек Бек?

Елі гүлдеп, байып бектің бағына,
Даңқы тарап, өссе халық саны да!

Қазына толып, күміс судай ағылса,
Шоқтығы өсіп, күшіне әлем табынса.

Әскер толып, тұрса күші дігірлеп,
Тұрмыс, заңды тураласа іліммен.

Бектің аты бар жаһанға тараса,
Күн-күн сайын құты артса тамаша.

Бектік үшін туған олар анадан,
Бектік сүтпен. іспен бойға тараған.

Бектің ісі тек бектердің еншісі –
Бектер ісін, ұғар бекке тең кісі.

Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығын да ақылына жеңдірер.

Бек дегенің білікпенен берік тұр,
Білік кетсе, бек қалады – желік құр. (44, 213-215)

Жүсіп Баласағұн елді басқаратын әміршінің қадір-қасиетіне, мінез-құлқына, қоғамдағы рөліне қатысты бұлардан басқа да көптеген талаптар қояды. Алайда ел басқарған адам қанша зерек, қанша іскер болса да, күллі мемлекетті, барша істі жалғыз өзі ойдағыдай басқара алмайды. Мемлекеттің күш-қуатын нығайтып, ұлыстар мен

кенттерді гүлдендіре түсу үшін әкімшілік нығайып, ел дәулеті еселеп артуы үшін патшаға істің көзін білетін адал, білімді көмекшілер керек. Ақын мұндай көмекшілердің бірі—әміршінің кеңесшісі, оның көрер көзі, есітер құлағы саналатын адамы, елдегі барлық істі қадағалап отыратын уәзір екендігі айтылады. Ең бастысы – уәзір мемлекет басшысының жарлығын халыққа, ал халықтың талап-тілегін әміршіге жеткізіп отырады. Әмірші мен қарапайым халық арасындағы қайшылықты да дер кезінде үйлестіріп, кілтін тауып шешіп отыратын да сол уәзір:

Бекке уәзір керек, істің ұйытқысы,
Жақсы болса – тыныш бектің ұйқысы.

Көтереді ол бектің ауыр жүгін де,
Бекітетін бектікті өзі түбінде.

Білігі мол, ойы терең теңіздей,
Іс бітірсе «кешіктірдің» дегізбей.

Дінге берік, болсын әрі иман, ар,
Сонда халық сенер, ерер, иланар.

Бектен кейін елдің басшы иесі,
Бекке істе көп көмегі тиесі.

Ақ ниетті, ақ жүректі тектілер,
Жұртын қолдап, елді ұшпаққа жеткізер.

Қылығы адал, тіліне сай көңілі,
Шыншыл, арлы, Күн сипатты көрігі.

Уәзірі ізгі болса – ел бағы ашылар,
Құтты халық бектің даңқын асырар.
(44, 232–233; 236–237)

Ал қазақ хандығының идеологиясын айқындап отыруда белгілі ақын-жыраулар шешуші рөл атқарғаны тарихтан мәлім. Мұндай жыраулар өздерінің дидактикалық, философиялық, этикалық, моральдық мазмұндағы толғауларында қазақ қауымының әрбір мүшесі үшін міндетті болып табылатын этикалық-моральдық принциптерді, мінез-құлық нормаларын жырға қосты. Дәуір үні болған кемеңгер жыраулар – ханның шешімін бұқара халыққа, ал халықтың талап-тілегін ханға жеткізуші дәнекер буын іспеттес еді. Сөйтіп, ел басқарған хандарға, сұлтандарға ақыл-кеңес беріп, оларға бағыт-бағдар сілтеп отыру дәстүрін қазақ жыраулары жалғастыра түсті. Қазақ жыраулары өздерінің бұрынғы түркі шайырларына қарағанда, елді басқаратын әкімдерге айтатын ой-пікірін, ақыл-кеңесін абстракты түрде емес, мейлінше нақтылап жеткізді. Тіпті оларды қажетті сәтте халық атынан сынап, мінеп отырды. Бұл сөзімізге бірнеше дәлел келтірейік. Атақ-

ты жырау Асан Қайғы қазақтың алғашқы хандарының бірі Жәнібекке сол дәуірдің ең маңызды мәселесі – Еділ мен Жайық бойынан Жетісу өңіріне (Моғолстанға) қарай үдере көшкен халыққа қолайлы қоныс, малға жайлы жайылым тауып беру керектігін батыл айтады (22, 24).

Ал қазақ жыраулық поэзиясының атасы Шалкиіз Тіленшіұлы өзінің ел билеген Би Темірге айтқан бірінші толғауында атақты биден жасқанбай сөйлеп, оған «Тең атаның ұлы едің, дәрежеңді артық етсе тәңірі етті» дейді. Шалкиіз алдымен Би Темірге ақыл-кеңес беріп алады:

Бар күшңді сынамай,
Балуандармен күреспе.
...Жоғары қарап оқ атпа,
Жуық түсер қасыңа. (22, 38–39)

Шалкиіз алдымен Би Темірге осындай мазмұнда ұзақ ақыл-кеңес бере келіп, сосын оны көкке көтере мадақтай жөнеледі:

Сен сұлтансың – мен құлмын,
Сен сұңқарсың – мен қумын,
Жемсауыңа келгенде.
Сұлтан ием, сом жүрегім аяман. (22, 39)

Атақты Жиёмбет жыраудың Есім ханға қарата айтқан ұзақ бір толғауында да осындай салмақты ой-пікір жатыр:

Өмірің қатты, Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың,
Басын бер деп батырдың,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет
Құрбандыққа қол емес. (22, 52)

Қазақ жыраулары осылайша хандарға кеңес бере отырып, оларды сынауды немесе мадақтауды поэзияда қалыптасқан дәстүрге айналдырды. Ал Бұқар жырау өзінің «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда» деп басталатын толғауында:

Әшейін-ақ ұл едің.
Он бес жасқа келгенде,
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің, –

дейді (22, 94).

Осылайша сынап-мінеп келіп, Бұқар жырау «Үш жүздің басын қосқан» Абылайды қазақ елі алдындағы қызметі үшін мадақтайды:

Қырық жасқа келгенде,
Алтын тонның жеңі едің;
Қырық беске келгенде,
Жақсы-жаман демедің;
Елу жасқа келгенде,
Үш жүздің баласының
Атының басын бір кезеңге тіредің. (22, 94)

Жүсіп Баласағұн елді басқару ісінде уәзірмен терезесі тең тұратын қызмет иесі ләшкербасы, әскери қолбасшы, ел қорғаған батырлар деп біледі. Ақын уәзір мен ләшкербасының міндеттері, ел басқарудағы олардың атқаратын рөлі мен қоғамдағы орны туралы айта келіп, уәзір мен ләшкербасын бір аттың басына салынған жалғыз шылбырдың екі жақ тізгініне ұқсатады. Бұлардың бірі – елді қаламқағазбен басқарса, екіншісі – қылышпен жөнсіздерді жөнге салады. Жүсіп Баласағұн өз дастанында ләшкербасы болу үшін қажетті қадір-қасиет, ақыл-парасат, мінез-құлық туралы айта келіп, шынайы қолбасшының жарқын бейнесін жасайды:

Сөзсіз бекке қажет мықты қолбасы,
Ұйқы қашып, сассын жаудың ордасы.

Мұндай іске жігіт керек құрыштай,
Жарқылдаған жалаң өткір қылыштай.

Әскер бастап, ат ойнатпақ қиын-ды,
Шерік бастап, жау жайратпақ қиын-ды.

Мейрімді де болу керек қолбасы,
Сонда ғана сүйер батыр жолдасы.

Жүрек керек, ерлік керек, тағы ақыл,
Қайрат, жүрек – әскерде екі қанатың. (44, 240–241)

Елді сыртқы жаудан қорғау, халқы үшін қан майданға жасқанбай шыққан батырлардың ерлігін мадақтау қазақ ақын-жыраулары поэзиясынан да кең орын алды. Қазақ ақын-жырауларының көпшілігі өз дәуірінің сөз зергерлері ғана емес, сонымен бірге жауға қарсы қол бастаған ләшкербасы, қанды шайқастарда ғажайып ерлік көрсеткен атақты батырлар еді. Мәселен, Доспамбет (XVI ғасыр), Шалкиіз (XVI ғасыр), Жиёмбет (XVII ғасыр), Марғасқа (XVII ғасыр) есімдері бүкіл Дешті Қыпшаққа мәшһүр қол бастаған батырлар, қазақ қауымының тағдырын дидактикалық-философиялық мазмұндағы толғаулары арқылы жырға қосқан атақты жыраулар ретінде мәлім.

Жиёмбет жырау – Есім ханның әскербасы, жорықшы-жырау, өз заманының ірі қайраткері. Жиёмбеттің толғауларынан жауынгер-жыраудың ерлік бейнесі, өр тұлғасы, асқақ рухы айқын сезіліп тұр. Бір

қызығы, жорықшы-жыраулар тарихи тұлға бола тұрып, өздері жайында жырлағанда батырлық жырларының сөз саптау тәсілін, стильдік-тілдік жүйесін кеңінен қолданады:

Есім, сені есірткен
Есіл де менің кеңесім.
Ес білгеннен, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін. (22, 52)

Қазақтың батырлық жырлары мен жыраулар поэзиясы арасындағы көркемдік байланыс белгілерінің бірі – ерлікті сипаттауда жиі қолданылатын теңеулер деуге болады. Батырлық жырларындағы сияқты қазақ жыраулары да сан қилы өмір құбылыстарын өзін қоршаған реалдық табиғи ортаға теңейді. Мәселен, Жиёмбет жырау өзінің ерлігі, беріктігі, қайсарлығы жайында Есім ханға қарата:

Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай,
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайындай, –

дейді (22, 53).

Ежелгі Тұран батырларының ерлік үрдісін ғана емес, сонымен бірге ержүрек ерлерін мадақтап жыр шығару дәстүрін де жаңа тарихи жағдайда жалғастыра түскен қазақтың жорықшы-жыраулары аз емес. Солардың бірі – жорықшы-жырау Ақтамберді өзі туралы толғай келіп:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап, –

дейді (22, 61).

Сонымен, «Құтты білік» дастанында елді сыртқы жаудан қорғау, сол жолдағы ерлік істерді мадақтау, қолбасыларына биік талаптар қою дәстүрі Қазақ хандығы тұсында жасаған жорықшы-жыраулардың дидактикалық-шешендік толғауларынан өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапты деуге болады.

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында әмірші («елік» – «elik»), уәзір («wəzir») және қолбасы («sə baxı») қандай адамдар болу керектігін сипаттап жазумен шектелмейді. Сондай-ақ ақын елші («yalavaq»), кеңсе қағаздарын жазатын адам («sarkotib»), қазына ісін басқарушы кісі («ahiqı»), аспаз («hansa»), дихан («tarigqi»), малшы («igdishqi»), тағы басқаларға қажетті қасиеттерді, мінез-құлықты егжей-тегжейлі сипаттап жазады. Мәселен, ақын елшіге қойылатын көп талаптарды тізіп айтады. Елші болатын адам ақыл-парасаты жоғары, көптеген тілдер білетін, әскери енерді жақсы меңгерген, жұлдызға

қарап түнде жол табатын, ат құлағында ойнайтын, өз айтқанына өзгені сендіре білетін, суда жақсы жүзетін, өзі көрікті, шешен болуы тиіс. Ақын елшіге қойылатын осы талаптарды айта келіп:

Елші – ерекше, барлық елдің сарасы,
Артық біткен білім, ақыл-санасы.

Құдайдың ең асыл құлы – елшілер,
Ізгілерде ақылды, ұлы – елшілер.

Талай ізгі істі солар тындырар,
Ақылымен жауыздықты сындырар.

Зерек біліп, сөздің тысын, ішін де,
Түзей алса, елдің бұзық ісін де.

Сұқ көзділер көзін ашып қарамас,
Ондай пенде елшілікке жарамас.

Түрлі өнерді біліп алса шетінен --
Парасаттың нұры ойнар бетінен.

Кітапты оқып, сөздің мәнін түсінсе,
Өлеңді ұғып, ойды өлеңге түсірсе.

Жұлдыз танып, жори білсе түсті де,
Сөзі дәл кеп, емдесе оның үстіне.

Аңшы болса, ат құлағында ойнаса,
Құралайды көзден атып қоймаса.

Тілін ашса, сайрап кетсе сан түрлі,
Жазбаларды, білсе әріпті сан түрлі.

Елші ердің төрт құбыласы тең болсын,
Елде кісі, сыртта бүтін ел болсын! –

дейді (44, 265–266; 268).

«Құтты білік» дастанының авторы кедейлер, аш-жалаңаштар, жетім-жесірлер, кемтар жандар туралы айта келіп, ел билеген әкімдерді шапағатты, мейірімді, жомарт, ынсапты болуға, мал-дүниесін мұқтаж жандарға үлестіріп беруге үндейді:

Кездестірсең кедей жанды жолыңда,
Тамағын бер, сусын ішкіз, тілектерін орында.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында жақсылық пен жамандық, әдептілік пен дөрекілік, шындық пен өтірік, аңқаулық пен аярлық, т. б. өзара қарама-қарсы қойылған. Сол арқылы автор айтар пікірін тереңдете түседі. Мәселен, ақын: ауырмаса – денсаулық-

тың қадірін білмейді, өлім болмаса – тірі кездің қадірін түсінбейді, қайғысыз адам қуаныш сезімінің құдіретін толық сезе алмайды деген секілді бірқатар философиялық пікірлер қозғайды.

Дастанда автор ерекше мән беріп, зор шабытпен жазған аса маңызды мәселелердің бірі – адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, әкімдердің өз қол астындағы қызметшілеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әкешесіне, ата-ананың өз перзенттеріне деген ізгі құрметі қандай болуы керек деген сауалға жауап берілген. Соның өзінде, Жүсіп Баласағұн жастардың өз әке-шешесіне көрсететін құрметі мен қызметін аса киелі құбылыс деп қарайды. Ақын баланың әке алдындағы парызын ислам дінінің қағида-ережелерімен байланысты түрде алып түсіндіреді. Ислам дәуірі әдебиетіндегі осы бір салтты қазақ ақындары да дәстүр ретінде қабылдаған сияқты. Шал Құлекеұлы бір өлеңінде ата-ананы құрметтеу Меккеге қажылыққа барудан да жоғары тұрған сауапты іс деп білетінін жоғарыда айттық.

Оқу-білім туралы

Ғұлама-ақын Жүсіп Баласағұн бұл өмірдегі барлық нәрседен де білімді жоғары қояды, адам бойындағы жақсы-жаман қасиеттерді тығыз байланыстырып қарайды. Қоғамда орын алған теріс құбылыстардың өзін ол адамдардың білімсіздігінен, надандығынан деп біледі. Ақынның білімді қаншалықты жоғары бағалайтынын дастанның атынан-ақ аңғару қиын емес. Жүсіп Баласағұн өз шығармасының атын «Құтты білік» деп тегін қоймаса керек. Дастанда оқу-білім, ғылым мәселелеріне арналған арнайы тараулар бар. Сонымен бірге, ақын мемлекет, қоғам, ел басқарған әкімдер, мораль, этика, т. б. мәселелерге арналған тарауларын да білімнің күш-құдіретін ардақтап, ғалымдарды көкке көтере мадақтайды:

Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын,
Білім – жарық, нұрын саған шашатын.

Ақыл болса, асыл болар – болса ер,
Білім болса, бектік қылар – қылса ер.

Ақыл кімде болса – болар асыл ол,
Білім кімде болса – бек һәм басың ол.

Кісі ұланы қара жерге қол салды,
Көтерді бәрін, білімін ол қолданды.

Ақылымен кісі асыл атанар,
Бекке ел ісі білімімен жасалар.

Талай ізгі іс атқарылды ақылмен,
Мың рақмет, ақыл-еске асыл кен!

Пайдасы көп, аз ақылды – аз демө,
Қадірі көп, аз білімді – аз деме!

Жұпарға ұқсап білім де тез таралар,
Сақтап болмас, басқалардан даралап.

Жасырсаң жұпар, оны иісі білдірер,
Жасырсаң білім, тілің айтып бүлдірер.

Білім – байлық, азаймас һәм жоғалмас,
Еш қарақшы, ұрыға да тоналмас!

Ақыл, білім бейне кісен кісіге,
Кісенді ашып бармас қылмыс ісіне. (44, 76-77)

Жүсіп Баласағұн оқыған, парасатты, көзі ашық адамдар, ғалымдар ел басқару ісінде, ел-жұрттың талап-тілектерін жүзеге асыруда патшаларға, түрлі дәрежедегі әкімдерге, бектерге ұдайы ақыл-кеңес беріп, көмектесіп отыруы тиіс деп түсінеді. Ақын ел билеушілердің, білімді адамдардың ақыл-кеңесін тыңдап, соған сәйкес елге билік жүргізуге шақырады. Бұған ақын Күнтуды патша мен данышпан-дәруіш Одғұрмыш арасындағы қарым-қатынасты дәлел етіп көрсетеді. Мұнда ақын өмірде екі түрлі адам болатынын айтады: «Бірі – үйретуші, бірі – үйренуші». Дастанда мынадай ой-пікір бар: Патша ел-жұрттың қылыштың күшімен, қатал тәртіппен басқарып отырады, ал ғалымдар қалың бұқараны ақыл-парасатымен басқаруы керек. Жүсіп Баласағұн ақыл мен білім кісіден кісіге жұғысады, әйтсе де даналық сөздің түсінетін адамға айтылғаны дұрыс деген пікір айтады. Сондай-ақ ақын өзінің «Құтты білік» дастанын сөз түсінбес парықсыздарға емес, сөз қадірін білетін ақылды жандарға арнап жазғанын оқырманға қайта-қайта ескертіп отырады. Жүсіп Баласағұн білімді кісендеп қоюға болмайтынын, ол, бейне бір жұпар гүлдің иісі сияқты, өзінен-өзі тез тарап кететінін айта келіп, әйтсе де білімді адам айтқан сөздің әрқашанда сөз ұғатын адамға жеткені дұрыс деп біледі.

Жүсіп Баласағұнның осы ой-пікірі Абайдың «Білімдіден шыққан сөз» деген өлеңімен үндес болып келеді.

Абайдың оқу, білім, өнер жайындағы өлеңдерінің бәрінен де Жүсіп Баласағұн бәйіттерінің әсерін аңғару қиын емес.

Тіпті Абайдың қара сөздерінің өзінде Жүсіп Баласағұн бәйіттерінің мазмұны қайталанып, жаңа тарихи жағдайға сәйкес жетілдіріліп отырады. Жүсіп Баласағұн:

Адамның адамнан айырмасы өте көп.
Бірақ ең басты айырмасы білімі болып табылады.

Ал Абай өзінің «Он сегізінші сөзінде» осы пікірді қазақ оқырманына төмендегідей түрде жеткізеді: «Тегінде, адам баласы адам бала-

сынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселерімен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» (2, 173). Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында білімді үйрену үшін жасымайтын күш-қайрат, көрсеқызарлыққа салынбайтын мінез-құлық, таза ниет, төзімділік қажет деген пікір айтады:

Ерге керек төзімділік, күш-қайрат,
Тұру керек күн мен айдай нұр жайнап.

Ақыл керек, білім таңдап аларға,
Білім керек, іске жақсы қарарға.

Жарамды мен жарамсызды көрерге,
Керегіне – керексізден бөлерге. (44, 78)

Абай өзінің «Отыз екінші қара сөзінде»: «Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ», – дейді (2, 184).

Тәлім-тәрбие, әдептілік туралы

«Құтты білік» дастаны көтерген ең басты мәселе тәлім-тәрбие ісі деуге болады. Дастанда жастарды тәрбиелеуді сөз ететін арнайы тараулар бар. Алайда тәлім-тәрбие мәселесі дастанда бастан-аяқ барлық мәселелерге қатысты түрде қайталанып отырады. Адам бойындағы жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік, ең алдымен, адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сол себепті жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны дұрыс тәрбиелей бастау – әкешешенің қасиетті борышы екенін ақын жырға қосқан:

Ай маңдайлы ұл-қыз туса алдында,
Үйінде өсір, бөтен жерде қалдырма.

Ұл-қызыңа әдеп үйрет, білім бер,
Қос жалғанды бірдей көріп, күлімдер.

Ұлыңа әйел әпер, қызды ерге бер,
Қайғы-мұңсыз тіршілікке не тең келер!

Ұлды үйрет күллі өнер-білімге,
Онымен мал-дүние табар түбінде.

Бақ ұлыңды, бекерге бос жүрмесін,
Бейбастақ боп кетер бекер жүргесін. (44, 421-422)

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында адам туғаннан ақылды, білімді болып тумаытынын, естіп, көріп барып қана ақыл-парасаты артатынын оқырманға зор шеберлікпен жеткізеді:

Ешкім іштен данышпан боп тумады,
Сөйлеуді, ақылды біртіндеп үйренеді.

Адам үйрене келе білімді болады,
Әрбір істі білімді адам тындырады.

«Құтты білік» дастанының осы бәйіттеріндегі моральдық-этикалық ой-тұжырымдардың қайнар-бастаулары Әл-Фарабидің «Интеллект» (сөзінің) мағынасы жайында» деп аталатын философиялық трактатында жатқанын аңғару қиын емес. Фараби «жүре келе дарыған интеллект» туралы айта келіп, ешкім анасынан данышпан болып тұмайтынын, интеллектің өзі жүре келе, естіп, көріп барып қана дамитынын ескертеді (187, 30–33). Дәл осы философиялық тұжырым араға сан ғасырлар салып барып, Абайдың «Он тоғызыншы сөзінен» өзінің логикалық жалғасын тапты (2, 173).

Жүсіп Баласағұн өз оқырманын әдептілікке, кішіпейілділікке, мейірімділікке, имандылыққа шақырады. Сондай-ақ ол кісіні адамгершілік арнасынан шығарып, жұртқа әдепсіз, дөрекі, надан етіп көрсететін кейбір мінез-құлықтарға көркем сөзбен сипаттама береді. Мұндай жағымсыз мінездер: мал-мүлікке тоймайтын ашкөздік, сарандық, мейірімсіздік, ашушаңдық, т. б. деп көрсетеді. Өке-шешеден тәрбие көрген, әдепті жандар қашанда нәпсісін тыя білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инабатты болып келетінін айтады. Жүсіп Баласағұн әдептіліктің сан түрін жырлай келіп, солардың ішіндегі ең бастысы – тіл әдептілігі деген қорытынды жасайды. Дастанның бір тарауы, дәлірек айтсақ, жетінші тарауы түгелдей осы мәселеге – тіл әдептілігіне, яғни мәнерлі, мәнді, сыпайы сөйлей білу өнеріне арналған. Автор оқушысын абайлап, ойланып-толғанып барып сөйлеуге, тілге сақ болуға шақырады. Қысқаша әрі мазмұнды сөйлей білу әдептіліктің басы деген тұжырым жасайды:

Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететұғын бас болар.

Тіл – арыстан есік баққан ашулы,
Сақ болмасаң, жұтар, ерім, басыңды!

Тілімнен көп жапа шектім, есебім:
Бас кесілмес үшін тілді кесемін!

Сөзіңді бақ, басың кесіп алмасын,
Тіліңді бақ, тісің сынып қалмасын!

Біліп айтқан сөз – білікті саналар,
Біліксіз сөз басыңды жеп, табалар.

Көрген емен көбік сөзбен оңғанды,
Тобықтай түй тоқсан ауыз толғамды!

Сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар,
Көп сөз басты қара жерге кеп тығар.

Көп сөйлесең, «Езбесің» – деп жек көрер,
Сөйлемесең, «Мылқау» – екен деп сөгер!

Бұлай болса, тең ортасы – керегің,
Тілге ұстамды болсаң, өсер беделің!

Тіліңді бак, басың аман болады,
Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады.

Қалар мұра – сөз – кісіден кісіге.
Сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіңе. (44. 64-65)

Жүсіп Баласағұнның тілдің қадір-қасиеті жайындағы тұжырымдары, сондай-ақ тілдің пайдасы мен зияны жайындағы ой-пікірлері, әрқашанда абайлап сөйлеу керектігі туралы ескертпелері қазақ ақын-жырауларының жыр-толғауларында қайталанып, түрі мен мазмұны жағынан жаңа тарихи жағдайға бейімделе түскен. Мәселен, Шалақын «адамды тіршілікте тебіrentетін» тіл туралы айта келіп:

Ойласаң, мың бір пәле тілден туған,
Шешендер топ ішінде тілді буған,
Бір адам қателікпен сөз сөйлесе,
Жабылып мың бір пәле соны қуған, –

дейді (22, 119).

Сондай-ақ ақын Ақмолла Мұхамедиярұлы өлеңдерінде адамның мінез-құлқы, ақыл-парасаты, қызыл тілдің пайдасы мен зияны жайлы жиі айтылады:

Шіркін, тілден тamar шәрбат мүләйім.
Мақсатым сол – сөз тебіrentсем әрдайым.

Бердің, тәңірім, тілді бізге сөйле деп,
Тура жолға тілді баста ылайым! (22, 349)

Қанағат-ынсап туралы

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында көтерген этикалық-философиялық мәселелерінің бірі – қанағат, ынсап мәселесі болып табылады. Ақын «қанағат» ұғымын философиялық категория ретінде қарастырып, ел басқарған әкімдердің бәрін қанағатшыл, ынсапты болуға шақырады. Сондай-ақ олдүниеқұмарлықты, ашкөздікті, паракорлықты өлтіре сынайды:

Аш көзденбе, ұятты ойла, адал бол,
Ашық айтып, әділ іске жарар бол!

Мешкей тынып, сұғанақ көз қояр ма?!
Ашкөзділер жаһанды жеп, тояр ма?!

Сұғанақтық – дауасыз дерт, арылмас,
Күллі жиһан емі қонбас, жазылмас.

Барлық аштар жесе ақыры тояды,
Сұғанақ көз тек көрінде қояды. (44, 219)

Қазақ ақын-жыраулары жаңа қоғамдық-тарихи жағдайда адам мінез-құлқының бір көрінісі болып табылатын қанағат сезімін өздерінше пайымдап, оны қазақ қауымының ұғымына лайықты етіп жырлады. Мәселен, Шал ақын өзінің көптеген жырларында тыңдаушысын қанағат-ынсапқа шақырып, ашкөз болудан сақтандырып отырады:

Нәпсің бір көк жал бөрідей,
Иманың болған қозыдай,
Егер тыю салмасаң,
Иманыңды жеп кетер. (22, 113)

Ақын Дулат Бабатайұлы қанағат ұғымының астары тереңде жатқанын оқырманға зор шеберлікпен жеткізеді. Ақын өзінің бір өлеңінде «Нәпсі төбет қабаған, Жемтік көрсе тұра ма» дей келіп, қанағат жайында төмендегідей тұжырым жасайды:

Дүние – жемтік, мен – төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Ырылдасып әркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым. (22, 202)

Жастық шақ пен кәрілік туралы

Жүсіп Баласағұн бәйіттері мен қазақ ақын-жырауларының жыр-толғауларына ортақ болып келетін тағы бір тақырып – *адам баласының жас шамасы, өмір белестері, жастық шақ пен кәріліктің алмасуы, өмір жолындағы түрлі кезеңдердің қызығы мен қиындығы* деуге болады. Ақын адам өмірінің тұрақсыз, өтпелі екендігін ашына айтып, әсіресе жастық шақтың, жігіттік дәуреннің отты күндерін қадірлей алмағанына қатты өкінеді. Сол арқылы жастарды өмірдің әрбір сәтін қадірлей білуге шақырады:

Қайран жастық, қайран отты күндерім,
Тұта алмадым, қадіріңді білмедім!

Жігіт дәурен, оралшы бір құстайын,
Бүлде тауып, алақанда ұстайын!

Жастық балын, жігіттіктің қуатын,
Өткіздім бос, жоқ енді өл-қуатым! (44, 581)

Жастық шақтың жайқалған көктемі зымырап өте шығып, кәріліктің қаһарлы қысы қалай келгенін адам сезбей де қалатынын ақын зор шеберлікпен жеткізген:

Қара жұыар басыма ақты жолаттым,
Толған айдай жүзімді қайда жоғалттым?

Көктем едім мың гүл-шешек гүлдеген,
Қазан түсіп, құртты бәрін, тонаттым.

Текке өткен тірлігімді сағынып,
Көзден қанды жасым ақты қамығып! (44, 581–582)

Жүсіп Баласағұн адам өмірінің түрлі белестерін, өтпелі кезеңдерін тереңінен толғап, зор шеберлікпен бейнелеп береді:

Асқан адам қырықтың қырқасынан,
Айрылар жастық шақ, сырласынан.

Елу жасым мені де құрсауға алды,
Қарға түстес басымды қырау шалды.

«Кел! Кел!» – деп шақырады үні алпыс жастың,
Жолында ажал жатпаса тартынбаспын.

Алпысты ассаң – шілденің аптабынан,
Аттадым де қысқы аяз қақпанына.

Елу – отыз жиғанды кері алады,
Алпыс қолын тигізсе, нең қалады?!

Ей, елу, менде қалған өшің бар ма?
Етек-жеңді жұлмалап, есімді алма!

Кетті шаттық, ләззаттың түні болды,
Жігіттіктің оты өшіп, күлі қалды. (44, 82)

Жүсіп Баласағұнның осы бәйіттерінде айтылған адам баласының өмір белестері, жастық шақтың қызықтары мен кәріліктің қиындықтары жайлы ой-толғамдары қазақ ақын-жырауларының поэзиясында мазмұндық жағынан көп өзгеріске ұшырамай, сол күйінде қайталанып келеді. Соның өзінде, Жүсіп Баласағұн жырларындағы этикалық-дидактикалық мазмұндағы ой-пікір толғаныстары, афоризмдер жаңа қоғамдық-тарихи жағдайға бейім келетіндей етіп жетілдіріле түскен. Адамның жас шамасы мен жас ерекшеліктеріне орай айтылатын моральдық-этикалық тұжырымдар әсіресе Бұқар жырау толғауларында жиі ұшырайды:

Елу деген жасыңыз
О да бір көшкен ел екен,
Алпыс деген жасыңыз
Қайғылы-мұңлы күн екен. (22, 91)

Тегінде жастық шақ пен кәрілік жайлы толғана отырып, жастарға үлгі-өнеге берерліктей ғибратты сөз айтудың өзі қазақ поэзиясы үшін өзіндік бір дәстүр болған. Қазақта алдыңғы буын ағалар өзінен кейінгі буын інілеріне осылайша өмірдің мән-мағынасы жайлы өсиет-уағыз айтатын болған. Мәселен, Шал ақын да жастық пен кәрілік, адам өмірінің белестері жайлы көп толғанғаны мәлім:

Елу – ердің жасы екен,
Алпыс – бір сұмдықтың басы екен. (22, 146)

Шернияз Жарылғасұлы да адамның жас ерекшеліктері жайлы тебірене жырлап, «шабатұғын қылыштай – жылтың еткен жиырма бесті», «орда бұзған – отыз бесті», «қынсыз қылыш – қырық бесті» босқа өткізбеуге үндейді, елі игілігіне қызмет етуге шақырады (22, 242–243).

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында кәріліктің қадір-қасиеті мен кедергі-қиындығы жайлы терең ойлы моральдық-этикалық тұжырымдар жасайды әрі өз ойын поэтикалық тұрғыдан мейлінше шебер жеткізеді. Ақын «жастығымда бойым оқтай, көңілім садақтай» еді дей келіп, қартайғанда «кісенсіз-ақ жүре алмай қалдым, ешнәрсені көре алмай қалдым» деп мұңаяды (44, 116).

Ал Абыл Өтембетұлы кәрілік жайлы толғана келіп:

Жарлылық құрысын,
Өйтсе де кісі өлмейді,
Кісі өлмегенмен, ісі өнбейді.
Кәрілік бәрінен де жаман екен,
Адамды ұрмай-соқпай кісендейді, –

деп тұжырым жасайды (22, 175).

Жүсіп Баласағұн «елу жас мықтап мені құрсауға алды, қарға түстес басымды қырау шалды», «алпыс жас қолын тигізгенде, тұла бойымда от-жалыннан не қалды» дейді (22, 114–116).

«Құтты білік» дастанындағы осы бір шешендік ой-толғаныстар мен Шал ақынның ой-пікірлері өзара үндесіп жатады:

Кәрілік қартайғанда бастан келер,
Ағарып, басыңдағы шаштан келер,
Жасыңда қандай көркем болсаң-дағы,
Қыржиған қабақ, маңдай, қастан келер. (22, 143)

Сөйтіп, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында айтылатын ақыл-парасат, оқу-білім, бала тәрбиесі, адамдардың өзара қарым-қатынасындағы ізеттілік, тілге сақ болу керектігі, қарттарға құрмет, ел басқаратын әкімдерге қажетті ізгі қасиеттер, тағы басқалар жайындағы моральдық, этикалық, дидактикалық, философиялық пікір-тұжырымдар қазақ ақын-жыраулары поэзиясында өзінің көркемдік жалғасын тапты.

Ахмет Йүгінеки

(XII ғасыр)

«Хибатул-хақайық»

(«Ақиқат сыйы»)

Ислам дәуірінің этикалық, моральдық, дидактикалық мәселелерін зор білгірлікпен жырлаған сөз зергерлерінің бірі Ахмет Йүгінеки еді. Ахмет Йүгінеки (Ахмет Махмұдұлы Жүйнеки) XII ғасырдың орта кезінде өмір сүрген аса көрнекті ақын, есімі кезінде бүкіл ұлан-ғайыр Қарахан мемлекеті түркілеріне мәшһүр ғұлама-ақын болған. Ақынның туған жері Түркістан қаласының маңындағы Жүйнек (Югнак) деген елді мекен болса керек. Алайда Югнак деп аталатын қоныс басқа жерлерде де болуы мүмкін деген жорамалдар да бар (4, 7). Ислам дәуірінің атақты ақыны Ахмет Йүгінекидің бізге жеткен жалғыз туындысы – «Хибатул-хақайық» («Ақиқат сыйы») деп аталады.

«Басқа түркі ескерткіштері сияқты «Ақиқат сыйы» да түркі халықтарының тіл тарихын, әдебиет тарихын, ондағы жанрлар және басқа да ерекшеліктер негізін, мысалы, дидактикалық әдебиет, дүнияуи әдебиет көздерін ашып, олардың тамырын талдау ісінде таптырмайтын құнды мұра болып табылады. Оның қазақ тілі мен әдебиетіне қатысты тарихи маңызы туралы да осыны айтуымыз керек» (4,5).

Ахмет Йүгінекидің өмірі мен ақындық қызметі жайында мәлімет жоққа тән. Әйтсе де ақын дастанда өзі туралы кейбір деректер берген. Сондай-ақ дастанды ертеректе көшірген хуснихатшылар да (каллиграф) шығарманың авторына қатысты мәліметтерді өз тарапынан қосып жазған. Мәселен, «Хибатул-хақайықтың» XV ғасырда көшірілген алғашқы қолжазба нұсқаларының бірінде Ахмет Йүгінеки туралы мынадай өлең жолдары бар:

Ахмет Әдіб – атым, үлгі – сөзім,
Қалады мұнда сөзім, кетем өзім,
Күз келер, жаз да кетер, өмір де өтер,
Сонымен жұмылар да екі көзім.

Ей, досым, жадуым кітап түркішелеп,
Мейлің сөк, мейлің қала ерекше елеп.
Артымда ат қалсын деп жаздым мұны,
Ғажайып таңсық сөзбен ерекше елеп. (4, 87–88)

Бұл өлеңдерден біз ақынның шын аты Әдіб Ахмед екенін (Ахмет Йүгінеки – лақап аты), әкесінің есімі Махмұд болғанын аңғарамыз. Болашақ ақын анасынан көзі соқыр болып туған:

Көрмеген туа біте Әдіб көзі,
Тұрады он төрт баптан осы сөзі.
Жүк болса піл көтермес алтын-күміс,
Соған тең осы аз ғана сөздің өзі. (4, 88)

Дастанның өзі көне түркі тілінде жазылса да, ақын шығармасының атын «Хибатул-хақайық» деп әдейі арабша қойған сияқты. Бірқатар қолжазбалар бұл шығарманың атын «Айбатул-хақайық», ал кейбіреулерінде «Атебатул-хақайық» («Шындық қақпасы») деп жазылған.

Дастанның қолжазба нұсқалары. Зерттелуі

«Ақиқат сыйы» дастанының көне қолжазбасы табылғаны жөніндегі алғашқы мәліметті түрік ғалымы Нәжіп

Асим 1906 жылы хабарлады. Қазір бізге бұл шығарманың бірнеше қолжазба нұсқасы мәлім. Солардың ішінде ең көнесі әрі біршама толық сақталғаны – Самарқан нұсқасы. Бұл қолжазба қазіргі Ыстамбұл қаласындағы Айя-София кітапханасында сақтаулы. Оны 1444 жылы Самарқан қаласында атақты каллиграф Зейнул-Абидин Джураний деген кісі ұйғыр әрпімен көшірген екен. Дастанның бұдан кейінірек, дәлірек айтсақ, 1480 жылы Шейхзаде Әбдіразақ-бақши көшірген нұсқасын Нәжіп Асим осман түріктерінің тіліне аударып, шығарманың түпнұсқасымен қоса оны 1916 жылы жеке кітап етіп басып шығарады. Ахмет Йүгінеки дастанының араб әрпімен көшірілген қолжазба нұсқаларының бірі қазір Берлин қалалық кітапханасында сақтаулы тұр. Бұл дастанның ғылымға мәлім болған нұсқаларын өзара салыстыра отырып, шығарманың толық мәтінін әзірлеген зерттеуші түрік ғалымы Рашид Арат Рахмат болды. Ол 1951 жылы осы дастанның толық мәтінін әзірлеп, оны латын әрпімен кітап етіп шығарды.

Әйтсе де Ахмет Йүгінеки дастанын тіл, әдебиет, тарих және философия ғылымдары тұрғысынан жан-жақты зерттеп, шығарманың ғылымға негізделген мәтінін, сөздігін, транскрипциясын әзірлеп, оны басқа тілдерге аудару жөнінде түрколог-ғалымдар қыруар жұмыстар атқарды. Әсіресе Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, Қ. Махмудов тағы басқа ғалымдар бұл салада жемісті еңбек етті.

«Ақиқат сыйы» дастанын жан-жақты зерттеу ісіне кезінде В. В. Радлов, Т. Ковалевский, Ж. Дени, т. б. сияқты шығыстанушы ғалымдар да белсене ат салысты.

Белгілі ғалым, білікті тіл маманы Б. Сағындықов «Хибат-ул-хақайық» – XII ғасыр ескерткіші» деп аталатын еңбек жазып, көне дәуір жәдігерлігіне тілдік тұрғыдан жан-жақты талдау жасады. Мұнда дастанның транскрипциясы, аудармасы, зерттеу тарихы, ғылыми сипаттамасы, лексика-грамматикалық ерекшеліктері, «түрікше-орысша-қазақша», «арабша-орысша-қазақша», «парсыша-орысша-қазақша» сөздіктері тұңғыш рет жарияланды. Ғалым XI–XVI ғасырлар арасындағы түркі әдеби жәдігерліктерінің тілі туралы айта келіп, аса құнды

тұжырым жасайды: «Дұрысы – әр нәрсені өз атымен атаған орынды. XI–XVI ғасырлар аралығында халық арасында тараған жазба әдебиеттің кез келген үлгісін көне түркі әдеби тілінде жазылған деп есептесек, қателеспейміз. Бұдан былай «ана әдеби тіл», «мына әдеби тіл» деп бірнеше әдеби тілге бөлуді тоқтатқанымыз дұрыс. Қай жерде, қай кезеңде пайда болғанына қарай, көне түркі әдеби тілінің оғыз варианты, көне түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты, көне түркі әдеби тілінің түрікмен варианты, т. б. деп атаған жөн».*

**Композициялық
құрылысы.
Идеялық мазмұны**

«Ақиқат сыйы» дастанының қазақ тіліндегі прозалық және поэтикалық аудармасын жасағандар Ә. Құрышжанов пен Б. Сағындықов болды.

«Ақиқат сыйы» – дидактикалық сарында жазылған шығарма. Дастан сюжетке құрылған емес. Шығарманың әрбір тарауында белгілі бір мәселе жөнінде әңгіме болады, автор оқушысына тиісінше ақыл-кеңес беріп отырады. Бұл дастан өзінің көтерген тақырыбы мен идеялық мазмұны жағынан ақын өмір сүрген қоғамдағы моральдық ұғымдар мен мінез-құлық нормаларының жиынтығы болып келеді.

Адам қалай өмір сүру керек? Ақын осы сауалға өзінше жауап іздеп, дидактикалық сарында оқушысына өсиет-уағыз айтады. Мәселен, шығарманың авторы оқушысына: адам адал өмір сүруі тиіс, сараң болмауы керек, жомарт жанды, білімді кісіні қадірлеуі қажет, жақсыдан – шарапат, жаманнан – кесапат деген сияқты ғибрат айтады.

Сол кездегі шығыстың классикалық әдеби дәстүріне сәйкес, автор «Ақиқат сыйы» дастанын Алланы, Пайғамбарды және төрт сахабаны (пайғамбардың серіктері) мадақтаудан бастайды. Ақын бұл дастанды Ыспаһсалар деген бекке арнап жазғанын оқушысына ескертеді. Тегінде ақын өз дастанын арнап отырған адамы сол кездегі көрнекті мемлекет қайраткерлерінің бірі болса керек.

Дастан 254 бәйіттен тұрады. Мұның бәрі 14 тарауға бөліп берілген. Ахмет Йүгінеки ислам дәуірі әдебиетінің көркемдік дәстүрін негізге ала отырып, дастанның алғашқы тарауын (1–10-бәйіттер) қайырымды, мейірімді Аллаға, екінші тарауын (11–19-бәйіттер) құдайдың жердегі өкілі Мұхаммед пайғамбарға арнайды. Содан кейін, үшінші тарауда (20–33-бәйіттер) ақын осы кітаптың жазылуына себепші болған Ыспаһсалар бекті мадақтайды. Дастанның негізгі идеясын айту бесінші тараудан (40–62 бәйіттер) басталады деуге болады. Мұнда ақын білімнің пайдасы мен надандықтың зияны туралы жырлайды. Алтыншы тарауда (63–86-бәйіттер) тілді тыйып сөйлеу – әдептілік пен тәртіптіліктің шарты екендігі туралы айтылады. Дастанның жетінші

* Б. Сағындықов. «Ғибат-ул хақайиқ» – XII ғасыр ескерткіші, А., 2002, 4–5-бет.

тарауында (87–110-бәйіттер) өмірдің өзгеріп тұратындығы, дүниенің құбылмалылығы жайында сөз болады. Ал сегізінші тарауда жомарттық пен сараңдық, тоғызыншы, оныншы және одан кейінгі тарауларда түрлі моральдық-этикалық мәселелер туралы дидактикалық мазмұнда уағыз-өсиет айтылады.

Көркемдік ерекшеліктері Ахмет Йүгінеки – әрбір сөзді ажарлап та, құбылтып та шебер пайдалана білетін сөз зергері. Дастан негізінен дидактикалық сарындағы ақыл-өсиет, уағыз, ғибрат сөздерден тұрады. Ақын өзі хикаялап отырған құбылыстың ерекше белгілерін ажарлап, оған үстеме мағына беріп, көркіне көрік қосып суреттеу үшін теңеу әдісін кеңінен қолданады. Мәселен, автор дастанда Ыспаһсаларды – теңізге, ал өзін жауын тамшысына теңейді. Ал мұндай тамшылар теңізге құйылып, қымбат бағалы маржанға айналады дейді. Білімді адам – таза алтынға, надан кісі – құны жоқ, жалған ақшаға, білімді әйел – ер жігітке, ал білімсіз еркек – әйелге, шын сөз – балға, жалған сөз пиязға теңеледі. Сондай-ақ дастанда сараңдық – ем қонбайтын дерт, жеміс бермейтін ағаш, ал жомарттық – алқызыл роза гүлі деген секілді теңеулер де бар.

Ақын әдеби тілдің әсерлілігін арттыра түсу үшін екі бірдей ұғымды, құбылысты, сезімді, т. б. қатар қойып жұптап суреттейді. Дәлірек айтсақ, сөзді айшықтап қолданудың бір түрі – параллелизм яки егіздеу әдісін зор шеберлікпен пайдаланады. Мәселен, дастанда: білімді – надан, жомарт – сараң, тәкаппар – момын, атлас шәйі – бөз, адал – арам, ұзын – қысқа сияқты ұғымдар бір-біріне қарсы қойып суреттеледі:

Өмір тәтті, бүгін қолың жеткенде,
Удай ащы, ертең тастап кеткенде.
Қайда балы – сонда арасы бір жүрер,
Балдан бұрын татып көрші зәрінен. (4, 86)

«Ақиқат сыйы» авторы белгілі бір құбылысты айна-қатесіз дәл бейнелейтін нақыл сөздер, мақал-мәтелдер секілді теңеулер, қанатты сөздер тауып айтуға шебер. Мәселен, ақымақтың тілі – өзіне жау болып жармасады, сараң адам – өзі жинаған байлықтың құлы, жомарттық – сараңдықтың айнасы, білім – сарқылмас тауар, т. б.

«Ақиқат сыйы» дастаны метрикалық жүйе, яғни созымды және созымсыз буындардың алмасып келуіне негізделген аруз (он бір буынды болып келетін – «мутакариб») жүйесі бойынша жазылған. Дастандағы бәйіттердің ұйқасына назар аударсақ, алғашқы төрт тараудың монорифма *а-а, в-а* болып ұқсайтынын аңғарамыз. Мәселен, екінші тарауда рифма: *сэнга, онга, мэнга, минга, мунга* секілді болып келеді. Үшінші тарауда басқаша: *кани, ани, жани, ихсани* түрінде ұйқасып жатады. Төртінші тараудағы ұйқас көбінесе дерлік бұйрық райда айтылады: *қалсу деб, қилсу деб, булсу деб, тулсу деб, алсу деб, билсу деб*, т. б. Шығарманың бесінші тарауынан бастап ақын түркі тілдес

елдердің халықтық поэзиясында мейлінше кең тараған төрттік, яғни а-а-в-а ұйқасымен жазады:

Билиглиг сөзи панд насихат адаб
Билиглигни өгдиўа жам йамт араб
Таварсызға билиги тұғанмас тавар
Хисабсызға билиги йарылмас хисаб. (4, 27)

Өлеңнің жолма-жол прозалық аудармасы төмендегідей болып келеді:

Білімдінің сөзі – үгіт, насихат, үлгі-өнеге,
Білімдіні азиат та, араб та мақтады.
Малы жоққа – білім түгесілмейтін мал,
Қаржысы жоққа – білім таусылмайтын қаржы. (4, 52)

Мұндағы: *адаб*, *араб*, *хисаб* сөздері өзара ұйқасып тұр.

Дастанда тек аффикс арқылы ұйқасып тұрған өлең жолдары да аз емес. Мәселен, жоғарыда айтылған: *сэнга*, *мэнга*, *атга* деген сөздерде тек қана *га* аффиксі ұйқасып тұр, *сэн*, *мэн*, *ат* – өзара ұйқаспайды.

Ахмет Йүгінеки әрбір сөзді ажарлап, айшықтап, құбылтып пайдаланады. Сондай-ақ ақын өз заманының өлең жазу техникасын – жыр жүйелерін, ырғақ, ұйқас, т. б. зор шеберлікпен меңгергені жырларынан көрініп тұр. Әйтсе де ол қиын ұғымдар мен күрделі ұйқас түрлеріне онша әуестенбейді. Әйткені ақынның алдына қойған басты мақсаты – оқушысына барынша түсінікті болу.

«Ақиқат сыйы» дастаны да аты шулы «Құтты білік» секілді Қараханидтер мемлекетінде өмір сүрген түркі тайпаларының тілінде жазылған әдеби жәдігерліктердің тобына жатады. Рас, «Ақиқат сыйы» дастаны тілінің өзінен екі жүз жылдай бұрын жазылған «Құтты білік» тілімен салыстырғанда, кейбір ерекшеліктері бар. Әсіресе «Ақиқат сыйының» лексикасы мен грамматикасында архаизм элементтері басым. Әйтсе де ақын архаизмді стилистік норма ретінде емес, яғни дастанды көркемдеу үшін емес, қайта көне түркі тілінің сол кез үшін әрі түсінікті, әрі ажарлы сөздері арқылы өз ойын түркі тілдес тайпаларға айқынырақ етіп жеткізу үшін пайдаланған. Бүгінгі оқушыға архаизм болып көрінетін кейбір лексикалық элементтер Ахмет Йүгінеки заманында енді ғана әдеби тілдің нормасына айналып келе жатқан сөздер екенін ұмытпағанымыз жөн. Белгілі ғалым Ә. Н. Нәжіп тілімен айтқанда, «Ақиқат сыйының» тілі – «Құтты білік» тілі мен кейінгі дәуірлерде өріс алған шағатай тілін өзара жалғастырып тұрған көпір секілді деуге болады».

Оқу-білім туралы

Қарахан мемлекеті тұсында жергілікті халықтар, яғни түркі ру-тайпаларынан шыққан зиялы қауым өкілдері бүкіл түркі жұртын оқу-білімге шақырғанын жоғарыда айттық. Жаңадан құрылған мемлекеттің іргетасын нығайтып, күш-қуатын арттырудың өзі, ең алдымен, ақыл-парасатқа, оқу-

білімге байланысты екенін жырлау – ислам дәуірі әдебиетінің қалыптасқан дәстүрі еді. Осы игі дәстүр негізінде тәрбиеленген ақын Ахмет Йүгінеки өз дастанының негізгі бөлімін «Білімнің пайдасы мен надандықтың зияны туралы» деп аталатын жырдан бастайды. Дастанның жолма-жол аударма жасалған прозалық нұсқасынан бұл сөзімізге бірнеше мысал келтірейік:

Білімді кісі қымбат бағалы динар сияқты,
Білімсіз надан – құны жоқ бақыр.
Білімді мен білімсіз қашан тең болып еді.
Білімді әйел – ер, надан еркек – әйел. (4, 50-51)

Сондай-ақ Ахмет Йүгінеки өз дастанында білімді адамның қоғамға берері мол екенін айта келіп:

Білікті білім жинап кәсіп өтер,
Білімнің дәмін татып, өсіп өтер.
Білдірер білім елге білім сырын
Біліксіз білімді аттап, басып өтер.

Білікті біліп айтар сөзін ұтар,
Ол емес бос сөзінді бедел тұтар.
Білімсіз не айтса да, білмей айтар –
Өз тілі өзінің кеп басын жұтар.

Алла өзін білімменен күт етеді,
Қайырсыз надандықты жұт етеді.
Білімді үйренбеген талай қауым
Құдайды қолдан жасап, бүт етеді.

Өнеге, білген сөзі – насихат жол,
Араб пен азиаттың сүйгені сол.
Кедейдің кертіп жейтін малы – білім,
Білімнің жоқ-жітікке берері мол. (4, 72-73)

Абайдың қазақ қауымын оқу-білімге шақырған өлеңдері Ахмет Йүгінекидің жоғарыдағы ой-пікірлерімен үндесіп жатады:

Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз. (1, 71)

Сөйтіп, Ахмет Йүгінеки бүкіл әлемнің сырын ашатын кілт көкірек көзі ашық, оқыған, білімді адамдардың қолында деген түйін жасайды. Бір қызығы – ақын ғылым мен ашу-ызаны бір-біріне қарсы қойып суреттейді. Сол арқылы ол білім іздеген адам өз бақытын өнер-білімнен табады, алашу-ызаға тізгін берген кісі қашанда надандықтың қара түнегіне камалады деген пікір айтады.

Мораль, мінез-құлық мәселесі

«Ақиқат сыйы» дастанында адамның мінез-құлық мәселелеріне моральдық, этикалық нормаларды жырлауға ерекше назар аударылған. Ахмет Йүгінеки абайлап сөйлеу, тілге сақ болу әдептіліктің басты шарты деп біледі. Ол өз оқырманын қысқа да нұсқа сөйлеуге, артық сөз айтпауға, сыр сақтай білуге үндейді:

Білімдіден қалған бір сөз тағы бар:

Әдептіге «үндемес» ат тағылар.
Тіліңді тый – сонда тісің сынбайды,
Жөнсіз шыққан тілден тісің қағылар.
Сөз есепсіз – тіліңді тый, тарт, ұста,
Тыймаған тіл басыңа сор әр тұста.
Есепті сөз – ер сөзінің асылы,
Мылжың тілді «жау» деп ұғын тартыста.
Ақылды ма көп сөйлеген күбіне,
Талай бастың тіл жетті ғой түбіне.
Оқ жарасы жазылады, бірақ та
Тіл жарасы жазылмайды: түбі не? (4, 73)

Ахмет Йүгінекидің тіл жайындағы осындай жыр жолдарын оқи отырып, қазақтың «Басқа пәле – тілден», «Аңдамай сөйлеген – ауырмай өледі», »Тіл – тас жарады, тас жармаса – бас жарады» деген сияқты мақалдарын еріксіз еске түсіресіз. Шалақынның жоғарыда айтылған өлеңдері де Ахмет Йүгінекидің тіл жөніндегі тұжырымымен үйлесіп жатқанын аңғару қиын емес.

Ахмет Йүгінеки өз дастанында адамдарды бір-біріне мейірімді болуға, өзара көмектесіп отыруға уағыздай келіп, жомарттық пен сараңдықты салыстыра жырлайды. Ақын жомарттық қасиетті адам мінезіндегі ең жарқын, ізгілікті құбылыс ретінде көкке көтере мадақтайды. Ал сараңдықты ақын адам бойындағы ең жиіркенішті қасиет деп біледі. Жомарттық пен сараңдықты бір-біріне қарама-қарсы қойып суреттеу арқылы ақын «алланың нұры жауған» адамның бейнесін жасайды:

Өмірде жақсы мінез – «жомарт» деген,
Жаман ат – «сараң», тәуір сөз ермеген.
Берген қол бәрінен де құтты болар,
Сол жаман – ала біліп, түк бермеген.
Жазылмас сараң – ауру емдегенде,
Қарысар қолы тастай, «бер!» дегенде.
Көзінің сұғы тоймай тіміскілеп,
Болады малдың құлы ерлегенде.
Сақылық – ел ішінде бір төбе де,
Абырой, атақ сонда, мәртебе де.
Бол жомарт, халықты сол сүйсіндірген,
Кейін де, бүгін де, ертеде де.

Мал жиып бақыл ашкөз дірілдеген,
Күні жоқ бірін ішіп, бірін жеген,
Досына тірісінде дәм татырмай –
Өлген соң жаулары жеп дүрілдеген. (4, 78)

Ахмет Йүгінекидің айтуы бойынша, жомарттық тұрған жерде алынбайтын асу жоқ, жылынбайтын жүрек жоқ. Ақын жомарт жандарды жан-жүрегімен тебірене жырлайды. Дастанның авторы үшін жомарт болу – әдеттегі мінез-құлық нормасы ғана емес, жомарттық жалғыз адамның ғана емес, бүкіл қоғамның имандылығын, адамгершілігін, мейірімділігін айқын көрсететін айна деп біледі. Сол себепті ақын адамдардың мінез-құлқын жақсарту арқылы, оларды жомарт әрі білімді ету жолымен бүкіл қоғамды да жақсартуға болады деп түсінеді.

«Ақиқат сыйы» дастанында «Алла кішіпейіл жанның абыройын асыратынын, тәкаппардың құтын қашыратынын», «дүниеқор жан ақырында мақрұм болып қалатынын», «жақсы адам әрқашанда сабырлы болу керектігін» зор шеберлікпен жеткізген (4, 58–61). Ахмет Йүгінеки оқырманын сол заманның әдет-ғұрпын сақтап, түрлі заңдарын орындап отыруға, қара қылды қажаратындай әділетті болуға, әлсіздерге күш көрсетпеуге, кемтарларға қолғабыс тигізуге, нысапты болуға шақырады. «Ақиқат сыйы» дастанында, сондай-ақ тәкаппар, паң, өркөкірек жандарды жер-жебіріне жеткізе сынайды. Автор оқырманын қарапайым, момын болуға үндейді. Шығармада ақын тәкаппарлықты қарапайымдылыққа қарсы қойып суреттейді. Менмендік, өркөкіректік жақсы адамның табиғатына, мінез-құлқына мүлдем жат, адамды адамгершіліктен жұрдай қылатын қасиет деп көрсетеді. Ал қарапайымдылық кез келген жанға жарасатын, оның бедел-мәртебесін асыра түсетін киелі қасиет ретінде бейнеленеді. «Қатты ашуын баса білген жанға, адамдардың қатесін кешіре білген кісіге Алланың нұры жауады», – дейді ақын (4, 61).

Адамға құт әкелетін мінездің бірі – сабырлылық, көнбістік деген пікір айтады:

Адамдық – бір биік үй мұнарасы,
Алқызыл алау өскен гүл арасы.
Бай мінез – сол гүл өскен жасыл алқап,
Сол үйдің не болмаса іргетасы.

Сабыр ет, қуаныш құт, бәле келсе,
Күте тұр – қайғы, реніш ала келсе. (4, 82)

Ақмолла ақын осы моральдық ой-пікірді ширата келіп:

Алтыншы қымбат нәрсе – сабыр деген,
Сабырлы адам мұратын табар деген,
Әр істе сабырсыздық түбі – қорлық,
Сабырсыздық басқа бәле салар деген, –

деп түйеді (22, 344).

«Ақиқат сыйы» дастанында жомарттық пен сараңдық, қарапайымдылық пен тәкаппарлық, ұстамсыздық пен сабырлылық жайында айтылған ой-пікірлер қазақтың ақын-жыраулары поэзиясында өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапқандығын біз жоғарыда айтып өттік. Дастанда сөз болатын тағы бір мәселе – «дүниенің бір қалыпта тұрмай, өзгеріп тұратындығы туралы» деуге болады (4, 54). Ақын бұл өмірдің адамдар келіп, кететін керуен сарай сияқты екенін жырлап, осы өмірден бай да, кедей де, патша да, құл да тұрақ таппай, өтіп кететінін еске салады. Ахмет Йүгінеки өмірдің өзін – керуен сарайға теңейді. Өйткені тура керуен сарайдағы сияқты, өмірде де мына «жалған дүниеге» біреулер енді ғана келіп жатса, екінші біреулер тіршілікпен қоштасып, өмірден кетіп жатады:

Бұл дүние – бір керуен сарай-ды,
Кететіндер түсіп, содан тарайды,
Алғы тізбек көшіп ұзап кеткенде,
Келіп түскен соңы соған қарайды.

Бүгін барың ертең жоқ қой жалғанда,
Игілігің әлде кімге қалғанда.
Көрікті өмір – көмір болып өтеді,
Түгел тасып төгіледі толғанда.

Күлім қағар бұл дүние, ым жасар,
Өз қолымен балын беріп, у қосар.
Ең әуелі бал жегізіп дәндетіп,
Іле-шала сол тостақпен зәр тосар. (4, 76)

Бұл туралы Мәделі Жүсіп Қожаұлы бір өлеңінде:

Дүние бұл бір керуен сарай екен,
Не жетсін, шамаң келсе сыйласуға.
Кезекпен келтіріпті күн көрсін деп,
Ұқсатып адамзаттың тұлғасына, –

деп жырлайды (22, 270).

Өмірдің өтпелілігі жайлы Ахмет Йүгінеки абстракті түрде айтқан ой-пікірлер қазақ ақыны Орынбай Бертағыұлының өлеңдерінде мейлінше нақтылана түседі:

Дүниеден кедей де өткен, сұлтан да өткен,
Шәрбатын бұл өлімнің әркім күткен.
Қоймайды ажал сені тығылсаң да,
Аплатон ғалым ода қайда кеткен. (22, 261)

Түйіндеп айтсақ, ислам дәуірі әдебиетінің көрнекті өкілі Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны – өз заманының көкейтесті мәселелерін – ақыл-парасатты, білімділікті, қарапайымдылықты, әдеппен сөйлеуді, кішіпейілділікті, сабырлылықты, т. б.

ізгі қасиеттерді этикалық-дидактикалық сарында жырлаған көркем туынды.

Біз «Ақиқат сыйы» дастанының идеялық-тақырыптық бағытына, композициялық құрылысына, көріктеу құралдарына, жырдың метрикалық жүйесіне біршама талдау жасадық. Содан шығатын қорытынды: «Ақиқат сыйы» дастаны – өз заманының көкейтесті мәселелерін жырға арқау еткен, көркемдік дәрежесі биік, дидактикалық сарында жазылған, бүгінгі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра болып табылады.

Қожа Ахмет Йассауи

(XII ғасыр)

«Диуани хикмет»

(«Ақыл кітабы»)

Ақынның өмірі мен қызметі

Қожа Ахмет Йассауи – сопылық дүниетанымның негізін қалаушылардың бірі, есімі ислам әлеміне мәшһүр ойшыл қайраткер, аса көрнекті ақын. Ақынның толық аты-жөні: Хазірет Сұлтан Шейх-ул Ислам Қожа Ахмет Йассауи.

Ол қазіргі Оңтүстік Қазақстандағы Сайрам (оны кезінде Испиджап, Ақсу, Ақшаһар, Ақтұрбат деп те атаған) қаласында өмірге келген. Ақынның туған жылы ғылымда анық емес, ал 1166 жылы қайтыс болғаны туралы нақты жазба деректер бар. Әкесі Шейх Ибрахим – түркі тектес тайпалардан шыққан өз дәуірінің көрнекті дін қайраткері болған. Ақынның анасы Айша (қазақтар оны Қарашашана деген) – Мұса деген атақты шейхтың қызы болған. Ахмет Йассауиді туған ауылында оқытып, сауатын ашқан, оған ислам дінінен алғаш сабақ берген ұстазы – Бахаул-дин Испиджаби деген ғұлама болған.

Болашақ ақын жас кезінде Түркістан (ол кезде Йассы деп аталған) қаласына келіп тұрған Ұлы Жібек жолының тоғысқан торабына орналасып, бүкіл әлеммен қарым-қатынас жасап тұрған. Йассы шаһары бұл кезде Шығыстағы өркениет орталықтарының біріне айналған еді. Мұнда келіп Ахмет Йассауи атақты Арыстан Баб және Жүсіп Хамадани сияқты ғұламалардан дәріс алады. Бұл туралы Ахмет Йассауи:

Жетіде Арыстан Бабқа арнап келдім,
Мұстафа өсиетіне қанбақ болдым.
Сол шақта мың бір зікір сарнап бердім,
Алаңсыз аллаға бет бұрдым міне, –

дейді (63, 38).

Кейінірек ол Бұхара шаһарына барып, сондағы медреселерде есімдері ислам әлеміне мәшһүр ұстаздардан бірнеше жыл білім алады. Өзінің оқу-білімге деген құштарлығын, зеректігін танытады. Бірқатар ақындармен, ғалымдармен, дін қайраткерлерімен танысып, достасады.

Ахмет Йассауи туған еліне – Қыпшақ даласына ислам ілімін жан-жақты меңгерген оқымысты адам, діни қайраткер болып оралады. Ол өз өмірінің соңғы күндеріне дейін осы Йассы қаласында тұрып, бүкіл қыпшақ даласына ислам ілімі мен мәдениетін, әдебиетін тарауға қыруар мол үлес қосады.

Ақын өзінің есімін әлемге мәшһүр еткен «Диуани хикмат» («Ақыл кітабы»), «Мират-ул Қулуб» («Көңілайнасы») және «Пақырнама» атты шығармаларын осы Йассы қаласында жазды.

Ғұлама-ақынның Ибрахим атты ұл баласы және Гаухар Хошназ деген қызы болған. Өздерін Йассауи ұрпақтары санайтын адамдардың бәрі де осы Гаухар Хошназдан тараған жандар болып келеді.

Кезінде Қожа Ахмет Йассауидің өзінен дәріс алып, кейінірек ұлы ұстаздың сопылық дүниетанымын насихаттаған, оны дамыта түскен дарынды шәкірттері де аз емес еді. Йассауидің алғашқы шәкірті – Арыстан Бабтың баласы Мансур болған. Екіншісі – Сайт Ата Хорезми, үшіншісі – Сүлеймен Бақырғани, Мұхаммед Данышменд Зарнұқи, т. б. Бұлардан басқа да Лұқпан Перенде, Содыр Ата, Сары Салтұқ, Бекташ әулие, Қара Баба сияқты есімдері ислам әлеміне танымал болып кеткен шәкірттері болған.

Ахмет Йассауидің «Ақыл кітабындағы» он төртінші, он бесінші, он алтыншы, он жетінші, он сегізінші, он тоғызыншы хикметтерінде негізінен өз өмірбаянын жырға қосқан. Соның өзінде ақын «Диуани хикметтің» басты идеясын айтудан ауытқып кетпеген. Қайта ақынның ғұмырнамасы «Даналық кітабының» философиялық мәнін, көркемдік керінісін жетілдіре түскен. Ахмет Йассауи өз өмірі туралы айта келіп, «не себептен алпыс үште кірдім жерге?» деген сауал қояды. Ақын өмірбаянына бағышталған барлық хикметтер осы жалғыз сауалға жауап болып табылады.

Ислам жолын уағыздаушы данышпан ақын пайғамбар жасына жетіп, Аллаға шүкіршілік етеді, одан әрі, яғни алпыс үш жастан асып, тірі пенделер арасында жүруді өзіне үлкен күнә санайды. Сол үшін ол жер астынан арнайы салынған орынға – хилуетке түсіп, қалған өмірін сонда өткізеді. Бұл туралы ақын өзінің «Даналық кітабында»:

Таң сәріде дүйсенбі күн жерге кірдім,
Мұстапаға қайғы тұтып кірдім міне.
Алпыс үште сүндет деді естіп білдім.
Бақыл айтып жер астына қадам қойдым.
Жарық дүниені талақ етіп, хақты сүйдім. (64,34)

Қожа Ахмет Йассауи 1166 жылы Йассы қаласында қайтыс болып, осында жерленеді. Жергілікті халық оған шағын кесене тұрғызады. Араға екі жүз отыз жылдай уақыт салып барып, атақты Әмір Темір ақынның ескі қабірі орнына қазіргі үлкен кесенесін салдырады.

Сопылық дүниетанымның бастаулары

Сопылық ағымның, яғни суфизмнің пайда болуының өзі аса күрделі қоғамдық, идеологиялық құбылыс еді. Суфизм бертін келе философиялық ағым ретінде қалыптасты.

Әйтсе де суфизмнің жекелеген элементтері ислам дініне дейінгі дәуірлерде де бар еді. Бұл діни ағымның пайда болуына кезінде буддизм, мәжусилік діндер мен көне заман данышпаны Платонның (Афлотун) интуиция, абстракті ойлау жайындағы кейбір ғылыми тұжырымдары да тікелей әсер етті. Көне заман данышпандарының құдай және дін жайындағы трактаттарын араб тіліне тәржіма жасап, оны суфизм ағымын белгілі бір жүйеге келтіру үшін пайдалана білген Шығыс ғұламалары болды. Олар: Хусайн ибн Исқақ (IX ғасыр), Әбу Бәшір (X ғасыр) және Яхия ибн Әділ (X ғасыр) сияқты суфизмнің теориялық негізін қалаушылар еді. Сопылық ағымның мән-мағынасын терең пайымдау үшін орта ғасырлық мұсылман әлеміндегі сан қырлы қоғамдық, әлеуметтік және саяси құбылыстардың сыр-сипатын білу қажет болады.

Ислам дінінің негізін қалаушы Мұхаммед пайғамбар мен оның серіктері қайтыс болған соң, Құранның кейбір қағидалары мен шарттарын белгілі бір нақтылы жағдайға байланысты тереңірек түсіндіріп отыратын кітап қажет болды. Мұндай еңбек Мұхаммед пайғамбардың көзі тірісінде Алла туралы айтқан сөздері, жарлықтар және пайғамбардың өмірдегі іс-әрекеттері туралы түрлі аңыз-әңгімелерге негізделіп жазылды. Оны «хадис» деп атады. Түрлі хадистердің жинағы, яғни «сунна» бертінде өмірге келді. «Мұхаммед пайғамбар айтыпты» деген түрлі аңыз-әңгімелерді жинап, жүйелеп отыратын діни қызметкерлер («мухаддис») пайда болды. Алғашқы мухаддистер «факих» (заңды жетік білетіндер) ретінде мұсылмандардың қолдауына ие болды. Құранның қағида-шарттарын көпшілікке түсіндіруде факихтердің рөлі зор еді. Алайда бертін келе, мухаддистер екіге бөлініп кетті. Олардың бір тобы Аллаға жақындай түсу үшін өмірдің барлық ләззатынан бас тарту қажет десе, екінші топтағылар бұған қарсы шықты. Алғашқылары адамның кейбір табиғи қажеттіктерінен (жақсы киім, сауық-сайран, жұбайлық өмір, т. б.) бас тартып, қолда барға қанағат етуге шақырды. Басқаша айтсақ, аскеттік, яғни тақуалық, сопылық өмірді уағыздады. Аскеттік ұғым ислам дінінде ғана емес, сонымен бірге кезінде будда, брахман және христиандар діндерінде де үлкен орын алғаны мәлім. Мұның түп-төркіні көне грек философиясында жатыр. Ежелгі грек батырлары өздерінің күшқуатын жауға қарсы күреске сақтау үшін адамдарға қажетті өмір ләззаттарынан бас тартып отырған.

Сопылық поэзияның түрлері

Міне, осы тақуалық тіршілікке көшкен мухаддис-тер «захид» (дәруіш) немесе «абид» (құдайдың құлы) деп аталды. Бұлар – сопылық ағымның алғашқы қайраткерлері болды. Әйтсе де бұлар толық мағынадағы сопы емес еді. Шынайы сопылықтың тағы бір белгісі – «құдаймен сұхбаттасу». Ол үшін дәруіштер «самаа» (арабша – тыңдау) болып, яғни белгілі бір музыкалық әуенге қатты беріліп, өзін-өзі ұмытқанша, экстаз қалпына түскенше зікір салып билей береді.

Бертін келе зікір салатын әуенге, ұйқасқа құрылған мәтін қажет болды. Бұл сияқты мәтіндер негізінен Құранның жекелеген сүрелері мен аяттарын, Мұхаммед пайғамбардан естіген хадистерді уағыздауға арналған самаа талаптарына негізделіп жазылған осы өлеңдер сопылық поэзияның алғашқы үлгілері болды.

Е. Э. Бертельс жалпы сопылық поэзияны төрт түрге бөліп қарастырады. Біріншісі – эротикалық сипаттағы өлеңдер, бұлар негізінен зікір салу барысында сопыларды экстаз күйіне жеткізу үшін қажет. Екіншісі – таза сопылық поэзия, мұнда «аллаға жақындау жолында» зікір салып жатқан сопының ішкі психологиялық күй-қалпы бейнеленуі тиіс. Үшіншісі – құдайға құлшылық етушілердің философиялық ой-пікірін білдіретін өлеңдер. Төртіншісі – дидактикалық сарындағы діни лирика болып келеді (108, 62). Жалпы сопылық идеяны жырлаған ақындардың ішінде есімдері әлемге мәшһүр аса дарындылары да болды. Солардың бірі – парсы ақыны Жалалиддин Руми (1207–1273). Румидің есімін әдебиет әлеміне мәшһүр еткен шығармасы «Месневи» атты алты дәптерден (бөлімнен) тұратын дастаны. Мұнда ақын суфизмнің аса күрделі қағида-ережелерін оқырманға тартымды да түсінікті болып келетін жыр жолдарымен жеткізген.

Соның өзінде, суфизм философиялық ағым ретінде біртекті емес екендігін мықтап ескергеніміз жөн. Олар ислам қағидаларын түсіну, шарттарын орындау, ережелерін насихаттау жағынан бірнеше топқа бөлінеді. Солардың бірі – «жахрия» немесе «йассауишілік» деп аталады. Бұл бағыттың негізін қалаған – Қожа Ахмет Йассауи болып табылады.

«Диуани хикметтің» идеялық мазмұны

Ақынның «Диуани хикмет», «Мират-ул Кулуб» және «Пақыр-наме» деп аталатын шығармалары Ахмет Йассауидің сопылық ілімінің, дүниетанымы мен философиясының теориялық негізі болып табылады. Ахмет Йассауи дүниетанымының жалпы желісін екіге бөліп қарастырған жөн. Біріншісі – моральдық-этикалық (парасаттылық), ал екіншісі – сопылық хикметтер деп атауға болар еді.

Ахмет Йассауи ілімінің моральдық-этикалық бөлімі адамның бойындағы адамгершілік қасиеттердің мәртебесін арттыра түсуді көздеп, «инсони камал» («кемелденген адам») дәрежесіне жетуді мақсат етеді. Ал «кемелдік» дәрежесіне жету үшін адам сан алуан ілім-ғылым түрлерін игеруі қажет.

Йассауи дүниетанымының теориялық негізі шариғат пен мариғат болса, бұл ілімнің практикалық негізі тарихат болып табылады.

Сонымен, «Диуани хикметте» «адамның өзін-өзі тануы» арқылы Ақиқатты, яғни Хақты (құдайды) тану жолдары сөз болады.

Ал сопылық хикметтер арқылы ақын адамның түпкілікті мақсаты – ақиқатқа, яғни Хаққа жету екенін айтады.

Ахмет Йассауи «Ақыл кітабында» «Аллаға жақындай түсу үшін» әрбір адам өзінің өмір жолында төрт басқыштан өтуі керектігін айтады. Біріншісі -- шариғат. «*Шариғат*» – ислам діні қағидалары мен шарттарын тақуалықпен мүлтіксіз орындауды әрі құдайға құлшылық жасауды талап етеді. Екіншісі – тариқат. «*Тариқат*» – дін ғұламаларына шәкірт болып, жалған дүниенің түрлі ләззаттарынан бас тарту, Аллаға деген сүйіспеншілікті арттыра түсу болып табылады. Бұл басқыш суфизмнің негізгі идеясын, мұрат-мақсатын аңғартып тұр. Үшіншісі – маърифат. «*Маърифат*» – негізінен дін жолын танып-білу сатысы деуге болады. Бұл басқыштың негізгі талабы – күллі дүниедегі болмыс-тіршіліктің негізі «бір Алла» екенін танып-білу, түсіну. Төртіншісі – хақиқат. «*Хақиқат*» («фано») – Аллаға жақындап, оны танып-білудің ең жоғарғы басқышы. Сопылық түсінік бойынша, шариғатсыз – тариқат, тариқатсыз – маърифат, маърифатсыз – «хақиқат» болуы мүмкін емес. Бұлардың бірі екіншісіне өту үшін қажетті басқыш болып табылады.

Шариғаттың шарттарын білген ғашық,
Тариқаттың жол-жосығын білер, достар.
Тариқаттың бар жұмысын ада қылған
Хақиқаттың дариясына батаң, достар.

Дидарын көріп болмас күн-түн ұйып,
Пәк ғашықты қолға алмай, болмас жүріп.
Хақиқат дариясының қатері көп,
Көзімді ілмей, дидарын көрдім, достар. (63, 305)

Ақын бұл ойын тереңдете түсіп, нақты тұжырым жасайды:

«Мен Алламен біргемін» деп егілмей,
Ахыреттің азабына жегілмей,
Жаратқанға жан-тәніңмен берілмей, –
Бекершілік бақилықта бақ күткің.

Шариғаттың шапанын сен кимесең,
Тариқаттың пырағына мінбесең,
Ой түбіне сұңгіп інжу ілмесең, –
Кіріп болмас майданына хақтықтың. (63, 148)

Сонымен, Ахмет Йассауи Аллаға (яғни Хаққа) жету жолында міндетті түрде төрт асудан мүдірмей өтуі керек деген пікір айтады. Бұл белестер, жоғарыда көрсетілгендей, төрт өлшемнен тұрады,

олар: шариғат, тариқат, маърифат және хақиқат. Ақынның айтуы бойынша, Хаққа жету жолындағы әрбір асудың (белестің) он-оннан мақамы (тоқтамы) бар. Демек, осы төрт асудың қырық мақамын игерген пенде ғана «жабарут», «мәләкут», «лахут», «насут» деп аталатын рухани дүниенің сырын пайымдауға мүмкіндік алады. «Жабарутты» түсіну адам үшін табиғатпен үйлесімділік табу керек. «Мәләкут» әлеміне енген адам өмірдегі тіршіліктің мағынасына, адамның танып-білу күшіне қанық болады. Адам «лахутқа» жеткенде, бұл жалғаннан безіп, рухани өмірге жететін күдіретті күшті меңгереді. Міне, осы үш өлшемнің басын қосып тұрған әлем «насут» болып табылады.

Көркемдік ерекшеліктері

Кезінде «Диуани хикметті» ұзақ жылдар бойы зерттеген көрнекті ғалым Е. Ә. Бертельс бұл дидактикалық сарындағы туындының ежелгі түркі поэзиясымен дәстүрлі байланысы бар екенін дәлелдей келіп, төмендегідей пікір айтқан болатын: «Ахмет Йассауидің жырлары күні бүгінге дейінгі қазақ даласынан Кіші Азияға дейін кеңінен тараған фольклорлық лириканың түрлерімен сырттай ұқсас болып отырады. Бұл ерекшелікті сопылық әдебиетте алғаш рет Йассауи бастап тұрақтандырды. Осыдан кейін өзге елдердің дәруіштік поэзиясында да бұл үрдіс жалғасын тапты, сөйтіп, жазба поэзия мен фольклордың байланысы бұдан былай жаңа сипат алды» (108, 77).

Ахмет Йассауи орта ғасырдағы көшпелі тайпалардың дүниетаным мүмкіндігін ескере отырып, исламның кейбір қағидаларын Жұмақ пен Дозақтың айтысы түрінде түсіндіреді. Сол арқылы Жұмақтың да, Дозақтың да шынайы сипаты оқырманға тайға таңба басқандай етіп айқын көрсетіледі. Әрине, бұл айтыста жан жүрегі күнәдән пәк, иманды жандарға ғана мәңгілік мекен болатын Жұмақ жеңіп шығады. Айтыстың мұндай түрі ежелгі түркі жұртында болғанын М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» атты сөздігінен білеміз. Мұнда айтыс Қыс пен Жаздың пікірталасы түрінде берілген.

«Диуани хикмет» көбінесе 11 буынды не 12 буынды болып келеді. Төрт тармақтан бір шумақ құрайды. Ұйқасы бізге тым жақын. Сырттай алып қарағанда а-а-а-а, б-б-б-б-б ұйқасымен келіп отырады. Рас, ақын араб-парсы әдебиетінде кең қолданылған ұйқастарды пайдалана отырса да, соның ішінен біздің қара өлең ұйқасына жақын үлгілерді әдейі таңдап алған тәрізді. Қожа Ахмет Йассауидің «Даналық кітабы» ежелгі түркі поэзиясы мен қазақ әдебиеті арасындағы дәстүрлі байланысты айқындай түсетін бейнелі сөздер, ұтымды теңеулер жиі ұшырайды. Айталық, мұнда Ахмет Йассауи көңіл бағы, көңіл құсы, иман нұры, заһар көзі, күйген көбелек, махаббат бостаны, хақиқат дариясы, ғашықтың дерті, ит нәпсіні өлтіру сияқты ұғымдарды сөз зергері ретінде шебер пайдаланған.

Имандылық. Қанағат-ынсап

Қожа Ахмет Йассауидің «Диуани хикметін» адамды имандылыққа, ізгілікке жетейлейтін құдіретті күш, айқын бағдарлама деуге болады.

Ахмет Йассауи әрбір адамның қадір-қасиетін, өмірде алатын орнын оның ішкі жан-дүниесінің тазалығымен өлшейді. Адамның өз бойындағы ізгі адамгершілік қасиеттерді ұдайы жетілдіріп отыруы немесе бүкіл адамгершілік қасиетінен жүрдай болуы сол кісінің имандылығына байланысты болып келеді. Ал имандылық дегеніміздің өзі – Алланың құлына ғана тән адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеп, оны құдай жолына салып отыратын киелі күш екені мәлім. Мына жалған дүниеде ақ пен қараны, оң мен солды танытатын, әрбір пенденің құдай алдындағы парыздарын ұмыттырмай отыратын, адамды ізгі істерге бас-тайтын аса құдіретті бір күш бар. Ол – имандылық.

Адам бойындағы имандылықтың ең басты көрінісі мейірімді, кешірімді, өзгелерге жанашырлықпен қарау болып табылады:

Қайда жүрсең көңіл жұмсақ, сыпайы болғыл,
Көре қалсаң мүсәпірді сырлас болғыл,
Махшар күні тәңірге жақын болғыл,
Менменсіген халайықтан қаштым міне. (64, 17)

Ахмет Йассауидің «Даналық кітабында» қанағат сезімін үлкен философиялық категория ретінде қарастырады. Ақын қанағатсыз жандарды, яғни нәпсісін тыя алмаған адамдарды тойымсыз итке не ұлып қайтқан итке теңейді. Қанағат жайындағы мұндай теңеу мен түсінік кейбір қазақ ақындарының жырларынан өзінің дәстүр жалғастығын тапты. Ахмет Йассауи нәпсіқұмарлықты, көрсеқызарлықты, құлқын-құмарлықты адам табиғатына жат қасиеттер ретінде сипаттап көрсетеді.

Нәпсіден безіп шын ғашықтар Алла деді,
Таңнан тұрып шартарапқа көз жіберді.
...Зәлім нәпсім еш қоймастан отқа салды.
Өне бойым өз-өзінен күйіп жанды. (64, 51)

«Диуани хикметте» адамға қажетті қанағат сезіміне мән беріліп, нәпсіні тыя білу мұсылмандықтың басты шарттарының бірі екендігін ақын оқырманға қайта-қайта ескертіп отырады:

Айдауында жүрсең нәпсі, шақпа зар:
Аңырағанмен, болмас онда хақ та жар.
Түн ұйқысын төрт бөліп, кім сақтанар,
Алла ісін сол адал, таза атқарар.
Басыңдағы нәпсі қусаң, бақ қалар,
Жолдан азып, абыройың тапталар.
Ерттеп мініп, шайтан малғұн шаттанар,
Нәпсінді теп, нәпсінді теп, бәтшағар!

Нәпсің ақыр торға салып, қинар жан,
Діннен қуып, топастанып ми қалған.
Өлер кезде жүрдай қылар иманнан,
Игілік көп ит нәпсіні жиғаннан. (63, 118)

Қазақ даласын билеген әкімдер мен болыстарда құлқынқұмарлық өрбіп, жемқорлық етек жайған тұста, Шалақын ел билеушілерді имандылыққа, ізгілікке, нысапты болуға үндеді. Бұл үшін ол Ахмет Йассауи хикметтерінде айтылатын ой-пікірлерді ортаға салды.

Адам бойындағы имандылықтың бір көрінісі болып табылатын қанағат, ынсап жайындағы этикалық-дидактикалық тұжырымдар бертін келе қазақ ақын-жыраулары поэзиясынан өзінің көркемдік жалғасын тапты. Дулат ақын қанағат жайында айтылған Ахмет Йассауидің ой-пікірлерін қазақ халқының жаңа тарихи жағдайына бейімдеп жырлады.

Ал Абай адам болып қалыптасуға қажетті бес асыл қасиеттің бірі – қанағат деп біледі:

Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс көнсеңіз. (1, 71)

Сопылық философиясының басты көріністерінің бірі адамдарды қолда барға қанағат етуге үндеу, халықты тақуалық (аскеттік) өмір салтына насихаттау болып табылады. Мұны Ахмет Йассауидің жоғарыда келтірілген хикмет-өлендері толық аңғартып тұр. Сопылық поэзиясының осы дәстүрін кейбір қазақ ақындары өздерінше түсініп, қазақ қауымының ұғымына лайықтап жырға қосты. Мәселен, Шортанбай Қанайұлы тақуалық тіршілік жайында төмендегідей тоқтамға келді:

Тақуада болған ғалымдар
Бү жалғанда не етеді?
Баяны жоқ шіркінді
Бір күн тастап кетеді.
Дүние малын сүйгендер
Мінбей, кимей өтеді. (22, 280)

Ахмет Йассауи «мына жалған пенделерінің» хақ жолына түсіп, Аллаға жақындауының негізгі қағида-шарттарын мейлінше қатал талап етеді. Ал қазақ ақындары исламның дәл осы шарттарын тізіп айтумен ғана шектеледі. Мәселен, Шортанбай ақын мұсылмандық жайында:

Құбылаға бас қоймақ –
Мұсылманның тарығы.
Ораза, намаз қылғанның
Кеңілінде құдай барлығы, –

дейді (22, 275).

«Ақыл кітабы» адамның ішкі жан дүниесінің түрлі теріс ой-пиғылдардан, жаман ниеттерден таза болуын талап етіп, Алла алдында пәк, кіршіксіз болуға шақырады:

Сыртың жөндеп, ішің түзеп ғалым болсаң,
Махшар күні қолыңда ұстар таңда барсаң. (64, 69)

Үмбетей жырау өзінің Ақтамберді мен Қабанбайға қарата айтқан бір толғауында осы идеяны нақтылай түседі:

Сырт тазасы не керек,
Тазарт әуел ішінді. (22, 75)

**«Басынан әркімнің
бұл жалған өтер»**

Қожа Ахмет Йассауи өз хикметтерінде мына жалған өмірдің өткінші екенін, оған алданып қалмау керектігін ұдайы оқырман есіне салып отырады. Ақын хикметтерінің Е. Дүйсенбайұлы жасаған көркем аудармасынан бір мысал келтірейік:

Басынан әркімнің бұл жалған өтер,
Баянсыз – жатпай жиған мал да бекер.
Қарындас, атаң-анаң қайда кетті?
Ағаш ат солар мінген саған жетер.

Хақты сүй, пендешілік қамын жеме,
Кісінің, қылкөпір тұр, малын жеме.
Қарындас, қатын-бала кімнен қалмас,
Қожа Ахмет, сынды, сорлы, сағың неге?!

Белгісіз қалды енді қанша ғұмырын,
Берік бол, жалғыз хақты барым де де.
Адамның асыл тегі су мен күл ғой,
Күл болмақ қайта айналып жалын дене. (63, 60–61)

Ежелгі түркі поэзиясында кең көрініс тапқан көркемдік дәстүрдің бірі – адам өмірінің түрлі кезеңдерін суреттеу арқылы тәрбиелік мәні бар дидактикалық тұжырымдар жасау екенін жоғарыда айттық. Көркем сөз өнеріндегі бұл дәстүрді Ахмет Йассауи де терең меңгерген. Мәселен, ақынның «Ақыл кітабында» төмендегідей жыр жолдары бар:

Елу екі жаста кештім мүлік-малдан,
Мал-мүлік не тұрады бір жанымнан...
...Елу үште сол шарапты несіп қылды,
Жолдан тайған адам едім, жолға салды. (64, 32)

Керіліктің қиындықтары мен қасіреті жайлы айтылған осындай ой-пікірлерді бертін келе қазақтың талай ақын-жыраулары тереңдете түсті. Мәселен, Шалаақын:

Алпыста аш бөрідей заман болар,
Қартайсаң ақылың да шабан болар,
Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың,
Дауасыз бұл кәрілікке не амал болар, –

дейді (22, 142).

Ахмет Йассауи сопылық сарында өсиет-уағыз айтумен шектеліп қалмайды. Ол өзі өмір сүріп отырған қоғамның қайраткері, белсенді ақыны ретінде адам баласының Алла алдында әділ, ақиқатшыл, кең пейілді, ізгі жан болуын талап етеді. Ақын «Аллаға ғашық болғандар хақ жолына түскендер» туралы айта келіп, Алланың барлығына, құранның растығына күдік келтірудің өзі күнә екенін ескертеді (64, 86–89). Ал Абай «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңінде Ахмет Йассауидің мораль философиясындағы құдайды танып-білу, имандылық, ораза, қажылық, т. б. мұсылман дінінің негізгі қағида-шарттарын, парыз-қарыздарын зор білгірлікпен жырлайды. Абайдың «имани гүл» (үш сүю), «жәуанмәртлік», «толық адам» сияқты аса күрделі гуманистік ойлары Йассауи философиясынан туындап жатады. Абай өзінің «Жиырма жетінші», «Жиырма сегізінші сөздерінде» және бірқатар өлеңдерінде кезінде Йассауи қолданған діни атаулар мен терминдерді сол күйінде, өзгертпей жазады. Абай:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл.
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл,
Ойлан-дағы үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолыңа малың түгіл.

Дін де осы шын ойласаң, тағат та осы,
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой – онан шошы, –

дейді (2, 112).

Ахмет Йассауи өз хикметтерінде алланы танып-білу, сүю арқылы ғана бүкіл адамзатты сүюге болады деген пікір айтады:

Менің хикметтерімді надан естімес,
Ділі, көңілі қара кеңесімді білмес –

Тән сөйлемес, жас сөйлемес, иман сөйлер.
Жаннан кешкен шын ғашықтар хақты көздер. (64, 119–105)

Абай:

Алланың, пайғамбардың жолындамыз.
Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой – шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні жиғанымыз? –

деп жырлайды (2, 113).

Сондай-ақ Абай өз ұстазы Йассауи сөзімен айтқанда, «ділі, көңілі қара надандарды», «ғибрат сөзді естімейтін, білмейтіндерді» өлтіре сынайды. Абай:

Жамандық, жақсылықпен – оған бір бәс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас.
Арын сатып, ант ұрып іздегені –
Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас, –

деп зор күйінішпен жазады (1, 206).

**«Диуани хикмет»
басылымдары.
Зерттелуі**

Ахмет Йассауидің есімін мұсылман әлеміне мәшһүр еткен шығармасы «Диуани хикмет» («Ақыл кітабы») болып табылады. Оны «Даналық кітабы» деп те атайды.

Ақын өз кітабын Орта Азия мен Қыпшақ даласының түркілеріне кезінде түсінікті болған шағатай тілінде жазған. Мұның өзі араб тілінде жазылған құран мен түрлі хадис, тefsирлерді жергілікті түркі халықтарының түсініп оқуына мүмкіндік берді. «Диуани хикмет» көшпелі елдің ауыз әдебиеті үлгілеріне негізделіп, түркі халықтары фольклорының тілдік-стильдік, модельдік тәсілдерін зор шеберлікпен пайдаланып жазылған дидактикалық-этикалық туынды болып табылады.

«Диуани хикмет» түркі тілдес халықтардың XII ғасырдан сақталған әдеби жәдігерліктерінің бірі саналады. Бұл өлеңдер жинағы қазақ әдебиетінің де орта ғасырлық нұсқасы болып табылады. Өйткені Йассауи хикметтерінің тілін ұзақ жылдар бойы зерттеген көрнекті ғалым А. К. Боровковтың пікірі бойынша, «Ақыл кітабы» – оғыз-қыпшақ тілінде өмірге келген әдеби туынды. Кезінде ол өлеңдер өте қарапайым, көпшілікке түсінікті тілмен жазылған. Ақын Орта Азиядан бастап, Еділ жағалауына дейінгі ұлан-ғайыр өлкеде көшіп-қонып жүрген түркі тайпаларының бәріне де түсінікті болатындай ауызекі сөйлеу тілінде жырлағаны дау тудырмайды. Бірақ бертін келе жинақты көшірушілер өз тарапынан көптеген араб-парсы сөздерін қосып жіберген сияқты.

Бұл өлеңдер жинағының алғашқы түпнұсқасы сақталмаған. Ең ескі нұсқасы XV ғасырдың орта кезінде араб емлесімен көшірілген. «Ақыл кітабы» Қазан (1887 және 1901 ж.), Стамбул (1901 ж.), Ташкент (1902 және 1911 жж.) баспаларынан бірнеше рет жеке-жеке кітап болып ба-

сылып шығады. Ахмет Йассауи өлеңдер жинағының ең толық нұсқасы Қазан басылымы болып табылады. Мұнда 149 хикмет берілген. Соның 109 хикметі Йассауидің өзінікі екені даусыз. Қалғандары шәкірттері тарапынан жазылып, жинаққа еніп кеткен жыр жолдары болса керек.

Түркия ғалымы Ф. Көпрүлузаде Ахмет Йассауи хикметтерінің жазылу тарихын, поэтикасын, әлеуметтік бағдарын тұңғыш рет әдебиеттану ғылымы тұрғысынан жан-жақты зерттеп, ол туралы келелі ғылыми еңбек жазғаны мәлім. Ғалым 1928 жылы Ахмет Йассауи поэзиясын ғылыми негізде жүйелеп, Стамбул баспаларының бірінен жеке кітап етіп шығарды. Қазіргі зерттеушілердің барлығы дерлік Ахмет Йассауи жырларының осы басылымын негізге алып жүр.

Белгілі орыс ғалымдары А. Н. Самойлович, Е. Э. Бертельс, А. К. Боровков, Г. Ф. Благова, т. б. Ахмет Йассауи жырларын зерттей келіп, кезінде оны жоғары бағалады, әрі ақынның өзінен кейінгі сөз зергерлеріне тигізген әсері зор болғанын ерекше атап көрсетті. Ахмет Йассауи поэзиясын зерттеу ісіне Э. Р. Рустамов, Н. М. Малаев, В. И. Зохидов сияқты өзбек ғалымдары да едәуір үлес қосты.

«Диуани хикметті» қазақ тіліне аударма жасағандар – М. Жармұхамедұлы, М. Шафиғи, Е. Дүйсенбайұлы, С. Дәуітұлы.

Қожа Ахмет Йассауидің «Ақыл кітабын» ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, оған тарихи, әдеби, тілдік тұрғыдан түсінік берген қазақтың белгілі йассауитанушы ғалымы М. Жармұхамедұлы болды.

«Мират-ул Қулуб»

«Көңілдің айнасы»

Қожа Ахмет Йассауидің сопылық дүниетанымын оның қара сөзбен, рисала (трактат) түрінде жазған еңбектерінен де танып-білуге болады. Біз жоғарыда Ахмет Йассауи өзінің «Диуани хикметінде» шариғат, тарихат, маърифат және хақиқат категорияларының мән-мағынасы мен олардың сопылық дүниетанымында алатын орнына көбірек назар аударғанын айтқан едік.

Ал «Миарат-ул Қулубта» ғұлама шариғат, тарихат, хақиқат деген ұғымдардың мәні мен мазмұнына, әдістемелік принциптеріне жеке-жеке түсінік береді. Әрине, мұнда аталмыш ұғымдар жайында Ахмет Йассауидің ой-пікірлері, тұжырымдары берілген. Соның өзінде, осы жинақты рисала ретінде дайындау барысында Мұхаммед Данышменд пен сопылық ілімнің көрнекті қайраткері Нажмуддин Кубраның да пайымдаулары енгізілген.

«Көңілдің айнасы» кітабы «шариғат жайында», «таирхат жайында» және «хақиқат жайында» деп аталатын үш бөлімнен тұрады. Бұл

аталған ұғымдар туралы Мұхаммед пайғамбар: «Шариғат – айтқан сөздерім, тарихат – істеген амалдарым болса, хақиқат та халім» деген екен (5, 11).

Ал Ахмет Йассауи: «Шариғат – сырт ағзаларымен амал ету болса, тарихат – жүрекпен, яғни көңілмен амал ету деген сөз, ал хақиқат – жүрек түбінде жатқан сырдың құлпын ашатын кілтті табу», – депті (5, 11).

Шейхтер мен сопылар шариғат жолын ұстау үшін адамдардың ішкі жан дүниесін тәрбиелеумен айналысуы тиіс.

Міне, осындай тәрбиелеу тәсілдерінің бірі – *«риязат»* деп аталады. Бұл негізінен адамды түрлі күнәдан арылту, күнәсін мойындату, адамды төзімділікке баулу дегенді білдіреді.

Сопылық өмірдегі ең ұлы соғыс – *«жихад»* – адамның өз нәпсісіне қарсы жүргізілетін аяусыз, қатыгез майдан. Мұны *«му-жахада»* деп атайды. Нәпсіге қарсы соғыс – тақуа болу үшін, жүректі таза ұстау үшін, әділет жолында жүру үшін, сопы-әулие болу үшін жүргізіледі. Мұның бәрі, түптеп келгенде, нәпсіні тәрбиелеуге бағытталған. Шариғат жолын ұстанудың тағы бір тәсілі көңіл әлемін ашу болып табылады. Мұның өзі – құдайға тән бар сыр-құбылыстарын ұғынып, кемелденген адам болуға ұмтылу деген сөз.

Сопылық дүниетанымда адамгершілік дегеніміздің өзі, ең алдымен, өзін емес, өзгені ойлау, яғни бүкіл қоғамның қамын ойлау, қоғам үшін жанпидалық көрсету дегенді білдіреді. Сопылық ілімде мұны *«жауанмәрт»* (парсы тілінде – *жомарт, дархан, ержүрек, жас* дегенді аңғартады) деп атайды.

«Көңілдің айнасы» деп аталатын жинақтың ғылымға белгілі екі нұсқасы бар. Біріншісі – Швецияның Упсала қаласындағы университет кітапханасының сирек кездесетін кітаптар қорында сақтаулы тұр. Бұл нұсқасы 1833 жылы көшіріліп жазылған.

«Мират-ул Қулубтың» шағатай тілінде жазылған осы нұсқасын жинақтап дайындаған Ахмет Йассауидің дарынды шәкірттерінің бірі – Мұхаммед Данышменд Зарнуқи. Йассауи өмірінің әр кезінде жазылған ой-пікірлерін бір қолжазбаға жинақтаудағы мақсат – ғұламаның сопылық дүниетанымын жүйелі түрде оқырман қауымға жеткізу болса керек. «Мират-ул Қулубтың» осы нұсқасын шағатай тілінен қазақшаға тәржіма жасап, оған түсініктемелер жазған әрі баспаға дайындаған – Досай Кенжетай Тұрсынбайұлы.

«Мират-ул Қулубтың» екінші нұсқасы Қазақстан Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталып келеді. Көптен бері йассауитану саласында жемісті еңбек етіп келе жатқан белгілі қазақ ғалымы Мұхаммедрахым Жармұхамедұлы сопылық әдебиет негізін қалаушы Ахмет Йассауи туындысының осы Алматы нұсқасы туралы тұңғыш рет мақала жариялап, оған ғылыми сипаттама берді.

«Мират-ул Қулубтың» негізгі идеясы – адам жанының (рухтың) тазалыққа, кемелдікке жету үшін қажетті болатын шарттар мен қағидаларды оқырманға түсіндіру. Адамның рухани тұрғыдан жетілгендігі оның «көңіл айнасынан», яғни жан тазалығынан, мінез-құлқынан, әрбір әрекетінен айқын көрініп тұруы тиіс. Сопылық ілімнің негізгі мақсаты – «көңілдің көзін ашу», яғни адамды рухани тұрғыдан жетілдіре түсу болып табылады.

Ахмет Йассауи өзінің сопылық дүниетанымын «Пақыр-наме» атты рисаласында мейлінше тереңдете түскен. «Пақыр-наме» рисаласында: «тарихат», «маърифат», «хақиқаттың» әрқайсысы он-оннан қырық мақамнан тұратындығын, шариғаттың жабарут әлеміне, тариқаттың малакут әлеміне, мағрифаттың лахум әлеміне, хақиқаттың насут әлеміне қатысты екендігін айтады. Адам бұл мақамдарды түгел игергенде өзінен илахи күш-қуат көреді. Рухындағы күштің Алланың сыйы, нұры, жаратылыс сыры екендігін таниды». (91, 427)

Қорыта айтқанда, түркі халқы ислам діні мен мәдениетін қабыл еткен соң бұрынғы Көк тәңірісіне табынуға негізделген мәжусилік сенімінен, әдебиетінен, өнерінен, жалпы алғанда, алғашқы рухани мұрасынан айрыла бастаған еді. Сонымен бірге араб-парсы тілдері мен исламның оқу-білімі бұқара халыққа көпке дейін жат көрініп, түсініксіз болып келді. Міне, осындай бір тарихи бетбұрыс кезеңін өлең құрылысы жағынан жақын етіп жазған әрі ортаазиялық түркі тілінің қыпшақ диалектісінде өмірге келген Ахмет Йассауи жырлары жергілікті халықтың рухани өмірінде зор рөл атқарады. Ақынның «Диуани хикмет» атты жыр жинағы арқылы қарапайым халық ислам әлемінен, сол дәуір үшін ілгерішіл саналған сопылық ағымның философиялық ой-пікірлерімен танысты. Рас, әділдік жолына түсу, ақиқатты іздеп табу, адамның рухани өмірінің таза болуы сияқты құбылыстарды Ахмет Йассауи ислам дінінің шарттары арқылы түсіндіруге әрекет жасады. Ақын халық мүддесін ескергісі келмеген тәкаппар жандарды әшкерелеп отырады. Халықты ізгі қасиеттерге, адамгершілікке үндейді.

Сонымен, бүкіл әлемдегі түркі тілдес халықтарға ортақ мұра саналатын Ахмет Йассауидің ғажайып жырларын оқып үйренуге, зерттеуге, жариялауға біздің елімізде соңғы кезге дейін тыйым салынып келгені мәлім. Тек елімізде қызу жүріп жатқан қоғамды қайта құру, жариялылық процесінің арқасында ғана Ахмет Йассауи туралы ашық сөйлесуге мүмкіндік туды. Ақын жырларын зерттеу, тәржіма жасау істері шындап қолға алына бастады. Есімдері әлемге мәшһүр Низами, Руми, Сағди, Хафиз, Жәми сияқты шайырлар кезінде сопылық ағымның ұтымды сарындарын пайдалана отырып, гуманистік идеяға құрылған ғажайып жыр-дастандар жазғаны мәлім. Түркі тілдеріндегі сопылық әдебиеттің негізін қалаушылардың бірі – Ахмет Йассауи хикметтерінің әлеуметтік астары тереңде жатқанын аңғару қиын емес.

Сөйтіп, Ахмет Йассауи – тек дін насихатшысы ғана емес, сонымен бірге ола адам бойындағы ізгі қасиеттерді көкке көтере мадақтаушы, өз оқырманын әділ, мейірімді, сабырлы, жомарт, кішіпейіл болуға шақырған ойшыл ақын. Ахмет Йассауи жырлары тек қазақ еліне ғана емес, бүкіл түркі тілдес халықтарға ортақ мұра екені мәлім. Арада сан ғасырлар өтсе де, өзінің мән-мағынасын кемітпей, қайта уақыт озған сайын қадір-қасиеті арта түскен бұл ғажайып хикмет-жырлар ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, рухани мұра ретінде өмір сүре беретіні даусыз. Ахмет Йассауидің сопылық сарындағы ой-пікірлерін оның шәкірттері жалғастырып, кезінде көптеген хикмет-жырлар жазғаны мәлім. Ғұлама ақынның елішінде ең танымал болған дарынды шәкірттерінің бірі Сүлеймен Бақырғани еді.

Сүлеймен Бақырғани

(XII ғасыр)

«Бақырғани кітабы»

Хакім ата (туған жылы белгісіз – 1186 жылы қайтыс болған) – сопылық-дидактикалық сарындағы әдебиеттің негізін қалаушылардың бірі, ислам дінінің «жахрия» («йассауишілік») деп аталатын ағымын қыпшақ даласына уағыздап, таратушы көрнекті діни қайраткер. Болашақ ақын қазіргі Қарақалпақстанға қарасты Қоңырат қаласына жақын жердегі көне қамал-қала Бақырғанда туған. Түркі әлемінің ғылым мен өнер ошақтары – Исфиджаб (Сайрам), Фараб (Отырар), Йассы (Түркістан) шаһарларында ұзақ жылдар оқып, ислам ілімінің аса көрнекті ғұламаларынан дәріс алған.

Кезінде «ұстаздардың ұстазы» атанып, «ұлы шайхы» дәрежесіне жеткен ғұлама-ақын Ахмет Йассауидің ең қабілетті шәкірті, ізбасары болған.

Бұл туралы Сүлеймен Бақырғани:

Йасси сувиниг ораси,
Етур гавхар пораси.
Машойихлар сараси,
Шайхим Ахмад Йассавий.
Қарғиғони кишлоған,
Шұңқор, логин ушлаган.
Сонсиз мурид бошлаган.
Шайхим Ахмад Йассавий.
Шариати ораста,
Тариқати пайваста,
Хақиқатда шойиста,
Шайхим Ахмад Йассавий. (195, 3)

Жолма-жол аудармасы:

Йассы өзені жағасы,
Жатыр гауһар асылы,
Машайықтар сарасы,
Шейхым Ахмет Йассауй.
Қаршығамен қыстаған,
Сұңқар, лашын ұстаған,
Сансыз шәкірт бастаған,
Шейхым Ахмет Йассауй.
Шаригаты – шапағат.
Тариқаты – қанағат.
Хақиқаты – парасат,
Шейхым Ахмет Йассауй, –

дейді.

Бақырғани жасы ұлғайған шағында ел арасында Хакім ата деп аталып кеткен. Бақырғанидің сопылық-дидактикалық мазмұндағы хикмет-өлеңдері кезінде ұлан-ғайыр қыпшақ даласы мен Орта Азияның түркі тілдес тайпалары арасында кеңінен тарағаны тарихтан жақсы мәлім. Алайда ақын мұрасы тек XIX ғасырда ғана қайта жинақталып, Қазан, Ташкент және Стамбул баспаларынан «Бақырғани кітабы» деген атпен бірнеше рет (1846, 1877, 1882, 1898 жж.) басылып шықты.

«Бақырғани кітабы» – түркі тілдес халықтардың XII ғасырдан сақталған сопылық-дидактикалық ағымдағы алғашқы әдеби жәдігерліктерінің бірі. Бұл жыр жинағы орта ғасырлық қазақ әдебиетінің де мұрасы болып табылады. Ақынның хикмет-жырлары кезінде қазақ ақын-жыраулары поэзиясында кеңінен тараған ақыл-өсиет айту сарынындағы жыр-толғау үлгісімен үндес болып келеді. «Бақырғани кітабы» негізінен бес бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімді шартты түрде көңіл күй жырлары деуге болар еді. Ал екіншісі – сопылық идеясын насихаттауға арналған дидактикалық-философиялық хикмет-өлеңдері, үшіншісі – Алланы мадақтауға арналған жырлар («Меърож-наме»), төртіншісі – «Ақыр заман көріністері» дастаны, бесіншісі – «Бибі Мариям» толғауы. «Бақырғани кітабының» басты идеясы – оқырманын ізгілікке, имандылыққа, рухани тазалыққа үндеу. Ақынның айтуынша, әрбір адам рухани тұрғыдан кемелденген дәрежеге жетуі үшін Алланы (Хақты, абсолюттік рухты) толық танып-білуі тиіс. Ал бұл биік мақсатқа жетуі үшін адам алдымен Ахмет Йассауи айтқандай, төрт асудан сүрінбей өтуі керек. Олар: шарифат, тариқат, маърифат, хақиқат екенін жоғарыда айттық.

Ақын өз жырларында сопылық идеяның негізгі қағида-шарттарын айта отырып, сонымен бірге адамның қоғамда атқаратын қызметіне гуманистік тұрғыдан түсінік береді. Бақырғани Алла сыйлаған өмірдің

ләззатынан безбеуге, махаббат қызығын көруге, ғылым мен өнерді меңгеруге үндейді. Адамды құрметтеу арқылы құдайға құрмет көрсетуге болатынын зор шабытпен жырлайды. Бақырғани өз хикметтерінің бірінде:

Әрбір адамды көргенде қыдыр деп біл,
Әрбір түнді киелі қадыр деп біл, –

дейді.*

Ақын мұнда «қыдыр» сөзін – әрбір үйге бақыт, дәулет әкелетін әулие, ал «қадыр» сөзін – құдайдан көмек тілейтін, қасиетті түн мағынасында айтып отыр.

Ол өзінің «Құл Сүлеймен сөйлейді» деп басталатын өлеңінде ғашықтық сезімін көкке көтере мадақтайды.

Ақын өзінің көңіл күй жырларында адам баласына ғана тән сүйіспеншілік сезімін философиялық тұрғыдан түсіндіруге әрекет жасайды. Адам хаққа (Құдайға) жақындау жолында бірте-бірте кемелдене түседі. Тазарып, жақсара береді.

Міне, осындай жан тазалығының бір көрінісі – сүйіспеншілік сезімі. Бұл – адам парасатының ең жоғарғы сатыларында ғана жетіліп, шешек атады. Сол арқылы Алланың құдірет күшін тағы бір танытып өтеді. Адам сүйіспеншілік арқылы жан тазалығына іштей тағзым етеді. Махаббаттың ұлы құдіреті алдында өзінің пенде, құл екенін сезінеді:

Алла берген сезімді сыйламаған,
Хақ жолында өз жанын қинамаған.
Емделмейтін дертіне дауа іздеп,
Зымырап өтіп барады мына жалған.
Тәуіптер көп тәнінді емдейтұғын,
Тәуіптер көп жаныңды сезбейтұғын.
Шіркін, сезім – шынайы құдірет қой,
Алладан басқаға бас имейтұғын.
Тәуіптер жоқ жаныңды емдейтұғын.
Махаббат та құдіретке тең дейтұғын.
Құдайым сақта мені пенделерден,
Не өзіне, не маған сенбейтұғын.

Сүлеймен Бақырғани адам бойындағы мөлдір сезімді асқақтата жырлай келіп, төмендегідей түйін жасайды:

Менің жаным – саған деген махаббат,
Тәнім әлсіз, бірақ жаным шапағат.

* «Бақырғани кітабынан» келтірілген мысалдарды осы кітаптың Қазан (1898 ж.) және Ташкент (1991 ж.) басылымдары бойынша жолма-жол аударып беріп отырымыз. – Н. К.

Ұлы сезім болмағанда нетер ем.
Бұл жалғаннан мен қамығып өтер ем.
Махаббатсыз жүректе иман жоқ.
Ғашықтық дертінің дауасы жоқ. (225, 28)

Сүлеймен Бақырғани бұл дүниенің барлық бақ-дәулетінен де, атақ-дәрежесінен де, алтын-күмістен де ең жоғары тұрған киелі нәрсе – Алла жаратқан адамның ішкі жан дүниесі, «Құдайдың құлы болған» пенделердің биік мәртебесі деп біледі:

Сенің дертің барлық дерттерден артық,
Саған құл болғаным – сұлтандықтан артық.
Сенің жаның – рахаттанса шөл ішінде,
Ондай шөл маған гүлстаннан артық. (195, 7)

Сүлеймен Бақырғанидің хикмет-өлеңдері бейне бір адам рухы мен адам нәпсісі арасындағы айтыс-тартыс секілді болып келеді:

Нәпсім айтты: бұл бес күндік өмірде,
Бәрін істе, не ой келсе көңілге.
Гүлстанның аралап қал бағын да,
Жеміс жинап, пісіп тұрған шағында.

Рухым айтты: шариғаттың жолын бақ,
Ілімменен тариқаттың жолын тап.
Таңсәріде оянуды ұғынғын,
Он бесінде жайнамазға жығылып.

Нәпсім айтты: жер-жиһанның бар байлығын жинасам,
Қытай, Қырғыз, Қыпшақ, Үндіні билесем.
Шын еліне жорық жасап, алтын, күміс қаптасам,
Бағым жанса, әлсіздерді шырылдағып таптасам.

Рухым айтты: дін жолына түскенің дұрыс болар,
Жауыз жандар гүлдемей, көктей солар.
Түн болса, тағзым еткін тәңіріңе,
Ал күндіз құл бол Алла әміріне. (195, 26)

Бұл айтыс осылайша ұзаққа созылып, ақыры жүгенсіз нәпсіні, адам бойындағы ең асыл қасиет – қанағат сезімі жеңіп шығады.

Сүлеймен Бақырғани «Ақыр заман көріністері» атты жыр-толғауында адам, заман, қоғам туралы пәлсапалық ой-пікірлерін айтады. Мұндағы басты идея – заманның жақсы яки жаман болуы адамзаттың моральдық-этикалық іс-әрекетіне, рухани тұрғыдан тазалығына, имандылығына, мұсылман парыздарын мүлтіксіз орындауына, т. б. байланысты деп біледі:

Ақыр заман келгенде нелер болар,
Түрлі-түрлі пәлеге әлем толар.

Ғалымдар шарап ішіп, ойнас жасап,
Абырой-атақ – бәрі де босқа қалар.

Білгішсініп ғұламалар шарап ішер,
Арам жеңіп, адалдар отқа түсер.
Бәле жатқан қаптың да аузын ашып,
Абырой-атақ – бәрі де босқа қалар.

Адал жандар араммен бірге болар,
Көрер көзге көп әйел ойнас қылар.
Дін білмейтін бейбақтар сайран салып,
Абырой-атақ – бәрі де босқа қалар.

Ақыр заман болғанда ғұламалар азғындар,
Мұсылманның ұл-қызы есалаң боп, қазмырлар
Кеуде қағып, көпірлер өктем болар,
Абырой-атақ – бәрі де босқа қалар.

...Мұхамбет атасына тағзым қылар,
Анасының мойнынан құшып тұрар.
Жастығымнан жетім қалдым, ана деп,
Абырой-атақ – бәрі де босқа қалар.

Құл Сүлеймен шыдайды сабыр қылып,
Сабыр суы сарқылмас босқа тұрып.
Ақыретте Құдайым рақым қылар,
Абырой-атақ – бәрі де босқа қалар. (195; 57, 59, 62)

Ақын ақырзаманның үрейлі де жиіркенішті көріністерін әсерлі түрде суреттей келіп, сондай сұмдықты болдырмау үшін адамдар ислам дінінің қарапайым қағидаларын берік ұстануы керек деген тұжырым жасайды.

«Бибі Мариям» – пайғамбарлар, әулие-әмбиелер, әлемнің жаратылысы, т. б. туралы жазылған сопылық-дидактикалық мазмұндағы жырлар. Мұнда Ғайса пайғамбар өз анасы Мариям бибімен өмір мен өлім, мейірімділік пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық жайында әңгімелеседі. Бақырғани оқырман қауымды имандылыққа, ізгілікке, құдайға құлшылық етуге шақырады.

Қорыта айтқанда, Қарахан дәуірі көркем сөз өнерінің ғажайып үлгілері болып табылатын Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Йассауидің «Ақыл кітабы» және Сүлеймен Бақырғанидің «Бақырғани кітабына» талдау жасау арқылы қазақ ақын-жыраулары поэзиясындағы дидактикалық-шешендік толғаулар мен мақал-мәтелдердің қайнар-бастаулары ежелгі түркі дәуірінің көркем сөз өнерінде жатқанын айқындадық. Сонымен, ежелгі түркі әдебиеті мен қазақ ақын-жыраулары поэзиясы арасындағы сан ғасырларға созылып жатқан көркемдік дәстүр жалғастығы бір сәтке де үзілген емес деген тұжырымға келдік.

Қазақ хандығы енді ғана қалыптасып келе жатқан тарихи кезеңде бірқатар аса маңызды қоғамдық-әлеуметтік, саяси мәселелер күн тәртібінде тұрды. Олар: қалың бұқара халық пен ел билеуші әкімдер арасындағы қарым-қатынас нормалары, әрбір адамның қоғам алдындағы міндеттері, мемлекетті басқару принциптері, тағы басқалар.

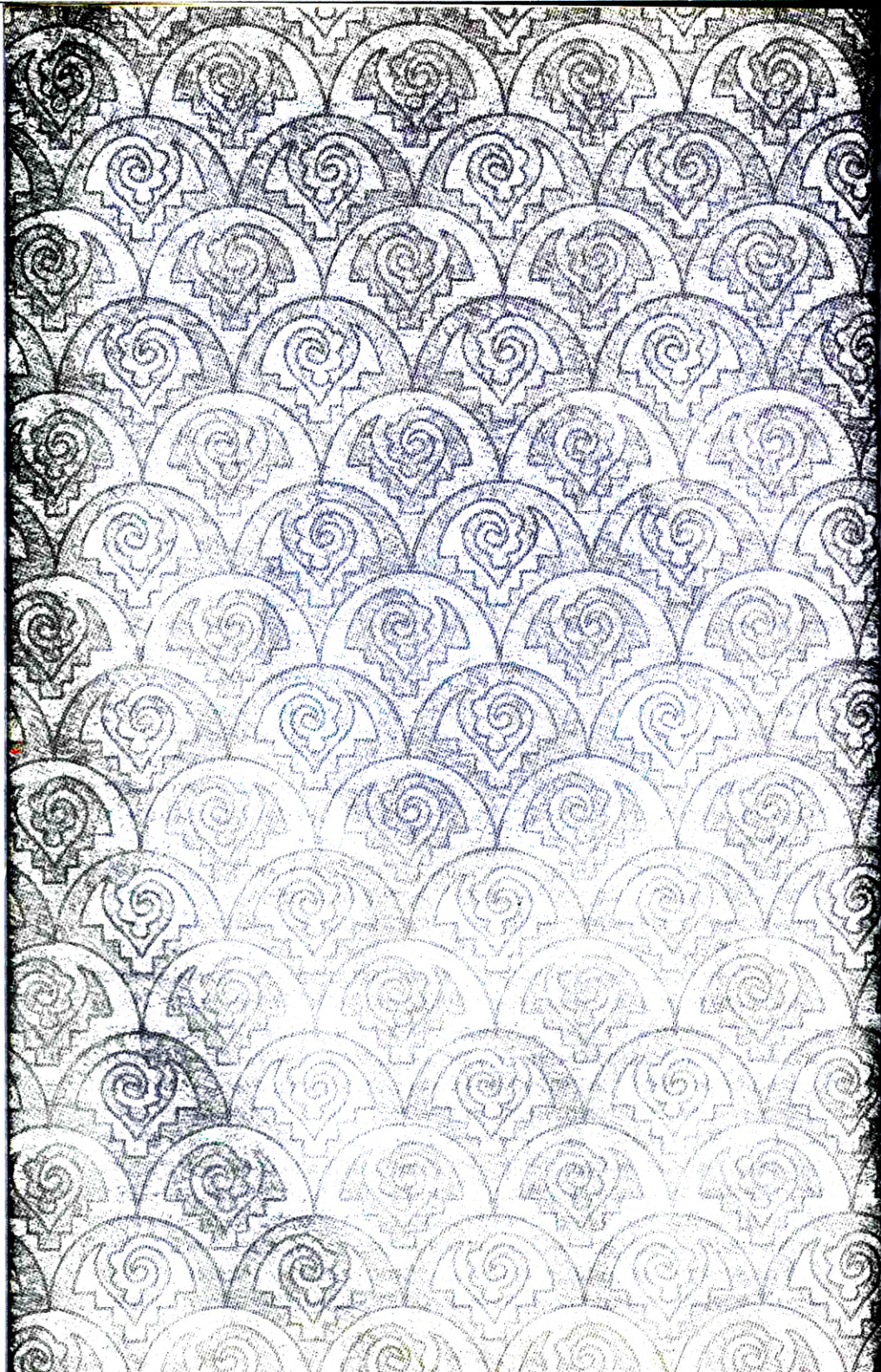
Міне, сол себепті қазақ хандығы тұсында ақын-жыраулар бұл мәселелердің шешуін ежелгі түркі поэзиясынан, X–XII ғасырларда өмір сүрген Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки және Ахмет Йассауи сияқты ақыл-ой алыптарының дидактикалық, этикалық, философиялық ой-тұжырымдарынан іздестіргені көрініп тұр. Бұл қоғамдық дамудың заңды құбылысы еді. Әрине, қазақ ақын-жыраулары ежелгі тарихтан дәріс алумен шектеліп қалған жоқ, олар этикалық, дидактикалық сарындағы әдебиетті мазмұндық, тілдік, стильдік жағынан жетілдіре түсті. Сондай-ақ қазақ ақын-жыраулары (XV–XIX ғасырлар) кезінде дидактикалық сарында айтылған гуманистік, моральдық, философиялық ой-пікірлерді қоғамдық дамудың жаңа жағдайында жетілдіре түсті. Олар өздерінен бұрынғы Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки және Ахмет Йассауи көтерген тақырыптарды идеялық мазмұны жағынан мейлінше жоғары дәрежеге жеткізді. Қазақ ақын-жыраулары түркі дәуірінің шайырларына қарағанда елдің қоғамдық-әлеуметтік өміріне белсендірек қатысып отырды. Сонымен бірге қазақ ақын-жыраулары өздерінің дидактикалық сарындағы ой-пікірлерін абстракті түрде емес, нақтылап, айқындап, жеке бір адамға яки құбылысқа арнап айтты. Бұлар хандық дәуірдегі жеке адам мен отбасы, отбасы мен қоғам, қарапайым халық пен ел билеген әкімдер арасындағы қарым-қатынасты өздері өмір сүріп отырған дәуірдің адамгершілік нормаларын, моральін, этикасын өз толғауларына өзек ете білді. Соның өзінде Асан Қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар, Шал, Дулат, Махамбет, Абай, т. б. сияқты аса дарынды ақын-жыраулар шешендік-дидактикалық сарынға құрылған поэзия үлгілерін қазақ қауымының наным-сеніміне лайықты формаға енгізіп, жетілдіре түсті.

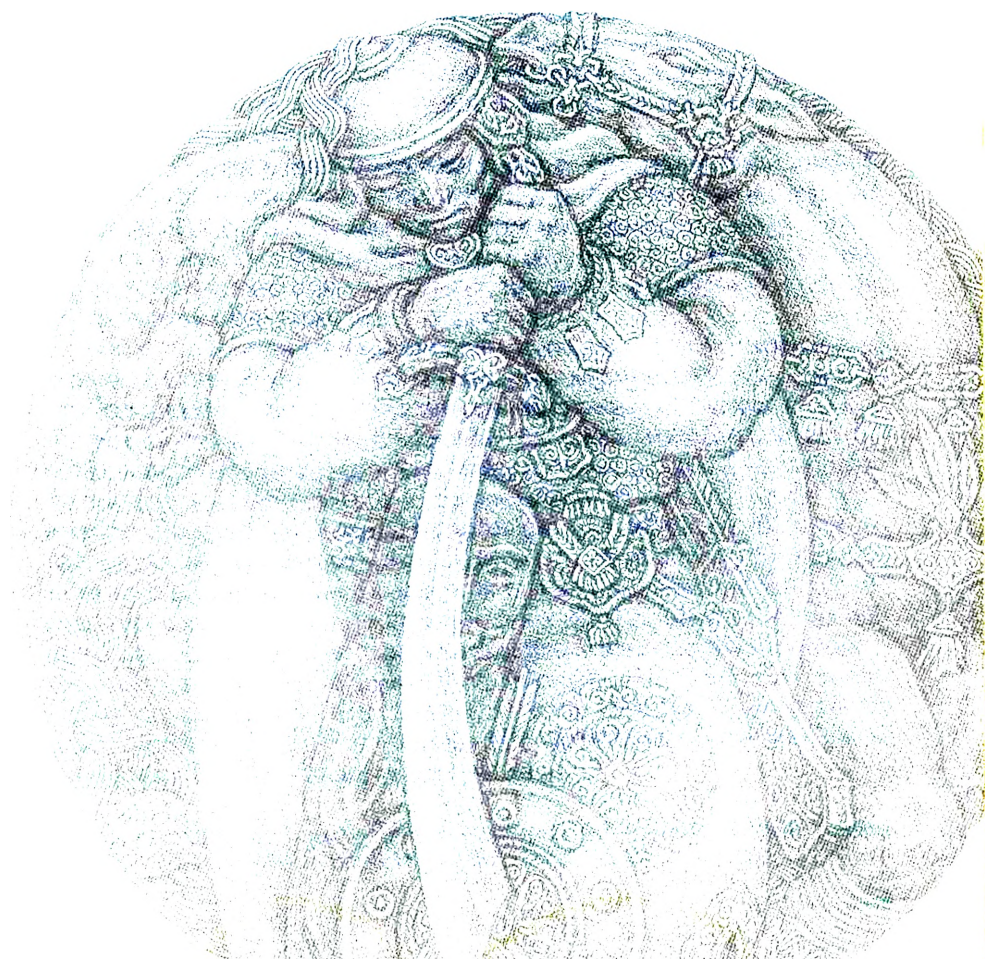
Сөйтіп, XV–XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының поэзиясы дидактикалық сарындағы түркі әдебиетінің жалғасы ғана емес, сонымен бірге қазақтың өзіндік төл әдебиетінің бастауы да еді. Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген ақын-жыраулар өз толғауларында бүкіл қазақ қауымының атынан сөйлеп, елдің мүддесін тебірене жырлады. Халықтың келешегіне қатысты өсиет-уағыз сөздерін айтты. Елдің ортақ мүддесіне қайшы келген ханды да, қараны да қатар қойып, бірдей дәрежеде сынап отырды. Түркі шайырлары өздерінің дидактикалық мазмұндағы уағыз-өсиеттерін жалпылама қауымға арнап, абстракті түрде айтса, ал енді қазақ ақын-жыраулары өздерінің сын-ескертпелерін, ғибрат сөздерін белгілі бір бектерге, билерге, сұлтандарға, төрелерге, хандарға ескертпе ретінде арнап толғады. Демек,

XV–XIX ғасырларда өмір сүрген қазақ ақын-жыраулары өздеріне дейінгі нақылды, тақпақты, үгіт-насихат, уағыз айту түріндегі шешендік-дидактикалық поэзияны мазмұны мен формасы тұрғысынан жетілдіре түсті. Олар өздері өмір сүріп отырған қоғамның сан алуан күрделі мәселелеріне өз толғаулары арқылы белсенді түрде қатыса отырып, поэзияны бұқара халықтың дүниеге көзқарасын қалыптастыратын күшке айналдырды.

Сөйтіп, Қарахан мемлекеті тұсында, дәлірек айтсақ, X–XII ғасырларда өзінің шарықтау шегіне жеткен дидактикалық сарындағы әдебиет қазақ хандығы тұсында (XV–XIX ғасырлар) ақын-жыраулар поэзиясы арқылы өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапты.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІ

(XIII – XV ғасырлар)

Дешті Қыпшақта негізі қаланған Түркі мемлекеті – Алтын Ордада XIII-XV ғасырларда ғылым, мәдениет және әдебиет едәуір дамып, бүкіл әлемге таныла бастаған еді. Әсіресе, XIV ғасырдың бірінші жартысында Алтын Орда мемлекетінің Еділ бойындағы астанасы Сарай (Берке-Сарай) қаласы дүние жүзіне мәшһүр мәдени орталықтардың біріне айналды. Мұнда қысқа мерзім ішінде әлемнің әр түкпірінен атақты ғалымдар, ақындар, өнер қайраткерлері, сәулетшілер, т. б. жиналды деуге болады.

Берке, Өзбек және Жәнібек хандардың тұсында Алтын Орда астанасы Сарай шаһарында ислам әлемінің ең атақты ғалымдары (Құтб ад-Дин ар-Рази, Сад ад-Дин ат-Тафтазани, Хафиз ад-Дин ал-Баззави, т. б.) мен ақын-жазушылары өмір сүріп, еңбек етті. Бұл кезде олар Дешті Қыпшақты Батыс пен Шығысқа танытқан өздерінің ғылыми, әдеби туындыларын қыпшақ тілінде жазды.

Рас, Алтын Орда халқы өздерінің этникалық құрамы жағынан әр түрлі еді. Соған қарамай, Алтын Орданың мемлекеттік тілі – қыпшақ тілі болды. Әйтсе де «қыпшақ тілі» дегенде мынадай бір жайтты мықтап ескерген жөн сияқты. Ұлан-ғайыр өлкелерді өз ішіне қамтып, әрі іштей ұсақ-түйек ұлыстарға, тайпаларға, рулық құрылымдарға бөлініп жатқан Алтын Орда сияқты үлкен мемлекетте қыпшақ тілінің түрлі диалектілері бар еді. Алайда мұндай диалектілердің бір-бірінен айтарлықтай айырмашылығы жоқ болатын. Дәлірек айтсақ, біріншіден, «XIII ғасырда қалыптасып, мәмлүктік Египетте мейлінше дами түскен көне түрікмен әдеби тілі; екіншіден, оғыз-қыпшақ әдеби тілі; үшіншіден, Сырдарияның төменгі ағысында қалыптасып, кейінірек мәмлүктер билігіндегі Египетте дами түскен қыпшақ-оғыз әдеби тілі; төртіншіден, Еділдің төменгі ағысы мен Солтүстік Хорезмде өмірге келген оғыз-түрікмен әдеби тілі; бесіншіден, Орта Азияда кең өріс алған көне өзбек тілі» болғанын ескергеніміз жөн.*

* Э. Н. Наджип. Тюркязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Часть первая, А., 1975, стр. 16–17.

Дешті Қыпшақта. мәмлүктер билігіндегі Египет пен Сирияда XII – XV ғасырларда жазылған әдеби, діни, ғылыми туындылар қыпшақ тілінің осы аталған диалектілерінің бірінде өмірге келген. Мұндай шығармалар түркі тілдес ру-тайпалардың бәріне де түсінікті болды.

Сонымен. Алтын Орда дәуірі әдебиетінің объектісі осы мемлекет жерінде жазылған көркем туындылармен ғана шектеліп қалмайды. Сондай-ақ бұған XIII – XV ғасырларда Ақ Ордада, Орта Азияда, мәмлүктік Египетте қыпшақ тілінде жазылған көркем шығармалар да енеді. Бұл туралы түркология ғылымында күні бүгінге дейін түрлі пікірлер айтылып келеді.

Мәселен. немістің көрнекті түріктанушы ғалымы А. М. Фон Габен өз зерттеулерінде Алтын Орда дәуірі әдебиетін екі топқа бөліп қарастырады. Біріншісі – Алтын Орда және Хорезм әдебиеті. ал екіншісі – мәмлүк-қыпшақ (Египет) әдебиеті. *

Алтын Орда дәуіріндегі әдебиеттің дамуына Дешті Қыпшақ пен Мысыр (Египет) арасындағы түрлі саладағы: саяси, әскери, мәдени, әдеби. тіпті ел билеушілер арасындағы туыстық байланыстар да зор ықпал етті. Мәселен. мәмлүк Египетінің астанасы Каир қаласында Шәхаб ад-Дин Сараи, Махмұд ибн Фаттаһ ас-Сараи. Абдуллах әбу-т-Тина ас-Сараи сияқты Алтын Орда астанасы Сарай қаласынан шыққан (сол себепті тахаллустары. яғни лақап аттары «Сараи» болып келеді) ақындар, тарихшылар, философтар, дін қайраткерлері. т. б. еңбек етті.

Сондай-ақ арабтың Махмұд ибн Ахмед ибн Мұса. Мұхтар ибн Махмұд әз-Зәкиди. Аргун-наиб. Халиль ибн Никлади аль-Алаи. т. б. көптеген ғалымдары Алтын Ордаға барып. Сарай қаласында еңбек етті. өздерінің әлемді таңдандырған ғылыми трактаттарын жазды.

Кезінде Египетке кеткен қыпшақ жасақтары - мәмлүктер өздерінің ежелгі отаны Дешті Қыпшақпен туыстық байланыстарын үзбей тұрды деуге болады. Мысыр өмірлері де Алтын Ордамен қарым-қатынас жасап. тіпті құда-жекжат болып жүрді. Мәселен. өзі Еділ бойында туып. кейінірек Мысыр елінің әмірі болған сұлтан әл-Мәлік әз-Захар Бейбарыс (1217-1277) Алтын Орда ханы Беркенің қызына үйленеді. Мұның өзі Алтын Орда мен Египет арасындағы түрлі байланыстарды жақсартуға кезінде зор ықпал етті. **

Араб тарихшысы ибн-Тагри-барди өзінің «Мысыр елі мен Каир үстінде жарқыраған жұлдыздар» атты кітабында: «Египетті мәмлүктер билеп тұрған кезде біздің елде қыпшақ тілі басым болды. Ел билеген әмірлер, әскери адамдар, елшілер. жергілікті әкімдер. өнер және әде-

* Түркі филологиясының негіздері (Неміс тілінде). Виссбаден. 1958. 1-том. 37-бет.

** Stanley Lane Poole. A history of Egypt in the Middle ages, London. 1936.

биет қайраткерлері негізінен қыпшақ тілінде сөйледі. Мәмлүктерге жағыну үшін тіпті қарапайым арабтар да қыпшақ тілінде сөйлейтін еді. Ал Египет пен Сирияны билеген кейбір мәмлүк сұлтандары араб тілін білмейтін. Мәселен, Сұлтан Бейбарыс, атақты Хаджіб Алмас айналасындағы арабтармен тәржімән-тілмәш арқылы сөйлесетін», – деп жазады. (256, 141)

Белгілі араб ғалымы әл-Макризи өзінің «Мемлекетті басқару ілімі жайында жол көрсететін кітап» деп аталатын еңбегінде мынадай пікір айтады: «Рас, кейбір мәмлүк әмірлері араб тілін жақсы білетін. Мәселен. Мысырдағы ең жоғарғы дәрежелі әмірлердің бірі Бештақ әл-Қыпшақи араб тіліне жетік еді. Өйтсе де ол арабтармен тек аудармашы арқылы сөйлесіп, ресми құжаттарды алдымен өзінің түркі тілінде жазып алатында, содан кейін ғана оны тәржіманға айтып, арабшаға аудартып отыратын». (257, 54)

Бір қызығы – Египеттегі мәмлүктер арасында, әсіресе, әкімдер, әскери адамдар, дін қайраткерлері қатарында ақындар көп болған. Олар өз өлеңдерін қыпшақ тілінде жазып, ресми мәжілістерде халық көп жиналған той-думандарда, тіпті базарларда оқуды дәстүрге айналдырған. Бұл туралы ибн-Тагри-барди: «Мәмлүктер арасында дарынды ақындар жиі ұшырайды. Олар өз өлеңдерін зор шабытпен жазып, оны жағымды дауыспен оқи да біледі. Алайда олар көбінесе поэзия қағидаларымен санаса бермейді. Түркілердің ішінде ең дарынды ақындар: Ат-Танбага әл-Жавали мен Әмір-ақын Ала ал-Дин ибн Абдаллах дер едім. Шам шаһарының әкімі Ала ал-Дин ибн Абдаллахтың «Айадур әл-мехъяви» атты өлеңдер жинағына тамсанбаған зиялы жан жоқ. Шайыр өз қаһарманының сыртқы келбетін келістіре жырлайды:

Көзі менен кірпігіне түркілердің қарашы:
Таңдандырған, тамсандырған сиқыршыға санашы.
Түркілердің бар сиқыры – көзінде емес сөзінде,
Намаз оқып тұрғандай ғой жыр жазатын кезінде»,

деп жазады (256.39).

«Египетке мәмлүктер келген соң әдебиетте адамның сыртқы пішінін бейнелеп көрсетуге, әрі адам денесінің сұлулығын мадақтауға ерекше назар аударыла бастады. Мәмлүктердің әдемілігін бейнелеп көрсетуге арналған теңеулер, фразеологиялық сөз тіркестері, канатты сөздер тіпті қазіргі араб лексикасында да өз ізін қалдырған деуге болады. Ер адамдардың сұлу келбетіне тамсанған араб әйелдерінің «Құдды мәмлүк сияқты», «Құйып қойған мәмлүк», «Мәмлүктен айнымаған» деген сияқты сөздерін бүгінгі күні де Каир көшелерінен жиі естуге болады» (93, 32).

Қорыта айтқанда, Алтын Орда дәуірінің мұралары онша көп сақталмаған. Бұл кездегі әдебиет өкілдерінен біз Сайф Сараи, Хорезми, Құтб. Дүрбек, Лутфий, Сайдахмат, Әли Атаи, Рабғузи, т. б. шығар-

маларын білеміз. Кейбір ақын-жазушылардың лақап есімдері ғана мәлім.

Бұл кезде өмірге келген көркем туындылардан ақын Хорезмидің «Мұхаббат-наме» поэмасы, Сайф Сараидің «Түркі тіліндегі Гүлістан» дастаны, Құтбтың «Хұсрау – Шырыны» мен Дүрбектің «Жүсіп пен Зылиқа» дастандары, Рабғузидің «Қисса-сул әнбиясы» ерекше мәшһүр болды.

Дүрбек діни аңыздар сюжетіне құрылған «Жүсіп пен Зылиқа» қиссасын өз бетінше қайта өңдеп, оны осы реалдық өмірдің қызығы мен қиындығын шыншылдықпен жырлаған дастан етіп жаңадан жазып шықты.

Сондай-ақ діни-мистикалық бағыттағы әдеби шығармалар да аз емес еді. Міне, сондай діни-мистикалық шығармалардың бірі – Насыр-ад-дин Рабғузидің прозалық туындысы – «Қисса-сул әнбия» немесе «Қисса и Рабғузи» деп аталады.

«Қисса-сул әнбия», сюжеттік жағынан алып қарағанда, негізінен әулие-әмбиелер, өздерін құдайдың жердегі өкілдері санайтын пайғамбарлар жайында қисса-хикаялар, аңыз-ертегілер жинағы болып келеді.

«Қисса-сул әнбия» 1914 жылы Қазан, ал одан кейінірек Ташкент қалаларында бірнеше рет жеке кітап болып басылып шықты. Ел арасында бұл кітаптың қолдан көшірілген нұсқалары кезінде кең тараған.

Өйтсе де «Рабғузи қиссасы» түгелдей бастан-аяқ діни уағыз емес. Мұнда ежелгі дәуірдегі түркі тектес ру-тайпалар арасында көп тараған қиял-ғажайып ертегілер, аңыздар, қиссалар, өлең-жырлар, мақал-мәтелдер берілген. Мәселен, осы кітаптың Қазан қаласынан шыққан басылымында 79 ертегі-аңыз, қисса-хикаят, т. б. бар.

Ерте дәуір әдебиетін ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалым Б. Кенжебаев солардың бәрін тақырып-мазмұнына, идея-мәніне қарай мынадай үш топқа жіктейді:

1. Жер, көк, адамзат, хайуанат, жын-шайтан, періште, адам ата, от, топырақ жайлы түсінік, әңгіме.

2. Әулие-әмбиелер, пайғамбарлар, солардың өмірбаяндары, іс-әрекеттері туралы қиссалар, ертектер, аңыздар.

3. Шежіре – мұсылман жыл есебінің, хижраның алғашқы он жыл ішінде болған тарихи оқиғалар, календарь – жыл, ай, күн аттары, назым өлеңдер.

Бұл шығармада Сүлеймен, Дәуіт, Мұса, тағы басқалар оқырманға тек әулие-пайғамбар ретінде ғана емес, ел билеген әділ патша болып та көрінеді. Мәселен, Дәуіт патша күндіз мемлекет басқару істерімен айналысып, ал түнде дәруіш киімін киіп алып, ел аралайды екен. Ол халықтан патшаларың әділ ме, ел билеген әкімдер зорлық-зомбылық көрсеткен жоқ па деп сұрайды екен. Ел-жұртқа тізесін

батырған әкімдерді ұдайы жазалап отырады екен дейді. Бір күні Дәуіт өзі туралы:

– Патшаларың қалай? – деп сұрапты. Сонда бір кісі:

– Патшамыз Дәуіт жақсы, бірақ жұрттың ақысын жейді, – деп жауап береді. Сол күннен бастап Дәуіт патшалықты тастап, темір соғушы ұста болып кетеді.

Дәуіт патша туралы тағы бір мынадай хикая бар. Дәуіт өз еліндегі бір кісінің әйеліне ғашық болып қалыпты. Сол әйелге үйлену үшін дереу күйеуін соғысқа жібереді. Сол күні патшаға арыз айтып, ағалы-інілі екі адам келеді. Інісі айтады: – Ағамның тоқсан тоғыз қойы бар. Сөйте тұрып, ол менің жалғыз қойымды тартып алды, – дейді. Сонда Дәуіт патша қаһарына мініп: – Бұл не деген әділетсіздік! – деп айғай салады. Бұған әлгі адамның ағасы аспай-саспай жауап береді: – Несі бар, әміршім, сіздің тоқсан тоғыз әйеліңіз бар екенін бүкіл ел біледі. Сөйте тұрып біреудің жалғыз қатынын тартып алдыңыз. Мұныңызды қалай түсінуге болады? – деп жауап беріпті.

«Қисса-сул әнбияның» кейбір қисса-әңгімелерінде халық ауыз әдебиетінің сарыны, сюжеті, көркемдік тәсілдері басым болып келеді.

Мұса пайғамбар жайындағы қиссалар қазақтың қиял-ғажайып ертегі-аңыздарын еске салады. Мұсаның «киелі» асатаяғы бар екен. Оны жерге шаншып қалса, ғайыптан жайқалған бау-бақша пайда болады немесе әскер өте алмай тұрған асау дарияға өзінен-өзі көпір салынып қалады яки қуып келе жатқан жауға қарсы тұратын аждаһар жылан шыға келеді.

«Қисса-сул әнбияда» Ануқ деген алып адамның бейнесін былайша суреттеп көрсетеді: Ануқтың екі аяғының арасы бір күншілік жол екен. Дариялардан таудай балықтарды қолымен ұстап алып, аспанға созып жіберіп, әлгі балықты күнге күйдіріп жеп отырады-мыс. Өлемді топан суы басқанда су оның тізесіне де жетпепті. Өзенге су ішуге барғанда бір аяғы арғы жағалауда, бір аяғы бергі жағалауда тұрады екен. Ануқ өзен үстінде осылайша тұрып өліпті. Сонда оның бір жілігі өзен үстінде көпір болып қалған екен.

Ал осы хикаяда байғыз құс туралы мынадай әңгіме бар. Біреу байғыз құстан сұрапты:

– Неге сен ұдайы адамы жоқ ескі жұртты, қираған қорғандарды мекен етесің? – депті.

Сонда байғыз құс:

– Мен адамдардың зұлымдығынан қорқамын. Бір кезде гүл жайнаған шаһарларды күл-талқан етіп, осындай күйге түсірген адамдар ғой. Солардың зұлымдығын естен шығармау үшін ескі жұртты мекен етем, – деп жауап беріпті.

Сөйтіп, «Қисса-сул әнбия», бір жағынан, діни аңыз-әңгімелерге, екінші жағынан, халық ауыз әдебиетінің дәстүрлеріне негізделіп жазылған прозалық көркем туынды болып табылады.

«Кодекс куманикус». Бүкіл қыпшақ даласын, Орта Азия мен Шығыс Еуропа жерлерінің көбін жаулап алу негізінде құрылған Алтын Орда мемлекеті нығайып тұрған кезде қыпшақ тілі үстем тілге айналды.

Алтын Орда дәуірінде (XIII–XV ғасырлар) Жоңғар қақпасынан бастап, Дунай өзеніне дейінгі аралықтағы ұлан-ғайыр өлкені мекен еткен елдің бәрі де қыпшақ тілін білетін, түсінетін болған. Бұл кезде Еуропа елдерінен қыпшақ даласына келетін, Дешті Қыпшақ арқылы жүріп Азия елдерінен өтетін саяхатшылар, елшілер, әскери адамдар, тағы басқалар қыпшақ тілін білуге мәжбүр болған.

Орыстар көршілес отырған қыпшақтарды – *половцетер*, ал кейде *печенгелер* деп атаған. Ал Батыс Еуропа жұртшылығы қыпшақтарды *кумандар* деп атап кеткен еді. Ол кезде Еуропа елдерінде латын тілі, ал ислам діні тараған Азия мемлекеттерінде парсы тілі ресми, әдеби тіл болған.

«Кодекс куманикус» – латын сөзі. Бұл сөздің мән-мағынасы – «кумандардың кітабы», «қыпшақ тілінің сөздігі» яки «қыпшақ туралы жинақ». Бұл сөздік екі бөлімнен тұрады. Кітаптың бірінші бөлімінде үш баған етіп жазылған латынша-парсыша-куманша сөздік берілген. Сөздікті осылайша үш бағанды етіп құру өте қажет болған. Өйткені мұндай сөздік қыпшақ даласына Батыс Еуропа елдерінен келгендер, яғни латын тілін білетіндер үшін де, Шығыс жақтан келген адамдар, яғни парсы тілінде сөйлейтіндер үшін де пайдалануға қолайлы еді.

«Кодекс куманикустың» екінші бөлімін – сан қилы аңыз-әңгімелер, ертегілер жинағы деуге болады. Екінші бөлімнің мақсаты – кумандар арасында христиан дінін уағыздау болса керек. Мұнда христиан дінінің пайдасы жайындағы түрлі уағыз-өсиет сөздер, Христостың өмірі хақында, Мария Ананың әулиелігі туралы, киелі Апостолдар жөнінде хикая-аңыздар бар.

«Кодекс куманикустың» түпнұсқа қолжазбасы қазір Италияның Венеция қаласындағы әулие Марк шіркеуінің кітапханасында сақтаулы тұр. Бұл шығарманың бірінші бөлімін, яғни латынша-парсыша-куманша сөздігін тұңғыш рет француз тіліне аударып, 1828 жылы Париж баспаларының бірінен жеке кітап етіп шығарған Генрих Юлий Клапорт болды. Атақты ориенталист Г. Кун 1880 жылы қолжазбаның екі бөлімін де толық латын тіліне тәржіма жасап, Будапешт қаласында бастырып шығарды. Бұл кітап 1884 жылы Санкт-Петербургте неміс тілінде шықты. Оны неміс тіліне аударған В. Радлов еді. Дания ғалымы К. Гренбек қолжазбаның түпнұсқасын (факсимилесін) 1936 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарды.

Бұл кітапты тұңғыш рет қазақ тілі тұрғысынан егжей-тегжейлі зерттеген ғалым Ә. Құрышжанов болды.

«Кодекс куманикус» әдебиеттану ғылымы тұрғысынан әлі арнайы зерттелген емес.

Біз әңгіме етіп отырған сөздікте қазіргі қазақ халқының әдеби тілінде жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері көп ұшырасады. Кітаптың алғашқы бетінен, яғни «А» әрпімен басталатын сөздерден бірнеше мысал келтірейік. Мысалы: ат, ата, ұлы ата, азамат, айна, ай басы, айыл, ақ, ақ қой, т. б.

Сөздіктің екінші бөлімінде сан түрлі жұмбақтар, өлең-жырлар, діни кітаптардан шағын үзінділер келтірілген. Солардың ішінде мынадай қазақ жұмбақтары кездеседі:

Ішер, жер, ініне кірер. (шешуі: пышақ)
Буы бар да, ізі жоқ. (шешуі: кеме)
Аузын ашса, өңмені көрінеді.
(шешуі: есік ашқанда көрінетін үй ортасындағы от)
Тап-тап тамызық,
Таматұғын тамызық,
Көлеңкеден кеп
Күйетұғын тамызық. (шешуі: көбелек)
Ұзын ағаш басында
Ұлы бітіс бітірдім. (шешуі: көсеу)
Ақ үй, аузы-мұрны жоқ үй. (шешуі: жұмыртқа)
Жазда жабулы тоқпақ жатыр. (шешуі: кірпі)
Жазда жаулы қауыс жатыр. (шешуі: жылан)
Ерте тұрдым, алып ұрдым. (шешуі: есік)
Белдеуде бес ат,
Бесеуі де қасқа ат. (шешуі: бес саусақ)
Сенде, менде жоқ,
Сенгір тауда жоқ,
Отта, таста жоқ,
Қыпшақта жоқ. (шешуі: құс сүті)

«Кодекс куманикус» қыпшақ даласында жазылған, сол кездегі қыпшақ тілі мен әдебиетін зерттеу үшін аса құнды материалдар беретін жәдігерлік болып табылады.

Сайф Сараи

«Гүлістан бит-түрки»

(«Түркі тіліндегі Гүлістан»)

Сайф Сараи – Алтын Орда әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі. Ол лирик және эпик ақын, жазушы және аудармашы ретінде түркі тектес халықтар әдебиеті мен тілінің өзінен кейінгі кезеңдерде дами түсуіне мол үлес қосып, едәуір ықпал еткен қаламгер.

Ақынның өмірі мен шығармашылығы жайында көп мәлімет сақталмаған. С. Сараидың бізге жеткен жалғыз көлемді еңбегі бар. Ол – «Гүлістан бит-түрки» («Түркі тіліндегі Гүлістан») деп аталады.

Ақын бұл еңбегін Сырдария бойында бастап, Египеттегі Ніл өзені жағасында жазып бітірген екен. Бұл өзі парсы-тәжік әдебиетінің классигі Сағди Ширазидің «Гүлістан» атты шығармасының еркін аудармасы.

Ал Сайф Сараи осы «Гүлістанды» қашан қыпшақ тіліне аударып біткені жайында өз кітабының соңында мынадай мәлімет береді:

Биз насыхат шартын ош қылдук байан
Ким иетмиш болса биза не зийан.
...Муддати хежрат йеди йүз тоқсан уч
Иыл еди ким азалды калмади куч
Ол шаввал еди ким, ей азиз
Хатм олди бу «Гулистан» намамиз. (150, 61)

Жолма-жол аудармасы:

Біз баян еттік сіздерге насихат сөзін,
Жетпістің жетегіне ерген кезім.
Хижра бойынша жеті жүз тоқсан үш
Бойдан қуат қашып, азайды күш.
О, қадірлім, тамылжыған тамыз еді,
«Гүлістан» жырын жазып, бітірдік іс.

Бұл мәліметтерге қарағанда, Сайф Сараи хижра жыл санауы бойынша, 793 жылдың тамыз (шаввал) айында «Гүлістанды» аударма жасап бітірген. Бұл – жаңаша жыл санау есебі бойынша, 1391 жылдың тамыз айы. Ақын «Гүлістанды» жетпіс жасымда аударып біттім деп отыр. Демек, Сайф Сараи 1321 жылы туған екен. Бұл кезде Алтын Орданы Өзбек хан билеп тұр еді.

Сонымен, Сайф Сараи Алтын Орда мемлекетінің күш-қуаты нығайып, ел іші бейбіт, тыныш кезінде Сараи қаласында тұрады. Ал кейінірек хан ұрпақтары арасында тақ үшін таластар басталып, Дешті Қыпшақта аласапыран заман туған кезде ақын туған жерден алысқа кетуге мәжбүр болады. Ол қалған өмірін Мысыр (Египет) елінде өткізіп, 1396 жылы сонда дүние салады.

Қолжазбалары, зерттелуі, жариялануы 1915 жылы Анкарада шығатын журналдардың бірінде түркі тіліне аударылған Сағдидің «Гүлістан» дастаны Голландиядан табылғаны туралы шағын ғана хабар жарияланды. Бірақ оған ешкім назар аудармайды. 1950 жылы профессор Феридун Нафиз Узлук Голландияның Лейден университеті кітапханасы қорынан «Гүлістанның» фотокөшірмесін алып, оған шағын алғы сөз жазды да, 1954 жылы Анкарада жеке кітап етіп басып шығарды.

«Түркі тіліндегі Гүлістанның» аудармасы жайында тұңғыш рет ғылыми пікір айтып, С. Сараи аудармасын әдеби, тілдік, тарихи тұрғыдан талдаған ғалым А. Баттал-Таймас болды. * Ол аудармаға ғылыми шолу жасай келіп, оның стильдік құрылысына, әсіресе, тілінің фоне-

тикалық, морфологиялық, синтаксистік, лексикалық ерекшеліктеріне сараптама жасады.

Алайда қыпшақ тілінде жазылған орта ғасырдың аса құнды әдеби жәдігерлігі – «Гүлістан бит-түрки» шығармасын егжей-тегжейлі зерттеген түркітанушы ғалым Ө. Н. Нәжіп болды. Ғалым С. Сараи шығармасының жазылу тарихын, оның әдеби мәнін, тілін, сол дәуірдің әдеби және тілдік ерекшеліктерін кең көлемде зерттеп, «Гүлістан бит-түркиді» қазіргі орыс графикасы бойынша транскрипция жасады, әрі орыс тіліне жолма-жол аударма жасап шықты. Сондай-ақ С. Сараи аудармасының өзіндік ерекшеліктерін ашты, шығарманың қыпшақ тілінде жазылғанын толық дәлелдеп берді. Бұл әдеби жәдігерлік көне түркі әдеби тілдерінің ішінде қазіргі қазақ тіліне өте-мөте жақын тұрғанын ашып көрсетті.

Композициялық құрылымы

Сайф Сараи өзі ұстаз тұтқан Сағди ақынның «Гүлістанын» аудару барысында шығарманың композициялық құрылысын бұзбай, сол күйінде сақтап қалуға әрекет жасаған. Сондықтан парсы тіліндегі «Гүлістан» секілді қыпшақ тіліндегі С. Сараи аударған «Гүлістан бит-түрки» де сегіз тараудан тұрады. Олар:

Бірінші тарау – ел-билеушілер туралы.

Екінші тарау – халық бұқарасы жайында.

Үшінші тарау – қанағат-ынсаптың пайдасы жөнінде.

Төртінші тарау – тілге сақ болудың пайдасы туралы.

Бесінші тарау – жігіттік шақтың көріністері хақында.

Алтыншы тарау – кәріліктің адамды кәріп етіп қоятыны туралы.

Жетінші тарау – тәлім-тәрбиенің әсері жайында.

Сегізінші тарау – әңгімелесудегі әдептілік мәселесі туралы.

Мұның бәрі прозалық қисса-хикаят түрінде айтылады. Сағди Ширази өз «Гүлістанын» ұйқасқа құрылған прозамен жазған.

Арагідік өз ойын өлең жолдарымен түйіп, қорытындылап кететін тұстары да бар. Аудармашы Сайф Сараи да солай істеген. Тек кейде аудармашы-ақын Сағди жырларын тәржіма жасап жатпай-ақ, дәл сол мағынадағы өз өлеңдерін мәтінге білдірмей қосып жіберіп отырады. Әйтсе де мұның өзі зор шеберлікпен жасалғандықтан, аударманың идеялық мазмұнына да, көркемдік дәрежесіне де нұқсан келтірмейді. Қайта Сағди ақынды Дешті Қыпшаққа жақындата түседі.

Сағди жазған «Гүлістан» кітабын өзгертпей, сол күйінде аударуды С. Сараи өзіне мақсат етіп қоймаған. Қыпшақ ақыны парсы тілін жетік біле тұрып, Сағдидың кейбір прозалық хикаяларын, өлеңдерін

* A. Battal-Taymas, Seyf Sarai nin Qylystan tdkymesini gızden gesiris, Tьrk dili arařturmaları yilligi, Ankara, 1955.

аудармай тастап кеткен. Бірақ оның есесіне қыпшақ еліне жақын жеке эпизодтар мен жыр жолдарын қосып отырады.

Сайф Сараи шығарманың алғашқы беттерінің бірінде ақын Сағдидің «Гүлістанын» түркі тіліне тәржіма жасауға себепші болған жәйттерге қысқаша тоқталып өтеді: «Илк йаз кунларинда бир кун бустан ичинда гуллар арасында бир неча зариф 'алимлар билап отуруп, инжа 'илминдан бахе қылып абийати ғариб ва аш ари акиб оқудум еса ол алимларниң улусы аруз илминдан бир мушкил байтниң тақаттуын суал өтті. Филхал жавабин ештип, айтти: ей адиби ғариб, саңа бир мувафик насихатим бар, қабул қылсаң хайр болғай айттим: буируң Айтти: шайх Сағди Гулистанын турки таржума қылсаң бир сақибидавлат атына йадгарин жеханда қалсун деп. Ол азизниң мубарак нафасин қабул етип айттим: инша аллақу та'ала, амма куватим за'иф турур, аның қавий ма'наларына. Айтти: и'анака аллаху, ей адиби ғариб. Мен дағы таңриға таваккал қылып хикмат белин рағбат ели билан бағлап башладым, тамам болғай деп инша аллаху та'ала. Бу китап аты ол сабабдан «Гулистан» болды ким'ажайиб хикаят ва ғарайиб насайих ва анва латайиф билан мураттаб ва музаййан болып турур» (150, 55).

Аудармасы: «Бір жолы мен раушан гүлдері жайқалған бақ ішінде ойға жүйрік ғұлама-ғалымдармен әңгімелесіп отыр едім. Біз сөз саптау, сөйлем құру мәселесін талқылап жатқан болатынбыз. Мен ғажайып бәйіттер мен тамаша өлеңдер оқыдым. Сол сәтте әлгі ғалымдардың ішіндегі ақсақалы аруз өлшемімен жазылған бір қиын бәйіттің құрылысы туралы маған сауал қойды. Мен дереу жауап бердім. Сонда әлгі ғұлама: – О, жат жұрттық қаламгер, мен саған бір жақсы кеңес бермекпін, егер сол кеңесімді қабыл алсаң, жақсы болар еді, – деді. – Айтыңыз, – дедім мен. – Егер шейх Сағдидің «Гүлістанын» түркі тіліне аударып, оны бір бақытты жанға арнасаң, жақсы болар еді. Сол жаннан естелік болып қалар еді».

Мен сол құрметті адамның бата іспеттес лебізін қабыл алып, оған былай дедім: «Құдіретті құдай қаласа – айтқаныңыз орындалар, бірақ бойымнан күш-қуат қашқан шақта оның терең мән-мағынасын игеруге дәрменім жетер ме екен? Олайтты: – О, жат елден келген қаламгер, сені құдайдың өзі қолдайды.

Мен де жаратқанға жалбарынып, белді бекем будым да, іске қызу кірісіп кеттім. Оны сәтті аяқтармын деп үміттенем. Бұл китап сол себепті «Гүлістан» деп аталған. Ол өзі таңырқарлық әңгімелерден, тамаша ғақлия сөздерден, ұшқыр ой-пікірлермен құрастырылып, безендірілген».

Сайф Сараи қара сөзбен оқырманына осы жәйттерді егжей-тегжейлі түсіндіріп алады да, өз ойын одан әрі өлеңмен тереңдете түседі. Басқаша айтсақ, С. Сараи «Гүлістанды» аударма жасау барысында мәтінге өз өлеңдерін де зор шеберлікпен кірістіріп жіберген. Бұған бір мысал келтірейік:

Ей жехани илму устади хунар
Ма рифатниң манба и сақиб назар
Гул тиласа хатырлиң толы табақ
Бу гулистанидан оқы бир варақ
Гүл жамали бир неча кунда кечар,
Бу Гулистан дайима коңул ачар.
Ол ажайиб ким ғарайиб мұнда бар
Хосрау-у Ширин ичинда қанда бар?
Бу латайиф бағы, бустани дурур
Булбул муғаннийи гулистани дурур. (150, 57)

Қазақшаға жолма-жол аудармасы:

Сәулесің білімнің, ұстазысың дарынның,
Қайнарысың ғылымның, қайырымдысың қашанда.
Жаның сенің құшақ-құшақ раушан гүлін қаласа,
Менің осы «Гүлістанымның» бір бетін оқып шық.
Көркемдігін раушан гүлдің ұмытарсың сонда сен,
Ал «Гүлістан» жаныңды қуанышқа толтырар.
Мұндағы ғажап тамаша
Тіпті «Хұсрау мен Шырында» да жоқ шығар.
Бұл – әсемдіктің гүлістаны, гүл-бағы
Бұлбұл – сол бақтың әншісі ғана емес пе?!

Бұдан кейін Сайф Сараи «Гүлістанды» парсы тілінен түркі тіліне қандай мақсатпен аударғанын, яғни әлемдегі ең жақсы кітаптардың бірімен оқушысын таныстырғысы келгенін өлеңмен айтып өтеді. Сосын барып ол Сағди шығармасын аударуға тікелей кіріседі.

«Гүлістан бит-түрки» тұтас сюжетке құрылған шығарма емес. Мұнда қысқа-қысқа хикаялар, аңыздар, ертегілер, өлеңдер, күлкілі әңгімелер, т. б. белгілі бір тақырыптар бойынша жүйеленіп берілген. Дегенмен, шығарманың негізгі қаһармандары ретінде оқиға желісіне қоғамдық топтың барлық өкілдері дерлік қатысып отырады.

Сағди ғұмыр бойы еларалап, жиһанкез атанған адам. Сондай саяхатта жүріп ақын қоғамдық өмірдің түрлі сатысында тұрған адамдарды көреді. Олар: саудагерлер, дәруіштер, ақындар, қолөнершілер, диқандар, малшылар, бектер, әкімдер, хандар, т. б. Ақын ел кезіп жүріп көрген-білген қызықты әңгімелерді, афоризмдерді, аңыздарды, қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді жазып алып жүрген. Кейін соның бәрі осы кітабына арқау болған.

Сайф Сараи әрбір хикаяны бастар алдында Сағди Ширази атына мақтау сөздер айтып алып, сосын ғана автор идеясын жеткізетін хикаяларды баяндауға көшеді. Ақын түсіндіру, насихаттау жолымен қатыгез әрі зұлым әкімдерді бауырмал, инабатты адам етуге болады деп ойлаған. Сол үшін ақын адам бойындағы ең асыл қасиеттерді –

әділдікті, мейірімділікті, ізгілікті, жомарттықты, т. б. мадақтайтын қызықты хикаяларға көбірек назар аударған.

Шығармада жақсылық пен жамандық, қатыгездік пен мейірімділік, патша мен диқан, шындық пен өтірік, әке мен бала, күйеуі мен әйелі, інісі мен ағасы, т. б. аралық қарым-қатынасы, үндестігі қандай болу керек деген сауалға жауап беріледі.

Ақын осы мәселелердің біріне қатысты хикаяларды айтумен шектеліп қалмайды. Сонымен бірге ол өзі әңгіме етіп отырған моральдық, этикалық мәселелер жайында философиялық түйін жасайды. Автордың мұндай шешімдері көбінесе дерлік өлең-жыр түрінде берілген. Әке мен баланың қарым-қатынасы туралы хикаядан бір мысал келтірейік.

Хикаят: «Бір султанның үш оғлы бар еді. Икиси узун байлы сахиб жамал, дағы бири қысқа бойлы еді. Бір кун султан бу қысқа бойлы оғлына хақарат көзі била бақты. Оғлан фарасат билан билди дағы айтты: ей әке, ұзын бойлы ақымақтан қысқа бойлы ақыл йахшырақ дурур».

Аудармасы: «Бір сұлтанның үш баласы бар еді. Екеуі ұзын бойлы, келбетті, ал біреуі қысқа бойлы еді. Бір күні сұлтан сол қысқа бойлы ұлына ашу-ызалы көзімен қарады. Баласы бәрін ақылымен ұқты да, әкесіне айтты: Ей, әке, ұзын бойлы ақымақтан, қысқа бойлы ақылды жақсы». (150, 70)

Тағы бір хикаят: «Ел билеуші бір сұлтан өз халқына тізесін қатырақ батырып жіберіпті. Адамдар ел-жұртын тастап, басы ауған жаққа көшіп кете бастапты. Босап қалған уәлаятқа жау дереу ие болып алыпты».

Бұл арқылы С. Сараи ел билеген әкімдерге халыққа қамқор бол, мейірімділік көрсет, сен сол халықтың арқасында патша болып отырсың деген өсиет-уағыз айтады:

Шын жүректен сүйе алмасаң халқыңды,
Бұзасың ғой сен патшалық салтыңды.
Халқың безсе, не боласың, сұлтаным,
Аямағын өз халқыңнан алтыңды. (150, 72-73)

«Түркі тіліндегі Гүлістанда» мынадай бір әңгіме бар: Бір топ қарақшылар қылмыс үстінде қолға түседі. Солардың ішінде бір жас бала бар екен. Қарақшыларды соттап жатқан кезде патшаның уәзірі әлгі баланы өлімнен аман алып қалады, әрі өз үйіне апарып тәрбиелейді. Сол қарақшы бала өсе келе өзін өлімнен алып қалған уәзірді де, өзіне қамқорлық жасаған тәрбиешісін де өлтіріп, тауға қашып кетеді. Баласы тауға барып, өлген қарақшы әкесінің орнын басады.

Бұл әңгіме арқылы С. Сараи оқырманына:

Бөлтірігі бөрінің,
Қасқыр болып шығады.

Қанша бағып-қақсаң да,
Басыңды көрге тығады, –

демек (150, 71).

Тағы бір хикаяны мысал етіп келтірейік.

Хикаят: Меккеге қажы болу үшін бара жатқан бір топ жолаушы өзара жанжалдасып қалыпты. Қызыл кеңірдек болғанша ұрысып, шаштарын жұлысып, әбден төбелесіпті. Сонда төбелеске араласпай, жайбарақат түйе үстінде отырған бір жолаушы ұрыс-керіске таңырқап айтқан екен: «Ғажап, ә?! Сүйек – пешка шахмат тақтасының қарсы жақ бетіне жеткенде күшейіп, табанда Ферзь болып кетеді, яғни бұрынғысынан қасиеті артады. Ал қажы болуға келе жатқандар бүкіл сахараны кесіп өтіп, енді Меккеге жете бергенде бұрынғы ізгі қасиеттерінен айырылып қалғаны қалай?!»

Дастанның идеялық мазмұны

«Гүлістан бит-түрkte» әдептілік, тілге сақ болу, өсек айтпау, сыпайылық сияқты көптеген этикалық мәселелерді қозғайтын хикаяттар көп. Мысалы: «Мың батпан келетін тасты қаңбақ құрлы көрмейтін бір алып палуан бұрқан-тарқан болып ашуланып тұр екен.

– Бұған не болған? – деп сұрапты біреу.

Сонда әлгі палуанның көршісі тұрып:

– Мың батпан тасты ұршықтай иіретін көршім еді. Бүгін ол менің бір ауыз сөзімді көтере алмай, бүлініп жатыр, – деп жауап беріпті».

Сайф Сараи парсы тіліндегі «Гүлістанды» қыпшақ тіліне зор шеберлікпен аударғаны даусыз. Шығарманың түпнұсқасындағы кейбір қиын ұғымдардың қыпшақ тіліндегі эквивалентті баламасын тауып, оқырманға түсінікті етіп береді. Сол арқылы аудармашы өз қаһармандарының көңіл күйін, психологиясын зор шеберлікпен ашып көрсетеді.

Сайф Сараи шығармасы – әлемдік әдебиеттің алтын қорынан орын алған көркем туынды.

Хорезми «Мұхаббат-наме»

Алтын Орда дәуірі әдебиетінің ең көрнекті үлгісі – «Мұхаббат-наме» дастаны. Оны жазған – ақын Хорезми. Хорезми – ақынның лақап аты. Ақынның шын аты-жөні, өмірі, шығармашылығы жайлы мәлімет сақталмаған. Ол жайында білетініміз онша көп емес. Ақын Хорезми – Алтын Орда ханы Жәнібектің тұсында өмір сүрген. Сол Жәнібектің Сыр бойындағы әкімдерінің бірі болған – Мұхаммед Қожабектің тапсыруы бойынша 1353 жылы «Мұхаббат-наме» дастанын жазған.

Дастанның қолжазба нұсқалары. Зерттелуі

Бүгінгі күнге «Мұхаббат-наме» дастанының екі қолжазба нұсқасы жеткен. Дастанның екі нұсқасы да қазір Лондонның Британия музейінде сақтаулы тұр. Ресей Ғылым академиясының Азия халықтары институты 1952 жылы осы екі қолжазба нұсқасының фотокөшірмесін алды. Қолжазбаның бірі – 1432 жылы ұйғыр әрпімен көшірілген. Демек, «Мұхаббат-наме» дастанын Хорезми жазғаннан 80 жылдан кейін оны ұйғыр әрпімен қайта көшірген болып шығады. Бұл – дастанның ең көне, алғашқы көшірмелерінің бірі болса керек.

Аленді «Мұхаббат-наменің» араб әрпімен жазылған нұсқасы – 1509 жылы көшірілген. Басқаша айтсақ, дастан жазылғаннан кейін, араға 166 жыл салып барып араб әрпімен көшірілген екен.

Бір қызығы – араб жазуындағы қолжазба ұйғыр жазуындағы нұсқадан 77 жыл кейін көшірілсе де, оған қарағанда әлдеқайда кең әрі толық сақталған болып келеді.

1971 жылы Түркияның (Стамбул) Ұлттық кітапханасынан «Мұхаббат-наменің» араб графикасымен жазылған нұсқасының екі көшірмесі табылды. Бұл дастанды орыс ғалымдары В. В. Бартольд (1924), А. Н. Самойлович (1928) және Ө. Нәжіп арнайы зерттегені мәлім.

Бұл әдеби жәдігерліктің ұйғыр әрпімен көшірілген нұсқасын белгілі орыс ғалымы – А. М. Щербак тілдік тұрғыдан зерттеп, орыс тіліне аударды.*

Ал «Мұхаббат-наменің» екі нұсқасын да өзара салыстыра отырып, зерттеп, араб әрпімен жазылған нұсқасын қазіргі әріптермен транскрипция жасап, оны орыс тіліне аударып, жан-жақты зерттеген көрнекті түрколог Әмір Нәжіп болды.**

Сондай-ақ бұл дастан 1954 жылы өзбек тіліне (Т. Жалалов), 1981 жылы үзінді түрінде татар тіліне, ал 1985 жылы қазақ тіліне (А. Қыраубаева) тәржіма жасалды. Алайда бұл аудармалар ғылыми тұрғыдан да, көркемдік жағынан да сын көтермейтіні кезінде мерзімді баспасөз бетінде жазылғаны мәлім.

Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші бір топ қазақ ғалымдары (Ө. Дербісәлі, М. Жармұхамедов, Ө. Күмісбаев) «Мұхаббат-наменің» араб жазуымен бізге жеткен ең толық нұсқасын ғылыми негізде жан-жақты талдап, көне мұраның қазақ әдебиетінің көркемдік сабақтастығын дәлелдеп шықты, әрі дастанның түпнұсқаға мейлінше жақын қазақ тіліндегі аудармасын оқырман қауымға ұсынды.***

* Щербак А. М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

** Хорезми. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э. Н. Наджиба. М., 1961.

*** Оғыз-наме. Мұхаббат-наме. А., 1986.

**Композициялық
құрылысы.
Махаббатты
жырлау**

«Мұхаббат-наме» дастанының араб әрпімен жазылған нұсқасы 473 бәйіттен тұрады. Дастанда 11 наме (хат) бар. Жігіттің қызға жазған он бір хаты жырға негіз болған. Солардың ішінде төртінші, сегізінші және он

бірінші хаттар парсы тілінде жазылған.

Қалғандары Алтын Орда түріктерінің бәріне бірдей түсінікті қыпшақ-оғыз тіліндегі жырлар болып келеді. Сонымен, дастандағы 317 бәйіт қыпшақ-оғыз тілінде, 156 бәйіт парсы-тәжік тілінде жазылған. Әйтсе де «Мұхаббат-наменің» негізгі тілі – Алтын Орда қыпшақтарының тілі екенін ұмытуға болмайды. Дастанның әрбір жолы бұған айқын дәлел. Мұнда грамматикалық жағынан да, лексикалық тұрғыдан да қыпшақ тілі элементтері басым екені даусыз.

«Мұхаббат-наме» дастанының кіріспесінде ақын: «Мен де ұлы тәңірге жалбарынып, «Мұхаббат-намені» жаздым» – дейді. Автор сол кездегі әдеби дәстүрді сақтап, алдымен әлемді жаратқан тәңірге сыйынады, сосын пайғамбарларға мақтау сөз айтады. Содан кейін ғана дастанның жазылу себептеріне тоқталады.

Ақын «Мұхаббат-намені» Алтын Орда ханы Жәнібектің Ақ Ордадағы әкімдерінің бірі – Мұхаммед Қожабектің тапсыруы бойынша жазғанын айтады:

Түн ақшам ким көрунди бәйрам айы
Мұхаммәд Хожа-бектің дәвләт хумайы.

Буйурды өрга шадырван урулды,
Кәдәх келтурди лар мәжлис курулды.

Хусәйни пәрдәси узрә түзүб саз
Муғәнни бу ғәзәлни қылды ағаз.

...Тәбәссүм қылды, айды: ей фәлани,
Кетүргил бизга лайық әрмәғаны.

Тилармин ким бизнің тил бирла пәйда.
Китаби әйласаң бу қыш қатым да.

Кәбул қылдым, йир өптим, айдым: ей шах,
Иши киң топрақты дәвләт ли дәрғах. (82, 125-126)

Бұл жырдың жолма-жол аудармасы төмендегідей болып келеді:

Ақшам түні көрінді, мейрам айы,
Мұхаммед Хожа-бек – дәулет құмайы.

Бұйырды (ол) – өрге шатыр тігілді,
Кезелер көтеріліп, мәжіліс құрылды.

Хұсаини пернесіне түсіріп саз,
Жаршы бұл ғәзәлді қылды уағыз.

Жымиып күлді де айтты: ей, пәленшеке,
Келтіргін сыйыңды бізге лайық.

Тілер ем біздің тілде жазуыңды, –
Кітапты осы қыста менің қасымда.

Қабыл қылдым, жер өптім, ей шах – дедім,
Есігіңнің топырағы – дәулет сарайы (82, 87-89).

Бұдан кейін «Мұхаббат-наме» авторы оқырманын Мұхаммед Қожабекпен таныстырып өтеді. Әсіресе ол жөнінде дастанның кіріспесінде, қорытынды бөлімінде көбірек айтылады. Шығарманың негізгі бөлімінде ол туралы сөз қозғамайды. Себебі ол шығарманың негізгі кейіпкері емес. Автор оған өз дастанын арнағаны үшін мадақтайды.

Ақын өзіне көп қамқорлық көрсеткен Қожабекті батыр, асыл текті, мырза, көреген деп дәріптейді. Сондай-ақ Қожабектің қоңырат руынан екенін, оның Жәнібек ханға жақындығын тілге тиек етеді:

Зехи әрслан йүрәк Қоңрат улуғы,
Кичик йашдин улығ ларның улуғы.

Сә'адәт м'дәни иқбал гәнжи,
Мухәммәд Хожа-бек аләм күвәнжи.

Оза жансыз тән ерди мүлки сенсиз,
Шәхиншәк Жаны-бек хан ға иетан сиз. (82, 128)

Мазмұны:

О, арыстан жүректі, Қоңырат ұрығы,
Кіші жастан ұлықтардың ұлығы.

Бақыт – көзі, береке – кеніші,
Мұхаммед Хожа-бек әлем қуанышы.

Еліміз жансыз тән еді бұрын сенсіз,
Шахтың шахы Жәнібек ханға етенесіз. (82, 91)

Ақын Хорезми осылайша Қожабекті жер-көкке сыйғызбай мақтап, оны жомарттықта – Хатымтайдан, батырлықта – Рүстемнен, сұлулықта Шолпан жұлдызынан озасың дейді.

Міне, осындай мадақтау жырлары айтылған соң ғана шығарманың негізгі бөлімі басталады деуге болады:

Мухәммәд Хожа-бек мәдхин түгәттим.
Мухәббат-нәмә ни бунйад еттим. (82, 131)

Қазақша жолма-жол аудармасы:

Мұхаммед Хожа-бекті мақтап біттім,
Мұхаббат-намені жазуға кірістім. (82, 93)

«Мұхаббат-наменің» негізгі бөлімінде жігіттің сүйген қызына деген мөлдір махаббаты жырланады. Жігіт сүйген қызына әсемдік әлемінен тең таппай, оны Айға да, Күнге де теңеп, жер бетіндегі сұлулық атаулының ғажайып картинасын жасайды.

Махаббат тек адамзатқа ғана тән ғажайып, асыл қасиет екені ақын зор шеберлікпен суреттейді:

Ики йақтау гәвхәр аләм бергән.
Мухәббәт гәнжини адәм ғә бергән.

Хәва үзрә берур шункарға қуны,
Толун ай дек қылуր бир кәтрә суны.

Аның қим ал иңдә мең йәратты,
Бойы бирла сачыны тең йәратты. (82, 123-124)

Мазмұны:

Екі жарық гәуһарды әлемге берген,
Махаббат кенішін адамға берген.

Көкте берер (жем қылар) сұңқарға аққуды,
Толған айдай қылар бір тамшы суды.

Оның кемел өңіне мең жаратты,
Бойы мен шашын тең жаратты. (82, 86)

Діни мистикалық бағытта жазылған сол кездегі қисса-хикаяттар адамды бұл өмірдің қызығынан безуге шақырып, сүйіспеншіліктің өзін жұмақтың ісі етіп қоятыны мәлім. Мұндай шығармалар «о дүниенің» ләззаты үшін тіршіліктегі іс-әрекеттен, өмір үшін күрестен бас тартуға шақырады. Жұмақтағы хор қыздарын дәріптейді.

Ал «Мұхаббат-наме» дастанында адамның осы өмірдегі адамға деген сүйіспеншілігі зор шабытпен жырланады. Ақын нақты өмірдің қадір-қасиетін жоғары бағалайды. Шығарманың бас қаһарманы өз сүйіктісі үшін ешқандай қауіп-қатерден тайсалмайды.

Жігіт сүйген қызына жазған хатында «Сүйіктім, қасымда болсаң, жұмақтың маған керегі жоқ» деп батыл сөйлейді:

Сачың бир тарынә мин хур йетмас,
Иүзүң нүң наурынә миң нур йетмас.

Өгәр берсә суйурғаб хәк тә'ала,
Керәкмәс сен сизин Фирдәвси-ә'ла.

Киши ниң сен сизин не жаны болсун,
Аның тек умурниң на саны болсун. (82, 132)

Қазақшасы:

Шашыңның бір талына мың хор [қызы] жетпес,
Жүзіңнің нұрына мың нұр жетпес.

Хақ тағала жарылғап берсе егер,
Керек емес сенсіз маған жұмақ та.

Кісінің сенсіз не жаны болсын,
Ондай өмірдің не сәні болсын. (82, 95)

Жігіт сүйген қызына осындай пікір айта келіп, «маған сенсіз жұмақтың керегі жоқ, сен арғы дүниедегі хор қызынан мың есе артықсың, сол періште қыздар келіп, сенің сұлулығыңа табынсын, сен жоқ жерде – жұмақтың өзі маған дозақ» – дейді.

Сөйтіп, ақын нақты тұрмыс-тіршіліктегі сүйіспеншілік сезімін «о дүниенің» барлық қазынасынан мың есе артық деп бағалайды.

Дастанның басты қаһармандары – бір-біріне ғашық болған жігіт пен қыз. Шығарма негізінен жігіттің қызға жазған он бір хатынан тұрады. Дастанда қыздың жігітке жазған жауап хаты берілмейді. Алайда жігіттің хатынан қыздың сүйген жігітке деген сүйіспеншілік сезімін, қуаныш-реніштерін айқын аңғаруға болады.

Жігіттің өзінің ғашығына жазған хатында қызды былайша сипаттайды:

Әйа көрк ичрә аләм падишахы,
Жехан тутты сениң хүснұң сипахы.

... Тәбәссұм қылсаңыз шәкәр уйалур,
Тишиң инжүсидин гәвхар уйалур.

Жәмәлиң йитти 'аләм ға сипахлар,
Қатында йир өпарлар жүмлө шәх-лар.

Фәләк 'ишқың йолындә бисәр-о пай,
Ысырғаң данәси, Зүхрә, йезүң – Ай. (82, 131-132)

Қазақшасы:

О, сұлулық әлемінің падишахы,
Сұлулығыңның әскері жаһанды жаулап алды.

Езу тартып күлсеңіз, шекер ұялар,
Тісіңнің інжуінен гәуһар ұялар.

Жамалың жетті әлемге әскер болып,
Өбер жерді жаныңда барша шахтар.

Саған ғашықтық жолында аспан адасты ақылынан,
Сырғаңның дәні – шолпан, жүзің – ай-ды. (82, 94)

Қыздың сұлулығынан қысылған Күн не істерін білмей абыржып,
түні бойы бетіне перде жауып, ұялып жатады екен:

Сондықтан түн ұзаққа Күн ұялып,
Түн пердесін жамылып жатады екен.

Жігіт сүйген қыздың сұлулығы сондай, тіпті оны көргенде отқа табынушылар өз дінінен безіп кетеді деп суреттейді.

Хорезми өзі жырлаған қызды тек теңдесі жоқ сұлу ғана етіп көрсетумен шектеліп қалмайды. Дастанның бас қаһарманы ғашық болған қыз көрікті ғана емес, сонымен бірге ақылына Аплотон таңданатын данышпан әрі сүйгеніне барынша адал, адамгершілігі жоғары, инабатты, ізгі жан. Міне, сол арқылы автор махаббат жайын әлеуметтік мәселе дәрежесіне дейін көтере білген. Ақын адамға тән кейбір жаман қасиеттерді – опасыздықты, зұлымдықты, әдепсіздікті, на-дандықты өлтіре сынайды. Хорезми осындай ой-пікірлері арқылы өзі өмір сүрген ортаның әділетсіздігіне біршама наразылығын білдіргендей болады. Сондықтан дастанда жырлаған махаббат тақырыбына әлеуметтік-қоғамдық тұрғыдан мән беріп қараған жөн деп білеміз.

Дастанда жігіт бар сырын ақтарып, ғашығы үшін ажалдың өзінен де тайсалмайтынын сездірсе де, қыз оның ішкі жан дүниесін түсінбей-ақ қояды. Мұның бәрін жігіттің хаттарынан аңғарамыз. Ғашықтық дертінен ем таппаған ер жігіт сүйген қызына былай дейді:

Менің қадір-қасиетімді өлгенімде білерсің,
Мендей азап шексе, Аплотон да жынданар еді.

Ақыры арманына жете алмасына көзі жеткен жігіт қызбен қошта-сады:

Мені саған деген махаббат өлтірді,
Енді сенің есігіңнен аулақ кетемін, қош бол.

Соның өзінде жігіт өмірден түңілмейді. Қыздың бақытты болуына тілектестік білдіреді. Дастанда жігіт өз махаббатына барынша берік, қызбен біржола қоштасса да, сүйіктісінен мәңгі-бақи айнымайтынын айтады:

Көңілге өзгенің махаббатын жуытпан,
Жырақта жүрсем де өзінді ұмытпан.

Жігіт сүйгеніне: өмірде алтын мен мыстың айырмасын білмейтін көңілі соқыр наданның қолына түсіп қалма дегендей, алыстан меңзеп, ақылайтады:

Қадіріңді көр надан қайдан білсін,
Ғәуһардың қадірін әркім біле бермес.

Рас, кейде дастанның лирик қаһарманы ертегі-аңыздарда айтылатын дәстүрлі кейіпкерлерге ұқсап кетеді. Өйтсе де дастанда өмір нақты көріністерімен, шынайы суреттермен бейнеленген. Ал ондағы кейіпкерлер – күнделікті тіршілік тынысын сезінетін нақты жандар. Автор лирик қаһарман арқылы қоғамның кейбір көкейтесті проблемаларын ауызға алады:

Қачан қим шад есаң ғамгинә рәхм ет,
Әгәр султан есаң, міскінә рәхм ет. (82, 142)

Қазақшасы:

Көңілің шат болса, қамыққанға рақым ет,
Егер сұлтан болсаң, мүскінге рақым ет. (82, 105)

Сөйтіп, ақын ғашықтардың аузына сөз салу жолымен өзінің нақтылы философиялық-қоғамдық көзқарасын оқырман қауымға жеткізеді.

Хорезми гуманистік ой-пікірлерді кезінде ту етіп көтерген дарынды ақын, өз заманының ойшыл азаматы ретінде танылған. Автор дастанда махаббатты жырлау арқылы өзі өмір сүріп отырған қоғамның кейбір кемшіліктеріне сын көзімен қарайтынын айттық.

Дастанның көркемдік ерекшеліктері

«Мұхаббат-наме» – сюжеті қызықты, тілі көркем, көріктеу құралдары алуан түрлі, өлең құрылысы шебер жасалған дастан. Ақын Хорезми дастанда жыр жолдарына үстеме мағына беріп, оны ажарландырып жіберу үшін теңеу әдісін көбірек қолданады. Сөйтіп, ол өзі суреттеп отырған белгілі бір заттың яки құбылыстың ерекше белгілерін айқындай әрі ажарлай түседі, сол арқылы жырдың эстетикалық әсерін еселеп арттырып жібереді.

Хорезми теңеу сөздерді мейлінше орынды қолданады. Дастанда: «*нәркес көз*», «*ай жүз*», «*қылдай бел*», «*шекер сөз*», «*лағыл ерін*» деген секілді дәстүрлі теңеулер көп.

Ақын қалың қолдың қан майданға кіргенін – аш қасқырдың қойға түскеніне, қыздың бір тал шашын – мың хор қызына теңеуі, т. б. аса ұтымды шыққан.

Дастаннан тағы бір мысал келтірейік:

Әйә хуршид тек аләм чирағы,
Мүнәввар чехрәңиз фирдавс бағы.

Ачылса лә лиңиз шәкәр сачылур.
Көрүб гүл ғұнчаниң ағзы ачылур.

Бойуң тек сәрв йоқ бұстан ичинда,
Иүзүң нуры дин ай нұксан ичинда.

...Шәкәрдин татлы сөзли дилрубасын,
Дариға ким, чечәк тек би вәфасын. (82, 134-135)

Қазақ тіліне жолма-жол аудармасы:

О, күн сияқты әлемнің шырағы,
Жүзіңіздің сәулесі – жұмбақ бағы.

Ерніңді ашсаң, аузыңнан шекер төгілер,
Сені көріп, гүл қауызы аузын ашар.

Бойындай тік ағаш жоқ бақ ішінде,
Нұрыңнан келеді нұқсан ай бетіне.

Шекерден сөзі тәтті сен сұлусың,
Дариға, опасыз гүл сияқты. (82, 97-98)

Сонымен бірге ақын дастанда айшықтаудың бір түрі болып табылатын шендестіру немесе антитеза әдісін де кеңінен қолданып отырады. Сол арқылы Хорезми бір-біріне қарама-қарсы ұғымдарды, құбылыстарды, түр-түсі әр түрлі заттарды бетпе-бет қою әдісімен бұлардан мүлдем басқа бір құбылыстың, ұғымның, заттың сыр-сипатын оқырман көзіне елестетеді. Мәселен, ақын бірде: «қара меңің ақ жүзіңе жарасар» десе, екіншісінде – «сен сұлтанысың, ал мен – бақытсыз тұтқынмын» деп антитеза жасайды.

«Мұхаббат-наме» дастанында айтылуы бір болғанмен, мән-мағынасы әр түрлі сөздерді ойнатып, құбылтып шебер қолдана біледі:

Ашар йилдин сениң йилгандә атың.
Күйаш йаңлық жеханны тутты атың

Әгәр десәм сени Рүстәм йәарсың,
Қылычың бирла сәф ларны йәарсың. (82, 128-129)

Қазақ тіліне жолма-жол аудармасы:

Желден асар желгенде сенің атың,
Күн сияқты жаханды тұтты атың.

Егер сені Рүстем десем, жарарсың,
Қылышыңмен жауларыңды жарарсың. (82, 91-92)

Хорезми түркі халықтары әдебиетінде «наме» жанрына езінің «Мұхаббат-наме» дастаны арқылы тұңғыш рет жол ашты. «Наме» сөзінің бірнеше мән-мағынасы бар. Сондай-ақ «наме» – жанрлық форма ретінде де мәлім. «Наме» сөзінің ең жиі ұшырайтын мағынасының бірі – арнау елең түрінде жазылған дастан, поэма деуге болады.

Хорезмидің «Мұхаббат-намесі» – дәл осындай арнау ретінде жазылған дастан. Мұнда екі ғашық жанның ой-сезімдері, айтар сөздері жігіттің жазған арнау хаттары арқылы берілген. Кезінде мұндай әдіс әдебиет жанрындағы айтарлықтай жаңалық болған. Бертін келе

мұндай «нажелер» лиро-эпикалық поэмаларға айналып кеткені әдебиет тарихынан мәлім.

«Мұхаббат-наме» дастанында жігіттің қызға жазған әрбір хатынан кейін *месневи* (аралас ұйқаспен келетін екі жол өлең), кейде *ғәззал* түріндегі жыр жолдары беріледі. Бұл – ақынның өзіндік поэтикалық тәсілі. Сондай-ақ бұл дастан поэзияның *фард* (өз алдына ұйқасып, біртұтас түйінделген ойды білдіретін екі жолды өлең) деп аталатын түрлеріне де негізделіп жазылған.

Хорезми өз қаһармандарының бейнесін айқындай түсу үшін өзінен бұрынғы сөз зергерлерінің қолынан шыққан – Ләйлі мен Мәжнүн, Хұсрау мен Шырын, Жүсіп пен Зылиха сияқты ғажайып образдарды зор білгірлікпен, аса шеберлікпен, ұтымды пайдаланып отырады. Мұның өзі Хорезми кейіпкерлерінің бейнесін сан қырынан келіп көрсетуге көмектеседі.

«Мұхаббат-наме» дастанының өлең үлгісі негізінен екі тармақты, он бір буынды болып келеді. Дастанның екі, үш, төрт буынды ұйқаспен келетін тұстары да бар.

Бұл дастан ертеректе жазылса да, қазақтың лиро-эпикалық жырларымен сарындас, үндес, идеялас, тіпті түр жағынан да ұқсас болып келеді.

Қорыта айтқанда, Хорезми сәтсіз махаббаттың трагедиясын жырлай отырып, өзі өмір сүрген дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін сөз етеді.

Алтын Орда дәуірінің ең таңдаулы туындыларының бірі саналатын «Мұхаббат-наме» дастанының әдеби, тілдік, тарихи тұрғыдан маңызы зор. Хорезмидің бұл ғажайып шығармасын танып-білу арқылы біз бүгінгі қазақ әдебиетіндегі поэма жанрының өмірге келу жолдарын, қазіргі қазақ тілінің даму сатыларын, халқымыздың өткендегі әдет-ғұрпын, салт-санасын, т. б. тереңірек ұғынатын боламыз.

Құтб

«Хұсрау–Шырын» дастаны

Шығыс классикалық әдебиетінің ғажайып үлгілері XIII–XV ғасырларда ұлан-ғайыр қыпшақ даласына кеңінен тараған еді. Фирдоуси, Низами, Сағди сияқты есімдері әлемге мәшһүр Шығыс ақындарының шығармаларын Алтын Орда, Орта Азия түркілерінің сол кездегі әдеби тіліне көптеп аудара бастады.

Еділ сағасындағы Сарай қаласынан шыққан аса көрнекті ақындарының бірі Құтб еді. Ақын XIV ғасырдың орта кезінде өмір сүрген. Алғаш Құтб Сырдария бойындағы мәдени орталықтардың бірі – Сығанақ қаласында тұрады. Ал Тыныбек Алтын Орда мемлекетінің тағына отырған кезде ол Сарай қаласына қоныс аударды. Кейінірек ол мәмлүктік Египетке барып, сонда тұрып қалған.

Құтб ақынды қыпшақтар арасында «Құтбы» немесе «Құтып шайыр» деп те атай берген. Ақынның өмірі жайында мәлімет жоққа тән. Тіпті оның толық аты-жөні де белгісіз. Құтб ақынның лақап аты болса керек. Құтбтың біздің дәуірімізге дейін сақталып қалған жалғыз шығармасы бар. Ол – «Хұсрау мен Шырын» дастаны. Бұл шығарма – әзірбайжан халқының кемеңгер ойшылы, ұлы ақыны Илияс Жүсіпұлы Низамидың «Хұсрау мен Шырын» атты поэмасының аудармасы. Оны түпнұсқадан, яғни парсы тілінен қыпшақ-оғыз тіліне еркін аударған ақын Құтб болды.

Дастанның зерттелуі, ерекшеліктері

Құтб ақынның дастаны қазақ оқырманы арасында ерте кезден-ақ тарағаны жақсы мәлім. Әзірбайжан халқының кемеңгер ақыны Низамидың «Хұсрау мен Шырын» поэмасын Құтб ақын қыпшақ-оғыз тіліне 1341–1342 жылдары аударған болса керек. Бұл – Тыныбектің Алтын Орда тағына отырған кезі. Аудармашы дастанды Тыныбек пен Ханша Малика-Хатунға арнайды.

Құтбтың «Хұсрау мен Шырын» дастанының жалпы көлемі – 120 парақ, яғни 240 бет. Дастан 4740 бәйіттен тұрады (Низамиде 7000 бәйіт). Дастанда Құтб ақынның өзі жазған жыр жолдары да бар. Қалғандары шығарманы көшірушілер тарапынан қосылған өлеңдер болып келеді. Құтб дастаны 91 тараудан тұрады.

Бұл дастанның жалғыз ғана көшірмесі бүгінгі күнге дейін сақталып жеткен. Қолжазба қазір Париждің Ұлттық кітапханасында сақталып келеді. Бұл қолжазбаны түпнұсқадан көшіріп, қағазға түсірген қыпшақ ақыны Берке Фақих еді. Ол Алтын Ордада туып-өскен, ез елінде ақын ретінде танымал болған. Кейінірек мәмлүктік Египетке барып, сонда қайтыс болған.

«Хұсрау мен Шырын» дастанын алғаш зерттеушілердің бірі поляк ғалымы А. Зайончковский болды.* Бұл туындыны ол түрік тілінің қыпшақ диалектісінде жазылған аса құнды әдеби мұра деп бағалады. Мұны ол Низами поэмасының тікелей аудармасы емес, қайта өңдеп жазылған туынды шығарма деп таныды. Ал Е. Э. Бертельс болса, оны Низами поэмасының толық, көркем аудармасы деген болатын.**

Көрнекті кеңес түркологі Ө. Н. Нәжіп парсы тіліндегі «Хұсрау уа Шырын» түпнұсқасы мен қыпшақ-оғыз тіліндегі «Хұсрау уа Шырын» нұсқасының өзек-арқауы бір екенін ерекше атап көрсетеді. Ғалым бұл дастанның Құтб жасаған аударма нұсқасын жартылай төл туынды, дербес роман деп бағалайды.***

* A. Zajackowski. Najstarsze wersja turecka Husrav u Sirin Gutba. Gz7 II, Facsimile, Warszawa, 1958.

** Е. Э. Бертельс. Навои. М. – Л., 1948, стр. 187.

*** «Тюркологический сборник». М., 1966, стр. 163.

Хұсрау мен Шырын арасындағы мөлдір махаббат туралы аңыз-афсаналар Таяу және Орта Шығыс, Дешті Қыпшақ, Закавказья мен Орта Азия, Индия халықтары арасында көне замандардан бері-ақ кең тараған.

Міне, осы ежелгі аңыздарды негізге ала отырып, Хұсрау мен Шырын туралы дастан жазу дәстүрі әзірбайжан ақыны Низами мен үнді шайыры Әмір Хосрау Дехлевиден бастап, сегіз ғасыр бойы үзілмей, күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл тақырыпты ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалым Г. Ю. Алиевтің айтуы бойынша, Хұсрау мен Шырын жайындағы аңыздарға құрылған елуден астам дастан бар екен. * Мәселен, түрік сұлтаны Баязиттің баласы Қорқыт (лақап аты Хари-ми), Ахмед Ризван, Джалили Саури, Ахмед Иман Заде, Мирза Мұхаммед Қасым, Әмри Чалаби, Идирисбек, Вахши Кермани, т. б. Шығыс шайырлары Хұсрау мен Шырын аңызына негізделген дастандар жазды.

Бертін келе, XVI ғасырда «Хұсрау мен Шырын» сюжеті негізінде үнді ақындары Мир Мухсин, Навваб Асфahan, Мұхаммед Шариф, Ибрахим Эдхем, т. б. жаңа дастандарды өмірге әкелді.

Ал енді XVIII ғасырда Шығыстың Мирза Абдуллах Туршуди, Мырза Мұстафа Насыр, Шоғле Мұхаммед Нейризиді сияқты есімі мәшһүр шайырлары «Хұсрау мен Шырын» атты дастандар жазғаны мәлім.

Сондай-ақ әзірбайжан ақыны Самед Вургун 1942 жылы осы дастан сюжеті негізінде «Фархат пен Шырын» деп аталатын романтикалық драма жазды. Ал түрік ақыны Назым Хикмет 1948 жылы «Хұсрау мен Шырын» дастанының сюжетіне құрылған «Махаббат туралы аңыз» деген лирикалық мазмұндағы ғажайып пьесаны сахнаға қойды.

Құтб ақынның «Хұсрау мен Шырын» дастанының қай елде жазылғаны туралы зерттеушілер арасында ортақ пікір жоқ. А. Н. Самойловичтің зерттеулеріне жүгінер болсақ, «Хұсрау мен Шырын» дастаны Алтын Орда жерінде жазылған болып шығады. ** Ал Ә. Н. Нәжіптің дәлелдеуі бойынша, Құтбтың бұл дастаны Алтын Ордада жазылып, кейінірек Египетте қайта көшірілген. Бізге дастанның осы көшірмесі жеткен. *** А. Зайончковскийдің пікірі бойынша, бұл әдеби жәдігерлік мәмлүктік Египетте жазылған, ал оның авторы Құтб – Хорезмнен шыққан шайыр. ****

* Г. Ю. Алиев. Легенда о Хосраве и Ширин в литературах народов Востока. М., 1960, стр. 163.

** А. Н. Самойлович. К истории литературного среднеазиатского тюркского языка. Сб. «Мир-Али Шир». Л., 1928, стр. 6.

*** Э. Н. Наджип. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века (Диссертация на соискания ученой степени доктора филологических наук). М., 1965, стр. 142.

**** А. Зайончковский. О некоторых избранных работах в польском востоковедении в области тюркологии, арабистики и иранистики (1946-1956гг.). «Советское востоковедение», 1957, №2.

Құтбтың «Хұсрау мен Шырын» дастаны қыпшақ-оғыз аралас тілінде жазылған.

Сонымен, Алтын Орда мемлекеті мен Египет елінде өмірге келген әдеби жәдігерліктер екі түрлі аралас тілдің бірінде, яғни не қыпшақ-оғыз аралас тілінде (Ө. Нәжіптің сөзімен айтқанда, қыпшақ тілінің Алтын Орда – Хорезм нұсқасы) немесе оғыз-қыпшақ аралас тілінде (қыпшақ тілінің Алтын Орда – Египет нұсқасында) жазылған.

Құтб аударған «Хұсрау-Шырын» поэмасын қазақ тілі тұрғысынан жан-жақты зерттеп, бұл дастанның ғылыми сөздігін жасап шыққан ғалым А. Ибатов болды.*

Бұл сөздікте осы дастандағы 4400-ден астам сөз бен сөз тіркестеріне түсінік беріліп, нақты мысалдармен дәлелденген. Сөздіктің Құтб аударған «Хұсрау-Шырын» дастанының тілі қазіргі қазақ тіліне мейлінше жақын тұрғанын аңғару қиын емес. Мысалы: *аваз – әуез, ағач – ағаш, ағыр – ауыр, адаб – әдеп, арслан – арыстан, асман – аспан, балчық – балшық, баш – бас, біліг – білім, ғазаб – азап, дәрт – дерт, дариға – дариға-ай, т.б.*

Дастанның қысқаша мазмұны

Иран елінде бір қарт патша болыпты. Оның Хұсрау деген жалғыз ұлы бар екен. Хұсрау көп оқып, ер жетіп, әдепті жігіт болыпты. Патша ұлының Шапур деген бір суретші досы бар екен. Бір күні ол Хұсрауға әділ патша Мехинбану және оның жиені сұлу Шырын жайында әңгіме айтып береді. Сонда Хұсрау Шырынға ғашық болып қалады. Досын қызбен сөйлесуге жібереді. Шапур алыстағы Армения еліне барып, Шырын серуендейтін бақтағы бір ағашқа Хұсраудың суретін іліп қояды. Жігіттің суретін көрген Шырын оған ғашық болып қалады. Ақыры Шапур бір күні Шырынмен оңаша сырласып, оған Хұсрауды мақтайды. Шырынға жігіттің жіберген жүзігін береді. Ақыры екі ғашық екі елдің шекарасында кездеседі.

Бірақ нақ сол сәтте Хұсраудың әкесі қайтыс болғаны туралы хабар келеді. Хұсрау дереу өз еліне аттанып кетуге мәжбүр болады. Алайда еліне келгенде дұшпандары оған қарсы шығып, әкесінің тағына отырғызбай қояды. Хұсрау амалсыздан тағы да қыздың еліне – Арменияға қайтады. Шырын қыз тойға асықпау керектігін, алдымен Иран тағына иеленіп алу қажеттігін айтып, Хұсрауға кеңес береді. Хұсрау жәрдем алу үшін Румға (Византия) барып, Рум патшасынан әскер алады, әрі оның қызы Мариямға үйленіп қайтады.

Хұсрау әкесінің тағына отырған кезде Мехинбану дүниеден өтіп, патша тағына Шырын отырады. Шырын мемлекетті әділдікпен,

* А. Ибатов. Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі. Алматы, 1974.

білгірлікпен басқарады. Қалалар бұрынғыдан да гүлдене түседі. Елдің дәулеті артады.

Патша Шырын сол кезде Фархад деген атақты ұста жігітті шақырып, шөл-далаларды суландыратын каналдар қаздырады. Сөйтіп жүргенде Фархад Шырынға ғашық болып қалады. Бұған қатты ашуланған Хұсрау қалайда Фархадты құртпақ болады.

Дастанда Хұсрау мен Фархад арасындағы сұрақ-жауап диалогі тартымды етіп берілген. Фархад сұрақ қояды, ал Хұсрау оған жауап беріп отырады. Осы диалогтен бірнеше бәйітті мысалға келтірейік:

Бурун сүрді: не иерліксін сан?
Айттікiм: ашықләр шаһариденман.

Айтти: анда не санаат қилурләр.
Айтти: жан сатиб, қазғу олурлар.

Айтти: жонни сатмоқлик хато ол,
Айтти: ашық иолында һәм рауа ол,

Айтти: не қадар сеудіңг сан аны?
Айтти: сөзгә сiгмаз хеч байаны.

Айтти: гар иолуксәңг курса сени?
Айтти: кузга сургум түпракини.*

Қазақ тіліне жолма-жол аудармасы:

Алдымен сұрады: қай жерліктің сен?
Жауап берді: ғашықтар қаласынан мен?

Айтты: сенің қандай өнерің бар?
Айтты: жан сатып, жер қазамын.

Айтты: жан сату қателік қой ол,
Айтты: ғашықтық жолында ем ғой ол.

Айтты: сен оны не үшін сүйесің?
Айтты: оны айтып жеткізетін сөз жоқ.

Айтты: егер жолықсаң, қайтер едің?
Айтты: басқан топырағын көзіме сүртер едім.

Фархад пен Хұсрау арасындағы әңгіме осылайша жалғаса береді. Хұсрау патша бір күні Фархадқа мынадай шарт қояды:

– Ей, Фархад, сен сонау төбесі көк тіреген Бесотын тауын қақ жарып әскерім өтетін жол сал. Сонда ғана Шырын сұлу сенікі болады, –

* XIV аср Хоразм ёдномалари. Тошкент. 1973. 121-бет

дейді. Фархад патшаның бұл шартын орындайды. Мұны көрген Хұсрау зәресі қалмай, Фархадқа бір жалмауыз кемпірді жіберіп, Шырын өлді деп хабар айтқызады.

Бұған шыдай алмаған Фархад өзін-өзі өлтіреді. Бұл арада Мари-ям да қайтыс болады. Ал сол кезде Хұсрау дереу Шекер деген сұлуға үйленіп алады. Бірақ көп ұзамай Шекер де дүниеден өтеді. Сөйтіп, Хұсрау тағы да Шырынға барып, кешірім сұранады, әлі де соған бұрынғыдай ғашық екенін айтады. Оған үйленбек ниеті бар екенін білдіреді. Бірақ Шырын асықпайды. Хұсрауға көп ақыл-кеңес айта-ды. Шырынның кеңесі бойынша, Хұсрау тозып кеткен өз мемлекетін тәртіпке келтіре бастайды. Қалаларды гүлдендіреді, әділетті билік орнатады.

Бірақ ғашықтардың ғұмыры ұзақ емес екен. Хұсраудың Мариям-нан туған баласы – Шеруя сарай әкімдерімен астыртын сөз байла-сып, Хұсрауды қапылыста өлтіреді. Әкесін өлтірген соң, ол Шырынға үйленбекші болады. Бірақ Шырын өзінің Хұсрауға деген махабба-тын аяқ асты етпейді. Шырын өз қол астындағы құлдардың барлығын азат етіп, мал-мүліктерін кедейлерге үлестіріп береді де, Хұсраудың қабіріне келіп, өзіне-өзі қанжар салып өледі.

Құтб аудармасының ерекшеліктері

Шығыс поэзиясының ең таңдаулы үлгілерін көркем аударма жасаудың кеңінен тараған кезінде өзіндік бірнеше түрлі дәстүрі, әдісі болған. Мәселен, назирагөйлік әдісінде өзінен бұрынғы ақын жазған сюжетті, образды, тақырыпты бетке ұстай отырып, аудармашы идеясы мен мазмұны, көркемдігі мен формасы жағынан мүлдем жаңа шығарма жазып шыққан. Ал көркем аударма әдісі бұдан өзгешелеу болып келеді. Мұндай әдісті қолданғанда аудармашы-ақын өз жанынан азды-көпті өзгерістер, жеке эпизод, ой-пікірлер енгізуі мүмкін болған. Дегенмен, түпнұсқасының жанры мен негізгі ерекшеліктері сақталып отырған.

Міне, Құтб ақын «Хұсрау – Шырынды» аударғанда дәстүрлі тақырыпқа шығарма жазудың осы әдісін шебер қолданған. Ол түпнұсқадағы идея мен сюжетті, мазмұн мен форманы, дастанның көркемдік ерекшеліктерін сақтай отырып, оған өз дәуірінің – XIV ғасырдағы Алтын Орда мемлекетінде орын алған әлеуметтік құбылыстарды табиғи түрде енгізе білген.

Ақын Құтб аудармашы ретінде Низами жасаған жеке көріністерді егжей-тегжейлі қайталап жатпайды. Құтб ақын Низами дәуірі үшін маңызды болған кейбір оқиғаларды аудармай тастап кетіп, оның орнына XIV ғасырдағы қоғамдық-саяси көкейтесті мәселелерді қосып жырлайды.

Соның өзінде, Құтб өзінен бұрын Низами көтерген идеялардың XIV ғасыр үшін де өз мән-мағынасын жоймағанын жақсы білген. Сондықтан аудармашы түпнұсқаның идеясы мен сюжетін сақтап қалуға барынша әрекет жасап отырған.

Дегенмен, Құтб аудармасының өзіндік ерекшеліктері де аз емес. Низами дастанда қала өмірін, патша сарайлары мен бау-бақшаларды көбірек көрсетеді. Ал Құтб болса, негізінен мал шаруашылығымен, аңшылықпен тіршілік ететін Алтын Орданың дала қыпшақтары мен оғыздарының өмірін суреттейді. Құтб жырлаған қаһармандар – қашанда қылыш пен қалқан асынып, ұдайы атқа мініп жүретін, шетінен аттың бабын білетін шабандоз жандар.

Сондай-ақ Низами суреттейтін той-думанда зәулім сарай ішіндегі кілемдер, қымбат жиһаздар, шарап ішіп, бас шұлғып отырған бекзадалар, қылымсыған қыз-келіншектер өз көріністерін тапқан. Ал Құтб дастанында шарап емес, қымыз ішеді, той-жиын сарайда емес, көкмайсалы ең далада болады. Тойға жиналған жұрт қобыз сарынын тыңдап, бас шұлғиды.

Низами өз дастанында Хұсраудың таққа отыру салтанатын оның дүние-жиһазын, ақсүйекті ата-тегін мақтаудан бастайды. Ал аудармашы Құтб дүние-мүлік, атақ-дәреже емес, Хұсраудың әділетті, оқыған, адамгершілігі мол жан екеніне көбірек көңіл бөлген.

Адам бойындағы ең асыл қасиеттерді – адалдықты, мейірімділікті, бауырмалдықты, мөлдір махаббатты, білімділікті, еңбек сүйгіштікті ту етіп көтерген бұл дастанның тәрбиелік, танымдық мәні зор.

Шырын бейнесі

«Хұсрау–Шырын» дастанының басты қаһарманы – Шырын. Дастанда Шырын тек сұлу қыз, адал жар ғана емес, сонымен бірге ол – әділетті патша, халық қамқоршысы. Сондай-ақ ол дастанның екінші бір басты қаһарманы – Хұсрауды қайта тәрбиелеген мейірбанды жан.

Шырын өз елінде ғана емес, сүйген жігіті Хұсраудың мемлекетінде де әділдік пен тыныштық, дәулетті, тұрмыс-тіршілік орнатуға барынша күш салады. Құтб осы Шырын образы арқылы мемлекетті қашанда әділ, білімді, инабатты, мейірбанды жандар басқаруы керек деген пікір айтады.

Шырын патша тағына отырған кезде бүкіл мемлекетте әділеттілік орнап, енді залымдар мен сараңдар өзінен-өзі жоғалып кетеді:

Енді қой мен қасқыр қатар тұрып,
Бір бұлақтан су іше бастады.*

Бұл арқылы Низами да, Құтб та, егер ел билеген әкімдер әділетті болса, бір-біріне қасқыр мен қойдай болып жүрген бай мен кедейлер өзара келісіп кетер еді деген пікір айтпақ.

Дегенмен, орта ғасырда әділдік туралы пікір айтып, сөз қозғаудың өзі үлкен прогрессивті құбылыс еді.

* Бұл да сонда, 86-бет.

Шырын өз махаббатына өле-өлгенше адал жан. Ол Хұсрауды жан-тәнімен беріліп сүйеді. Сүйіспеншілік жолындағы қиыншылық атаулының бәрін жеңіп шығады. Тіпті Хұсраудың жағымсыз қылықтары мен жеңіл-желпі мінездеріне де кешірімділікпен қарайды. Махаббат жолында құрбан болады.

Хұсрау бейнесі Дастандағы өң күрделі образ – Хұсрау бейнесі. Хұсрау шығармада екі түрлі қырынан көрінеді. Бірі – махаббатқа опасыз, ойын-сауыққа құмар, жеңіл мінезді, залым Хұсрау. Екіншісі – елге қайырымды, әділ патша Хұсрау.

Дастанда осы екі Хұсрау арасында ұзақ уақыт күрес болады. Біресе Хұсраудың жағымды мінез-құлқы жеңіп, ал келесі жолы ұнамсыз жақтары басым түсіп жатады. Ол көңіл көтеру қамын ойлап, ойын-сауыққа берілген кездерінде мемлекетті басқару істерін ұмытып кетеді.

Хұсрау бойындағы сүйіспеншілік сезімі алғаш тұрақсыздау болып келеді. Сол кезде ол Мариямға, кейінірек Шекерге үйленеді. Ол шынайы сезімнің өзін өткінші нәрсе деп біледі. Бірақ Хұсрау бұл күйінде қалмайды. Шырынның ақыл-парасаты арқасында өзгереді. Өз сүйгені жолында ажалдан да тайсалмайтын қаһарманға айналады.

Хұсрау енді патша ретінде де ұнамды істерімен жұрттың алғысына бөлене бастайды. Елді жақсы басқарып, көптеген игілікті істер тындырады. Ол басқарған мемлекет қайта гүлденеді. Хұсрау халыққа көп қамқорлық көрсетеді. Бүкіл елде әділдік, тыныштық, бақытты өмір орнайды.

Сөйтіп, ақын азғындық жолына түсіп кеткен зұлым әкімдерді Хұсрау бейнесінен үлгі-өнеге алуға шақырады. Өйткені автор ел билеген әкімдерге ақыл-кеңес айту арқылы қоғамның қайшылықтарын жоюға болады деп ойлаған.

Низамидің басты мақсаты – Хұсраудың қайта тәрбиеленіп, жақсы адам, әділ патша болуын сипаттап көрсету еді. Құтб автордың осы түпкі ойын дұрыс түсініп, Хұсраудың психологиялық тұрғыдан қыпшақ даласына лайықты образын сөз зергерлеріне ғана тән ғажайып шеберлікпен жасап шыққан.

Дастандағы *Фархад бейнесі* ерекше назар аудартады. Фархад – еңбекқор адам, ғалым, данышпан. Дастанда Фархад арқылы нағыз ғашық адамның бейнесі жасалған. Оның Шырынға деген шынайы сүйіспеншілігі жігіттің жігеріне жігер, күшіне күш қосып, оны ерлік істерге шабыттандырады.

Фархадтың өлімі оның жеңілгені емес, жеке басының трагедиясы болып табылады. Ал Хұсраудың жеңісі оның дәрменсіздігі мен рухани жеңіліске ұшырауының белгісі еді.

Патша тағы мен тәжі үшін, мансап пен алтын үшін өз әкесін өлтірген шаһзадалар тарихта көп болған. Мұндай жиіркенішті, қан-

ды оқиғалар Алтын Орданы билеген Жошы хан ұрпақтары арасында да кезінде етек алған еді. Адамдық қасиеттен жұрдай болған осындай жауыздардың типтік бейнесі дастанда *Шеруя бейнесі* арқылы көрінеді.

Ол әкесін өлтіріп, патша тағына отырады. Бірақ мемлекет істері, халық жағдайы оны қызықтырмайды. Шынайы сүйіспеншілік сезімі де оған жат, түсініксіз нәрсе болып көрінеді. Сөйте тұрып, Шеруя өзінің өгей шешесіне «ғашық» болады. Шеруя бастаған залымдардың кесірінен бүкіл ел күйзеліске ұшырайды. Ақырында Шырын да, Хұсрау да қайғылы қазаға душар болады.

Сөйтіп, Құтбтың қыпшақ-оғыз тіліне аударған «Хұсрау–Шырын» дастаны ұлы Низамидің прогрессивті ой-пікірлерін білдіре отырып, сонымен бірге XIV ғасырдағы Алтын Орда мемлекетінің ішкі және сыртқы қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін де зор шеберлікпен ашып көрсетеді.

Бұл дастанда діни-мистикалық әдеби шығармаларға қарсы бағытталған осы өмірдің нақты шындығы бейнеленеді. Ақын адамгершілікке, әділдікке, ынсапты болуға, туған жерді туған анаңдай жақсы көруге, қара бастың қамынан гөрі халық мүддесін қашанда жоғары қоя білуге, өнер-білімді игеруге, махаббатқа адал болуға үндейді.

«Хұсрау–Шырын» дастаны қазақтың лиро-эпостық жырларымен сарындас, үндес, соларға мейлінше жақын болып келеді. Мұны Құтб дастанының идеясы мен мазмұны, композициялық құрылысы мен баяндау тәсілдері, көріктеу құралдары, т. б. толық дәлелдейді.

Дүрбек

«Жүсіп пен Зылиха» дастаны

Алтын Орда дәуірі әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі – Дүрбек ақын. Ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы мәлімет сақталмаған. Тіпті оның толық аты-жөні де мәлім емес. Дүрбек – әдеби лақап аты. Ақын XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың бас кезінде өмір сүрген. Ол «Жүсіп пен Зылиха» дастанын 1409 жылы жазған.

Жүсіп пен Зылиха жайындағы қызықты аңыз-хикаялар Дүрбекке дейін де кең тараған еді. Бұл тақырыпқа кезінде Фирдоуси, Балхий, Шерозий, Ансари сияқты атақты шайырлар қалам тартқан болатын. Алайда олардың бәрі парсы тілінде жазылған еді. Дүрбек – осы сюжетке тұңғыш рет Орта Азия түркілерінің көне өзбек тілінде дастан жазған шайыр. Бұл туралы ақын:

Бұл қисса парсылардың тілінде еді,
Соны ойлап-ақ жүрегім тілімделді.

Жүсіпті мәңгі есте қалдырайын,
Түрікше сөзден сурет салдырайын.

Хикаясын Жүсіптің баяндайын,
Түрік тілі тұрғанда аянбайын.

Қолыма қағаз бенен қалам алдым,
Бейнебір кестешідей өрнек салдым, –

дейді* (188, 7).

«Жүсіп пен Зылиха» дастанының 1516 жылы көшірілген ең көне нұсқасы Түркияның Топқани кітапханасында, ал 1563 жылы көшірілген екінші нұсқасы Париждің Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы тұр.

Жүсіп пен Зылиха жөніндегі қызықты аңыздар сюжеті Шығыс пен Батыс елдерінде ежелгі дәуірде-ақ кең тараған болатын. Бертін келе Жүсіп пен Зылиха туралы аңыздар тәрбиелік мәні зор әдеби мұра ретінде ислам және христиан діндерінің негізгі кітаптары – Құран (XII сүре) мен Інжілден де өз көрінісін тапты. Шығыс шайырлары Жүсіп пен Зылиха тақырыбына кезінде жүз елуден астам дастан жазған Фирдоуси, Балхий, Шерозий сияқты Шығыс классикалық поэзиясының алыптары екендігін біз жоғарыда айттық. Алайда Жүсіп пен Зылиха арасындағы мөлдір махаббатты әлемдік әдебиеттер тарихында тұңғыш рет түркі тілінде жазған Дүрбек ақынның дастаны ғана алты жүз жыл бойы оқырман назарын өзіне аударып келеді. Дүрбек дастаны әлемнің көптеген тілдеріне тәржіма жасалды.

Жүсіп пен Зылиха туралы аңыздар негізінде Шығыстың есімдері әлемге мәшһүр Фердауси, Балхий, Бахтияри, Әли, т. б. ақындары ғажайып дастандар жазды.

Жүсіп пен Зылиха тақырыбы қара сөзбен де жазылған, яғни прозалық түрдегі туындылар да бар. Е. Ә. Бертельстің пікірі бойынша мұндай проза түріндегі әдеби туындыны Абдуллах Ансорий (1006-1088) жазған болу керек.**

Ақын Дүрбектің «Жүсіп пен Зылиха» дастаны туралы өзбек ғалымдары С. Хайдаров, Ж. Лапасов, В. Валихожаев, сондай-ақ түрік ғалымдары Ф. Көпрүлузаде, С. Н. Банарлы, т. б. ғылыми зерттеулер жасап, бірқатар еңбектер жариялады. Әсіресе, Ф. Сүлейменованың «Жүсіп пен Зылиха» дастанының Париж қолжазбасы жайындағы зерттеуін аса құнды еңбек деп білеміз.***

* Дүрбектің өлеңдерін жолма-жол аударып беріп отырмыз. – Н. К.

** Е. Ә. Бертельс. Альманах «Дар». Ташкент, 1944. стр. 107.

*** Ф. Сулаймонова. Навоийга нисбат берілген «Юсуф ва Зулайхо» достониниг Париж қул ёзмаси хақида. Тошкент, 1973.

Атақты түркітанушы ғалым Ө. Н. Нәжіп өз зерттеулерінде Дүрбек ақынның «Жүсіп пен Зылиха» дастаны – Алтын Орда дәуір әдебиетінің классикалық үлгісінде жазылған туынды екенін дәлелдей келіп, арғы тегі қыпшақ-оғыз немесе оғыз-қыпшақ тілдерінің бірі болып келетінін, көне өзбек тілінде жазылғанын ерекше атап көрсетеді.*

Дастанның идеялық мазмұны

Дүрбек «Жүсіп пен Зылиха» дастанының негізгі оқиғалық желісін Жақып деген пайғамбар, яғни Жақып патшаның он бір баласы арасындағы күншілдіктен туған қайғылы жәйттерді баяндаудан бастайды. Жақып он бір ұлының кенжесі Жүсіпті өте жақсы көреді. Әкесінің патшалық тағы мен тәжін Жүсіптен қызғанған он ағасы оны өлтірмек болады. Әйтсе де оны әулие-періштелер аман алып қалады. Жүсіпті ағалары аяқ-қолын матап, құлдыққа сатып жібереді. Дастанда Жүсіптің ұзақ жылдар жат елдерде жүріп, жан төзгісіз қайғы-қасірет көргені суреттеледі. Ақыры Жүсіптің кемеңгер даналығы мен темірдей төзімділігіне Мағриб елінің патшасы Таймус, Мысыр әміршілері Раян мен Әзиз ерекше риза болады. Соның арқасында Жүсіп Мысыр еліне патша болып, сүйіктісі Зылиха сұлуға үйленеді. Патша Жүсіп бүкіл елдегі түрлі қантөгістер мен соғыстарды тоқтатып, бейбіт, бақытты өмір орнатады.

Әділ патша жөніндегі халық арманы – орта ғасыр үшін прогрессивті құбылыс еді. Дүрбек өз дәуірінің перзенті ретінде қоғамның жақсы немесе жаман болуы патшаның қандай адам болуына байланысты деп түсінді. Зұлым, ақымақ патша гүлденіп тұрған мемлекетті ойран қылып, халықты күйзелтіп жібереді. Ал ақылды, әділ, жомарт патша қирап қалған қалаларды гүлстанға айналдырады деп пайымдады.

Мемлекетті қашанда қара қылды қақ жарып, әділ төрелік ететін жандар басқаруы керек деген түйін жасайды. Мысыр елінің әміршісі Раянды ақын әділ патшаның үлгісі ретінде суреттейді. Оның даналығы мен әділдігі сондай, Мысыр елінің тағына өзінен де данышпан, әділ жанды, яғни Жүсіпті отырғызады. Жүсіп зындандағы тұтқындарды босатады, елішінде тәртіп орнатады. Мемлекетті кемеңгерлікпен басқарады. Халықтың дәулеті артады. Көп жылғы ашаршылықтан, аштықтан құтылады.

«Жүсіп пен Зылиха» – оптимистік сарындағы дастан. Дастанда ұдайы жақсы адамдардың мерейі үстем шығып, зұлым жандар жұрт алдында масқара болып отырады. Бұл дастанның ғасырлар бойы үздіксіз оқылып, айтылып, ұмытылмай келе жатқанының өзі де ақын-

* Э. Н. Наджип. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египета XIV века (Диссертация на соискания ученой степени доктора филологических наук). М., 1965, стр. 27.

ның осы гуманистік идеясына байланысты. Азаттық пен әділдік жолындағы күресте гуманистік идеялардың үстем болуы қоғамдық прогресс үшін аса маңызды еді.

Ақын өзінің осы ойын Жүсіптің әкесі Жақыптың бір жағымсыз қылығымен дәлелдейді. Жақып базардан баласы бар бір құл әйелді сатып алады. Әйелдің өзін қызметші етіп алады да, баласы Бәшірді Мысыр саудегеріне сатып жібереді. Өлгі құл әйел баласын жоқтап күні-түні жылаумен болады. Көп жылдар бойы қайғыдан қан құсып жүреді. Ал Бәшір құлдық өмірдің қатыгез тіршілігінен қор болады. Жақып өз үйіндегі құл әйел мен оның баласы Бәшірдің басына қандай қайғы-қасірет салса, құдай дәл сондай қайғы-қасіретті Жақыптың өз басына да келтіреді. Жақыптың он бір баласы ішіндегі ең жақсы көретін кенже баласы Жүсіп күндердің күнінде Мысыр еліне құлдыққа сатылып кетеді. Ал қарт Жақып сол баласын сағынып, жылай-жылай ақыры көзі соқыр болып қалады.

Көп жылдардан кейін Жүсіп өзі құлдыққа сатылған Мысыр еліне патша болған кезінде Бәшірді құлдықтан құтқарады. Бәшір мен оның анасы бақытты өмір сүре бастайды. Дәл сол кезде Жақып та баласы Жүсіпті тауып, қайғы-қасіретін ұмытады, көзі қайтадан көретін болады. Бұл арқылы ақын «Өмірде жақсылық – жақсылықпен, ал жамандық жамандықпен қайтады» деген халық даналығын өз оқырманына көркем тіл, тартымды сюжет арқылы жеткізіп отыр.

Дүрбектің «Жүсіп пен Зылиха» дастаны, сырттай қарағанда, пайғамбарлар, әулие-періштелер, патшалар өмірінен жазылған туынды сияқты болып көрінеді. Ал шынығында Дүрбек ежелгі аңыз сюжетін бетке ұстай отырып, өзі өмір сүріп отырған дәуірдің көптеген көкейкесті мәселелерін көтергенін аңғару қиын емес.

Дүрбек Алтын Орда мен Мауераннахрда XIV–XV ғасырларда орын алған кейбір тарихи оқиғаларды «Жүсіп пен Зылиха» дастанына идеялық өзек етіп алған. Өлем әміршісі Темір патша 1405 жылғы қаңтардың 19 күні Отырар маңында кенеттен қайтыс болғаны мәлім. Бұл хабарды естіген бойда-ақ Өмір-Темір ұрпақтары тақ пен тәжге өзара таласып, бүкіл Мауераннахр өңірін ұзақ жылдар бойы қанды шайқастар алаңына айналдырып жібергені белгілі.

Міне, осындай соғыстардың бірі – Темірдің баласы Шахрух пен немересі Халил арасында 1409 жылы Балх қаласы үшін болған еді. Бұл соғыста Балх қаласының халқы түгел қырылғанын Дүрбек өз көзімен көреді. «Алты ай бойы қоршауда қалған Балх қаласындағы жан шошырлық дозақ» көріністерін Дүрбек «Жүсіп пен Зылиха» дастанында зор шеберлікпен, сенімді етіп көрсете білген.

Өмір Темірдің баласы Шахрух осындай қанды соғыстардың бірінде Балх қаласын қоршап алады, ол ерекше қатыгездік көрсетіп, үш ай бойы қалаға ешкімді кіргізбейді де, одан ешкімді шығармай да қояды. Қала халқы түгелдей аштыққа, түрлі індет-ауруларға ұшырап, жаппай қырыла бастайды. Ақын «қаланың іші – дозақ, ал сырты –

жұмақ» деп бейнелейді. Қаланы қоршап тұрған биік қорғанның сыртында түрлі жемістер – алма, өрік, анар, жүзім, тағы басқалар уылжып пісіп тұрады. Алаштықтан дәрменсіз болып, құлап жатқан жандар қорған сыртындағы пісіп тұрған дәмді жемістерді «тек көзімен көріп, қиялымен жейді». Бұл туралы ақын:

Аштық келіп, бұл қаланы жалмады,
Нәрестелер аш өзек боп зарлады.

Қорған сырты – жәннәт болып жайнады,
Ал ішінде дозақ оты ойнады.

Адам деген түсініксіз, қызық-ау,
Бір-біріне қол созбайтын бұзық-ау.

Інілері өліп жатыр, біледі,
Ағалары сыртта тұрып күледі.

Бұзылса адам – нағыз хайуан болады,
Сонда қоғам қасіретке толады, –

дейді (184, 141).

«Жүсіп пен Зылиха» дастанының негізгі идеясы – ел билеушілер арасындағы тәж бен тақ үшін, байлық пен мансап үшін жиі-жиі болатын қанды соғыстардың, ағайын адамдар арасындағы бақталастық пен алауыздықтың, шектен тыс қатыгездіктің зардаптарын паш ету. Ақын ел басқаратын жандардың ақылды, әділ, мейірімді, жомарт болуын көксейді. Жүсіп пен Зылиха бейнелерін жасау арқылы Дүрбек өз оқырманын алға қойған мақсатқа жету үшін қажымай-талмай күресуге әрі өмір жолындағы қиындықтарға барынша төзімді болуға үндейді.

Жүсіп бейнесі Дастанның бүкіл сюжеттік желісі Жүсіптің басынан кешкен сан қилы оқиғаларға негізделген. Дастандағы жүзден астам аңыз-хикаялардың барлығы дерлік негізінен Жүсіптің бейнесін сомдауға арналған.

Бала Жүсіптің түс көруі, түсінде аспандағы Күн мен Айдың жерге түсіп, Жүсіпке тағзым етуі, мұны естіген күншіл он ағасының Жүсіпті өлтірмек болғаны, ақыры оны Мәлік деген Мысыр саудагеріне сатып жібергені, Жүсіптің ұзақ жылдар бойы құл болып, құлдық азапқа төзіп жүруі, оған ойда жоқта жала жабылып, көп жылдар бойы зынданда жатуы, Мысыр патшасының түсін жорып, бүкіл елді төніп келе жатқан ашаршылықтан аман алып қалуы, әділдігі мен төзімділігінің, ақылдылығы мен адамгершілігінің арқасында Мысыр еліне патша болуы зор шеберлікпен бейнеленген.

Жүсіп – кек сақтамайтын, кешірімшіл жан. Ол өзін өлтірмек болған он ағасының күнәсін кешіріп, оларға көп жақсылық жасайды. Өзіне жала жапқан Зылихаға ғашық болады. Ақыры оған үйленеді.

Жүсіп бейнесі күрделі, сан қырлы деуге болады. Бір жағынан ол қайсар, жігерлі, өз тағдырын өз қолына алған қайратты жан ретінде көрінеді. Ал, екінші жағынан, «Әзірейіл мен Жебірейіл» көрінген сәттерде бірден дәрменсіз, әрекетсіз өз тағдырын өзі сырттан жай-барақат бақылап отырған «бейшара пенде», «кұдайдың құлы» болып көрінеді.

Түйіндеп айтқанда, Жүсіп көркіне көз тоймайтын, балалықтың базарын қызықтап жүрген бала-жігіттөн, бірте-бірте көргені көп көсем, білгені мол данышпан болып, мемлекет қайраткері – Мысыр елінің әміршісі дәрежесіне дейін көтерілген жан.

Зылиха бейнесі Зылиха – өз тағдырын өзі шешуге әрекет жасайтын, ойлаған мақсатына жету үшін алған бетінен қайтпайтын өжет қыз. Ол түсінде Жүсіпті көріп, соған ғашық болады. Зылиха көрген түсін анасына айтады. Жүсіпті іздеп, сапар шегуді армандайды. Ата-анасы қызына қарсы болмайды. Ақыры Зылиха түсінде көрген арманы – Жүсіпті іздеп, алыстағы Мысыр еліне аттанады.

Алайда Зылиханың жолы болмайды. Ол Жүсіпке емес, Мысыр елінің әміршісі Әзизге душар болады. Қыз жылап-жылап өз тағдырына нәлет айтады. Әйтсе де амалсыздан Әзизге тұрмысқа шығады:

Түсіме енген Жүсібімді таппадым,
Бір сол үшін ар-ожданнан аттадым.

Күзгі күндей аяз түспей солыппын,
Тағдыр айдап Әзиз жанға жолықтым.

Отқа түспей, күйіктен мен өртендім,
Өмір деген әзірейілден жиіркендім.

Бұл жалғанға лағнет айтып өтемін,
Мына өмірді талақ етіп кетемін. (188, 79)

Дүрбек өз дастанында Зылиханың сұлулығын, жүріс-тұрысын, нәзік жанын, ішкі әлемін суреттеуге көп көңіл бөлген. Сонымен бірге Зылиха көп оқыған, көп білетін, шынайы ғұлама жан ретінде бейнеленген:

Зылиханың көркіне көз тоймаған,
Қос жанары бейне жұлдыз жайнаған.

Бұл әлемнің бар білімін меңгерген,
Ғұлама жоқ бізде оған тең келген. (188, 63)

Зылиха өзіне Жүсіптің оралуына сеніп, қырық жыл бойы сабыр сақтап келеді. Ақыры екеуі қосылып, мұрат-мақсаттарына жетеді. Махаббат құдіретімен екеуі де қайта жасарып кетеді.

Дастанда Жүсіп пен Зылихадан басқа да бірқатар қаһармандар бар. Олар: он бір баланың әкесі – Жақып, Мағриб елінің патшасы – Таймус, Мысыр елінің патшасы – Раян, Мысырдың әміршісі – Өзиз, тағы басқалар.

Жүсіп пен Зылиха жайындағы аңыздардың сюжеті негізінде Батыс пен Шығыстың көптеген ақындары мен жазушылары ғажайып көркем туындылар жазған. Шығыс халықтары әдебиетінде осы сюжет бойынша жазылған жүз елуден астам көркем шығарма бар екен.

Немістің ұлы ақыны Гете жас кезінде Жүсіп пен Зылиха туралы аңыздарды тандана тыңдап, тамсанып оқығандығы туралы жазды. Ақын өзінің «Поэзия және шындық» деп аталатын кітабында Жүсіп пен Зылиха хикаясының бұлақ суындай мөлдір тазалығына сүйсіне келіп: «Мұндай аңызды қандай құдіретті күш-қуат жаратты десеңізші! Адам жаны жақсылық үшін жаратылған ғой!», – депті. Бір қызығы – әлемдегі түрлі халықтардың ақындары мен жазушылары ел басына ауыр күн туған сәттерде, өз елінің әлеуметтік-саяси тарихының қиын-қыстау кездерінде халыққа айтар ой пікірлерін астарлап жеткізу үшін Жүсіп пен Зылиха жайындағы аңыздарды өз туындыларына арқау етіп отырған. Мәселен, ХХ ғасырдың ұлы ойшылы, немістің аса көрнекті жазушысы Томас Манн өзінің «Жүсіп және оның ағалары» деп аталатын романында билік басына келген фашистердің адам табиғатына жат, дөрекілік істерін, қан төгуге әзір тұрған дүлей күш пен ақыл-парасат арасындағы идеялық күресті, «басқалардан артық жаралғанбыз» дейтін нәсілшілдік көзқарасты өлтіре сынайды.

Түркия елінің атақты ақыны Назым Хикмет кезінде Жүсіп пен Зылиха жөніндегі аңыздардың мүлдем жаңа қырын ашқандай болды. Ол өзінің «Жүсіп және Менафис» деген драмасында Жүсіп пен Зылиха туралы аңыздарды негізге ала отырып, бүгінгі қоғамдағы әділетсіздік пен қатыгездік, зұлымдық пен өшпенділік жайындағы ой-пікірін ортаға салады. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті жою қажеттігін зор шеберлікпен көрсетеді.

Жүсіп пен Зылиха тақырыбына қазақ ақыны Жүсіпбек Шайхулисламұлы қисса жазып, оны Қазан баспаларынан бірнеше рет (1898, 1901, 1913) бастырып шығарады. Жүсіпбек дастанында жоғарыда айтылған Дүрбек дастанының негізгі оқиға желісі сақталған.

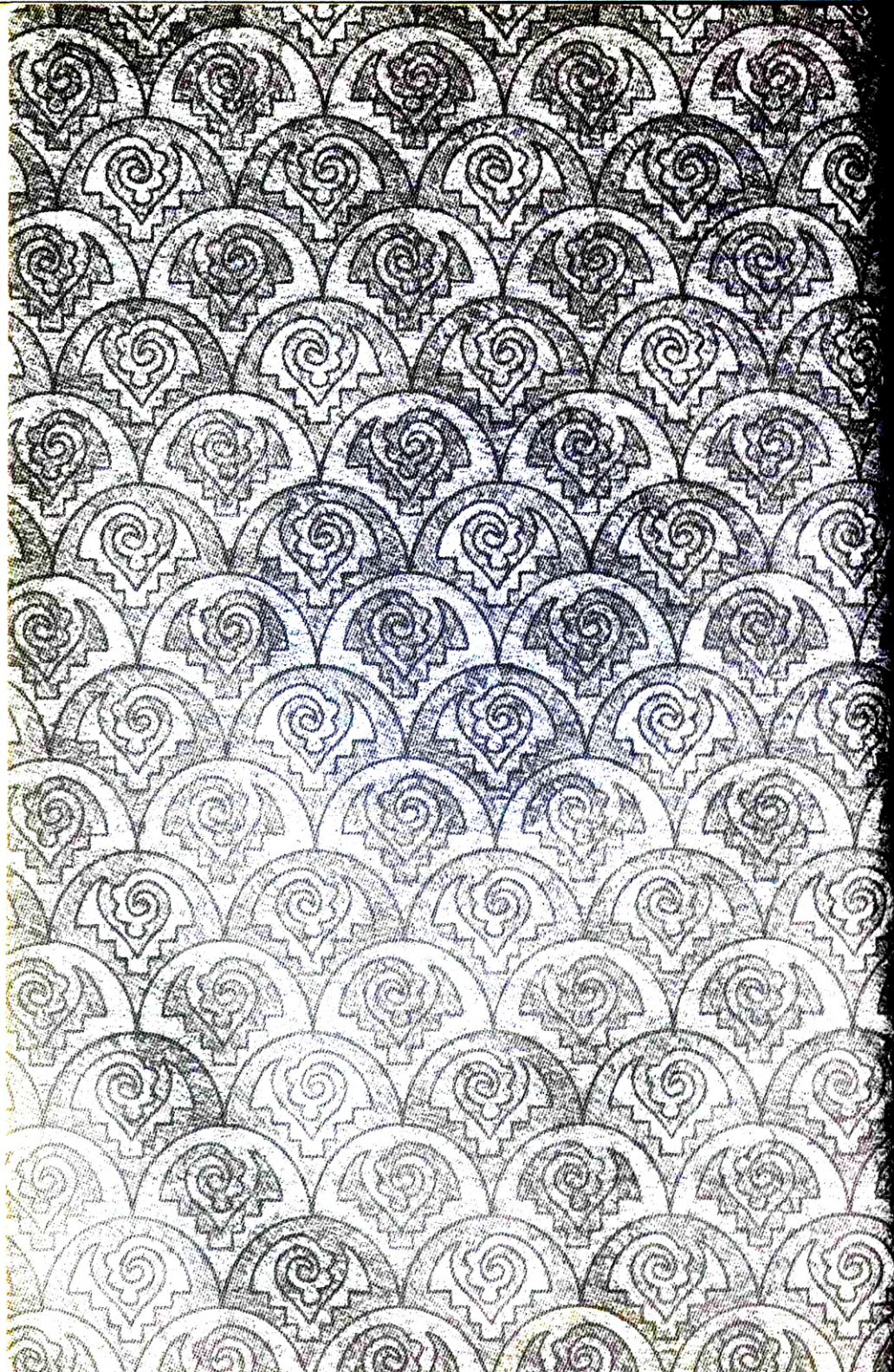
«Жүсіп пен Зылиха» дастаны гуманистік идеяға, адамгершілікке, әділдікке, бауырмалдыққа, ізгілікке үндейді.

Сонымен, қазақ әдебиетінің ежелгі тарихында Алтын Орда дәуірі (XII–XV ғасырлар) деп аталатын үлкен бір тарихи кезең бар деп білеміз. Бұл дәуірде ақын Хорезмидің Сырдария бойында туындаған «Мұхаббат-наме» поэмасы, Еділ бойындағы Сарай қаласынан шыққан белгілі ақын Сайф Сараидің «Түркі тіліндегі Гүлістан» дастаны, Дүрбектің «Жүсіп пен Зылиха» дастаны Мысыр (Египет) мемлекетінде өмір сүрген

қыпшақ ақыны Құтбтың «Хұсрау–Шырын» поэмасы, қыпшақ-оғыз тілдерінің негізінде жазылғаны мәлім.

Сондай-ақ осы кезеңде қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди», Қадырғали Қосынұлы Жалаиридiң «Жамиғ-ат-тауарих» («Шежірелер жинағы»), Захириддин Бабырдың «Бабыр-наме» атты шығармалары жазылған еді. Атақты тарихшы Әбілғазы Бахадүрханның «Шежіре-и түрк» («Түрік шежіресі») және «Шежіре-и терекіме» («Түрікмен шежіресі») деп аталатын екі шығармасы да қазіргі түркі тілдес халықтардың әдебиет тарихына қосылған елеулі үлес болды.

ТӨРТИНШІ ТАРАУ

ТАРИХИ ШЕЖІРЕ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР

Қазақ елі егемендік алып, өз алдына дербес мемлекет болды. Егемендік ежелден еркіндік аңсаған қазақ халқының ұлы арманы еді. Сол арманымызға жеттік.

Ал ғасырлар бойы өзгеге бодан болып, енді ғана азаттықтың дәмін татқан елдің әрбір азаматы мұндайда өзіне-өзі: «Мен кіммін? Біз кімбіз? Ата-тегіміз кім?» – деп сауал қояры хақ.

Сонымен, біз ата-тегімізді білеміз бе? Оны білу үшін не қажет? «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген сөздің түпкі мәнісі неде? Ата-тек (орысша: родословие, древо) сөзін қалай түсінеміз?

Бұл сұрақтарға бірден жауап беру жеңіл-желпі іс емес. Өйткені, кеңестік заманда ата-тек сұрастыру айып саналды. Өзінің шыққан тегін айтқан адамды – рушыл, ұлтшыл, тіпті нәсілшіл деп сынады. Сол себепті ұзақ жылдар бойы ата-тек шежіресі ғылыми тұрғыдан да зерттелмей келген еді.

Еліміз егемендік алып, қоғамдық ой-сананы қайта құра бастағалы бері ата-тек мәселесіне, қазақ шежіресіне біртіндеп назар аударыла бастады.

Сонымен, шежіре дегеніміз не?

Шежіре – халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарихи ғылымның бір тармағы. «Шежіре» сөзі – арабтың «шаджарат» яғни «бұтақ», «тармақ» деген ұғымнан туған. Ежелгі ру, жұрт, ұлыс, тайпалардың, бүкіл бір халықтың шығу тегін, өсіп-өрбуін, даму тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін шежіре-жылнамалар ұлттық мәдениеті бар елдердің бәрінде де кездеседі. Тегінде мұндай шығармаларды екі топқа бөліп қараған жөн деп білеміз. Бірі – тарихи оқиғаларды жіпке тізгендей етіп, хронологиялық тәртіппен баяндайтын ресми жылнамалар. Ал екіншісі – тарихта болған жеке қайраткерлердің өмір жолын, яки тұтас бір ру, тайпа немесе халықтардың шығу тегін, өсіп-өрбу, кезеңдерін, т. б. сөз зергерлеріне ғана тән шеберлікпен бейнелеп көрсететін көркем шежірелер.

Біз қазір дарынды қаламгерлердің қолынан шыққан осындай көркем шежірелер жайында сөз қозғап отырмыз.

Қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірін танып-білуде тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежірелер ерекше зор рөл атқарады.

Сан ғасырлар бойы атадан балаға ауызша да, жазбаша да мұра ретінде келе жатқан шежірелерді қазақ ойшылдары, ақындары мен жыраулары жақсы білген.

Ресми шежіре тарих ғылымының бір тармағы іспеттес деуге болады. Дегенмен, қазақ елі шежірені тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды деп таныған. Тіпті алғашында ресми тарих ретінде жазылған шежіренің өзін айтушы жыршы-жыраулар оған көркем теңеулер қосып, бірте-бірте шежіре мәтінін тарихи жырға айналдырып жіберетін болған. Соның өзінде, шежіренің негізгі сюжетін, тарихи фактілерін көбінесе дерлік өзгертпей, сол күйінде сақтап қалып отырған.

Шежіре жазушылар өз дәуіріндегі саяси күрестің қызу ортасында жүрген. Олар белгілі бір мағынада өз заманының тарихшы-ғалымы, саяси қайраткері секілді болған. Шежірешілер сан алуан тарихи құжаттарды, өздерінен бұрынырақ жазылған жылнама-шежірелерді жинақтап, оған өз дәуірінің аса маңызды оқиғаларын қосып жазып отырған. Оны кітап көшірушілер – хуснихатшылар бірнеше дана етіп көшіріп жазатын болған. Көп томдық қолжазба-кітаптар осылайша өмірге келген.

Мұндай шежіре-кітаптар кезінде зор рөл атқарған. Әрбір шежіре авторы өз елінің даңқты тарихын, елді сыртқы жаудан қорғауда ерлік көрсеткен батырларын, алдына жан салмаған ақындары мен шешендерін, ел басқарған ақылгөй-абыз ақсақалдарын, хандарын, т. б. мадақтап отырған. Ең бастысы – жылнама яки шежіре жазушылар өзі өмір сүріп отырған дәуірдің саяси оқиғаларын өзінен сан ғасыр бұрынғы тарихи оқиғалармен тығыз байланысты түрде айтуға әрекет жасайтын болған.

Қазақ тарихында кезінде кең өріс алған дәстүрлердің бірі шежіре тарқату еді.

Қазақ халқының тарихына тікелей немесе жанама қатысы бар шежіре кітаптар, хуснихатшылар тарапынан көшірілген қолжазба шежірелер кезінде оқырман қауымға жақсы мәлім болған. Олар: Рашид ад-диннің «Түрік-монғол шежіресі», Жамал Қаршидің «Оғыз-қыпшақ шежіресі», Рахым Ташкентидің «Ансаб ас-салатин» («Сұлтандар шежіресі»), Бейбарыс пен ибн Халдун жазған «Қыпшақ шежіресі», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресі», Әбілғазының «Түрік шежіресі», Қадырғали Жалаиридің «Шежірелер жинағы», Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», Захириддин Бабырдың «Бабыр-наме», Абдулла Ниязовтың «Үш жүздің шежіресі», Өтеу Бөжейұлының «Қазақ жұртының шежіресі» (Н. И. Гродеков жазбасында), Диханбай батырдың «Ұлы жүз шежіресі» (Н. А. Аристов жазбаларында), Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі», Нұржан Наушабайұлының «Манзумат қазақиясы», Ғұсманғали Сы-

дыковтың «Қырғыз-қазақ шадманиясы», тағы басқалар. Бұл шежірелердің көпшілігін қазақ қауымы кезінде тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды ретінде қабылдап, ел арасына ауызша да, жазбаша да кең таратып жібергені мәлім.

Шежіре жазушылар тарихи деректерге ғана емес, шығарманың көркем тілмен жазылуына да ерекше мән беріп отырған. Қазақ қауымы тіпті қара сөзбен жазылған шежіре тарихтың өзін бейне бір дастан-жыр секілді ұйып тыңдаған. Мұны шежіре жазушылар мықтап ескеріп келгенін аңғару қиын емес.

Әбілғазы Баһадүрхан

(1603–1664)

«Шежіре-и түрік»

(«Түрік шежіресі»)

Әбілғазы Баһадүрхан түркі халықтарының ежелгі шежіресін жазған ғұлама-тарихшы, есімі мәшһүр шежіреші, Хиуа ханы болған.

Әбілғазының әкесі Арабмұхамед, Дешті Қыпшақтың ханы, Жошы ұрпақтарының бірі болып келеді. Ал анасы Мейірбану – Арал теңізі маңайын мекен еткен қазақ руларының ханы – Жанғазы сұлтанның қызы.

Әбілғазы Үргеніш қаласындағы Арысхан медресесінде оқып, шығыстың аса білікті ғалымдарынан әлем тарихы, поэзия, мемлекетті басқару мен әскери өнері, т. б. бойынша дәріс алады. Ол есейіп, ер жеткен шағында өзі туралы: «Құдай тағала мырзалық қылып маған біраз нәрсе берген, мен әсіресе үш түрлі өнерді жете меңгердім. Біріншісі – әскери өнер, яғни әскерді басқару, оның тәртібі: атты әскер мен жаяу әскерді аз не көп болғанда шабуылға қалай алып шығу, достарыммен де, дұшпандарыммен де сөйлесе білу; екіншісі – ақындық өнер, яғни түрлі өлең құрылысын сақтай отырып, түркі тілінде месневи, қасида, ғазел, рубаят тәрізді өлең шығара білу, араб, парсы, түрік сөздерінің мағынасын жетік білу; үшіншісі – бұрын Арабстан, Иран, Тұран, Монғолияны билеген патшалардың өмірі мен мемлекеттік маңызды істерін, оларда болған ірілі-уақты оқиғаларды жатқа білу» – деп жазды (10, 8).

Арабмұхамед хан қартайған шағында оның балалары арасында таққа таласу күресі басталып, билікке талас ұзаққа созылып кетеді. Осындай қарулы қақтығыстардың бірінде Әбілғазы қатты жарақаттанады. Бауырларының қолына түссе өлетінін сезіп, ол Әмудариядан жалғыз жүзіп өтеді де, төніп тұрған ажалдан қашып құтылады. Жалпы Әбілғазы жастайынан батыл, ержүрек, қайсар мінезімен көзге түседі. Сол үшін оның есіміне «Баһадүр», яғни «батыр» сөзі қосып айтылатын болған.

Әбілғазы өз басына өлім қатері төнген кезде қазақ әміршілері – Есім хан мен Тұрсын ханды паналауға мәжбүр болады. Ақыры ағалары 1628 жылы Әбілғазыны алдап қолға түсіріп, оны Иранға айдатып жібереді. Сөйтіп, Әбілғазы өз өмірінің он жылын Исфахан қаласында өткізеді. Бұл тұтқыннан қашып құтылған Әбілғазы біраз жыл бойы түрікмен және қалмақ ауылдарында бой тасалап жүреді.

Арал қазақтары 1645 жылы Хиуа хандығына қарсы көтерілісте жеңіске жетіп, Әбілғазыны – Хиуа ханы деп жариялайды. Әбілғазы хан тағында отырған жылдары көптеген игілікті істер жасайды. Ол алпыс жасқа келгенінде хандық билікті баласы – Ануш Мұхамедке беріп, енді өзі ата-бабаларының шежіресін жазуға кіріседі. Сонымен, «Түрік шежіресінің» жазылу тарихы туралы Әбілғазы: «Бұл тарихты жазуды бір кісіге тапсыралық деп ойлап едік, лайықты кісі таппадық. Сондықтан «Жетім өз кіндігін өзі кесер» дегендей, өз тарихымызды өзіміз жаздық. Адам атадан бұл кезге шейін, есебін бір құдайдың өзі біледі, патша, бірде-бір әмір, бірде-бір ауылды билеуші өз тарихын өзі жазған емес. Ешкім жазуға бата алмаған бұл кітапты жазғанда мен пақыр жалған айтуды не өз кемшілігімді жасыруды мақсұт еткен екен деп ойлай көрмеңіздер», – деп жазады (10, 7–8).

Әбілғазы жазған екі шежіре сақталып, бүгінгі күнге жеткен. Олардың бірі – «Түркімен шежіресі», ал екіншісі – «Түрік шежіресі» деп аталады.

«Түрік шежіресінде»– Адам атадан бастап, Шыңғыс ханға дейінгі және одан кейінгі дәуірлерде Орта Азия мен қыпшақ даласында, Таяу Шығыста болған сан қилы тарихи оқиғалар жүйелі түрде баяндалады. Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары шежіресін сөз ете отырып, Әбілғазы негізінен түркі тектес халықтардың тарихына көбірек назар аударған. Кезінде академик Х. Френ «Түрік шежіресін» аса жоғары ғылыми еңбек ретінде бағалай келіп, бұл шежіре «Ресей мұсылмандарына өз ата-бабаларының тарихын білуге көмектесіп қана қоймайды, олардың жалпы тарих ғылымына деген көзқарасын оятуға тиіс» деп жазған болатын (10, 4).

«Түрік шежіресі» ХІХ ғасырда-ақ неміс тіліне (Шенстрем), одан француз тіліне, бертін келе орыс тіліне (Тредиаковский) аударылып, бірнеше рет Еуропада жеке кітап болып басылып шықты. Бұл шежіренің орыс тіліне тәржіма жасалып, кітап болып шығуына кезінде Ресейдің атақты графы – Н. И. Румянцев тікелей өзі қамқорлық жасағаны мәлім.

Қазақ халқының көне тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне тікелей қатысты түрлі жазба жәдігерліктер ішінен «Түрік шежіресі» ерекше орын алады. Бұл шежіре тоғыз баптан (тараудан) тұрады. Шежіренің 1–2-баптары – Адам атадан бастап Шыңғыс ханға дейінгі оқиғалар, 3–6-баптарында әлем әміршісінің Үкідай, Шағатай, Толы деген ұрпақтарының Мауераннахр, Иран, Қашқар жерінде билік жүргізуі, ал 7–9-

баптарында Жошы хан және оның ұрпақтарының Дешті Қыпшақта, Тұранда, Қырымда, Мауераннахрда, Хорезмде патшалық етуінің тарихы баяндалады. Әбілғазы шежіресінде қазақ халқының этникалық құрамына енген рулар мен тайпалардың ежелгі тарихы, олардың байырғы әдет-ғұрпы, салт-санасы, мәдениеті, өнері, т. б. туралы көптеген құнды деректер бар.

«Түрік шежіресі» күні бүгінге дейін тек тарихи мұра ретінде ғана қаралып келді. Ал кезінде ол тек шежіре ғана емес, сонымен бірге өз дәуірінің көркем туындысы саналған.

Иә, кезінде шежіре жазудың өзіндік, көркемдік дәстүрі болған. Мұнда қара сөздің өзі оқуға жеңіл болатындай етіп, ішкі логикалық ұйқасқа, белгілі бір ырғақ пен екпінге құрылған. Мұның өзі шежіренің көркемдік, эмоциялық әсерін күшейте түсетін болған. Бұл сөзімізге «Түрік шежіресінен» бір ғана мысал келтірейік: «Меңліхан тағы бир неше иллар ет жеп, кимиз ичип, айдег, күндег сулуларни кучип, сынаптай йорғаларни минип, көңли тиген иерлергә учиб, ол дүниягә кетти» (104, 54).

Демек, Әбілғазы шежіресінің қазақ әдебиеті тарихынан алатын өзіндік орны бар. «Түрік шежіресінің» қазақ тарихына тікелей қатысы бар жетінші бабын оқырманға толық күйінде ұсынып отырмыз. «...Жошы ханның анасының аты – Бөрте қошын еді, ол екіқабат кезінде Шыңғыс хан жоқта Меркіт халқының ханы Шыңғыстың үйін шапты. Бөрте қошынды олжа қылып, алып кетті. Оң ханның қатыны Бөрте қошынның жеңешесі еді. Оң хан мен Меркіт ханының арасында достық бар еді. Оң хан Бөрте қошынды сұратып алдырып, Шыңғыс ханға жіберді. Өйткені Оң хан мен Шыңғыстың әкесі Есуки баһадүр дос еді. Бөрте қошын жолда Жошыны туды. Ол жерде баланы салып алып жүрер ештеңе болмағандықтан, қамырдан қорап жасап, соның ішіне салып алып келді. Шыңғыс хан баланы көріп, қатты қуанды, бізге Жошы келді деді. Монғол тілінде жошы деп жаңа келген қонақты айтар еді, сол себептен атын Жошы қойды. Естеріңізде болар, Жошы хан әкесінен бұрын өлді, ол жөнінде Шыңғыс хан дастанында айтқанбыз.

Шыңғыс хан Жошының өлгенін естіген соң қатты қайғырып, аза тұтты. Олуақытта мемлекет мәслихатында балалары мен әмірлеріне өсиет және насихат айта бастады. Аза тұтып біткеннен соң, Өтшікенге: «Сен Дешті Қыпшаққа бар, Жошы ханның екінші баласы – Бату, лақабы – Сайып хан, соны әкесінің орнына отырғызып, інілері мен әмірлерді соған бағындыр. Егер інілері мен әмірлер сенің сөзіңді тыңдамаса, өзін анда қалып, маған хабарла, біз сенің айтқаныңды істелік», – деді. Өтшікен Жошының ұлысына жақындағанда, Бату хан хабар алып, інілері мен балаларын алдынан жіберді, өзі олардың артынан шықты. Өтшікенмен көрісіп, қазаны аза қылды. Үш күннен соң Өтшікен Батуды әкесінің тағына отырғызып, Бату ханның інілері мен әмірлеріне Шыңғыс ханның айтқан сөздерін жеткізді, барлық халық

оны қабыл қылды. Одан соң монғол рәсімімен ұлық той жасап, Батуға аяқ берді, Бату оларға аяқ берді, көп сыйлықтар үлестірді. Дәл сол кезде Шыңғыс хан ордасынан Шыңғыс хан өлді деген хабармен шапқыншы келді. Бүкіл халық аза тұтып жыласты. Азадан қайғыдан кейін Бату мемлекетін кіші інісі Тоқай темірге тапсырып, бес інісімен қосылып, Өтшікен бәрі Шыңғыс ханның тағы орналасқан Қарақорым тарапына аттанды, келіп Қарақорымда барша әмірлер мен ханзадаларға қосылып, үлкен аза тұтты. Азадан айыққан соң Бату хан және басқа ханзадалар Шыңғыс ханның өсиетін орындап, Үкідай ханды таққа отырғызып, ұлық той қылып, ханға аяқ берді, хан ханзадаларға және әмірлерге аяқ берді, қазынаның кілтін ашып, соншалықты көп сый-сияпат үлестірді, ешбір дәруіш сыйлықсыз қалмады, бәрі қанық-қарық болды.

Қытай мемлекетінен бірнеше жұрттың билеушілері жау болып еді. Үкідай қаған ол жаққа жүрмек болды. Бату ханға бұл сапарға менімен бірге аттанайық деп хукім қылды. Бату хан бес інісімен бірге аттанды. Ол сапарда қаған бұл жұрттардың баршасын талқандап, қайтып Қарақорымға келді. Бату ханды Орыс, Шеркес, Бұлғар және басқа қалаларға жұмсады, өзінің ұлы Күйік ханды, Толы ханның ұлы Менку ханды және Шағатай ханның ұлы Байдарды бұл сапарда Бату ханға қызмет қылындар және көмек беріндер деп Батуға қосты. Бату хан бұлармен бірге өзінің ордасына келді. Батудың інісі Тоқай темір бұл жамағатты үш күн қонақ етті. Бұдан кейін Бату хан оларды қырық күн бойы қонақтады. Одан кейін әскер жимаққа әр жаққа хабаршылар жіберді. Азғана мерзімде есепсіз көп әскер жиылды. Естеріңізде болар, Жошы хан Дешті Қыпшақта Көк орда деген жерде тұратын. Бату ханның мажар, башқұрт, орыс, неміс жұрттарын бағындырғаны және өзінің опат болғаны жайлы кейінірек айтылады.

...Бату хан өлгеннен соң, Менку қаған оның ұлы Сартақты хан қойды. Ол хандық билігіне кіріспестен бұрын қаза тапты. Одан соң оның інісі Олақшыны хан қылды. Олақшы да аз тұрып опат болды. Одан кейін Менку қаған Жошының баласы Бүрге ханды хан қылды. Бүрге хан болғаннан соң ұлық той жасап, көп сыйлықтар берді. Барлық аға-інілеріне Бату хан бағындырған ұлыстарды бөліп берді, қағанға көп сый-сияпат жіберді. Одан соң құдай тағала бір күні Бүрге ханның көңіліне мұсылмандықтың ұрығын сеуіп, өз дінінің бос нәрсе екенін білдірді. Бір күні аттанып, ағасының салдырған Сарайшық атты шаңарына барды.

Мұнда Бұхарадан көп керуен келіп жатыр еді. Ол керуеннің ішінен екі жақсы кісіні біраулақ жерге шақыртып, мұсылмандықтың шарттары мен тарихын сұрады. Бұл кісілер мұсылманшылықты жақсы баян қылды. Бүрге хан таза жүрегімен мұсылман болды. Одан соң кіші інісі Тоғай темірді шақыртып, бұл сырын оған айтты, ол және мұсылман болды. Кәпір болған кісілермен жамандасты. Ақыры алты жүз алпыс

төртінші жылы ол дүниеге кетті, патшалық өмірі жиырма бес жылға созылды.

...Бүрге хан өлген соң Менку темір хан болды. Бату хан дәстүрімен аға-інілеріне ұлыстарды бөліп берді. Ақ орда деген мемлекетті Шибанұлы Баһадүр ханға берді, құм уәлаятын Оран темірге берді. Оран темір Тоқай темірдің баласы еді. Өзі Бұлғар мемлекетіне аттанды. Екі жылдан кейін қайтып келіп, сансыз әскермен Абақа хан үстіне аттанып, Иран мемлекетіне барды. Абақа ханмен жарасып, қайтып келді, бір-біріне үнемі сыйлықтар жіберіп, барып-келіп тұратын еді. Хижраның алты жүз сексенінші жылы Абақа хан ол дүниеге кетті. Оның орнына отырған Ахмет хан мұсылман еді. Бірнеше уақыттан соң Абақа ханның ұлы Арғұн ханның қолынан шәйіт болды. Одан соң Арғұн хан патша болды. Дешті Қыпшақта Менку темір Арғұн ханның патша болғанын естіп, Тоқай және Теріктай деген екі бегін бас қылып, сексен мың кісіні Арғұн ханның үстіне жіберді. Арғұн хан бұл хабарды есітіп, Әмір Тоғажар дегенді сансыз көп әскермен ілгері жіберді, өзі оның артынан аттанады. Бұл екі әскер Қарабақ үстінде соғысты. Менку темір ханның әскері жеңіліп, қашып кетті. Бұл хабарды Менку темір хан естігеннен соң құса болып өлді. Одан соң Тода Менку патша болды. Бұл Тода Менку хан залым, дарынсыз адам еді. Тоқтағу хан оның залымдылығынан қашып кетті. Біраз уақыттан кейін көп әскер жиып келіп, Тода Менкумен соғысып, жеңіп, Тода Менкуді өлтіріп, өзі патша болды. Көп жұрттарды бағындырып, ата мен ағаларының дәстүрімен көп іс тындырып, ақыры бұл дүниені тастап, ол дүниеге кетті. Патшалық өмірі алты-ақ жыл болды, Сарайшық шаһарында жерленді.

...Тоқтағу хан өлген соң, Өзбек хан болды. Елді он үш жасында ата-бабасының дәстүрімен басқарды. Әркімнің мәртебесіне қарай құрмет көрсетіп, сыйлықтар берді. Елдің ұлыс-ұлысын исламға кіргізді, халықтың дәулеті артты. Одан соң барынша Жошы елі Өзбек елі атанды. Екі рет Иран жұртына Әбусағит үстіне жүргенмен, Иранды ала алмады, ақыры ажал жетіп, ол дүниеге кетті.

...Өзбек хан өлген соң, оның ұлы Жәнібекті хан көтерді. Жәнібек хан ғажайып мұсылман патша болды, өзі ғұлама, ибалы, ақылды кісі еді, Сарайшық шаһарында таққа отырды, шариғатты қатаң сақтар еді. Темірташ ұлы Мәлік ашраф ол кезде әзірбайжан патшасы еді, ол өзі сондай пасық және залым адам еді. Сондықтан әзірбайжанның игі жақсы адамдары жан-жаққа қашып кетті. Қазы Мұхиятдин деген адам Сарайшық шаһарына қашып келді. Ол күнде уағыз айтар еді. Бір күні қазы Мұхиятдин уағыз айтып болғаннан соң, халыққа Мәлік ашрафтың залымдығы мен пасықтығын ұзақ хикая етіп айтып берді. Ханнан бастап барлық жиналған халық жылады. Қазы Мұхиятдин Жәнібек ханға: «Егер Мәлік ашрафтан біздің кегімізді алып бермесең, ертең қиямет күні біздің қолымыз сіздің етегіңізге тиеді», – деді. Ханға бұл күшті әсер етті. Әскер шақыртып, Мәлік ашрафтың

үстіне аттанды, барып онымен соғысып, оны жеңді, Мәлік ашрафты өлтіріп, оның төрт жүз түйе лағыл мен жауһарын, өзге де дүниеліктерін әскеріне үлестіріп берді. Ұлы Бердібекті Өзірбайжанға әкім етіп, өзі жұртына қайтып келді. Одан соң ауруға шалдығып, ол ұзаққа созылды. Хан: «Енді мен бұл аурудан жазылмаймын», – деп, Өзірбайжандағы ұлы Бердібекті шақыртты. Бердібек хан келіп жеткенше, Жәнібектің де уақыты болды. Ол қайтыс болар алдында халқын жиып, оларға көп насихаттар айтты. Хижраның жеті жүз елу сегізінші жылы қайтыс болды. Он жеті жыл патшалық құрған ол Сарайшықта жерленді.

...Жәнібек хан өлген соң, Тебризден Бердібек хан Сарайшыққа келді. Үш күн аза тұтып, азадан соң барлық ханзадалар мен әмірлер жиналып, Бердібекті хан көтерді. Бердібек хан өте залым және пасық, іші қара адам еді. Аға-інісі, барлық туыстарынан ешкім қалдырмай, бәрін өлтірді. Бұл пәниден өзі өтпейтіндей көрінді. Ақыры патшалығы ұзаққа бармады, екі жылдан кейін жеті жүз алпыс екінші жылы опат болды. Сайын хан әулеті Бердібекпен аяқталды. Өзбек ішінде «Нар мойыны Бердібекте кесілді» деген сөз бар. Бұдан соң Жошы ханның өзге балаларының әулеті патшалық құрды» (10, 113–117).

Қадырғали Жалаири

«Жами-ат тауарих»

(«Шежірелер жинағы»)

Қадырғали Қосымұлы Жалаири (1555–1607) – қазақтың ғұлама-тарихшысы, қоғам және мемлекет қайраткері. Ата-бабасы Қарахан әулеті билік жүргізген кезден бері ұдайы ханның кеңесшілері, уәзірлері, әскери басшылары болып, аса маңызды мемлекеттік қызметтер атқарып келген. Қадырғалидің әкесі Қосым кезінде бек дәрежесінде болып, ал атасы Темшік майдандағы ерлігі үшін батыр атанғаны мәлім.

Қадырғали Жалаири алғашында хан ордасында қызмет етіп, ханның кеңесшісі, хан балаларының тәрбиеші-ұстазы болды. Қалмақ шапқыншылығы кезінде Шығай ханның баласы (Тәуекел ханның інісі) Ондан сұлтан қаза табады. Қадырғали Қосымұлы әкесіз қалған он үш жасар Ораз-Мұхаммедті ертіп алып, бүкіл ауыл-аймағымен Сібір ханы Көшімнің қарамағына көшіп барады. Көшім хан бірден Қадырғалиді төбе би етіп сайлады. Қосым би ұдайы Ораз-Мұхаммедтің жанында болып, оны өз баласындай тәрбиелеп өсірді.

Қадырғали Жалаири – Шығыс тарихы мен әдебиетін, мәдениетін мен салт-санасын терең меңгерген, араб және парсы тілдерін жетік білетін зиялы, ғұлама жан болған. Оның даналығы мен ғалымдығына

көзі жеткен Көшім хан көп ұзамай-ақ Қадырғалиді өзіне кеңесші би етіп алады. Кейінірек ол Көшім ханға қарсы шығып, Сібір князы Сейдақтың да ақылгөй-кеңесші билерінің бірі болады.

Қадырғали Қосымұлы, Ораз-Мұхаммед және Сейдақ – үшеуі бірге жиі-жиі аңға шығып, серуендейтін болған. Осындай күндердің бірінде (1588 жылы) Ертіс өзені бойында саятшылық құрып жүрген осы үш қазақты Сібір воеводы Д. Чулков әдейі аңдып жүріп қапылыста тұтқындайды. Сосын үшеуінде үй-ішімен «аманат» ретінде Мәскеуге – патша сарайына жібереді.

Сонымен, Қадырғали Жалаири 1598 жылға дейін Мәскеуде патша сарайында тұрды. Ал Ораз-Мұхаммед Ресейдің 1590–1591 жылдардағы Қырым хандығына, шведтерге қарсы соғыстарына білікті әскери адам ретінде қатысып, сан рет ерлік көрсетті. Адалдығы мен ерлігі үшін сол кездегі орыс патшасы Федор Иванович (Иван Грозныйдың баласы) 1592 жылы Ока өзені бойындағы Қасым хандығынан Ораз-Мұхаммед сұлтанға арнайы жарлықпен жер бөліп берді. Ресей патшалығы кезінде Қазан хандығына қарсы күрес жүргізу мақсатымен Ока өзені бойынан «Касымовское царство» («Қасым патшалығы») деп аталатын князьдық құрғаны мәлім. Алғашқы ханы Қасымның есімі бойынша князьдық осылай аталып кеткен. Орталығы Кермен қаласы болды. Ресей құрамындағы «Қасым патшалығын» қыпшақ хандарының әулеттері билеп келді.

Орыс патшасы Борис Годунов 1600 жылы өз жарлығымен Ораз-Мұхаммедті осы Қасым хандығының ханы етіп қойды. Сол жарлығымен патша Ораз-Мұхаммедке төрт уәзір тағайындаған болатын. Соның бірі Қадырғали Жалаири еді. Орыс патшасы Борис Федорович Годунов Мәскеуде Ораз-Мұхаммедке қандай зор қошамет-құрмет көрсеткенін тарихшы Қадырғали Жалаири өзінің «Шежірелер жинағында» егжей-тегжейлі баяндаған (*қараңыз: Біз осы кітаптан төменде үзінді беріп отырмыз*).

Сөйтіп, 1600 жылы ғана Қадырғали Жалаири тікелей ғылыми жұмыспен айналысуға мүмкіндік алды. Сол жылы «Қасым патшалығында» ол өзінің «Жәми ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты тарихи еңбегін жазуды бастап, оны 1602 жылы толық жазып бітті. Бұл кітап сол кездегі дәстүр бойынша орыс патшасы Борис Годуновқа арналды.

Қадырғали Жалаиридің бұл еңбегін Шыңғыс хан және оның ұрпақтары жайындағы, сондай-ақ Қазақ хандығы туралы шежіре деуге болады. Алайда «Шежірелер жинағының» алғы сөзінде атап көрсетілгендей-ақ, «Қазақстан тарихы үшін аса маңызды бөлігі – 3-ші, яғни бұрын-соңды ешқандай автордың еңбегінде жазылмаған тың тарихи мәліметтер берген соңғы бөлімі. Ол тоғыз дастаннан (шежірелерден – Н. К.) тұрады. Олардың сегізі Шыңғыс хан ұрпақтарының ішінде Қазақстан тарихына қатысы бар хандар – Ұрысхан, Тоқтамыс, Темір-құтлық Ұрысханұлы, Қажы-Керей,

Қажы-Мұхаммед, Әбілқайыр, Жәдігер, Ораз-Мұхаммед және бас-қаларға арналса, бір дастан Алтын Орда тарихындағы ірі тұлға Едіге биге арналды» (36, 9).

«Жами-ат тауарих» сол дәуірдің дәстүрі бойынша әдеби түркі тілінде жазылған. Соған орай, автор қазақ тілінің зор мүмкіндіктерін, ғажайып теңеулерін, айшықты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерін, нақыл-ғақлия сөздерін шынайы қаламгерге тән шеберлікпен пайдалана білген. Мұнда қаламгер қара сөздің өзін жыр-толғауға ұқсатып, жиі-жиі қайталанып отыратын ырғақпен айтады.

Қадырғали Жалаири шығармасының көркемдік дәрежесін, әдеби құнын дәлелдеу үшін шежіреден бір ғана мысал келтірейік. «Жами ат-тауарихта» орыс патшасы Борис Годуновқа арналған мынадай мадақтау жолдары бар: «Жумлэт алькристиан падша хазратлари Барис Федурауч улұғ ақ хан дур... айналасы алты хан, тегүрәгі төрт хан, дүнианың төрт бурчын биләген хан, халайқын адллік білән сургән хан, иәтім ләр гә рахим қылып, чығай лар на тойдырған хан, қыш уа йаз, ай уа йыл хазина да бар малын хақ йолында ихсан қылған хан, йеті иклым кәшүр ны алған хан» (36, 3).

Міне, осы мадақтау өзінің композициялық құрылымы тұрғысынан сол кездегі жыраулар поэзиясын еске түсіреді. Мұнда қара сөздің өзі бейне бір жыр-толғау секілді ырғақты, ұйқасты болып келеді. Автор белгілі бір сөздерді немесе тұтас сөз тіркестерін рефран ретінде бірнеше рет қайталап айту арқылы осы ұғымдарға оқушы назарын көбірек аударып отырады.

Бұл секілді сөз қайталау әдісін кезінде қазақ жыраулары жиі қолданған. Мәселен, Қазтуған Сүйінішұлы өзінің бір толғауында «туған жер» деген мағынада қолданылған «жұрт» сөзіне ерекше екпін беріп, қайталап отырады:

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт.
Атамыз біздің бұ Сүйініш,
Күйеу болып барған жұрт.
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт.
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт.
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт. (22, 29)

Сонымен, «Жами ат-тауарих» тарихи тақырыпқа жазылған ғылыми еңбек қана емес, сонымен бірге өз дәуірінің әдеби дәстүрінде өмірге келген, көркем сөз үлгілерін шеберлікпен пайдаланған туынды деуге болады.

Енді «Жами ат-тауарих» туралы толық түсінік алу үшін Қадырғали Жалаири шежіресінің «Ораз-Мұхаммед хан дастаны» деп аталатын бөлімін оқып көрелік: «Ораз-Мұхаммед Оңдан Сұлтанұлы, Шығайханұлы, Жәдікханұлы, Жәнібекханұлы, Барақханұлы, Құйыршықханұлы, Ұрысханұлы туралы дастан.

Ораз-Мұхаммед ханның барлық ата-бабалары, туыстарымен бір дастанда жазылды. Өйткені Ұрыс ханнан Жәнібек ханға дейін төртінші буын еді. Ол жайлы да бұрын айтылып өткен еді.

Жәнібек ханның оғландарын (ұлдарын) бұл заман тағы еске түсіреміз. Оның ұлдарынан немерелеріне дейін тарқалып, көп ұрпақ өсіп-өнді. Бірақ олардың әрбірі бір ұрық [әулет] болып өз уәлаяттарында патшалық құрып билеп өтті. Сондықтан атақ-даңқы осы заманға дейін белгілі мәшһүр болды.

Ең алдымен айтылатыны Қасым хан – Жаған бегімнен [бәйбішеден] туған еді. Біраз жылдар бойы атасы басқарған ұлысында патшалық құрды және өз тұсында әр тараптағы уәлаяттарды бағындырды. Оның хикаясы әр жерде айтылады, сондықтан мәлім, мәшһүр болды. Ақырында Сарайшықта дүние салды. Бұл күндері оның қабірі Сарайшықта жатыр. Оның ұлы Хақназар хан Ханық сұлтан – ханымнан туған еді. Оның да атағы мен абыройы туралы көп айтылады. Алайда Хақназар хан өз араларында болған қақтығыстарда қаза болған. Бұл күндері оның ұлдарынан патшалық тайды.

Қамбар сұлтан әрқашанда Қасым ханмен бірге болды, оның әскерлерінің бас қолбасшысы болды. Оның ұрпақтарының ешқайсысы патшалық құрмады.

Үсек хан. Оның ұлы Болат сұлтан еді. Оларға да патшалық тимеді. Ақыр аяғында Болат сұлтан өз ұлдарымен ноғай соғысында (ұрысында) шаһит болды.

Жәдік хан. Қасым хан заманында белгілі еді. Шағым мырзамен соғысып, Жыланды төбеде бір ұлымен бірге шаһит болды. Оның қабірі Үргеніштегі Бақырған атада жатыр. Сонда жерленген еді. Жәдік ханның көптеген әйелдері мен күндері болды, оның балалары да көп еді. Оның аса әйгілі даңқты ұлдары: Тоғұм хан, Бөкей сұлтан, Шығай хан, Мәлік сұлтан. Соңғы екеуінің шешесі Абайқан бегім еді. Тоғұм хан, оның ұлдары «тоғыз сары» деп аталады. Мәлік сұлтанның баласы Башыбек сұлтан тоғыз сарымен бірге Жағат уәлаятының шекарасында шаһит болды, (сол ұрыста) әйгілі әрі даңқты отыз жеті сұлтан шәйіт болды...

Алайда Бөкей сұлтанның ұрпақ болмады. Ал Бауыш – Бұйдаштың баласы Әдік сұлтан еді, оның ұлы Бұйдаш хан болатын. Әдік сұлтан балаларын Бес ұл [Беш оғұл] деп атайды. Бұйдаш хан Барақ Дәуріш ханмен соғыста өлді. Сонда Бұйдаш ханмен бірге түгелдей Бес ұл ұрпақтары 24 сұлтан қаза болды.

Бес ұлға патшалық тимеді, алайда бірнеше ұлдары уәлаяттарда кіші (келте) хан болды, бірақ аты шығып, әйгілі болғаны жоқ.

Бұрындық хан. Оның ұрпақтары мәртебеден түсіп қалды.

Ахмед хан, өзбекияда Ахмат хан деп атайтын еді, ол да біраз уақыт хан болды. Шейдақ бекпен болған шайқаста шаһит болды. Орақ мырза шаһит қылды.

Таһир хан болды. Біраз күн хандықты биледі, онша ұзақ патшалықты билемеді.

Шығай ханның хикаясы әрқашан оның батырлығымен мәлім, мәшһүр болды. Ақырында ол да дүниеден өтті. Бұл күнде оның қабірі Күміскентте, Әли-Атаның қасына жерленген болатын. Шығай ханның әйелдері көп еді, олар белгілі үш қара шаңырақтан (ордадан) тұратын. Олардан туған ұлдар мыналар: Сейтқұл сұлтан, Ондан сұлтан, Алтын ханым Байм бегім атты бәйбішеден туған еді. Төкей хан, Есім сұлтан, Сұлтан Сабыр бек ханым. Бұл үшеуінің анасы Жағат қызы Яхшым бегім еді. Әли сұлтан, Сұлум сұлтан, Ибрагим сұлтан, Шаһим сұлтан – бұлардың анасы Бурундық ханның қызы Дадам ханымнан туған еді.

Ондан сұлтан туралы хикаялар көп жерде кездеседі. Ол ержүрек батыр, садақ атудың да керемет мергені еді. Әрқашан сыртқы жауларға қарсы күресте көп ерлік көрсетті. Шығай хан тұсында әскерлердің бас қолбасшысы болды. Ол туралы тарихта көптен белгілі. Ақырында қалмақтармен шайқаста 30 жасқа келген жігіт шағында шаһит болды. Оның қабірі Қожа Ахмет Йассауи рахмет алла алейһидің пінаһинда (қасында) жерленді.

Оның әйелдері мен күндері өте көп еді. Ол көп уәлаяттарды бағындырып, өзіне қаратты. Оның әйгілі, үлкен екі ордасында туған балалары мыналар: Алтын ханым – Үсек ханның баласы Болат сұлтанның қызы еді. Одан ислам падишаһы һәм сұлтаны Ораз-Мұхаммед хан туды, Тәтті ханым туды.

Чүйім ханым – Бурундық ханның баласы Кемсін сұлтанның қызы еді. Одан Көжек сұлтан туған еді. Ол ислам патшасы Тәуекел ханның әскер басшысы болып тұр. Ол сол уәлаятта әлі күнге дейін өмір сүріп жатыр.

Ораз-Мұхаммед хан сегіз жасында өзінің атасы Шығай ханнан айрылды. Оның үстіне он үш жасында өз әкесі Ондан сұлтан шаһит болды. Одан соң және бірқанша уақыт таршылық көріп, Сейдақ бидің алдында кіріптарлық шекті.

Он алты жасында бүкіл христиан падишаһы Борис Федоровичке қызмет істеуге дайын болды.

Сол күннен бұл күнге дейін патша Борис Федорович ханның қызметін атқарып келеді. Патша ағзам өз қызметшісін жарылқағаны тарихтағы мыңыншы (1000) доңыз жылының ақырында еді. Хамал бұрчқа келгенде тышқан жылы еді. Рамазан Әлмағзұм айында он бесінші күні, бүкіл орыс патшасы Борис Федорович үкім жарлығымен оңды-солында қарашылар құрметті бектерді отырғызып, көше-көше, орам-орам мылтық андаздармен маңғаздап және саясатпен

қол қусырып, бас иіп игі жақсылар тұрды. Осындай салтанатпен Ораз-Мұхаммед хан Ондан сұлтан ұлын аса құрметтеп, көрініске алып, бұл жерде патша хазіреті алтын таққа отырып, ұлы сұлтан хазірет бабасына жанаса отырып, Ораз-Мұхаммед ханға мүбәрәк қылды, құтты болсын айтты.

Патша хазіреттері бас иіп, сый-құрмет көрсетті. Кермен шаһарын сұйырғал (енші) қылып берді. Бірнеше күн патша хазіреттері жанында тік тұрып қызмет етті. Кермен шаһарының бектері, мырзалары, қара халқы – екі жүз кісі онда [Мәскеуде] әзір еді. Патша хазіреттері рұқсат берді. Ораз-Мұхаммед ханға арнайы алпауыт тілмаш қосып шаууал айында, бейсенбі күні Кермен шаһарына тәзім қылды... (жөнелтті). Керменнің (ұлықтары) жасы үлкендері де хан хазіреттері құлдығында еді.

Бір апта ішінде, шаууал айының жиырма төртінші күні тарихтың мыңыншы жылы, бейсенбі күні мемлекеттік барлық салтанатпен Кермен шаһарына келіп түсті. Бірнеше күн өзіне қарасты халқымен сән-салтанатпен сауық құрып, той-думан жасады, мүбәрәк (құтты) зульхиджа айына дейін. Онан соң тарихта мыңыншы тышқан жылы мүбәрәк (құтты) зульхиджа айының оныншы күні еді. Бейсенбі күні Ораз-Мұхаммед хан Ондан сұлтан ұлы хан көтеріліп таққа отырғызылды. Үлкен, кіші, барша орыс, татарлар онда әзір еді. Тамаша үшін шектен тыс үлкен жиын болды. Шейх Әли ханның салдырған тас мешіті ішінде моллалар, данышпан хафиздар, билер, бектер, мырзалар барлық (жұрт) ислам еді. Осынау жамағаттар мешіт ішінде бас қосып, одақтасып, мүбәрәк алтын сандалды (тақты) келтірді, оны мешіт ішіне құрды. Патша Борис Федоровичтің жарлығымен сол кезде алпауыттар (бойрлар) да онда әзір еді. Ескі жұрттың жәдігері Бөлек Саид хұтба оқиды. Төрт кісі төрт жақтан хазіреті ханды алтын сандалдың үстіне көтерді. Жиырма (сегіз) жасында Ораз-Мұхаммед хазіреті хандыққа отырды. Алла дәрежесін ғұмырлық етсін.

...Барлық үлкен-кіші, акбар молда және құдайға қараған барлық ислам жамағаты хазіреттері түгел қатысып, дұға қылды. Одан кейін қарашылары, аталық(тар) емелдешлері (елдестері) хазіретінің үстіне нисарлар қылды (шашу шашты). Барлық қатысушылар хан хазіреттеріне құрметпен бас иді. Неше күнге дейін ол ай өткенше күндіз-түні мейрамдап, ол заманда үлкен тойлар жасады. Бал мен ішімдікті есепсіз берді. Жылқы мен қой, сиыр көп сойылды. Өте көп адам жиналды. Әрқайсысына өздеріне лайықты орын даярлады. Молла мен хафиздерге, жетімдерге, тұл мен бейшараларға, кедейлерге, құлдарға қайыр-садаға берді. Пенделерді (түрмедегі) тұтқыннан босатып алып, азаттық берді.

Осы қайыр-садақалармен жақсылықтар Алла тағала жолына арналды.

[Ораз-Мұхаммед] патша Борис Федоровичтің тілегін тіледі, әрқашан ертелі-кеш бір кесе май ішсе де оны есінен шығармады. Және

тағы өзі Алла тағала құлдығына әзір еді. Пайғамбарлардың ұлысы Мұхаммед Мұстапа – Алла тағала оған нұрын төксін – рухына әрдайым дұға оқып жалбарынышпен мінәжат етер еді. Алланың қалаулысы. Адам атадан пайғамбарлар бастаушысына дейін, оның үрім бұтағы, замандас жолбасшы ізгілер (машайықтар), әулиелер өткен-бәрінен әрқашан да дұға және жалбарынышпен жәрдем сұрар еді. Үйсіз, ғаріп және кемтарларға рахим-мейірімділік жасар еді. Оң қолында шариғатпен іс жүргізсе, сол қолымен ұры-қарақшы жамандарды патша Борис Федорович үкім-жарлығымен, жаза қамшысымен аяусыз жазалар еді. Сол себептен Керман шаһары, Борис Федорович хан мемлекетінде тыныштық (амандық) болды. Сол себепті күннен-күнге ислам патшасы Насират-дин Әбул Фатих – Ораз-Мұхаммед хан баянды дәулетпен жыл асып, жүз жасап, мәңгілік дәулет оған серік болсын. Инша алла тағала амин, я раббел – ғаламин...

Бұл тарихтың жазылуына (жазылуына себепші болған) жоғары мәртебелі Ораз-Мұхаммед ханның ата-анасынан бері құлдық қыла келген жалайыр тарақ тамғалы еді. Парсы тіліндегі Шыңғыс нама кітабынан түрік тіліне аударды, ал кейінгі замандары болғандарды өзі естіп білгені бойынша Алла тағала жәрдем беріп, теріп жазды. Патша Борис Федоровичтің мәңгі әділдігі, ақтығын және тағы жоғары мәртебелі Ораз-Мұхаммед ханды жоғары мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын баяндау үшін жазылды.

Хазірет Нұх ғалейһиссаламнан Оғызға дейін, Оғыздан хижратқа дейін, хижраттан Шыңғысқа дейін, Шыңғыстан бұ заманға дейін неше түрлі патшалар, хандар өтіп еді, барлығы баяндалды.

Қадырғали бек Қосым бек ұлы, Темшік (Темчэк) баһадүр ұлы, Аижшы баһадүр ұлы, Адам-шейх мырза ағасы Қараш бек ұлы, Құбай ұлы, Қамбар мырза ұлы, Айтөле бек ұлы, Итбаға ұлы. Шыңғыс хан заманында Сартақ ноян болған. Оның ұлы Жалайыр Саба еді. Оның ұрпағы Жалайыр Тебре бек. Оның ұрпағы Айтөле бек еді. Ол белгілі мәлім-мәшһүр болған адам. Ұрыс ханның ұрпағында ұлы әмір болған. Ұрыс ханның оңы (маймене) мен солы (майсара) мынадай. Бұл жерде еске алынғаны, яғни маймене – оң қолы, майсара – сол қол» (36, 121–126).

Захириддин Мұхаммед Бабыр

(1483–1530)

«Бабыр-наме»

Өмірі мен қызметі

Захириддин Мұхаммед Бабыр – көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, сонымен бірге ғажайып өлең-жырлар жазып қалдырған лирик ақын, дарынды жазушы, ғұлама-ғалым, атақты тарихшы. Ол 1483 жылы 14 ақпанда Әндіжан қаласында туған. Бабырдың әкесі Омар Шейх –

әйгілі Әмір Темірге туа жат болып келеді. Шешесі – шағатай әулетінен шыққан Жүніс ханның бәйбішесінен туған екінші қыз – Құтлық Нигар ханым болған. Жүніс ханның тұңғыш қызы – Микр Нигар ханым, ал кенже қызы – Хуб Нигар ханым қазақтың белгілі тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің анасы екені мәлім. Қазақ ханы Сұлтан Ахмет, яғни Алаша хан осы Жүніс ханның екінші әйелі – Шаһ бегімнен туған.

Жастайынан өнерге, білімге құштар болған Бабыр түркі тілдерімен қатар, араб және парсы тілдерін жете меңгеріп, Шығыстың классикалық поэзиясынан еркін сусындаған, тарих, философия, табиғаттану ғылымдары бойынша, сондай-ақ сәулетшілік (архитектура) және соғыс өнері бойынша өз заманына лайықты едәуір білім алған жан. Ержүрек батырлығы үшін оны бала кезден-ақ Бабыр (арабша «бабур» – арыстан деген сөз) деп атап кеткен.

Әкесі қайтыс болғаннан кейін он екі жасар Бабыр Ферғана уәлаятының әмірі болып, таққа отырды. Бұл – қылыштың күшімен Әмір Темір құрған мемлекеттің іштей әбден ыдырап, әмірші ұрпақтарының билік үшін күнде өзара қырық пышақ болып соғысып жатқан кезі еді.

Бабырдың мақсаты – Әмудария мен Сырдария аралығында, яғни Мауераннахрда бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құру болды. Сол арманына жету үшін көп жылдар бойы әрекет жасап, талай суыт жорықтарға аттанады. Бірақ онысынан нәтиже шықпайды.

Ақыры Шайбани хан бастаған ру-тайпалардың тегеурініне төтеп бере алмаған Бабыр өзіне сенімді бір топ нөкерлерімен Ауғанстанға кетеді. Сосын одан әрі Үндістанға қарай бет алады. 1525 жылы ол Дели сұлтаны Ибрагим Лодидің әскерін быт-шыт етіп жеңеді. Сөйтіп, Бабыр Үндістан билеушісі болады. Үш жүз жыл бойы, яғни ХІХ ғасырдың бас кезіне дейін (Индияны ағылшындар жаулап алғанға дейін) өмір сүріп келген ұлы Моғол империясының (1526–1858 жж.) негізін қалаған мемлекет қайраткері ретінде Бабырдың есімі тарихтан жақсы мәлім.

Рас, үнді елін жаулап алу үшін қан төгілген соғыстар болды. Әйтсе де Бабыр негізін қалаған мемлекет Үндістанның қоғамдық-саяси және экономикалық, мәдени тұрғыдан дамып, өркендеп өсуінде өте үлкен прогрессивті рөл ойнады. Бір орталыққа бағынатын мемлекет құрылған соң ғана үнді елінде ғасырлар бойы тынбай жүргізіліп, еңбекші халықтың қаны аяусыз төгіп келген жергілікті феодалдардың өзара бақталас соғыстары тоқтатылды. Халық бейбіт еңбекке көшті. Жаңадан көптеген үлкен каналдар қазылып, шөлді жерлерге су шығарылды. Егіншілік мықтап дамыды. Бабырдың әмірімен жаңа қалалар, ғылым және мәдениет орталықтары салынды.

Жаңа Үндістанды құрушы ұлттық басшы ретінде тарихқа енген мемлекет қайраткері, жалынды публицист Джавахарлал Неру өзінің

әйгілі «Индияны ашу» деген кітабында Бабырды «жылы жүзді, ба-
тыл, іскер жан, өнер мен әдебиетті бағалай білген қайраткер» ретінде
сипаттап, ол туралы зор құрметпен сөйлейді. Ол Бабыр билеген
дәуір жөнінде айта келіп, «бұл кезде Индияда үлкен игілікті
өзгерістер өмірге келді. Жаңа бір леп есіп, мұның өзі өнер, архи-
тектура, тағы басқа мәдениет салаларын құлпыртып, жасартып
жіберген еді» – деп жазады*. Бабыр 1530 жылғы желтоқсанның 26-
жұлдызында Индияның сол кездегі астанасы Агра қаласындағы өзі
салдырған Зарафшан деп аталатын бау-бақшалы мекен-жайда қай-
тыс болады. Бабырдың өсиеті бойынша оның сүйегін Кабул қала-
сының маңындағы Шердарваза тауының етегіне жерлейді. Бабы-
рға ғажайып ескерткіш-мавзолей салады. Бұл жер қазір «Бағ-и Ба-
быр» деп аталады.

Бабыр – Бабыр – ең алдымен, ғасырлар бойы талай
лирик ақын ұрпақ тамсанып оқыған тамаша лирикалық өлең-
жырлардың авторы. Оны ұлы шайыр Өлішер Науаи
өзінің ең дарынды шәкірттерінің бірі санаған. Бабыр 14-15 жасында-
ақ Гератта тұратын Науаиға өлеңмен хат жазып, ұстазынан талай рет
өлеңмен жазылған жауап хат алған. Бірақ бұл екі ақын ғұмыр бойы
бірін-бірі көрмей, кездесуді армандап өткен.

Бабырдың лирикасы негізінен сол кезде шығыс классикалық поэ-
зиясында кең тараған жанрларда – ғазел, рубаят, тұйық, месневи,
т. б. түрінде жазылған өлеңдер болып келеді. Ол сопылық-мистика-
лық ағымдағы ақындар секілді «жұмақтың рақатын» емес, шын
өмірден туындайтын табиғи сезімді, шын мәніндегі махаббатты, адам
бойындағы асыл қасиеттерді жырлады. Оның өмірді мадақтап, ха-
лықты өнер-білімге шақырған өлеңдері көп. Әсіресе туған жерден
алысқа кетуге мәжбүр болып, өз елін, Отанын сағынып жазған жыр-
лары оқушысын бірден еліктіріп, баурап әкетеді. Бабыр көбінесе
дерлік ар-ождан тазалығына, әділдікке шақырады, зорлық-зомбы-
лыққа қарсы шығады:

Өрқашанда таза болсын ар-ожданың, жүрегің,
Өзгелер де саған адал, әділ болар, білемін.
Зорлық қылсаң өзгелерге – өзің жәбір көрерсің,
Қиянаттың құрбаны боп қорлықпенен өлерсің.**

Кейде Бабыр сол дәуірдің әдеби дәстүріне сәйкес өз ойын бүрке-
мелеп, нәзік ишарамен, астарлап, аллегориямен көмескі сөйлеп
жеткізеді.

* Дж. Неру. Открытие Индии. М., 1955, с. 272.

** Бобир. Асарлар. 1-2-том, «Бобирнома», Тошкент. 1965, 291-292-бет-
тер. (Біз Бабыр өлеңдерін кітаптың осы басылымынан алып, жолма-жол
аударма жасап беріп отырмыз. – Н. К.)

Бізге Бабырдың қолжазба түріндегі өлеңдер жинағының екі нұсқасы мәлім.

Бірі – қазір Парижде, екіншісі – Индияның мәшһүр Рампур кітапханасында сақтаулы. Профессор А. Самойлович осы екі нұсқа және «Бабыр-намедегі» өлеңдер негізінде 1917 жылы Петроградта Бабыр өлеңдерінің жинағын бастырып шығарды.

Бабыр өмір сүрген дәуірде Мауераннахр мен Дешті Қыпшақта араб жазуы кең өріс алып, көне түркі сына жазуына қатал тыйым салынған болатын. Көне түркі жазуын қолданған ғұламалар мен медресе ұстаздары өлім жазасына кесілетін болған. Соның өзінде, Бабыр өзінің дос-жарандарына, балаларына хат жазғанда көне түркі жазуын қолданып отырған. Сол үшін бұл жазуды кезінде «Бабыр жазуы» немесе «Бабыр хаты» деп атап кеткен. Бұл туралы Бабырдың мынадай өлең жолдары бар:

Түріктерге бұйырмады-ау,
Өз әрпі де киелі.
Бабыр хаты бөтен емес,
Сығанақтың сыйы еді.

Шәйбани хан Самарқанды жаулап алған соң Бабыр ұзақ уақыт бойы бой тасалап, ақыры жат жерде Қабұл уәлаятында әмірші болғаны мәлім. Өмірінің осы бір кезеңдерінде Бабыр алыстағы туған жерін сағынып, бірқатар лирикалық өлеңдер жазған:

Бөтен елде, жат жерде қаңғып жүрміз,
Жемтік іздеп, қасқырдай аңдып жүрміз.
Төбемізден сары алтын құйса дағы,
Туған жерді сағынып, мәңгіп жүрміз.

Сондай-ақ ақынның ең жақын дос-жарандарынан айрылып, қайғырып, кейде шарапқа салынып жүрген сәттерін бейнелейтін көңіл күй лирикасы да баршылық:

Сенімді дос таба алмадым,
Боларлықтай тірегім.
Жалғыз досым өмірдегі –
Кеудемдегі жүрегім.

Кінәлі жанды тағдыр жазалайды,
«Жазығым не» деген ой мазалайды.
Жиналған қайғы-запыран, кір-қоқысты,
Пенделер шараппенен «тазалайды».

Өмір тауқыметін көп көрген Бабыр ақын кейде өзінің ғұмыр жайындағы ой-пікірлерін пәлсафалық тұрғыдан тұжырымдайды. Мәселен, Мауераннахр жеріне жақындап келе жатқан Шайбани ханның әскеріне қарсы шығу керек деген Бабырдың ұсынысын көптеген

өмірлер тыңдамай қояды. Бұл туралы Бабыр өлеңмен мынадай пікір айтады:

Өшір өртті, лауламай тұрғанында,
Кеш болады жалын бетін бұрғанында.
Жебесін сұр садақтың тезірек тарт,
Кеш болады халқыңды қырғанында.

Бабырды әсіресе Әмір Темір ұрпақтарының арасындағы тақ пен тәж үшін болған қырғын соғыстар, бейбіт халықтың қанын босқа төккен қан майдан шайқастар қатты толғандырады:

Он дәуіш бір кілемге сыйып кетер,
Екі патша жер-жиһанға сыймай өтер.
Жарты нанды бөлісіп жесе кедей,
Ал патша бұл өмірден тоймай кетер.

Бабыр Үнді еліне патша болған кезде де өлең жазуын азайтқан жоқ. Патшаның көптеген жақын достары Үнді елінің қатты ыстық ауа райына шыдамай, алыстағы Самарқанға қайтып кетіп жатады. Бабырдың бұл жайында жазған өлеңдері де бар:

Аллаға жүз мәрте «тәуба» дегін,
Құдай саған сыйлады Үнді жерін.
Ыстыққа шыдай алмай қиналғанда,
Күтемін туған жердің салқын желін.

Ақын өзінің ойын-сауыққа, шарапқа беріліп кеткен сәттерін қын-жыла еске алып, ұдайы өзіне-өзі іштей тыйым салып отырады:

Қашан сен сұм шараптан тыйыласың,
Көзеден жын-пері боп құйыласың.
Патша деген киелі атың бар ғой,
Қашан сен құдайыңа сыйынасың.

Қашанғы шарап ішіп мастанасың,
Қашанғы ақымақ ойды жастанасың.
Ей, Бабыр, ес жиятын кезің келді,
Қашанғы көзе көрсең бас саласың?!

Сонымен, Бабыр – кейінгі ұрпаққа сөз патшасы – өлең мен өсиет айтып, артына мол, әрі құнды поэзиялық мұра қалдырған дарынды ақын.

Бабыр – әдебиет зерттеушісі

Бабыр – өлең құрылысы, музыка теориясы, соғыс енері, т. б. жайында бірқатар ғылыми еңбектер жазған өз дәуірінің көрнекті ғалымы да. Ол тіпті өзінше жаңа жазу таңбаларын – жаңа графика ойлап шығарып, оны ел арасына таратады. Тарихта «Хати Бабыр» («Бабыр жазуы») деп аталып кеткен бұл әріптер көне түркі ескерткіш-

терінің жазуына ұқсас болып келеді. «Хати Бабырдың» негізі – көне түркі жазуы. Бұл жазу алғаш Сырдария бойындағы Сығанақ (қыпшақ елінің сауда мәдени және саяси орталығы болған) қаласында өмірге келгені мәлім. Алайда Құран жазуын, яғни араб әрпін киелі санайтын діншілдер «Бабыр жазуына» барынша қарсы шығып, оны жойып жібереді. Бұл туралы:

Түріктерге өз әрпі де бұйырмады-ау, киелі,
Бабыр хаты бөтен емес, Сығанақтың сыйы еді, –

деген жыр жолдары бар.

Шығыс филологиясына қатысты зерттеулерінің ішінде ерекше оқшауланып тұрған, шоқтығы биік шығармасы – «Аруз туралы трактат» деп аталады. Көне түркі, шағатай, араб-парсы тілдерінде жазылған поэзиялық шығармалардың ішкі табиғатын ұзақ жылдар бойы сарыла зерттеген Бабыр – өлең-жырдағы түрлі буындардың өзара сәйкестігі туралы ілімді жаңа қағидалармен байыта түсті. Сол арқылы түркі тілдерінің поэтикалық мүмкіндігі шексіз мол екендігін нақты деректермен дәлелдеп көрсетті.

Бабыр араб, парсы және түркі тіліндегі жазылған поэзиялық шығармалардың өлең құрылысы – буын, бунақ саны, ұйқасы жөнінде қызықты пікірлер айтады. Әсіресе оның түркі тіліндегі поэзиялық шығармаларда созылық және қысқа буындардың белгілі бір заңдылықпен кезектесіп келуіне негізделген өлең өлшемі – аруз жөніндегі пікірі құнды. Өйткені араб және парсы поэзиясындағы аруз туралы Бабырға дейін-ақ талай-талай ғылыми трактаттар жазылған болатын. Ал түркі поэзиясы әлі теориялық тұрғыдан зерттеле қоймаған еді. Бабыр X–XV ғасырда өмір сүрген алпыстан астам ақынның өлең-жырларынан үзінділер келтіре отырып, «нағыз поэзиялық көркем шығармаларды тек араб яки парсы тілінде ғана жазуға болады, ал түркі тілі көркемдік дәрежесі биік өлең жазуға жарамайды» деген пікірді біржола теріске шығарды. Әрине, мұның бәрі Бабырдың көп қырлы, табиғи талантын таныта түсті.

Өйтсе де Бабырдың есімін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, оның атын тарих бетіне мәңгі-бақи өшпестей етіп жазып қалдырған ең басты еңбегі – «Бабыр-наме» болды.

«Бабыр-наме» – Бабырдың есімін көркем сөз зергері ретінде ғана емес, сонымен бірге дарынды тарихшы, географ және этнограф ретінде әлемге мәшһүр еткен шығармасы «Бабыр-наме» болып табылады.

Кезінде түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ болып келген әдеби тілде – шағатай тілінде жазылған бұл прозалық шығарма үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың бас кезіндегі Орта Азиядағы негізгі саяси оқиғалар егжей-тегжейлі баяндалады. Ол кезде «Кабул-уәлаяты» деп аталатын,

қазіргі Ауғанстан аумағында орын алған маңызды тарихи оқиғаларды «Бабыр-наменің» екінші бөлімінен оқып білуге болады. Ал Бабыр патшаның өз қолымен жазылған мемуарлық кітаптың үшінші бөлімі – солтүстік Индиядағы саяси оқиғаларды, осы ғажайып елдің географиясын, табиғатын, халқын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, т. б. көркем тілмен бейнелеп көрсетуге арналған.

Бабыр билеуші тап өкілдерінің тақ пен төжеге таласып, үздіксіз жүргізген соғыстарын, мағынасыз қан төгілген шайқастардың салдарынан қаңырап қалған қалалар мен бау-бақшасы сусыз құрап кеткен өлкелерді, алым-салықтың шамадан тыс көбейіп кеткенін, жұт жайлаған ауылдарды, т. б. бүкпесіз, ашықтан-ашық әңгімелейді.

Бұл жөнінде Бабырдың өзі былай деп жазады: «Мұнда жазылғанның бәрі – ақиқат. Мен өзіме-өзім мынадай шарт қойдым: әрбір оқиға қалай болған – дәл солай етіп жазамын, мен жазған әрбір сөз шындық болсын. Сондықтан өзімнің туған-туысқандарымның жақсы жақтарын да, жаман жақтарын да жасырмай айттым. Өзіме жақын жандардың да, жат кісілердің де кемшіліктері мен игі қасиеттерін баян еттім».

Бабырдың бүкіл ғұмырын жан-жақты қамтып көрсететін бұл автобиографиялық сипаттағы туынды әр жылда болып өткен елеулі тарихи оқиғаларды құрғақ фактілермен жіпке тізгендей етіп баяндайтын жылнама түріндегі шежіре кітап емес. «Бабыр-наме» – құнарлы, бейнелі тілмен жазылған, дарынды сөз зергерінің қолынан шыққан нағыз көркем шығарма екені даусыз. Оған Бабыр жасаған жанды бейнелер, қанатты сөздер, табиғат суреттері, сан қилы теңеулер, т. б. көріктеу құралдары толық дәлел.

Сонымен, кезінде күллі түркі тектес ру-тайпалардың бәріне бірдей түсінікті болған шағатай тілінде жазылған «Бабыр-наме» қазіргі қай халықтың мұрасы саналады? «Бабыр-наменің» қазақ халқының тарихына, әдебиетіне, тіліне, рухани өмірінің басқа да салаларына қатысы қандай дәрежеде болды?

Кезінде қазақтың оқыған зиялылары «Бабыр-намені» қазақ халқының өз тарихы туралы жазылған шығарма деп таныды. Мұнысы орынды да еді. Себебі Бабырдың бұл еңбегінде кейінірек қазақ, өзбек, түрікмен тағы басқа түркі тектес халықтардың этникалық құрамына енген ру-тайпалардың тарихы баяндалады. Бірқатар қазақ хандары, батырлары, қоғам қайраткерлері, ақындары туралы аса құнды деректер бар. Ежелгі қазақ жеріндегі кенттер, өзендер, көлдер, таулар, сондай-ақ өсімдіктер мен жан-жануарлар, т. б. әңгіме болады. Мәселен, «Бабыр-намеде» қазақтың Түркістан, Сайрам, Отырар секілді шаһарлары туралы, Сырдария (Сейхун), Арыс, т. б. өзендері мен көлдері жөнінде қызықты деректер жазылған. Бабыр өзінің әкесі Омар Шейхтың Арыс өзені бойындағы бір шайқасы жайында айта келіп: «Арыс өзенінен өтіп, Омар Шейх өзбектерді тас-талқан етіп

жеңді, олардан тұтқындар мен малдарды тартып алып, бұрынғы иелеріне қайтарып берді», – деп жазады.

Сол кезде қыпшақ даласын мекен еткен түрлі халықтардың ежелгі тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, діни ұғымдарын, т. б. сөз етеді.

«Бабыр-намеде» қазақтың алғашқы хандары Жәнібек, үш жүз мыңға жуық атты әскері болған қазақ ханы – Қасым, ұлы жүздің Жетісудағы дулат тайпасынан шыққан тарихшы-ғалымы әрі ақын – Мұхаммед Хайдар Дулати, жалайыр руынан шыққан ақын – Хасен Әли, т. б. жөніндегі нақты тарихи деректер берілген. Қазақ елінің қыпшақ, дулат, жалайыр руларынан шығып, кезінде қолбасы, есік ағасы, ұлы бек сияқты жоғары лауазымды қызмет атқарған жиырма шақты қоғам қайраткеріне Бабыр өзінше мінездеме береді.

Міне, осы пікірімізді дәлелдеу үшін «Бабыр-намеден» бірнеше мысал келтірейік. Бабыр өз шығармасында Жүніс ханның сұлу қызы Сұлтан Нигар ханым туралы айта келіп, оны Әдік Сұлтан өлген соң «қазақ ұлысының ханы Қасым хан алды... Қазақ хандары мен сұлтандарының бірде-біреуі бұл ұлысты Қасым хандай нығайтқан емес. Оның әскерінде үш жүз мыңға жуық адам болды», – дейді.

Сондай-ақ Бабыр өзінің туған бөлесі, қазақтың белгілі тарихшы-ғалымы Мұхаммед Хайдар Дулати туралы да пікір айтады: «Хайдардың әкесін өзбектер өлтірген соң, ол менің қарамағыма келіп, үш-төрт жыл тұрды. Кейін рұқсат сұрап қашқарға, ханға кетті... Жұрттың айтуы бойынша, ол енді бұрынғыдай емес, байсалды болып, дұрыс жолға түсіпті. Қолы әрбір іске епшіл-ақ: жазуға да, сурет салуға да, жебе ұстауға да ұста. Өлең сөзге де дарыны бар. Маған жазған өтініші келген еді: сөз саптауы жаман емес».

Ал кезінде қасида-өлең (мақтау өлең, ода) жазуда алдына жан салмайтын дарынды ақын Хасен Әли туралы «Бабыр-намеде» мынадай нақты деректер бар: «Хасен Әли – Жалайыр еді. Шын аты Құсайын Жалайыр. Бірақ ол Хасен Әли деген атпен көбірек мәлім болды. Әкесі Әли Жалайырға Бабыр мырза құрмет көрсетіп, оны бек етті. Соңыра Жәдігер Мұхаммед Гератты алғанда, Әли Жалайырдан мәртебесі биік кісі болған емес. Хасен Әли Жалайыр – Сұлтан құсайын мырзаның құсбегі болды. Олақын еді, «Түфейли» деген бүркеншек атты пайдаланды. Ол қасиданы өте жақсы жазатын, өз дәуірінде қасида жазу жағынан ақындардың көсемі еді... Бес-алты жыл менің қолымда болды. Маған да ол бірнеше жақсы қасидалар арнады».

Міне, қазақ халқының этникалық құрамына енген ру-тайпалардан шығып, есімдері XV–XVI ғасырлардағы шағатай тіліндегі әдебиетте мәшһүр болған осындай шайырлар, тарихшылар аз емес. Қасида жазуда кезінде алдына жан салмаған Жалайыр Хасен Әли жырлары да, кезінде поэзия әлемін дүрліктірген Хайдар Дулатидің «Жиһан-намесі» де қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар шығармалар екені даусыз.

Ұлы Абай, көрнекті шығыстанушы-ғалым Шоқан Уәлиханов және академик-жазушы Мұхтар Әуезов кезінде «Бабыр-намені» ерекше зейін қойып оқып, бұл еңбекті қазақ халқының тарихына, ертеректегі тілі мен әдебиетіне, этнографиясына тікелей қатысты шығарма деп танығаны мәлім. Олар Бабыр кітабының қазақ халқы тарихына қатысты жақтарын ашып көрсетті. Сондай-ақ өздері де XV–XVI ғасырдағы қазақ тарихын, әдебиетін сөз еткенде, осы еңбектің ұрымтал тұстарынан нақты деректер келтіріп отырды.

Абай өзінің «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген қара сөзбен жазылған еңбегінде: «Белгілі Бабыр патшаның шешесімен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентте хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Жүніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен. Ол кезінде аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағымен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтұғыны – сол. Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай «мынау бір алаша болды ғой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. «Бабыр-намеде» солай жазылған» дейді (2, 223–224).

Қазақ халқының азаматтық тарихына тікелей қатысты «Бабыр-намедегі» қызықты мәліметтерге, әсіресе төрт жүз мың нөкері болған қазақ ханы Арслан (Арыстан) жөніндегі деректерге кезінде Шоқан Уәлиханов ерекше назар аударып, бұл шығарманы осы тұрғыдан аса жоғары бағалағаны мәлім.

Аленді Мұхтар Әуезовтің атақты «Абай жолы» эпопеясынан бір сөйлем оқып көрейік: «Абай... кейде Бабыр, Науаи, Аллаяр сияқтыларды оқып-оқып кеп, өзі де қағаз, қарындаш алып, соларша бірдемелер жазып кетеді».

М. Әуезов ақындық тұғыры биік тұрған Науаиды емес, ғұмыр бойы өзін ұлы шайырдың шәкірті санап кеткен, Науаидан қырық екі жас кіші Бабырды алдымен ауызға алады. Бұл кездейсоқтық па? Әрине, олай емес. Өйткені кезінде қазақ қауымына Науаи ғазалдарынан гөрі «Бабыр-наме» жақсырақ таныс еді. Неге? Мұның сыр-себептері көп. Біріншіден, «Бабыр-наме» қазақ қауымының тарихына, рухани өміріне тікелей қатысы бар, қазақ еліне өте-мөте жақын туынды екенін жоғарыда айттық. Екіншіден, «Бабыр-наме» кезінде Орта Азия түріктерінің әдеби тілі болған шағатай тілінде жазылғаны мәлім. Ал шағатай тілінің құрамында араб-парсы сөздері басым болып келеді.

Бұрын қазақ даласындағы мектеп-медреселерде оқитын шәкірттер алдымен осы шағатай тілін үйрену арқылы Шығыс классикалық поэзиясының алтын қазынасымен танысуға әрекет жасап отырған. Басқаша айтсақ, шағатай тілін оқып үйрену – араб және парсы тілдерін меңгерудегі алғышарт, алғашқы басқыш саналған. Міне,

сондықтан да қазақтың азды-көпті оқыған азаматтарының бәрі дерлік кезінде «Бабыр-намемен» жақсы таныс болған.

Біз «Бабыр-наме» шағатай тілінде жазылған деп жүрміз. Ол қандай тіл? Сол жөнінде бірер сөз айта кетейік.

Кезінде Шағатай (Шыңғысханның Жошыдан кейінгі екінші баласы) хан билеген өлке «Шағатай ұлысы» деп аталғаны тарихтан жақсы мәлім. Алғашқы кезде Шағатай мемлекетіне қарасты түріктердің тілін – «шағатай тілі» десе, ал кейінірек барып Орта Азия мен соған көрші отырған (Сыр бойында, Еділ мен Жайық, Арал мен Каспий жағалауларында, т. б.) бүкіл түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ – ортаазиялық әдеби тілді «шағатай тілі» деп атап кеткен. Бұл тілді қазір орта ғасырлық түркі әдеби жазба тілі деп те атайды.

Ал Бабыр заманында «шағатай тілі» дегеннен гөрі «түрікше» «түркі», «түрік тілі» секілді атаулар көбірек қолданылған.

Әйтсе де шағатай тілі туралы күні бүгінге дейін түркология ғылымында ортақ пікір жоқ. Мәселен, кейбір ғалымдар (А. К. Боровков) «шағатай тілі» деген терминді «ескі өзбек тілі» деген тіркеспен алмастырып жүр. Біздің ойымызша, бұл дұрыс емес. Кезінде тіпті Әлішер Науаидің өзі де «Мизан-у ләфзан» («өлең өлшемі») деген еңбегінде: «шағатай тілі – басқа түркі тілдерінен, соның ішінде өзбек тілінен де бөлек, өзге тіл», – деп таныған. Тіл тарихын зерттеген көрнекті ғалымдардың басым көпшілігі (А. Вамбери, А. Н. Самойлович, Ә. Н. Нәжіп, т. б.) шағатай тілін – Орта Азия мен оған көршілес аймақтарда XI–XVI ғасырларда қалыптасып, дамыған түркі жазба әдеби тілі деп біледі. Сонымен, «Бабыр-наме» кітабы бір кезде қазақтардың да ата-бабаларына ортақ болған ортаазиялық әдеби тілде (түркі немесе шағатай) тілінде жазылғаны анық.

«Бабыр-наменің» тілі жөніндегі осы пікірімізді енді нақты мысалдармен дәлелдеп көрейік. Мәселен, Бабыр тауда өсетін тобылғы туралы айта келіп, былай деп жазады: «Тобұлғұ йағачы бу тағларда бар, өзгә хеч йерде бұлмас. Тобұлғұ бір йағачедур, посты қызыл, аса қылулар қамчы дәстәсі хам қылулар, құшләрға қапас қылулар, таруш қылыб тіргәз қылулар, хейли йақшы йағачдур. Теберуклук білә йірақ йерлерге елтарлар», – деп жазады.

Аудармасы: «Бұл тауларда тобылғы ағашы бар, ол өзге еш жерге өспейді, одан аса таяқ жасайды, қамшының сабын жасайды, құстарға тор-қапас жасайды, жонып, жебе жасайды, өте жақсы ағаш саналады. Оны теберік ретінде алыс жерлерге апарады».

Тағы бір мысал келтірейік: «Бұ науахы йақшы аулақ йерлер бұлур. Иламіш дариясынинг йақинідәгі қалинг ченгеллерде бұғу, марал уа тоңқұз көп бұлур. Ушақ-ушақ ченгеллерде қырғауыл уа тауұшқан қалиң бұлур. Пуштасида түлкісі бисаиар бұлур, даркамин бұлур». Аудармасы: «Бұл өлке – аңшылық үшін өте жақсы, қолайлы жер. Иламіш өзенінің маңындағы қалың шеңгел ішінде

бұғы, марал және жабайы шошқа көп болады. Қырлы жерлерде түлкі қаптап жүреді».

Иә, «Бабыр-намені» бүгінгі қазақ оқырманының түсінуі де онша қиынға соқпайды.

«Бабыр-наме» – энциклопедиялық шығарма. Мұнда тарихи оқиғалармен бірге, табиғаттану, география, топография, әдебиеттану, тіл білімі, этнография, тағы басқа ғылым салаларына қатысты өте бағалы мәліметтер жинақталған.

Бабыр өзі болған, соғысқан жерлердегі таулар мен кең жазира далаларды, сан қилы өсімдіктер мен хайуанаттарды, түрлі халықтардың әдет-ғұрпы, тілі, әдебиеті мен өнері, кейбір сөздердің этимологиясы жайлы нағыз ғалымға тән дәлдікпен әрі ұшқыр қиялды жазушыға ғана тән шеберлікпен бейнелеп жазады.

Бұдан бес жүз жылдай бұрын қай жерде қандай өсімдіктер өскенін, қай елде қандай жан-жануарлар тіршілік еткенін, қай жерде көл, қай тұста шөл болғанын, қайсы өзен қайсы теңізге құйғанын білу – бүгінгі ғылымның табиғаттану салаларын (география, ботаника, зоология, т. б.) дамыта түсу үшін аса қажетті баға жетпес материал екенін бүгінгі ғылыми-зерттеу көрсетіп отыр. Мәселен, Бабырдың кезінде Сырдария өзені қазіргідей Арал теңізіне құймаған екен. «Сейхун өзені Түркістаннан едәуір төменірек жерде, ешқандай өзенге қосылмай, түгелдей құмға сіңіп таусылады». Демек, Сырдария кейінгі кезде ғана ағыс бағытын өзгертіп, Аралға құятын болған. География ғылымының ежелгі тарихын зерттеушілер үшін бұл мәліметтің маңызы зор.

«Бабыр-наме» – «Бабыр-наме» – тарихи, ғылыми еңбек
көркем туынды қана емес, сонымен бірге түркі (шағатай) тілінің мол мүмкіндіктерін зор шеберлікпен пайдалана отырып жазылған көркем туынды.

Рас, бұл прозалық шығарманың негізгі объектісі тарихи оқиғалар болып келеді. Әйтсе де автор сол тарихи оқиғаларды баяндап шығумен шектеліп қалмайды. Жазушы көркем шығармаға тән метафора, теңеу, метатеза, эпитет, гипербола, т. б. көріктеу құралдарын «Бабыр-намеде» зор білгірлікпен қолданғаны еріксіз назар аударарды.

«Бабыр-намеде» түркі тілдес халықтардың ертегі-аңыздары, мақал-мәтелдері, фразеологиялық сөз тіркестері, айшықты теңеу сөздері жиі ұшырайды. Бабыр өз дәуірінің әдеби тілі – шағатай тілін осы шығармасында мейлінше ажарлап, құбылтып, айшықтап қолданады. Бұл сөзімізге «Бабыр-наменің» кез келген бетін ашып жіберіп, дәлел келтіруге болады.

Сөйтіп, «Бабыр-наме» авторы бейнелі көркем сөздер мен тарихи оқиғалардың жанды картинасын жасап шыққан дарынды суретші екені даусыз. Ол әсіресе өзі тікелей қатысқан қан майдан, қырғын соғыстар картинасын бейнелеп жазуға шебер.

Жазушы ерлікті, батылдықты көкке көтере мадақтайды. Ал қоян жүрек қорқақтықты, опасыздықты жер-жебіріне жеткізе әшкерелейді. Ең бастысы – патша тағына таласып, өзара қырық пышақ болып қырқысып жатқан феодалдық соғыстардың адам табиғатына жат, жиіркенішті жақтарын оқушысына егжей-тегжейлі, зор білгірлікпен суреттеп көрсетеді. Автор мән-мағынасыз қан төгуден оқушысын сақтандырғысы келетін сияқты.

Сонымен бірге Бабыр – кезінде есімі әлемге әйгілі, дарынды қолбасшы, жаужүрек батыр болған адам. Бұл жөнінде XIX ғасырдың белгілі шығыстанушы ғалымы Н. И. Веселовский мынадай пікір айтқан: «Бабыр батырлығының шегі жоқ деуге болады. Оның бүкіл ғұмыры батырлықтың үлгісі секілді. Тіпті ол Шайбанидің он бес мың әскері тұрған Самарқанды өзінің небәрі екі жүз кісілік отрядымен жаулап алуға тәуекел жасады ғой. Тек тәуекел жасап қана қойған жоқ, жауды шынында да қаладан қуып шықты. Бабыр империясының пайда болуын айтсаңызшы! Бабыр Ибрагим Лодидің қолынан күдіретті Үндістанды түкке тұрғысыз қарудың жәрдемімен тартып алған».

«Бабыр-намеде» тарихта болған көптеген көрнекті адамдардың – қол бастаған батырлардың, ғалымдардың, сәулетші-шеберлердің, ақындардың, тағы басқа өнер адамдарының психологиялық портреті, әдеби бейнесі жасалған. Лауазымы, атақ-дәрежесі, ұлты, жасы, мінез-құлқы, діні, т. б. әр түрлі болып келетін сол тарихи адамдардың бәрі бір-бірімен шығарманың ең басты қаһарманы – Бабырдың өзі арқылы байланысып тұрады. Бұл көркем туындының өзіне тән оқиға желісі, сюжеті, композициялық құрылысы бар. «Бабыр-наме» оқуға жеңіл, оқушысын бірден баурап әкетеді.

Жиһанкез Бабыр өзі жүрген жерлердің табиғатын – тауларын, өзендері мен көлдерін, орман-тоғайларын, аңдары мен құстарын нағыз суретшіге тән шеберлікпен бейнелеп көрсетеді. Автор қара сөзбен айтып жеткізе алмаған кейбір ғажайып көріністерді лирикалық өлең жолдарымен суреттеп өтеді. Әлемге есімі мәшһүр шығыстанушы ғалым, академик В. В. Бартольд «Бабыр-наменің» көркемдік дәрежесін жоғары бағалай келіп, оны «түркі тіліндегі прозалық шығармалардың ең жақсы үлгілерінің бірі» деген еді.

Қорыта айтқанда, «Бабыр-наме» – шын мағынасындағы энциклопедиялық шығарма. Мұнда ғылымның сан түрлі салалары жөнінде аса құнды мәліметтер берілген. Қазақ халқының азаматтық тарихына, әсіресе әдебиеті мен тіліне, этнографиясына қатысты материалдар Бабырдың осы еңбегінде мейлінше көп жинақталған.

Орта Азия мен Үнді елінде XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың бас кезінде болған тарихи оқиғалардың, сол кездегі феодалдық қарым-қатынасты дәл осы кітаптағыдай толық әрі шебер суреттейтін бірде-бір әдеби және тарихи жәдігерлік жоқ. Әсіресе мұнда сол

кездегі Үндістан туралы егжей-тегжейлі, зор ілтипатпен жазылған. Бабыр үнді елінің сұлу табиғатына таңырқап, ол жөнінде мақтаншыпен былай дейді: «Біздің жермен салыстырғанда бұл өзі таңғажайып ел, мүлдем басқа дүние деуге болады. Таулары, өзендері, ормандары, далалары, қалалары, өлкелері, хайуанаттары, адамдары, тілдері, жауыны мен желі – мұндағының бәрі біздегідей емес, басқаша болып келеді... Синд өзенінен өткен бойда-ақ жер мен су, ағаштар мен тастар, жолдар мен әдет-ғұрыптар бірден өзгеріп сала береді».

**«Бабыр-наменің»
зерттелуі.
Аудармалары**

Орта Азия мен Үндістанда «Бабыр-намені» тарихи, ғылыми еңбек ретінде мейлінше жоғары бағалаған. Сол дәуірдің көрнекті тарихшы-ғалымдары Бабырдың осы еңбегіндегі деректерді пайдаланып отырған. Бабырдың немересі Акбар шахтың (1556–1609) тұсында «Бабыр-наме» шағатай тілінен парсы тіліне аударылды.

«Бабыр-наменің» қолжазбасын тұңғыш рет Тимур Пулат деген кісі 1714 жылы Бұхара қаласынан тауып, оны кейінірек белгілі ғалым Георг Джекот Кер Санкт-Петербургте зерттей бастайды. Осы қолжазбаны негіз етіп алған Н. Ильминский «Бабыр-намені» 1857 жылы Қазан қаласында бастырып шығарады.

«Бабыр-наменің» тарихи, әдеби, тілдік тұрғыдан теңдесі жоқ ғылыми еңбек екенін ертерек аңғарған Батыс Еуропа және орыс ғалымдары оны зерттеуді, өзге тілдерге аударуды XIX ғасырда-ақ қолға алған еді. Мәселен, ағылшын ғалымдары У. Эрскин мен Ж. Лейден «Бабыр-намені» түпнұсқадан ағылшын тіліне аударып, оны 1826 жылы Лондонда бастырып шығарды. Бабырдың басты еңбегін тәржіма жасау осы кезде Германияда қолға алынған еді. «Бабыр-намені» ағылшын тілінен неміс тіліне біршама қысқартып аударғандар: алдымен Ю. Клапрат, кейінірек А. Кейзер (1828 жылы) болды. Сөйтіп, «Бабыр-наме» 1828 жылы неміс тілінде Лейпцигте жарық көрді. Белгілі француз ғалымы Паве де Куртейл «Бабыр-намені» француз тіліне толық аударып, 1871 жылы Парижде жеке кітап етіп шығарды.

Англияның белгілі шығыстанушы ғалымы Аннет Беверидж «Бабыр-намені» ұзақ жылдар бойы жан-жақты зерттеп, оны 1905 жылы ағылшын тіліне қайта аударма жасап шықты. А. Беверидж «Бабыр-наменің» ғылыми тұрғыдан аса құнды зерттеу екенін дәлелдей келіп, Бабырдың бұл шығармасы ағылшынның атақты тарихшысы Э. Гиббон (1737–1794 ж.) мен ұлы физик И. Ньютон (1643–1727 ж.) мемуарларынан кем түспейтін, солармен терезесі тең тұрған еңбек деп бағалайды.

Ағылшын ғалымы Э. Денисон Росс (1871–1940 ж.) «Бабыр-намені» мейлінше жоғары бағалайды әрі оның көне түркі тілінде жазылған шығарма екеніне ерекше назар аударады: «Бабырдың

бұл мемуарын – адамзат тарихында осы күнге дейін жазылған ең қызықты, ең романтикалық әдеби шығармалармен қатар қойып қарауға болады. Бұл өзі Бабырдың ана тілі болып табылатын түркі тілінде жазылған».

«Бабыр-намені» зерттеу, өз тілдеріне аударма жасау, бастырып шығару істеріне Индия (М. Н. Хайдар, С. А. Шарми, Р. П. Трипатхи), Ауғанстан (А. Х. Хабиби, А. А. Кохзад), Түркия (Р. Р. Арат, И. Н. Баяр), Пакистан (Р. А. Надви, А. Мавлийат), т. б. Шығыс елдерінің ғалымдары да едәуір үлес қосты.

Ал кеңестік дәуірде Бабырдың басты шығармасы орыс тіліне толық аударылып, үш рет басылып шықты. Оны орысшаға тәржіма жасаған М. А. Салье болды. Өзбек тіліне «Бабыр-наме» 1959 жылы аударылды.

Б. Қожабеков «Бабыр-намені» орыс тілінен қазақшаға тәржіма жасады.

«Бабыр-намені» оқып үйренуге деген ынта-жігер бүкіл дүние жүзінде жылдан-жылға артып келеді. ЮНЕСКО-ның (Біріккен Ұлттар Ұйымының білім беру, ғылым мен мәдениет мәселелері жайындағы мемлекетаралық ұйым) арнайы қаулысы бойынша «Бабыр-наме» 1980 жылы француз тіліне қайта аударылды. Бакье Граммон осы аудармасы үшін ЮНЕСКО-ның арнайы тағайындалған сыйлығын алды.

«Бабыр-наменің» француз тілінде шыққан жаңа басылымына есімі әлемге мәшһүр шығыстанушы ғалым Луи Базен алғы сөз жазды. Алғы сөзден соң Кеңес Одағы (С. А. Азимжанова), Ауғанстан (А. Хабиби) және Индия (Мухиб-ул-Хасан) ғалымдарының бас мақалалары берілген. Бұл мақалаларда Бабырдың басты еңбегін маман-ғалымдар мейлінше жоғары бағалаған.

Бабырдың әдеби-тарихи мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу, өзге тілдерге тәржіма жасау және шығармаларын бастырып шығару ісіне әсіресе өзбек ғалымдары мен жазушылары мол үлес қосып келеді. «Бабыр-наменің» түпнұсқа мәтіні 1948 жылы Ташкентте басылып шықты. Ал 1965–1966 жылдары Бабыр шығармаларының үш томдығы жарық көрді. Бұл басылымның бірінші томына Бабырдың өлеңдері, екінші және үшінші томдарына «Бабыр-наме» енген. «Бабыр-наменің» М. А. Салье аударған орысша нұсқасы 1958–1960 жылдары Ташкенттегі «Фан» («Ғылым») баспасынан шықты.

Ал өзбектің белгілі жазушысы Пірімқұл Қадіров Бабыр және оның ұрпақтары туралы «Жұлдызды түндер» және «Құмайын мен Акбар» деп аталатын тарихи романдар жазды. Сол арқылы ұлы Бабырдың есімін көпшілік оқырман қауымға бұрынғыдан да кеңірек көлемде мәшһүр етті. «Жұлдызды түндер» романын Н. Келімбетов қазақ тіліне тәржімалады.

Қорыта айтқанда, Бабырдың ғажайып лирикалық өлең-жырлары да ғылыми тұрғыдан аса құнды. «Аруз жөніндегі трактаты» да, энцик-

лопедиялық туындысы «Бабыр-наме» де сан ғасырлық уақыт сынынан сүрінбей өтіп, қазіргі түркі тілдес халықтардың әдебиет, мәдениет тарихына ортақ қазына, асыл мұра болып қосылды.

Бабыр қайтыс болған соң, ұлы Моғол империясының тағына оның тұңғыш ұлы Құмайын отырғаны мәлім. Ол әкесі бастаған істі жалғастырып, үнді елінің экономикасы мен мәдениетін арттыра түсуге бағытталған бірқатар шараларды іске асырды. Құмайын мен оның баласы Акбар патша салдырған ғажайып ғимараттар Үнді сәулетшілік өнерінің зор жеңістері саналады.

Бабырдың кенже қызы Гүлбадан-бегім түркі, араб, парсы, т. б. тілдерді жетік білетін өз дәуірінің оқымысты, зиялысы, қаламы жүйрік жазушы болған. Гүлбадан-бегім «Бабыр-наменің» жалғасы саналатын «Құмайын-наме» кітабын жазды. Бұл прозалық шығармасында Гүлбадан-бегім өз ағасы Құмайын патша тұсында Орта Азия, Үндістан, Ауғанстан жерінде орын алған елеулі тарихи оқиғаларды, түрлі халықтардың тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, т. б. дарынды қаламгерге тән зор шеберлікпен суреттейді.

«Құмайын-наме» – этнографиялық материалдарының молдығы жағынан теңдесі жоқ туынды. Парсы тілінде жазылған бұл тарихи еңбек те өзбек тіліне тәржіма жасалды. Мұнда «Бабыр-наменің» қалай жазылғаны және Бабырдың өзі туралы қызықты деректер бар.

Сонымен, «Бабыр-наменің» түркі тілдес халықтар әдебиеті мен мәдениеті тарихынан алатын орны мен атқаратын рөлін дүние жүзінің ең көрнекті түрколог және шығыстанушы ғалымдары мейлінше жоғары бағалады. Бабырдың осы энциклопедиялық мәні бар ең басты еңбегі қазақ халқының да рухани игілігі болып табылады. «Бабыр-наме» – қазақ елінің де шежіресінен сыр шертетін, аса құнды көркем туынды.

Мұхаммед Хайдар Дулати

(1499–1551)

«Тарих-и Рашиди»

Мұхаммед Хайдар Дулати – қазақтың есімі әлемге мәшһүр тұңғыш тарихшы ғалымы, кемеңгер ойшылы, аса дарынды қаламгері, әдебиет зерттеушісі, этнограф.

Ұлы ғалымның әкесі Мұхаммед Хусейн кезінде Моғолстан мемлекетінің билеушісі болған Сұлтан Махмұд ханның туған қарындасы Хуб Нигар ханымға үйленген. Дәлірек айтсақ, Хайдар Дулатидің анасы Хуб Нигар ханым – Моғолстанның әміршісі Жүніс ханның кенже қызы. Ал Жүніс ханның тұңғыш қызы Михр Нигар ханым – аты әлемге әйгілі Захириддин Мұхаммед Бабырдың анасы.

Сонымен, Моғолстан ханы Сұлтан Махмұд өзінің күйеу баласы Мұхаммед Хусейнге Ташкент маңайындағы Оратөбе өңірін сыйға

тартады. Міне, сонда Ташкент шаһарында 1499 жылы (хиджа жыл санауы бойынша – 905 жылы) Хайдар Дулати өмірге келеді.

Хайдар Дулати – өз заманы үшін жан-жақты әрі аса терең білім алған ғұлама адам. Тарих ғылымы, поэзия, музыка, сәулет өнері, зергерлік салалары бойынша оған дәріс берген ұлы Бабыр, Сұлтан Саид хан сияқты орта ғасырдың аса көрнекті ғұламалары еді.

Хайдар Дулатидің әкесі Мұхаммед Хусейн Шайбани ханның қолынан қаза табады. Әкесі қайтыс болған соң, 1509 жылы Хайдар Дулати сол кезде Кабул уәлаятын билеп тұрған өзінің туған бөлесі Бабыр патшаның қарамағына барады. Ал Бабыр өзінің атақты «Бабыр-наме» атты мемуарлық кітабында Хайдар Дулатидің ақындық талантын, білімділігін, садақ жебесін жасаудағы шеберлігін аса жоғары бағалаған.

Сұлтан Саид хан Қашқар елінің билік тағына отырған кезде, дәлірек айтсақ, 1514 жылы Хайдар Дулати осында келіп, Қашқар билеушілерінің бірі болады. Сондай-ақ ол ханның мұрагері Әбу ар-Рашидтің ұстаз-тәрбиешісі болып тағайындалады.

Кезінде Хайдар Дулати есімі аса дарынды қолбасшы ретінде мәшһүр болған.

1533 жылы Сұлтан Саид хан қайтыс болады да, оның тағына баласы Әбу ар-Рашид отырады. Жас мұрагер дулат тайпасын жек көріп, қуғынға ұшыратады. Бұған ренжіген Хайдар Дулати алдымен Бадахшанға, сосын үнді елінің әміршісі Бабырдың баласы Камранға барып, 1539–1540 жылдары Аграда тұратын Бабырдың үлкен ұлы Құмайынмен бірге болады.

Хайдар Дулати 1541 жылы Бабыр ұрпақтарының көмегімен Кашмир елін жаулап алып, сонда дербес мемлекетке өзі жеке дара билік жүргізеді. 1551 жылы Хайдар Дулати сондағы тағы тайпалардың бірімен шайқас кезінде мерт болады.

«Тарих-и Рашиди». «Тарих-и Рашиди» – Хайдар Дулатидің есімін әлемге мәшһүр еткен ең басты шығармасы. Бұл еңбегінде ғалым XV–XVI ғасырларда қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Шығыс Түркістан аймағында болған аса маңызды тарихи оқиғалар туралы жазады. Сондай-ақ Ауғанстан, Тибет, Үнді елдерінде орын алған кейбір саяси, мәдени, әлеуметтік оқиғалар да қамтылған. Ғалым, қаламгер сол елдерді мекен еткен ру-тайпалардың, халықтардың тарихын, қоғамдық-әлеуметтік өмірін, әдебиетін, мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-санасын зор білгірлікпен жазып қалдырған. Бұл еңбектің ең құнарлылығы – Хайдар Дулати өз көзімен көрген аса маңызды оқиғаларды өзінен бұрынғы және өзі өмір сүріп отырған дәуірдегі тарихи құбылыстармен шебер түрде байланыстыра отырып баяндайды.

«Тарих-и Рашиди» – қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Шығыс Түркістан, Ауғанстан, Үндістан, Тибет елдерінің XV–XVI ғасырлардағы тарихын, географиясын, әдебиеті мен мәдениетін зерттеуші ғалымдар үшін аса құнды, таптырмас деректер көзі болып табылады.

Бұл еңбекте бір кезде ауылы аралас, қойы қоралас болып жатқан күллі түркі халықтарының қоғамдық-әлеуметтік ғұмыры баяндалады. Алайда Хайдар Дулатидің бұл кітабын қазақ халқының төл тарихы, шынайы шежіресі деуге болады. Қазақ тарихы, Хайдар Дулатидің айтуы бойынша, Моғолстан мемлекетінің өмірге келуімен тікелей байланысты. Моғолстан – шығысында Ертіспен, солтүстігінде Балқаш көлімен, батысында – Түркістан және Ташкент шаһарларымен, оңтүстігінде Қашғариямен шектесіп жатқан ұлан-ғайыр мемлекет еді. Сонау XIV ғасырдың екінші жартысында Моғолстанның алғашқы хандары Тоғлұқ-Темір мен Ілияс-қожа Мауераннахрды өзіне қарату үшін бірқатар соғыстар жүргізді. Бертін келе осы мемлекетке қарасты, Жетісу жерінің билігі әмір Камараддинге көшті. Бұл кезде Орта Азияның билеушісі Әмір Темір Моғолстан жеріне қайта-қайта шабуыл жасаумен болды. Моғолстанның билеушілері әмір Камараддин дулат, Еңке төре, Қызыр қожа хан және Ақ Орда билеушісі Тоқтамыс хан бас қосып, Әмір Темірге қарсы шықты.

Он бесінші ғасырдың екінші жартысында мемлекеттің ішкі қайшылықтары күшейіп, қазақтың көптеген ру-тайпалары Дешті Қыпшақты тастап кетті. Олар Жетісуға қоныс аударған еді. Бұларды Шу өңіріне қазақтың алғашқы хандары саналатын Жәнібек пен Керей бастап барып еді. Моғолстан ханы Есенбұға көшіп келген қазақтарға негізінен Шу өзені, Қаратау маңайынан қоныс берді. Ал Жәнібек пен Керей бұл кезде Жетісуда қазақ хандығын құрды.

Сөйтіп, Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде қазақтың алғашқы хандары және олардың көрші елдермен қарым-қатынасы кең көлемде сөз болады. Сондай-ақ мұнда Керей ханның баласы – Бұрындық хан, Жәнібек ханның баласы – Қасым хан, т. б. туралы құнды деректер бар.

Хайдар Дулати қазақ халқының этникалық құрамына енген ру-тайпалар жайында егжей-тегжейлі жаза келіп, тайпалық тартыстардың тарихта сан рет қанды қақтығыстарға соқтырғанын, ел ішіндегі алауыздықты сыртқы жаулар қалай пайдаланып кеткенін нақты деректер негізінде әңгімелейді.

Хайдар Дулати тарихшы ғалым ғана емес, ол сонымен бірге аса дарынды жазушы, ақын. Сол себепті ол «Тарих-и Рашидиді» көркем сөз зергері ретінде жазып шыққан. Қаламгер өз көзімен көрген оқиғаларды аса дарынды суреткерге ғана тән шеберлікпен бейнелеп көрсетеді.

Міне, соның нәтижесінде «Тарих-и Рашиди» ресми тарихтан гөрі, көркем шежіре дәстүрімен жазылған шығармаға көбірек ұқсайды. Жалпы Хайдар Дулати өмір сүрген дәуірде оқыған зиялылар арасында шежіре жазу салты кең тараған еді. Әйтсе де Хайдар Дулати жазған шежіре ғылыми жағынан да, көркем сөз өнері тұрғысынан да өзгелерден шоқтығы биік туынды болатын.

Қазақта шежіре айту мен жазудың қалыптасқан мақамы, стилі, тәсілі бар. Хайдар Дулати қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын бейнелейтін тұстарда осы дәстүрді сақтайтын сияқты. Мәселен, «Тарих-и Рашидиде» қазақ даласының билеушісі Қасым ханның алыстан қонақ болып келген Сұлтан Саид ханды қалай қарсы алғанын бейнелейтін көрініс бар. Мұнда Қасым хан өзінің құрметті қонағына қарата айтатын монолог берілген. Бұл монолог-сөз ішкі логикалық ұйқасқа құрылған ақ өлең түрінде болып келеді. Қасым хан сөзінің тыңдаушысына тигізетін эмоциялық әсері күшті екенін аңғару қиын емес. Қасым хан сонда сөйледі: «Біз дала халқымыз, бұл жерде қымбат бұйымдар мен тағамдар жоқ. Ең қымбат байлығымыз – жылқы және ең дәмді тамағымыз – оның еті әрі ең сүйкімді сусынымыз – оның қымызы мен одан дайындалатын тағамдар.

Біздің өлкемізде бау-бақша мен зәулім үйлер жоқ. Серуендейтін жеріміз – малдың жайлауы, сонда барып бәріміз бірге бой жазып, сайран салып, жылқыларды қызықтаймыз», – деді. Хан мына екі сөйгіліктей екі жылқыны ешқашан көрмегенін талай рет әңгімелейді.

Бірде Қасым хан: «Ел – жылқының күш-қуатына қарай тіршілік етеді. Менде осы екі арғымақтан басқа өзіме лайық сенімді ат жоқ. Сондықтан екеуін бірдей сізге тарту ете алмаймын. Енді сіз қадірлі қонағым болғандықтан, екеуінің бірін таңдап, қабыл алыңыз», – деді. Ол әрқайсысын жеке-жеке сипаттап шықты. [Саид] хан біреуін алды. Ол арғымақтың аты – Оғылан Түрік еді. Шынында да, ондай арғымақ бұдан кейін туған жоқ. Қасым хан тағы бірнеше атты сол үйірден таңдап, алдына тартты (80, 309).

Хайдар Дулатидің бірқатар елдерге жасаған саяхаттары да осы еңбекте тартымды түрде баяндалған. «Тарих-и Рашиди» – қызықты оқиғаларға, ғажайып көріністерге аса бай еңбек. Мәселен, қаламгер Тибет елінің табиғатын сүйсіне суреттеп, сондағы алтын өндіру кендері туралы қызықты хикаялар айтады.

Осы Тибет сапарында ол жол-жөнекей көптеген қиындықтарға душар болып, ақыры гүл жайнаған Бадахшанға зорға жетеді. Бұл сапарда ол жанындағы жеті жүз адамынан айрылады. Жан тәзгісіз жол азабынан соң Бадахшан оған жұмақтай керінеді. Сонда Хайдар Дулатидің жазған мынадай бір өлеңі бар екен:

Бір сәтке де жаным сенсіз жай таппас,
Маған деген мейріміңде шек болмас.
Әр тал шашым сөйлеп кетсе тіл бітіп,
Алғысымның мыңнан бірін айта алмас.

Хайдар Дулати өз дәуірінің белгілі ақыны болған. Жыр қадірін жетік білетін атақты Бабыр патша кезінде Хайдар Дулатидің ақын-

дық дарынын аса жоғары бағалаған. Жиын-тойларда Дулатидің лирикалық өлеңдерін әуенге салып айтады екен.

Ақын өлеңдерінің негізгі идеясы - адамгершілік, сүйіспеншілік, достыққа адалдық болып келеді.

Ол өз өмірінде әлемнің көп жерлерін аралап, талай-талай тарихи оқиғаларға куә болған. Тағдыр тауқыметін көп көрген ақын кезінде ел аралаған кезбе-саяхатшы да, Кашмир тағында отырған хан да болған. Сол себепті ол мына жалған дүниенің өткінші екенін, адам өмірінің құбылмалы болатынын, қашанда жақсылық пен жамандық өзара шайқасып жататынын өзгелерден гөрі тереңірек пайымдаған.

Ақынның философиялық ой-толғамдарын төмендегі жырларынан аңғару қиын емес:

Бүкіл әлем бірден ғайып болады,
Бар тіршілік күзгі гүлдей солады.
Мәңгі ғұмыр – тек Аллаға жарасқан,
Пенделері топырақ болып қалады.

Немесе:

Бізден бұрын ғайып болып кеткендер,
О дүниеге бізден бұрын жеткендер,
Бір сәт қана бізден бұрын мас еді,
Шарап болып қайта оралды, төкпендер!

Хайдар Дулати Кашмир елін жаулап алып, хан тағында отырған кезіндегі көрген-білгендерін зор шеберлікпен жазады. Мәселен, «Тарих-и Рашидиде» бейнеленген мынандай көріністер бар: «Кашми рауасының (температурасы) жаз айында өте қоңыр салқын, сондықтан ешқандай желпуіштің қажеті жоқ. Ұдайы қоңыр салқын самал есіп тұрады. Оның хош иісті лебі адам жанын жадыратып жібереді. Үнемі Исаның деміндей жандандырып жіберер қасиетке ие таңғы самалдан райхан жапырақтары төгіліп жатады. Сайраған бұлбұлдар мына халді баян еткендей: «Шіріп кеткен сүйектерді кім тірілте алады?»

Бәйіт:

Жаны жарқын адамның жылы ұшырар ауласы,
Соны сезген адамның қай кезде де сау басы.

Қыста ауаның қоңыр салқындығы сондай, қардың қалың түскеніне қарамастан, тон киюді қажет етпейді. Оның суықтығы сол табиғи жылуды толық күйде еске түсіріп тұрады. Әлемді сәулесімен нұрландырар күн шапағын шашпаған кезде, табиғат оттың жылуынан бас тартпайды. Мына өлеңде айтылғандай.

Бәйіт:

Мазасыздау көңілім, ұшқан тозаң – көк мұңы.
Бүгінгі күн, білгенге, шарап, шатыр от күні.

Мұндай күн Кашмирде кей-кейде болып тұрады. Оның көктемгі ауа райы [Құранның сүресінің]: «... жан бітірген кезде» мән-мағынасын айқын бейнелегендей, оның даласының көк майсасы жәннат шалғынының даңқын ұрлағандай, ал оның бақтарының гүлдері мен ағаштарының алдында жұмақ бағының өңі солғын тартады. Гүлдендірілген бақтарынан ағып жатқан өзендері Құранның аятында айтылғандай: «... төменді бұлақтар ағып жататын жәннатқа кіргізетінінен» еске салады. Оның отты қызғалдақтары Халелдің отына кінә артқандай еді.

Бәйіт:

Жұмақ жаққа бұрылған шықсаң жолдың шетіне,
Отын жаққан Халелдің қызғалдақтар бетіне». (80, 467)

Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінен мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болар еді. «Тарих-и Рашиди» екі дәптерден (кітап) тұрады. Бірінші дәптерде Моғолстанды және Қашқар елін билеген Шағатай ұрпақтарының әулеті тарихы баяндалады. Мұнда автор Тоғлық Темір билік жүргізген кезден (1347–1348 жылдар) бастап хан тағына Әбу ар-Рашид отырған кезеңге (1533 жыл) дейінгі тарихи мерзімді қамтыған.

Ал екінші дәптердің көлемі біріншісіне қарағанда төрт еседей көп. Қаламгер оны 1542 жылы жазып бітірген. Бұл дәптер көбінесе дерлік ақынның өз көзімен көрген оқиғалар бойынша жазылған. Екінші дәптерді ғұмырнамалық шығарма деуге болады.

Шынында да, «Тарих-и Рашиди» – құнарлы, бейнелі тілмен қазақтың шежіре айту дәстүрінде шебер жазылған көркем туынды. Ол дарынды қаламгер ретінде тарихи тұлғалардың жанды бейнелерін жасаған. Оқырман көне дәуірдің қым-қиғаш оқиғаларын өз көзімен көргендей әсер алады. «Тарих-и Рашиди» қанатты сөздерге, мақал-мәтелдерге, сан қилы әдеби теңеулерге мейлінше бай. Ең бастысы – бұл мемуарлық еңбектің шынайы көркем туындыға тән сюжеттік желісі бар, композициялық құрылысы ширақ жасалған әрі метафора, эпитет, теңеу іспеттес көріктеу құралдары қатар пайдаланылады.

Тағы бір назар аударатын жәйт – автор белгілі бір тарихи деректерді тізбектеумен шектеліп қоймайды. Дәл сол деректер жайында өзінің ой-толғаныстарын дидактикалық, философиялық, психологиялық тұрғыдан талдап түсіндіреді. Ғалымның бұл философиялық пікірлері арнайы зерттеуді қажет етеді.

Хайдар Дулати «Тарих-и Рашидиді» жазу үстінде өзін дарынды ақын ретінде де таныта білген. Проза тілімен түсіндіру қиын болған кейбір жәйттерді оларагідік поэзия тілімен, яғни жырмен жеткізеді. Хайдар Дулатидің ақындық дарынын кезінде «Тарих-и Рашидиді» өзге тілдерге тәржіма жасаған Батыс пен Шығыстың көптеген ғұламалары ерекше атап көрсеткен.

Хайдар Дулати бұл еңбегінде өзінен көп бұрын өмір сүрген және өзімен замандас Шығыс шайырларының поэзиясына теориялық талдау жасап, олардың өлеңдерінен мысалдар келтіріп отырады. Олар – Науаи, Жәми, Бинаи, Сухайли, Хилали, т. б. ақындар. Сондай-ақ мұнда сурет өнерінің тарихы да сөз болады. Әсіресе суретші Бекзада және оның шәкірттері салған көркем бейнелерге зор білгірлікпен жан-жақты талдау жасаған. Дулатидің музыка өнері, музыкалық аспаптар, оларды жетілдіре түсу жолдары жайындағы ғылыми ой-пікірлері де ерекше назар аударады.

Жанрлық тұрғыдан келгенде, «Тарих-и Рашиди» – ғылыми еңбек әрі түркі тілдес халықтардың шынайы шежіресі, сондай-ақ тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды деуге де болады.

Біріншіден, «Тарих-и Рашиди» – көне түркі, шағатай, араб, парсы, латын, ежелгі грек, үнді тілдерінде жазылған, есімдері әлемге мәшһүр Шығыс пен Батыс ғұламаларының тарихи зерттеулеріне негізделіп жазылған нағыз ғылыми еңбек.

Екіншіден, Хайдар Дулати еңбегі сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, ауызша айтылып келген тарихи деректерді, аңыз-әфсаналарды, хандар мен сұлтандардың генеалогиясын (ата-тегін) өз ішіне қамтыған шынайы шежіре кітап деуге болады.

Үшіншіден, қазақ зиялылары шежіре кітаптарды тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды ретінде таныған. Тіпті алғашқы ресми тарих ретінде жазылған шежіренің өзін айтушы жыршы-жыраулар оған көркем теңеулер қосып, бірте-бірте шежіре мәтінін тарихи тақырыпқа жазылған көркем туындыға айналдырып жіберетін болған.

Міне, Хайдар Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін жазу барысында осы жәйттерді мықтап ескере отырып, оны жоғарыда айтылған үш талапқа да жауап беретіндей етіп жазған.

Енді осы «Тарих-и Рашиди» кітабын зерттеу, басқа тілдерге тәржіма жасау жайында бірер сөз айта кетейік.

Хайдар Дулатидің бұл еңбегін тұңғыш рет Англияның аса көрнекті тарихшысы Э. Денисон Росс (1871–1940 жж.) ағылшын тіліне аударып, оны 1895 жылы Лондонда бастырып шығарған. Осы кітап сол күйінде ешбір өзгеріссіз қайтадан 1972 жылы Лондонда жарық көрді. Шығарманың қазақ тарихына қатысты тұстарын кезінде белгілі шығыстанушы ғалымдар В. Вельяминов-Зернов, В. Вяткин, Т. Сулганов, К. Пищулина тәржіма жасап, өз еңбектерінде ғылыми негізде пайдаланды.

Шежіренің кейбір бөлімдерін кезінде қазақтың көрнекті ғалымы С. Асфендияров та тәржіма жасаған. Хайдар Дулати шежіресінің қазақ тарихына қатысты жерлері 1969 жылы орыс тілінде жарық көрді. Өзбек ғалымдары «Тарих-и Рашидиді» парсы тілінен орыс тіліне аударып, 1996 жылы Ташкентте бастырып шығарды.

Қорыта айтқанда, Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі – түркі тектес халықтар тарихынан, соның ішінде қазақ қауымының көне шежіресінен аса құнды деректер беретін бірден-бір туынды.

* * *

Автор қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы проблемасын ежелгі түркі поэзиясы контекстінде зерттеу арқылы төмендегідей тұжырымдар жасайды.

– Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе, Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель форма болды.

– Сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарында белгілі бір батырды мадақтау немесе оны жоқтау түрінде айтылатын өлең үлгілері, бертін келе, Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық-әлеуметтік жағдайға сәйкес өзінің мазмұны мен экспрессивтік-эмоциялық бояуларын өзгертті. Енді қаһарманды мадақтау немесе жоқтау мүлдем жаңа қоғамдық-әлеуметтік мән-мағынаға ие болды. Ерлік жырларында батырды мадақтау яки жоқтау өлеңдерін бұрынғыдай жеке адамға ғана емес, бүкіл түркі еліне қарата айту көркемдік дәстүрге айналды. Жоқтау өлеңдерінің жаңа мағыналық қырлары күшейіп, оның эмоциялық әсерін арттыратын бейнелеу тәсілдері жетіле түсті.

– Ежелгі түркі поэзиясының образдар жүйесі – түркілердің байырғы әдет-ғұрпынан, өмір салтынан, дүниетанымынан, т. б. туын-дайтын эстетикалық тұтастыққа негізделген еді. Сол себепті ежелгі түркі поэзиясының лексикалық, образдық, метафоралық қабаттары көркемдік жүйенің сан ғасырлық тарихи даму процесінде көп өзгеріске ұшырамай, ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ауысып отырады.

– Көне түркі әдебиеті мен қазақ ақын-жыраулары поэзиясына ортақ болып келетін сөз-образдар мен сөз-символдар негізгі, түп-төркіні түркі тектес қазақ ұлтының байырғы тұрмыс-тіршілігіне тікелей қатысты түрлі атауларда (ұлттық киім-кешектер, тұрмыстық бұйымдар мен әшекейлі заттар, соғыс қарулары, төрт түлік мал, аң-құс, т. б.) жатыр. Сан ғасырлық тарихы бар осы тектестік, төркіндік, тамырластық қазақ ақын-жырауларының көркемдік әлемінен өз көрінісін тапты.

– Қазақ ақын-жыраулары өздерінен бұрынғы түркі шайырларының моральдық-этикалық, гуманистік, философиялық, т. б. пайымдауларын зор білгірлікпен терең меңгеріп, оны қазақ қауымының жаңа қоғамдық-әлеуметтік, тарихи жағдайына сәйкес жетілдіре түсті. Сол арқылы олар көркемдік танымның мән-мағынасын, қоғамдағы рөлін, даму динамикасын жоғары дәрежеге көтерді.

– Ежелгі түркі поэзиясының ұйқас табиғаты, дыбыстық жүйесі, ырғақтық құрылысы, мелодиялық-әуездік кестесі, т. б. өлең өрнектері қазақ жырауларының дидактикалық-шешендік толғауларынан өзінің көркемдік үрдіс сабақтастығын тапты.

Бұл қамтылған тарихи, әдеби, тілдік деректер мен ғылыми тұжырымдар қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясына қатысты болып келетін этикалық, эстетикалық түсінігімізді тереңдете түсетіні анық. Соларқылы қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи-теориялық тұрғыдан дамуына ықпал етері даусыз. Сөйтіп, қазақтың бүгінгі төл әдебиеті ежелгі түркі поэзиясының сан ғасырлық тарихи даму процесінен туындаған логикалық жалғасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

Қазақ тілінде:

1. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том. – А., 1995.
2. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том. – А., 1995.
3. Айдаров Ғ. Көне түркі ескерткіштерінің тілі. – А., 1986.
4. Ахмет Йүгінеки. Ақиқат сыйы (ауд. Ө. Құрышжанов, Б. Сағындықов). – А., 1985.
5. Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Йасауи. Көңілдің айнасы (ауд. Д. Кенжетай). Анкара, 2000.
6. Әбунәсір әл-Фараби. Трактат және өлеңдер (ауд. А. Нысаналин). – А., 1974.
7. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – А., 1975.
8. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – А., 1991.
9. Әуезов М. Шығармалары (12 томдық), 11-том. – А., 1969.
10. Әбілғазы. Түрік шежіресі (ауд. Б. Әбілқасымов). – А., 1992.
11. Бабыр. Бабырнама (ауд. Б. Қожабекұлы). – А., 1993.
12. Батырлық дастандар. – А., 1995.
13. Батырлар жыры. 1-том. Қобыланды батыр. – А., 1986.
14. Батырлар жыры. 2-том. Алпамыс батыр. – А., 1986.
15. Батырлар жыры. 3-том. Қамбар батыр, Ер Көкше, Ер Қосай, Ер Тарғын. – А., 1987.
16. Батырлар жыры. 4-том. Көрұғлы. – А., 1989.
17. Батырлар жыры. 5-том. Едіге. Орақ-Мамай. – А., 1989.
18. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Шығармалары. – А., 1989.
19. Бердібаев Р. Дәстүр тағылымы. – А., 1973.
20. Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – А., 1995.
21. Бекхожин Қ. Дәстүр және жаңашылдық. – А., 1969.
22. Бес ғасыр жырлайды. 1-том. – А., 1989.
23. Гумилев Л. Көне түріктер (ауд. Ө. Жұмабаев, П. Бейсенов). – А., 1994.
24. Ғабдіров Е. Дәстүр және жаңашылдық. – А., 1978.
25. Ғашық-наме. – А., 1976.
26. Ғашықтық дастандар. – А., 1994.
27. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – А., 1974.
28. Дербісалин Ә. Дәстүр және жалғастық. – А., 1976.
29. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 1995.
30. Диваев Ә. Тарту. – А., 1992.
31. Дүйсенов М. Әдебиеттегі мазмұн мен форманың бірлігі. – А., 1962.
32. Дүйсенбаев Ы. Т. Қазақтың лиро-эпосы. – А., 1973.
33. Егеубаев А. Кісілік кітабы. – А., 1998.

34. Еңсегенұлы Т. Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары. – А., 2001.
35. Екі мың жылдық дала жыры. – А., 2000.
36. Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы (ауд. Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов). – А., 1997.
37. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – А., 1986.
38. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхан ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана, 2005
39. Жәңгірұлы Шәді. Назым чәһар дәруіш. – Ташкент, 1913.
40. Жеті ғасыр жырлайды. 1-том, А., 2004.
41. Жеті ғасыр жырлайды. 2-том, А., 2004.
42. Жәңгірұлы Шәді. Хикаят қамарзаман. – Ташкент, 1914.
43. Жұмабаев М. Шығармалары. – А., 1989.
44. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік (ауд. А. Егеубаев). – А., 1986.
45. Ибраев Ш. Қазақтың батырлық эпосының поэтикасы. – А., 1993.
46. Йоллыгтегін. Күлтегін (ауд. М. Жолдасбеков). – А., 1986.
47. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – А., 1973.
48. Күмісбаев Ө. Абай және Шығыс. – А., 1995.
49. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – А., 1986.
50. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Бірінші кітап. – А., 1991.
51. Келімбетов Н. Шәді ақын. – А., 1974.
52. Келімбетов Н. Шығыстың классикалық поэзиясы және қазақ әдебиеті. – А., 1989.
53. Келімбетов Н., Қанафин Ө. Түркі халықтары әдебиеті. – А., 1986.
54. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – А., 1998.
55. Келімбетов Н. Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы. – А., 1998.
56. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. – Астана, 2000.
57. Құдайбердиев Шәкәрім. Шығармалары. – А., 1988.
58. Қабдолов З. Көзқарас. (Талдаулар мен толғаныстар). – А., 1996.
59. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – А., 1988.
60. Қасқабасов С. Абай және фольклор. – А., 1995.
61. Құран Кәрім – А., 1991.
62. Қоңыратбаев Ө. Қазақ эпосы және түркология. – А., 1987.
63. Қожа Ахмет Йасауи. Хикмет жинақ (ауд. М. Жармұхамедұлы, М. Шафиғи, С. Дәуітұлы, Е. Дүйсенбай). – А., 1998.
64. Қожа Ахмет Йасауи. Диуани хикмет. (Ақыл кітабы). (ауд. М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи.) – А., 1993.
65. Қожакеев Т. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. – А., 1993.
66. Қорқыт ата кітабы. – А., 1986.
67. Қорқыт ата (Энциклопедиялық жинақ). – А., 1999.
68. Қазақ ССР тарихы. 1-том. – А., 1980.
69. Қазақ ССР тарихы. 2-том. – А., 1983.

70. Мұқанов С. Қазақ қауымы. – А., 1995.
71. Махмұт Қашғари. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ат-түрік). – А., 1993.
72. Махмұт Қашғари. Жаз бен қыстың айтысы (ауд. Ф. Оңғарсынова). – А., 1985.
73. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. 1-том (ауд. А. Егеубай). – А., 1997.
74. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. 2-том (ауд. А. Егеубай). – А., 1997.
75. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. 3-том (ауд. А. Егеубай). – А., 1997.
76. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – А., 1985.
77. Марғұлан Ә. Шокан және Манас. – А., 1971.
78. Машанов Ә. Әл-Фараби. – А., 1971.
79. Манас. Қырғыз халқының батырлық дастаны. 1-кітап. – А., 1961.
80. Мұхамед Хайдар Дулати. Тарихи-и Рашиди. (ауд. И. Жеменей) – А., 2003.
81. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. – А., 1999.
82. Оғыз-наме. Мұхаббат-наме. – А., 1986.
83. Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. – А., 1983.
84. Өмірәлиев Қ. Оғыз-қаған эпосының тілі. – А., 1988.
85. Өмірәлиев Қ. XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – А., 1976.
86. Өтенияз С. Аттила. – А., 2000.
87. Сәнік З. Ежелгі мұрағаттар («Жалын» 2005, №2).
88. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – А., 1997.
89. Сөзстан. (Екінші кітап). – А., 1980.
90. Тасмағамбетов И. Ат жалындағы өркениет. – А., 2003
91. Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – А., 2000.

Орыс тілінде:

92. Авеста. Избранные гимны. – М., 1993.
93. Амин аль Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. – М., 1962.
94. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях Европейских авторов XIII–XIX вв. – Нальчик, 1974.
95. Акишев К. А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и уйсуней долины реки Или. – А., 1963.
96. Аль-Фараби. Философские трактаты. – А., 1970.
97. Аль-Фараби. Избранные трактаты. – А., 1994.
98. Аджи Мурат. Полынь половецкого поля. – М., 1994.
99. Артомонов М. И. Сокровище саков. – М., 1973.
100. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – М., 1963.
101. Бабур Захираддин Мухаммад. Трактат об арузе. – М., 1972.
102. Бабур-наме. Записки Бабура. – Ташкент, 1963.

103. Баскаков Н. А. Тюркские языки. – М., 1960.
104. Библиотека восточных историков. – Казань, том 2, 1854.
105. Баласагунский Юсуф. Благодатное знание (перевод С. Иванова). – М., 1983.
106. Баллер Э. А. Преемственность в развитии культуры. – М., 1969.
107. Бертельс Е. Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – М.-Л., 1948.
108. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. – М., 1965.
109. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Часть I-II. – М.-Л., 1950.
110. Бируни Абурейхан. Памятники минувших поколений. Избранные произведения. I том. – Ташкент, 1957.
111. Бойс М. Зороастрийцы: Верования и обычаи. – М., 1987.
112. Бернштам А. М. Социально-экономические строи орхоно-ене-сейских тюрок VI–VIII в. – М., 1946.
113. Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у киргизов. Соч., том 4. – А., 1985.
114. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М., 1940.
115. Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972.
116. Васильев Л. С. История религий Востока. – М., 1983.
117. Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950.
118. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам. – М., 1986.
119. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М., 1993.
120. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989.
121. Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. – М., 1992.
122. Гумилев Л. Н. Открытие Хазари. – М., 1966.
123. Дерфер Г. О языке гуннов. – М., 1986.
124. Дурбек. Юсуф и Зулейха. – М., 1987.
125. Жолдасбеков М. Камни заговорили. – А., 2003
126. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. – М., 1966.
127. Зарубежная литература средних веков. – М., 1974.
128. Зарубежная литература средних веков. – М., 1975.
129. Иллюстрированная история Казахстана, том первый. – А., 2001.
130. Иванов С. Н. Родословное древнотюрок Абулгази-хана. – Ташкент, 1969.
131. Ирано-таджикская поэзия. – М., 1974.
132. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники, как источник по истории Средней Азии. – М.-Л., 1964.
133. Кляшторный С. Г., Султанов И. Т. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – А., 1992.

134. Короглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М., 1983.
135. Короглы Х. Г. Огузский героический эпос. – М., 1976.
136. Кононов А. Н. Родословная туркмен, сочинение Абул-л-Гази-хана Хивинского. – М.-Л., 1958.
137. Кононов А. Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-турк» («Советская тюркология», 1972, №1)
138. Книга моего деда Коркута. – М.-Л., 1962.
139. Книга отца нашего Коркута. – Баку, 1989.
140. Келимбетов Н. Древний период истории казахской литературы. – А., 1998.
141. Кыдырбаева Р. З. Генезис эпоса «Манас». – Фрунзе, 1980.
142. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – А., 1996.
143. Литвинский Б. А. Древние кочевники. – М., 1972.
144. Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы. – М., 1955.
145. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951.
146. Махабхарата. Рамаяна. – М., 1974.
147. Материалы по истории сюнну (По китайским источникам). – М., 1968.
148. Медоев А. Г. Гравюры на скалах. – А., 1979.
149. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Ташкент, 1996.
150. Наджип Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV в. «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. Часть первая. – А., 1975.
151. Нурмагамбетова О. Казахский героический эпос «Кобыланды батыр». – А., 1988.
152. Петросян А. А. История народа и его эпос. – М., 1982.
153. Поэты Казахстана. – Л., 1978.
154. Поспелов Г. П. Проблемы исторического развития литературы. – М., 1972.
155. Преемственность в развитии литературы. – Пятигорск, 1993.
156. Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988.
157. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. Книга первая. – М.-Л., 1952.
158. Ригведа. – М., 1972.
159. Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М., 1963.
160. Саади. Гулистан. – М., 1959.
161. Сулейменов О. О. Язык письма. («1001» слово). – А., «Простор», 1998, №2, 3, 4.
162. Сарткожаулы К. Объединенный каганат тюрков. – Астана, 2002.
163. Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI–VIII вв. – М., 1965.

164. Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М., 1976.
165. Сыркин А. Я. Поэма о Диченисе Акрите. – М., 1964.
166. Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. – М., 1992.
167. Типология народного эпоса. – М., 1982.
168. Тасмагамбетов И. Кентавры Великой степи. – Астана, 2004.
169. Толстов С. П. По следом древнехорезмской цивилизации. – М., 1948.
170. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962.
171. Тынышпаев М. История казахского народа. – А., 1993.
172. Тызенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. – М.-Л., 1941.
173. Тюркологический сборник. – М., 1973.
174. Тюркоязычный мир. – А., 1997.
175. Федеров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. – М., 1970.
176. Федеров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.
177. Хорезми. Мухаббат-наме. (Перевод Э. Н. Наджиба). – М., 1969.
178. Чалоян В. К. Восток–Запад. – М., 1968.
179. Шамухамедов А. Ш. Традиция татаббу в творчестве Алишера Навои. – Ташкент, 1984.
180. Щербак А. М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М., 1959.

Ўзбек тилинде:

181. Абу Райхон Беруни. Хикматлар. – Тошкент, 1973.
182. Абу Райхон Беруни. Танланган асарлар. I том. – Тошкент, 1968.
183. Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. (Биринчи китоб). – Тошкент, 1975.
184. Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. (Иккинчи китоб). – Тошкент, 1976.
185. Ахмад Югнаки. Хибатул-хақойиқ. – Тошкент, 1971.
186. Ахмад Яссавий. Хикматлар. – Тошкент, 1990.
187. Абу Наср Форобий. Шеър санъати. – Тошкент, 1979.
188. Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. – Тошкент, 1959.
189. Ирисов А. Форобий адиб. – Тошкент, 1975.
190. Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1976.
191. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент, 1960.
192. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том. – Тошкент, 1962.
193. Махмуд қошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент, 1963.
194. Муқими. Асарлар туплами. – Тошкент, 1960.
195. Сулейман Боқирғоний. Боқирғон китоби. – Тошкент, 1991.
196. Суфи Оллоер. Сабот ул-отизин. – Тошкент, 1991.

197. Узбек халқ достонлари. I том. – Тошкент, 1956.
198. Узбек халқ достонлари. II том. – Тошкент, 1957.
199. Хайтметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. (X-XV асрлар). – Тошкент, 1970.
200. Хайруллаев М., Шорахмедов Д. Маданият ва мерос. – Тошкент, 1973.
201. Хоразмий. Мухабботнома. – Тошкент, 1959.
202. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент, 1972.

Ўйғур тилинде:

203. Жамалдинов О. Ўйғур хәлиқ қошақчилири. – А., 1978.
204. Моллаудов С. Тарихий дастанлар – Ўйғур әдәбияти вә фольклоридики жанрлар. – А., 1980.
205. Ўйғур әдәбиятидики традиция вә новаторлуқ мәсиллиригә даир. – А., 1970.
206. Ўйғур әдәбияти вә фольклоридики жанрлар. – А., 1980.
207. Ўйғур филологияси мәсиллири. – А., 1961.
208. Ўйғур әдәбиятининг қисқичә тарихи. – А., 1983.
209. Һәмраев М. Тарих, нәзәрийә, маһарәт. – А., 1964.

Қырғыз тилинде:

210. Айдаркулов К. «Манас» эпосундагы елдик оюндар. – Бишкек, 1994.
211. Жусуп М. Семетей. – Бишкек, 1995.
212. Кебекова Б. Қырғыз-қазақ ақындарының чыгармачылық байланышы. – Фрунзе, 1986.
213. Кырбашев К. «Манас» эпосу жөнүнде. – Бишкек, 1995.
214. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. – Бишкек, 1995.

Әзірбайжан тилинде:

215. Азербайжан әдәбијаты тарихы. – Бақы, 1960.
216. Алиев И. Азербайжан тарихинин әнгәдим дәврү. – Бақы, 1956.
217. Араслы Г. Китаби Дәдә Горгуд һаггында. (Ингилаб вә мәдәни јјәт). – Бақы, 1938.
218. Дәмирчизаде Ә. Азербайжан әдәби дилинин инкишаф јоллары. – Бақы, 1958.
219. Дәмирчизаде Ә. «Китаби Дәдә Горгуд» дастанларының дили. – Бақы, 1959.
220. Иброхимий. Адабиләти Эрон. – Бақы, 1922.
221. Китаби Дәдә Горгуд. – Бақы, 1962.

Татар тилинде:

- 222. Әдәбимирас. – Қазан, 1991.
- 223. Гайнуллин М. Татар әдәбияты. – Қазан, 1947.
- 224. Салихов Р., Хайретдинов Р. Татарстан жемһүрияте. – Қазан, 1995.
- 225. Сулаймон Боқирғоний. «Боқирғон китоби», – Қазан, 1898.
- 226. Татар халық мақалыларе. – Қазан, 1959.

Түрік тилинде:

- 227. Ahmet Cevdet Paşa. Kisis-i Enbiya. – Istanbul, 1958.
- 228. Ahmet Refik. Alimler ve sanatkarlar. – Istanbul, 1961.
- 229. Atalay Besim. Divan-i Lugatit Türk. (Tercümesi). – Istanbul, 1940.
- 230. Atsiz Nihal. Türk Tarihi zerinde toplamalar. – Istanbul, 1935.
- 231. Atsiz Nihal. Türk Edebiyatı. Tarihi. – Istanbul, 1940.
- 232. Bang ve R. Rahmeti. OdUz Kağan Destanı. – Istanbul, 1936.
- 233. Banarlı N. S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. c. I. – Istanbul, 1987.
- 234. Caferoğlu Ahmet. Kaşgarlı Mahmut. – Istanbul, 1970.
- 235. Edib Ahmet. Atabel-ül hakaik. – Istanbul, 1951.
- 236. Ergin M. Dede Korkut kitabı. – Ankara, 1958.
- 237. Inan A. Türk Destanlarına Genel Bir Bakış. – Ankara, 1954.
- 238. Inan A. Türkoloji dersi hülasaları. – Istanbul, 1936.
- 239. Köprülüzade F. Türk Edebiyatı Tarihi. – Istanbul, 1928.
- 240. Köprülüzade F. Türk Dili ve Edebiyatı üzerinde araştırmalar. – Istanbul, 1934.
- 241. Köprülüzade F. Türk Halk Edebiyatı Antologisi. – Istanbul, 1940.
- 242. Karaalioglu S.K. Türk Edebiyatı Tarihi. Istanbul, c. I. – Istanbul-Ankara, 1980.
- 243. Pekolsay N. Dini Türk Edebiyatı. – Istanbul, 1967.
- 244. Reşidüddin T. Türkistan Tarihi. – Istanbul, 1954.
- 245. Yusuf Has Hacib. Kutadgu bilig. – Istanbul, 1947.
- 246. Yusuf Has Hacib. Kutadgu bilig. – Pekin, 1984.
- 247. Divanü Lügat- it-türk tercemesi (çeviren: Besim Atalay). c I. – Ankara, 1985.
- 248. Divanü Lügat-it-türk tercemesi (çeviren: Besim Atalay). c II. – Ankara, 1986.
- 249. Divanü Lügat-it-türk tercemesi (çeviren: Besim Atalay). c III. – Ankara, 1986.
- 250. Türkler'in Altın Kitabı. – Istanbul, 1990.

Ағылшын тілінде:

251. Attila King of the Huns. Man end Myth Patrick Howart. – London, 1994.
252. F. Hirt. The Ancient History of China. – New-York, 1908.
253. Thompson. A history of Attila and the Huns. – 1948.
254. Istakhiri. Anonymous Persian translation from V–VI century. – Tegeran, 1961.
255. Stanley Lane Poole, A history of Egypt in the Middle ages. – London, 1936

Араб тілінде:

256. Ибн Тагри-барди. Әл-наужум ул-заһарти фи мулук Мисири уа әл-Қаһарати. 9: 103. 783 х. Т. Дар-ул Китаби.
257. Әл-Макризи. Китаб ас-сулук фи ма'рифати дул әл-мулук ЖАС 736 Т. Лажнат-ул та'лиф.
258. Ибн Халдун. Китаб-ул'абри, жуһ, әл-Қаһарати, 1867.

МАЗМҰНЫ

Автордан	3
Кіріспе	5

Бірінші тарау

Тәңірлік дәуір әдебиеті	9
1. Сақтардың қаһармандық дастандары	19
«Алып Ер Тоңға» дастаны	28
«Шу» дастаны	38
2. Ғұндардың батырлық жырлары	46
«Оғыз-қаған» дастаны	50
«Аттила» дастаны	57
«Көк бөрі» дастаны	67
«Ергенекон» дастаны	70
«Авеста» қасиетті жазбалар жинағы	77
3. Түркі жазба жәдігерліктері	83
«Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары	83
«Қорқыт ата кітабы»	115

Екінші тарау

Ислам дәуірі әдебиеті	151
Этикалық-дидактикалық поэзия	151
Әбу Наср әл-Фараби	154
Орта ғасыр ғалымдарының Әл-Фараби туралы ой-пікірлері	168
Махмұт Қашқари. «Диуани лұғат-ат түрік»	174
Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. «Құтадғу біліг»	190
Ахмет Йүгінеки. «Хиба-ул хақайық»	216
Қожа Ахмет Йассауи. «Диуани хикмет»	225
«Мират-ул Құлұб»	236
Сүлеймен Бақырғани. «Бақырғани кітабы»	239

Үшінші тарау

Алтын Орда дәуірі әдебиеті	249
Сайф Сараи. «Гүлістан бит-түрки»	255
Хорезми. «Мұхаббат-наме»	261
Құтб. «Хұсрау-Шырын» дастаны	270
Дүрбек. «Жүсіп пен Зылиха» дастаны	278

Төртінші тарау

Тарихи шежіре және көркемдік дәстүр	289
Әбілғазы Баһадурхан. «Шежіре-и түрік»	291
Қадырғали Жалаири. «Жами-ат тауарих»	296
Захириддин Мұхаммед Бабыр. «Бабыр-наме»	302
Мұхамед Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди»	316
Пайдаланған әдебиеттер	325

Учебное издание

Келимбетов Немат

ИСТОКИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(на казахском языке)

Редакция менгерушісі *Т. Жексенбай*

Редакторы *Ж. Қайранбай*

Техникалық редакторы *Ұ. Рысалиева*

Корректоры *Ә. Кенжалина*

ИБ№151 +

Теруге 22.09.2005 берілді. Басуға 3.10.2005 қол қойылды.
Пішімі 60×90¹/₁₆. Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 21,00.
Есептік баспа табағы 21,96. Таралымы 2 000 дана. Тапсырыс №2545.
«Атамұра» баспасы, 050000. Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.
Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының ЖШС-нің
Полиграфкомбинаты, 050002. Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.